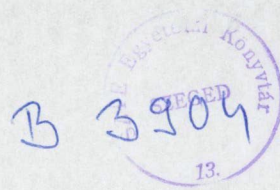

PhD értekezés

Győrei Zsolt

Heltai Jenő drámai életműve

Témavezető: Dr. Szigeti Lajos Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS: AZ IFJÚ VÁROS IFJÚ IRODALMA	4
Az ifjú város	4
Az ifjú irodalom	7
Petőfi és Ady között: ismételt mintakeresés	9
A dráma kettéválása	15
 ELSŐ RÉSZ: A BOHÉM	 21
Első fejezet: Elindulás - több irányban	21
Az útkeresés évei	21
Az operett	23
A bohózat	38
A <i>Karácsonyi vers</i>	41
 Második fejezet: Az énekes bohózatok	 49
A Vígyszínház nyári premierjei	49
"Jól csak az él, ki szalma-, szalma-, szalmaözvegy"	53
"Ki hű nyáron?"	58
"A jó házasság édes teher"	62
Út a társadalmi drámáig	66
 Harmadik fejezet: A társadalmi drámák	 69
Műnemi átfedések	69
Poéták és piktorok	71
A (masamódból lett) <i>nagy nő</i>	73
A (nagy nőből lett) <i>masamód</i>	76
A Tündérlaki lányok - hányan voltak?	82
 MÁSODIK RÉSZ: A POLGÁR	 94
Negyedik fejezet: Amíg Jánosból Elnök Úr lett	94
Poéta a háborúban	94
A nagy nő a kis cukrászdában	97
<i>Arcok és álarcok</i>	104
Összegzés és pauza	111
 Ötödik fejezet: Társadalmi dráma és egyéni számvetés	 116
A rossz házasság mint jó üzlet	116
Négy utolsó pillanat	125
Retúrjeggyel a kínai pokolba	131

III. RÉSZ: A MESÉK BÖLCSE	140
Hatodik fejezet: Középkor és reneszánsz	140
Longobárd apród vagy aranyzarvas?	140
Ifjú a költő, vén a levente	142
Az idős költő s <i>A néma levente</i>	143
Hetedik fejezet: Az arab mesevilág	159
<i>Az asszonyi ravaszságok krónikája</i>	159
A bohózáttól a lírán át a meséig	160
Varázsszőnyegen	161
Nyolcadik fejezet: Saját kortyok - idegen forrásból	177
Régi költő, új háború	177
A költő és a korszellem	184
Vers és próza viadala	189
Két mese közt - néma csend	191
A bölcsek bölcse	192
BEFEJEZÉS: EGY SZEGÉNYES UTÓÉLET ÉS GAZDAG ELŐÉLETE	201
FÜGGELÉK	I
Heltai Jenő rövid életrajza és köteteinek, bemutatóinak lajstroma	II
Heltai Jenő drámai életműve	XV
Heltai Jenő drámafordításainak lajstroma	XLIII
BIBLIOGRÁFIA	XLVIII
Általános kortörténeti és irodalomtörténeti művek	XLIX
Általános színház- és drámatörténeti művek	LI
Heltai Jenő életére és munkásságára vonatkozó könyvek és cikkek	LV
Heltai Jenő nyilatkozatai és emlékezései	LXII
Heltai Jenő drámaírói munkásságára vonatkozó irodalom	LXVII

BEVEZETÉS

Az ifjú város ifjú irodalma

Az ifjú város

"Valóban, áldom a sorsomat, hogy magyarnak születtem, s hogy Budapesten jöttem a világra. Mily érdemes város! Mennyi lázas fejlődés, mennyi izzóan érdekes élet, micsoda botrányok, mily romantika!"¹ - állapítja meg a fiatal író Molnár Ferenc *Irodalomtörténet* című karcolatában. Az irodalomtörténész e pezség okát a kiegyezést, mint politikai stabilizációt követő gazdasági konjunktúrában látja: "A teljesen agrárius jellegű régi Magyarországon egy-két év alatt nagyarányú ipari és kereskedelmi élet alakult ki. A lakosság, mely a század közepén még csaknem teljesen a földből, helyi szükségleteket kielégítő kisiparból és kereskedeleméből élt s intelligens rétege, ha nem volt földbirtokos, csak az állami és vármegyei közigazgatásban és igazságszolgáltatásban találhatott elhelyezkedést, most a szaporodó gyárakban, kereskedelmi vállalatokban, bankokban, részvénytársaságokban igen nagyarányú megélhetési lehetőségeket kapott."² Márpedig ezek a gyárak, vállalatok és részvénytársaságok Budapesten létesülnek, a Monarchia centralizáló törekvésének megfelelően, mely centralizációs törekvés legnyilvánvalóbban a három Dunaparti város egyesítésében mutatkozik meg. "1873 végérvényesen és máig szóló érvénnyel eldöntötte a kérdést, hogy hol kerüljön sor Magyarországon valódi nagyváros kialakítására. E folyamat háttérében már a kortársak által amerikai üteműnek tartott hihetetlen mértékű demográfiai növekedés állt. 1869-ben a három város együttes népessége 290 ezer főt tett ki, ami 1880-ig egyharmadával, vagyis közel hússzezer fővel gyarapodott. Az ezt követő két évtizedben sem lassult a bevándorlás biztosította, gyors demográfiai növekedés, amelynek eredményeként a millenneumi budapesti népesség némileg már túl is haladta a hatszázezer főt. Egy szó mint száz, a korabeli Európában is páratlanul intenzív bevándorlás eredményeképpen a főváros népessége az 1870-et követő negyedszázad során valamivel több mint a duplájára emelkedett"³ - állapítja meg Gyáni Gábor. Ennek a megnövekedett népességnek jelentős részét azok a kétkezi munkások és kisiparosok jelentik, akiket a város építését-szépítését célzó közmunkák csábítanak Budapestre. "Pest-Buda az 1860-as években gyors virágzásnak indult: szorgalmas munkáskezek új utcásortokat húznak fel, gyönyörű emeletes házak emelkednek a régiek helyén, behemót kotrógépek dolgoznak a két város közötti Duna-

---

¹MOLNÁR Ferenc, *Irodalomtörténet* = *Uő, Hétágú síp - Pesti erkölcsök*, Molnár Ferenc művei, Bp., 1928, XI, 237-240.

²SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., 1937, 31.

³GYÁNI Gábor, "Pest-Buda vajon 'mily kifejlésre képes?' = *Egy nagyváros születése - Pest, Buda, Óbuda az egyesítés idején. Tanulmányok Budapest múltjából*, Bp. 1998, XXVII, 24-25.

szakaszon, kőfaragók illesztik egymáshoz a rakpart köveit, fektetik a nagy 'indóházak', pályaudvarok vágányait. Először Pesten, majd Budán is bekapcsolják a gázlámpák égőit, 1867-től kellemes ízű Duna-vizet szolgáltat a vízmű, a lakatosok a gőzsikló vasszerkezetét szerelik, s már kijelölték a fogaskerekű pályáját. Impozáns gőzmalmok ontják a világ talán legfinomabb lisztjét, a gépműhelyekből hódító útjára indul a kitűnő Ganz-féle vasúti kerék."⁴ A kereskedelem és a bankélet fejlődése ugyanakkor a polgári középosztályt erősíti, a középosztály megerősödése pedig, ahogy mindenütt Európában, a kulturális élet fellendülését hozza magával. E fellendülésnek ugyancsak a bevándorlás az egyik fő forrása: a vidéki városok művelt lateiner-rétege szívesen küldi Budapestre egyetemre fiait - Babits Mihály édesapja bíró, Kosztolányi Dezső tanár és iskolaigazgató, Tóth Árpádé szobrászművész, mindőjük a helyi intelligencia meghatározó figurája. A kulturális fellendülés másik forrása a zömében eredetileg idegenajkú Pest lakosságának asszimilációja, melynek ütemét és elszántságát - úgy látszik, ez afféle kortűnet - csak Amerikához lehet viszonyítani: "Olyan folyamat ment itt végbe, melyhez hasonlóra nincs példa egy nemzet történetében sem - legfeljebb az Amerikai Egyesült Államok egyes vidékein van rá analógia. Egy nemzet, amelynek középosztálya jelentős részében idegen származású, egy emberöltőnél alig több idő alatt magába szívta az idegenek aránylag óriási számát, úgy, hogy ezek önként csatlakoztak a befogadóhoz, nemcsak nyelvben, hanem a nemzeti összetartozás dolgaiban is."⁵

Az ennyire különféle alapokra épülő, ráadásul magyar földön még sosem próbált életforma, minden ellentmondásosságával, bőven kínál megírni valót. Nem csoda, ha Molnár Ferenc hőse úgy dönt: regényciklust ír a város fejlődéséről. A terv ígéretes: "A regényciklus három kötetből fog állani. Az elsőnek az lesz a címe: *Mammon*. Ebben meg fogom írni az én generációm gazdasági történetét: a pesti zsidókérdést, a házépítési krachot, a spekulációt, a panamát. A másodiknak *Múzsza* lesz a címe. Ebben megírom irodalmi és művészeti történetünket. A művészeket, akiknek a lelkük elégett abban, hogy visszafelé nyolc generáció munkáját végezték el egy élet alatt. A harmadiknak címe: *Világváros*, és ez lesz társadalmi életünk története: a zsúrok, a színházak, a bálók, az izzó, fényes élet... Igen! Gyönyörű ciklus lesz! A három regény közös címe: *Pest ifjúsága*."⁶

Az ígéretes tervhez illő ígéretes cím. Budapest, a fiatal világváros, mindenkinek egyformán új. De míg a vidéki életformából - ifjúkora Pestjéről - érkező Gyulai Pál morózusan dohog *Budapest* című versében:

⁴URBÁN V. László, *A szerkesztő a nyájas olvasóhoz: Utószó Heltai Jenő Századelő c. kötetéhez*, Bp., Officina Nova, é.n. [1994], 173.

⁵SCHÖPFLIN, i.m., 36.

⁶MOLNÁR, i.m.

*Régi Pest, az élet viderabb volt benned,
Kár is volt oly széppé s oly rideggé lenned!
Hajh, de nem vár, csattog az idő gyors szárnya,
S minden szépnek, jónak megvan az ő árnya.⁷*

addig Kosztolányi Dezső, a fiatal újságíró, első verseskötetének ugyancsak *Budapest* című költeményében himnikus kedvvel magasztalja a lehetőségek e sosem-látott gazdagságát:

*Ó, mint imádlak, mint szeretlek
csordult szívem bálványa, Pest;
ha rámfuvall százszíni lelked,
a vér ereiben újra pezsg.⁸*

az újságírásból az irodalom felé forduló Molnárról pedig találóan jegyzi meg az elemző: "Az újságíró krónikás pontosságával ismeri a város életét, az éhes nagyváros mindmegannyi jellemző alakját. [...] Fiatalkori publicisztikai írásai, tollrajzai kitűnő pillanatfelvételek a század eleji magyar Babelről."⁹ És amikor a változások éber krónikása, Schöpflin Aladár az általánosan érvényes folyamatot külön hangsúlyozza a századvég irodalmi viszonyaira: "Minden korban többé-kevésbé felismerhető az öregek rétege, amely az életkorral csökkenő rugalmassága miatt ragaszkodik megszokott világfelfogásához s annak képét kívánná állandóvá rögzíteni; a középkorúaké, akik már kivívtak maguknak egy új világképet s annak alapján rendezkednek be, maguk jogának tekintve a vezetést; s a fiataloké, akiknek lelkében már egy még újabb világkép forr, keresve a teljes kialakulást, formákba öntést és a végérvényesen kifejező formulákat."¹⁰, akkor ezt azért teszi, hogy az általa az irodalom kettéválásának nevezett jelenség fő okaként egyértelműen a generációs ellentétet jelölje meg.

Nyilván nem véletlen egybeesés, hogy az irodalmi megújulás előbb emlegetett két képviselője ugyanúgy zurnalisztaként kezdi pályáját, mint annak később szinte személyében is szimbólummá nőtt alakja, Ady Endre - vagy éppen Heltai Jenő. Az irodalmi intézmények - az Akadémia, a Petőfi- és a Kisfaludy-Társaság - az idősebb generáció ellenőrzése alatt állnak. E generáció még a vidékies életformát szokta meg, amelyben az egyén a közösség nevesített, elismert tagja volt - míg a világvárosban eltűnik a közösség helyébe lépő tömegben. Ez a változás nem kedvez a közösség

⁷GYULAI Pál, *Budapest*, Budapesti Szemle, 1906, 358. sz., 163.

⁸KOSZTOLÁNYI Dezső, *Budapest* = *Úő, Négy fal között*, Bp., 1907, 142-148.

⁹OSVÁTH Béla, *Türelmetlen dramaturgia*, Bp., 1965, 28-29.

¹⁰SCHÖPFLIN, *i.m.*, 6.

meghatározta és számonkérte oly értékeknek, mint az elsődleges nemzeti hagyományként tisztelt, valójában a romantika meghonosította patriotizmus, vagy a polgári erkölcs, melynek követelményeit az anonimitás igencsak fellazítja. Helyükbe a magára maradó egyén szakadatlan, mohó önértelmezése és boldogságkeresése lép, a fellelni vágyott boldogság pedig szintén egyéni szinten képzelhető el. Petőfi a szerelmét még feláldozta volna a szabadságért, Tóth Árpád az övét inkább elvinné a Riviérára. A kollektív értékeket féltő öregek léhasággal vádolják az utánuk érkezőket, s félnek rájuk bízni a nemzet egyik legféltettebb, kollektív kincsét: irodalmát. A hetvenes években elmarad az a húszesztendőnként esedékes irodalmi nemzedékváltás, mely a Kazinczy-Kisfaludy-Vörösmarty-Petőfi sorban biztosította a természetes megújulást. Az ezzel - ha félreértett felelősségtudatból is - makacsul szembeszegülő irodalmi intézményrendszer az általa egyedül üdvözítőnek elfogadott, egyébként egyoldalúan és ellentmondásosan meghatározott irodalmi eszmény szolgai másolónak túlzott, kritikátlan gyámolításával és a kifejezés új útjait kereső tollforgatók hivatalos irodalmi közeletből való kizárásával olyan feszültségeket termel, melyek egyrészt a modern irodalom robbanásszerű megindulását eredményezik a huszadik század első évtizedében, de másrészt a kilencvenes években induló fiatalokat egyébként elkerülhető kompromisszumokba kergetik.

E kompromisszumok leglátványosabbika a sajtóval kötött véd- és dacszövetség. A világvárosi napisajtó nemcsak a megnyilatkozás elsőrendű fóruma e fiataloknak, hanem egyszersmind legfőbb - gyakran egyetlen - megélhetési forrása is. Ezzel persze újból vétenek Gyulai Pál becsületkódexe ellen, mely tiltja az író tollának áruba bocsátását, hiszen az anyagi érdekeknek, a közönség tapsának való kiszolgáltatottság az irodalom elsekélyesedését, a művészi gond ellanyhulását vonhatja maga után - aminthogy vonta is. "Nagy koncepcióra ez a nemzedék nem volt képes, a nagy stílus helyét, melyet főleg Vörösmarty és Arany műveltek, a kicsi témák és kicsi formák kultusza váltotta fel, a lírában az egyéni panaszok, az elbeszélésben a rövid novella és rajz."¹¹ Ady novellájában a Tíz Forint Vőlegénye végtére csak odaveti napi penzumnak szívében dédelgetett, egyetlen Zenóbiáját, Molnár *Irodalomtörténetének* hőse pedig a nagy regényciklus témáját nagy szorongatottságában viccnek írja meg.

Az ifjú irodalom

"Valljuk be, tehetséges fickók voltunk. Most nemcsak versekre, regényekre, színdarabokra gondolok, hanem arra a rengeteg apró-cseprő munkára, amit

---

¹¹SCHÖPFLIN, *i.m.*, 28.

kabarékban, újságcikkekben tékoztunk el bohém könnyelműséggel."¹² - emlészik Heltai Jenő arra a generációra, melynek felbukkanásáról persze Schöpflin is beszámol: "Az írók, többnyire újságírók, csoportokba verődve, csak egymás társaságában éltek, kávéházi asztaltársaságaikban vagy klubjukban, az irodalomtól távolálló polgári elemektől elkülönítve, velük érintkezésbe alig jutva. [...] Nyugtalan, forrongó társaság volt ez, ecetágya az irodalom készülő fordulójának. Sokan közülük elkallódtak mint írók, végképp felszívta őket az újságírás, de egy részük, a tehetségesek és komolyabbak, első csapatába kerültek a tulajdonképpen huszadik századi irodalomnak."¹³ Amikor e legkomolyabbak s -tehetségesebbek érdeklődése az újságírástól az irodalom felé fordult, új viszonyítási alapot keres - és ezt a francia, közelebbről a párizsi, azaz világvárosi irodalomban találja meg. Ez a világvárosi irodalom, ha hihetünk az Egyetemes Irodalomtörténet szigorú ítéletének, persze éppen úgy és éppen azért nem az elődjei kijelölte úton jár, mint famulusa idehaza: "Symbolisták és dekadensek, esthétéek és romanok meg a hányféleképpen nevezik magukat *ezek a részben idegen nemzetiségből franciásodott költők*, a verselés és mondatszerkezet erőszakos felforgatásával már éppen nihilista forradalmárok."¹⁴ [Kiemelés tőlem: Gy.Zs.] Az enyhe antiszemitizmussal éppen csak sejtetett faji eredetet emlegető konzervatív irodalomtudat szívesen feledkezik el arról, hogy a vigyázó szemek Párizsra vetése egyetlen műnemben sem újdonság - előzményeit éppenséggel a piederstálra állított reformkori irodalom produkálja, ahogyan azt Laczkó Géza a Nyugatban közölt, Heltai és Molnár francia becsületrendje ihlette, rövid áttekintésében taglalja is: "'A nagy Kazinczy, aki kis magyar sajkáját a Goethe-féle nagy, német noébárákhoz kötötte, a magyar irodalomnak műfajilag, művészi kifejezésben, módszerben és stílusban német kereteket szabott. [...] Már Petőfi és Arany, sőt még előbb Vörösmarty ebbe a német keretbe angol és francia szellemet hoztak Victor Hugo, Béranger, Shakespeare és Byron útmutatása nyomán. [...] A XIX. század vége aztán annyira angol és francia szellemmel együtthangzó magyarsággal gyúrta meg a Kazinczy-féle német kereteket, hogy éppen Heltai és Molnár fellépésének idején furcsa és érdekes vegyi bomlás állott be: a német keret eltűnt, helyébe francia, kisebb mértékben (lásd Mikszáth) angol lépett, hogy a franciasággal és angolsággal már homogénné olvadt új-magyarságot keretezze. Ezt a homogénné olvadást - örök dicsőséggel - Arany vitte végbe úgy, amilyen módon például Attila Európa ura lett s nem szűnt meg hún lenni. Heltai és Molnár generációja kiszórta a magyar irodalomból a német műfajokat, művészi kifejezést, módszert és stílust s végérvényesen az angol-francia nyugathoz csatolta a magyar irodalmat. Ez az

¹²NAGY Endre, *Heltai Jenővel a kis kávéházban*, Színházi Élet, 1936, 22. sz., 15.

¹³SCHÖPFLIN, *i.m.*, 98-100.

¹⁴HEINRICH Gusztáv szerk., *Egyetemes Irodalomtörténet*, Bp., 1905, II, 433.

az idő, amikor eltűnik Pestről a német brettli, vicc, amikor megszületik a magyar kabaré, magyar chanson, amikor a sváb-zsidó-magyar Budapest megtanul német otrombaságok helyett franciás érzelmes-gúnyos finomságokon mosolyogni."¹⁵

Petőfi és Ady között: ismételt mintakeresés

"Két évvel ezelőtt egy fiatal poéta elég vakmerően új hangot vitt bele a magyar versirodalomba. Könnyű, pajzán hangon mondotta el egyszerű, igénytelen témáit és amikor egy kötetre valót összeírt, kilépett vele a nagyközönség elé."¹⁶ A kettéválás lírai vonulatának azért szentelünk röpké figyelmet voltaképeni tárgyunk: a dráma műnemének boncolgatása előtt, mert egyfelől Heltai pályája két verseskötettel indul (*Modern dalok*, 1892; *Kató*, 1894), másfelől e, Petőfi megszentelte műnemben fejt ki a konzervatív oldal a legnagyobb, általános tanulságokkal szolgáló ellenállást. Ezen elenálás alapja tehát a nemzeti irodalom öntörvényű fejlődésének eszménye: "Irodalmunknak az az uralkodó jellemvonása, mely élete folyásában végighúzódik, bármekkora erőre jutott múltó áramlatok ellenséges sodrában, nem veszett és nem veszhet el; inkább él és elevenít mind e mai napig. Képzeletét, érzéseit, törekvéseit magyarsága hevíti legerősebben. [...] A Volga pusztáinak végtelenén szerető ámulattal csüggő vitéz szemei: a bihari rónán s a Tisza síkján gyönyörködő Petőfinek és Aranynak szemei."¹⁷ Mindazáltal kizárólag az "extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita"-elv megtermékenyítette költő-géniusz képe nem több pusztá délibábnál. Petőfire kétségkívül Heine hatott leginkább; emellett azonban az angol és francia irodalom is erős hatást gyakorolt rá, amott Byron, Shelley, emitt pedig Béranger, akit igazi rokonléleknek, sőt példaképnek érez, s akinek főképp zsánerképei ragadják magával¹⁸. A századfordulós konzervatív Petőfi-kutató, ha nem tagadhatja e hatást, legalább merész argumentációval ezt is Petőfi eredetiségének bizonyítékaul igyekszik feltüntetni: "Bármelyik irányát is vizsgáljuk azon hatásoknak, melyeket a francia lírikus Petőfire gyakorolt: azt látjuk, hogy e hatáselfogadás sohasem történik a magyar költő eredetiségének rovására. Nem szolgálilag utánoz, elfogadva érzéseket, tárgyakat, formákat; hanem a mit lekébe fogad, azt földolgozza, átalakítja, megfürdeti

¹⁵LACZKÓ Géza, *Le ruban*, Nyugat, 1927/I., 270-272.

¹⁶*Kató (Heltai Jenő versei)*, Magyar Génius, 1894. január 21., 63.

¹⁷BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., 1896, 180-181.

¹⁸Az említett szerzők közül kétségkívül Heine hatása a legmaradandóbb. Már Petőfire gyakorolt hatásáról is külön tanulmány emlékezik meg, és Schöpflin még az emberöltővel későbbi líráról is érdemesnek tartja megjegyezni: "Legjellemzőbb kortünete a hetvenes-nyolcvanas évek lírájának az általános Heine-hatás, mely alól alig tudott költő megszabadulni. (Vö.: SCHÖPFLIN, *i.m.*, 39.) Heltainak közvetlenségét, ironiáját, és erotika iránti fogékonyságát csaknem minden konzervatív kritikusa Heine hatásával magyarázza - ld. az idézett cikkeket!

a maga egyéniségének éltető tengerében s onnan mintegy újjáteremtve bocsájtja a gyönyörködő világ tekintete elé. S éppen ez az újjáteremtés munkája az, mely többek között fényes bizonyítéka Petőfi zsenialitásának, költői lángeszének."¹⁹

Az érvel, miszerint az újjáteremtés voltaképpen a teremtés komparatívusza, máris zavartalan a nemzeti költő nimbusza; Horváth János 1922-ben a két költő zsánerköltészetének alapos elemzésével szentesíti e vélekedést: "A genrekép az ő [Petőfi] kezében egészen más műfajjá alakul, mint Béranger chansonjaiban [...] Béranger darabjaiban a chansonnier alanyiséga - irónia, szellemeskedés, pajkos csipkedés, pikantéria kedvelése - az uralkodó elem, formáit pedig dalszerűség jellemzi. [...] Az ő műfaja *chanson*, melyet egy közönség mulattatására énekelnek, s mely objektív elemet (typus-rajzot) csak azért vesz fel, hogy saját lyraságát ösztönözze, táplálékot, anyagot adjon szellemes játéknak, s változatos attitude-ökre tehessen szert általa. Rajzolt típusai gummin lógó figurák, melyek furcsa, vagy nevetető ugráltatása a bemutatónak szerez tapsokat. Petőfi [...] rajzolt típusai nem ugráltatni való figurák, hanem mesteri kézzel hevenyészett szoborminták, klasszikus értékű emberábrázolatok. Petőfi genreképe klasszikus művészet, a Béranger-é cabaret-ízű szellemesség."²⁰

"Ha egy zszurnaliszta unalmában rossz verseket ír, a többi zszurnaliszta pajtása az egekig magasztalja, és kész az új csillag, az új poéta. Heltai is így tűnt fel a magyar irodalom egén"²¹ - a már választott nevében is a változás ellenségeként fellépő Constantinus ellenében a Heltait magasztaló zszurnaliszta - a Heltai generációjának másik tehetséges s komoly tagja -, Ignotus éppen Heltai zsánerkép erényeire hívja fel a figyelmet *A Hét* hasábjain: "Heltai Jenő verseiben a körülötte élő emberek egy nagy és nem éppen a legrosszabb része megtalálja a maga érzéseinek és hangulatainak megkapó és bájos kifejezését. A bánatában mennyi báj van és a jókedvében mennyi mélaság! A hóbortja milyen szeretetreméltó és a panasza milyen megható! És mennyi igazság van alakjaiban: a kis Kató milyen könnyelmű, a brigadéros úr milyen impozáns, a kantinos kisasszony milyen kacér, a regement milyen egy toppban lépő és a kis poéta milyen igénytelen!"²² E zsánerképek tősgyökeres budapesti jellegén - a világvárosi életérzés analógiája okán - mit sem csorbít Schöppflin megállapítása: "mert a falusi életet élő magyarságnál ez a grizettkultusz ismeretlen volt, megérzett rajta, hogy a költő képzelete alakította a pesti kis Katókat párizsias grizetté."²³ Ez a párizsi ihletű aszfaltköltészet azonban a századforduló maradi kritikusait, így a népszerű Petőfi- és Arany-epigont, Kozma Andort, korántsem kápráztatja el: "Nekünk, akik egészen más módokon törtünk és törünk még egyre fölfelé, ezeknek a fiataloknak a törekvései

¹⁹MIKLÓS Elemér, *Petőfi és Béranger*, Bp., 1904, 75.

²⁰HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., 1922, 61-62.

²¹[KAPOSI József] CONSTANTINUS, *Poétácskák*, Magyar Szemle, 1892. november 6., 585.

²²IGNOTUS, *Heltai Jenő*, *A Hét*, 1893. december 31., 439.

²³SCHÖPFLIN Aladár, *Heltai Jenő*, Nyugat, 1911/I., 456-459.

idegenszerűek. [...] Mi mégis nemzetiebbek igyekeztünk általában lenni, mint ők. Naivabbak, lelkesebbek, a régi tradíciókhoz ragaszkodóbbak voltunk és vagyunk is, mint ezek a fiatalok. [...] Az újabb és újabb nemzedékek kezében a magyarul író toll mind világpolgáriasabb eszközzé lesz. A naivitás, a lelkeség s a régi tradíciók kerülése, sőt megvetése ezzel a világpolgáriassággal együtt jár és lépést tart. Mintha valamely idegen nyelvről volnának magyarra fordítva ezeknek a fiataloknak a dolgai! Hiba, vagy erény, ez a nyugateurópai irodalmi volapük? Mi, akik elfogultak vagyunk s előítéletesen szeretjük nemzeti jellemünket, hibának találjuk."²⁴

"Valamikor laza erkölccsel és cinizmussal vádolták. Igaz, nem vett komolyan némely tilalomfákat, melyeket a szigorú erkölcsű magyar hagyomány állított a költő elé."²⁵ Az ifjú újságíró-poéta legkövetkezetesebben a könnyű és pajzán szerelemben fejezi ki magát: a K.U.K. hadseregben²⁶ kantinoskisasszonyok, a civil életben pedig masamódok, grizettek, és legfőképpen nagy jövő előtt álló kis színésznők - vagy Heltai definíciójával élve: délutáni színésznők; tudniillik minden estjük szabad, saját és rajongóik együttes öröme - tűnnek fel és el, gyorsan illanó parfümillatot hagyva maguk után - ahogyan Schöpflin írja: "Nem örökké tartó, tragikus szerelmekről van itt szó, hanem a fiatal vér bohó fellollobbanásairól, amelynek hevesek a vágyódásai, fájdalmasak a csalódásai. [...] Egyszerre megszólal benne egy új húr, a melankólia, a fiatalság elmúlásának merengő bánata."²⁷ A masamód - eredetileg kalapos- vagy divatáruslány - fogalommá nő: az egyszerű, tisztaszívű, szerelmet boldogan adni és kapni tudó leány fogalmává, mely fogalom túl téren és időn mit sem veszít érvényességéből. Rajza, ahogy Heltainál máskor is látni fogjuk, átszap a műnemi kereteken: ott él majd a *Hét sovány esztendő*, *Az utolsó bohém*, az *Írók, színésznők és más csirkefogók* oldalain éppen úgy, mint az *Egy operette története*, vagy a *Tündérlaki leányok* jeleneteiben. Az először versek formálta típust majd a szintén önéletrajzi elemeken nyugvó²⁸ regények, novellák és színművek szituálják.

Amilyen közel van e szerelmi költészet Petőfi szerelmi lírájának közvetlenségéhez, oly acsargó dühvel támadja a hagyománycsősz mellett erénycsősznek is rögtön jelentkező konzervatív műbírálat. "Heltaiban van fiatalos erő és tehetség, de oly tévedt úton jár, mely inkább a barak-kórházba vezet [vajon valami venerikus nyavalyától félti az ifjú poétát?], mint a Helikonra. Azt beszélnek róla, hogy még nagyon fiatal. Annál nagyobb hiba, hogy már oly romlott. Igazi költő nem lehet

²⁴KOZMA Andor, *Néhány új könyvről*, Nemzet, 1892, 149. sz., 7.

²⁵SCHÖPFLIN Aladár, *Heltai Jenő*, Nyugat, 1911/I., 456-459.

²⁶A *Kató* kötet sok darabja Heltai katonáskodásának környezetét rajzolja, aminek egyébként a tárcaíró is emléket állít *A Hét* hasábjain, Elta álnéven, *Egy bakaönkéntes levelei* címen (*A Hét* 1892. 748; 766; 797.)

²⁷SCHÖPFLIN Aladár, *Heltai Jenő*, Nyugat, 1911/I., 456-459.

²⁸E ponton feltétlenül utalnunk kell Kálnoki Izidor visszaemlékezéseire. In: ROBOZ Imre, *Az irodalom budoire-jában*, Bp., 1916., I, 165-179. és 186-194.

senki morális intenciók nélkül s kizárólag az úgynevezett pikantériák megéneklése még senkit nem tett nagy költővé. [...] Valójában ez a könyv legszomorúbb bizonyossága korunk erkölcsi hanyatlásának."²⁹ A - mára persze igen tapintatosnak tűnő - erotika felháborítja a moralistát, s egyúttal felébreszti a pozitivistát, a tényítisztelő rosszálló kíváncsiságát is: "Annyi diszkrécióval leplezi le viszonyuk kulisszatitkait, hogy kezdjük sejteni, hogy - Katóra csak vágyik. Pedig nem nagy vágy, ráakadhat."³⁰ - írja Lázár Béla Dr., s Kozma Andor sem tud úrrá lenni gyanakvása felett: "Ha kiforr, bizonyára még őszintébb is lesz, aminő most, mikor még a 'fin de siècle' fenegyerekség nimbusára vágyva - úgy tetszik - sokszor énekel meg soha nem létezett szeretőket, soha nem érzett szerelemeket és soha nem élvezett galans kalandokat."³¹

*Aztán hogy engem a múzsához
Plátói érzés kötöz-e,
Tisztelt vidéki kollégáim,
Ehhez nincs senkinek köze.
Én nem vagyok kíváncsi arra,
Hogy kik szerették önöket?
S ha önökhöz betért a múzsa,
Hát volt-e abba köszönet? [...]*

*Tisztelt vidéki kollégáim,
Majd akkor adjanak kezet
És iktassanak be a céhbe,
Ha én is impotens leszek.³²*

- felel meg magáért Heltai *Pro domo* című versében.

A hagyomány és az erkölcs mellett a harmadik ütközési pont a nyelv már érintett kérdése. Ignotus a hétköznapi beszéd beemelését, az ezzel járó heterogén stílust figyeli meg Heltai korai köteteiben: "Külön nyelvük is van; furcsa, gúnyolódó nyelv, amely parodizálja a fenséges stílust, travesztálja a tudomány hangját, összevegyít reporterstílt, népies szokat és kávéházi szólamokat."³³ Ezt a stíluselegyet Lázár Béla Dr. éles szeme is felfedezi, de ő óvakodik túlmagyarázni a jelenséget: "Pif-paf-puf! Dinom-dánom-sum-sum-sum! - hangzik felénk Heltai kötetéből."³⁴ Heltai nyelvi közvetlenségének előképét azonban megint éppen Petőfinél kell keresnünk, amint azt

²⁹CONSTANTINUS, *i.m.*

³⁰LÁZÁR Béla Dr., *Verseskönyvek*, Nemzet, 1894., 30. sz., 1.

³¹KOZMA, *i.m.*

³²HELTAI Jenő, *Pro domo* = Uő., *Versei*, Bp., 1959., 290-292.

³³IGNOTUS, *i.m.*

³⁴LÁZÁR, *i.m.*

Tóth Árpád leszögezi: "Heltai Jenő versei hozták vissza újra a magyar lírába azt a szabad, friss közvetlenséget, melyre Petőfi óta nem volt példa költészetünkben. Petőfi utánczó barokk cikornyákká cifrázták vagy üres pongyolasággá lomposították Petőfi közvetlenségét. [...] Heltai Jenő bátor tehetségére volt szükség, hogy a cifrázkodás nélküli, pózokat nem affektáló érzésközlés ismét jogaiba léphessen."³⁵

Azt a kérdést, hogy az az irodalmi recepció, amely áhítattól áthatva oly könnyen s magától értetődően lelkesedik az egyik esetben, miért reagál oly támadó tanácsalansággal a másikban, a magunk részéről a generációs feszültséggel magyaráztuk. A konzervatív irodalom az örökifjú példaképnek örök, azaz klasszikussá faragott, nem pedig ifjú oldalát emelte ki. "Vörösmartyn, Aranyon nevelt szemünk, amely elé az iskolai irodalomtörténet Petőfit is patetikus szobor-pózban állította, s amely megszokta, hogy a költő mindig az emelkedettség kothurnusában lépjen eléje, visszásnak, könnyelműnek, sőt léhának látta azt a fiatalembert, aki akkor a fiatalság nembánomságával tréfált verseiben velünk, önmagával, a saját érzéseivel."³⁶ Ez a nembánomság, amit Lázár Béla Dr. ekképpen tesz szóvá: "Hejre legény ez a fiatal poéta, csupa jókedv, merő bohéme-vér. Mít, hogy ő komolyan vegyen valamit? Hogy magasabb ideálokért lelkesedjék? Hogy mélyebb, rejtettebb eszméken töprengjen? Hogy szíve titkos érzelmeit feltárja? Hogy fájdalmait, örömét, bűját, kínját és szerelmét dalban dalolja? No még mit?! Bolondság, az egész élet merő vanitatum vanitas. Nem szabad azt komolyan venni!"³⁷ - tehát e nembánomság azokhoz a francia poétákhoz fordul mintáért, akik Bérangertől tanulták el a chanson műfaját. A szimbolizmus forradalma után azonban a francia chanson elveszíti rangját, s a magas irodalomból a szórakoztató költészet efemer értékei közé süllyed, a *café chantant*ok egyik fő vonzereje lesz belőle - amit Horváth János már Béranger-nek megelőlegezett. Amikor tehát Heltai Jenő, a hatásukat mutató versekből köteteket állít össze, voltaképpen éppen úgy megemeli a műfajt magát, mint fél évszázaddal korábban Petőfi tette! Kísérletét pedig ugyanúgy Ady s a Nyugat első nemzedékének impresszionista-szimbolista kifejezés módja haladja meg, miként a francia szimbolisták teljesítménye a chanson béranger-i aranykorát. "A 'könnyű vers'-et, melynek Heltai volt a nagymestere, később az Ady-korszak komolysága lehetetlenné tette és leszállt az irodalomalatti rétegekbe, az operettbe, a kabaréba, a sláger-költészetbe, mely mindmáig a Heltai-taposta ösvényen jár és sok szörnyűség mellett néha nagyon szellemes dalokat is termel."³⁸ - állapítja meg Szerb Antal.

³⁵TÓTH ÁRPÁD, *Heltai Jenő*, Auróra, 1921. 1. sz., 50-51.

³⁶SCHÖFFLIN Aladár, *Heltai Jenő*, Nyugat, 1911/I., 456-459.

³⁷LÁZÁR, *i.m.*

³⁸SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, II., Kolozsvár, 1934., 434-435.

Heltai e két kötet után szép számmal ír még verseket, ezek azonban sokáig (két ciklust leszámítva egészen az *Elfelejtett versekig*) túlnyomórészt vagy kabarészövegek - külön ciklusuk az 1913-as *Fűzfásipban* jelenik meg - vagy a verses publicisztikába tartozó, napi aktualitásokat szellemesen megverselő költemények - amelyek viszont 1911-ben a *Heltai Jenő versei* című kötet *Budapesti balladák* ciklusában látnak napvilágot. És bár a Nyugat legjelentősebb előfutárai között tartja számon a lírikus Heltait - az 1911-es kötetet a Nyugat adja ki! -, értékelésében mindig a két első kötetre hivatkozik, ahogyan az Schöpflin tanulmányából egyértelműen kiderül. Sajátos ironiája az egyszerre óriásit, több generációnyit újuló irodalmi folyamatnak, hogy Constantinus 1892-ben fakadt dörgedelmenek: "Az orfeumok és zengerájok számára kitűnő kuplékat írhatna Heltai; írjon is, ha tehetsége oda vergál, - de ne vigye be ez inmorális miazmákat a komoly litteraturába, ezt a kritika kikérheti tőle."³⁹ éppen a konzervatív irodalom nagy mumusa, Ady Endre szerez érvényt!

Hegedüs Géza Heltai-monográfiájában egyenesen szervilis gesztust lát Heltai úgymond költői elhallgatásában: "Igazán ez érdekelte mindig: kezdeni az újat. Amikor a magvetés kicsírázott, azokra bízta, akik nemegyszer nála is jobban csinálták. Sajátos módon semmi irigység vagy féltékenység nem volt benne. [...] 1906-ban megjelenik Ady *Új versek* kötete - és Heltai a legelső közt van, akik felismerik, hogy vége a kezdeményezésnek: Adyval megérett a termés."⁴⁰ Bármilyen tetszetős is ezen elképzelés, a tapintatosan háttérbe húzódó, szinte a hajbókolásig alázatos költő képét kissé erőltetettnek találjuk. A lírikus Heltai egy újabb, bár a fejlődés fő irányához képest peremre szorultnak tekinthető területen abszolút haszonélvezője a modern irodalom 1906-tól mind látványosabb térhódításának. Kabaréköltészetének ismeretében meg kell állapítanunk, hogy korántsem költői elhallgatásról, hanem a lírai termés átrétegződéséről van szó, melyre nem feltétlenül az Ady előtti főhajtás inspirálta Heltait. Inkább a kabarészerző pályatárs, egyszersmind az első kabaréantológia szerkesztője, Hervay Frigyes vélekedésére hívnánk fel a figyelmet, aki gyűjteménye elején így fogalmaz: "Elevenebbé pedig az tette a [kabaré] hatását, hogy a színpadról szólt a közönséghez."⁴¹ Úgy véljük, e közvetlen hatás az, melyet Heltai - aki 1900-ban, immár ismert drámafordítóként, szerkesztőségi íróasztalát, ha egyelőre rövid időre is, a vígszínházi irodával cseréli fel⁴² - a lírában is keres. Költészetének irányváltása

³⁹CONSTANTINUS, *i.m.*

⁴⁰HEGEDÜS, *i.m.*, 35.

⁴¹HERVAY Frigyes szerk., *Magyar Kabaret*, Gyoma, 1911., 5.

⁴²"A Vígszínháznak, Szécsi Ferenc dramaturg-igazgató távozásával, ő lett a színházművészeti igazgatója és titkára." Vö.: SZEMÜVEGES, *Zsidó szerzők*, Egyenlőség, 1900. október 21., melléklet, 2-3. Ezt a feladatkört 1901. június 24-ig látta el.

mellett mindenesetre szembetűnő a színpad iránti mind elevenebb fogékonyság, melynek eredményei, mint látni fogjuk, ugyanazon vihart kavargatják fel.

A dráma kettéválása

A fővárosi színházi élet fejlődésére döntő mértékben nyomja rá a bélyegét, hogy elindulásakor - a XVIII. század végén - a professzionális szinten működtetett pesti német színházzal kell vetélkednie, nyilván annak műfajaiban. Így a kor színpadi műfajai: az érzékeny-, a szomorú, a víg- és az énekes játék egytől egyig vagy német, vagy németek közvetítette európai hatásokra magyarosodnak. Nincs ez másként a XIX. század első negyedében, a vitézi játék s a Zauberpösse sikereinek idején sem. Az első változást a romantika időszaka hozza el - miként a lírában, itt is a nyugatabbi minták előretörése figyelhető meg: Shakespeare-t végre nem német átdolgozásokból fordítják, s a francia romantikusok tragédiái, illetve szórakoztató szinten a vaudeville műfaja Párizsból érkezik. Szigligeti a Volksstück leleményes meghonosításával, s ezzel a népszínmű megteremtésével ugyan a német hatást viszi tovább, mégis, az 1840-es évek színházi kínálatát összegezve, az eredeti színművek túlnyomó részében a francia dráma befolyását kell tapasztalnunk. Kerényi Ferenc a szabadságharc színjátékait elemezve a francia inspirációra hívja fel a figyelmet: "Helyenként meglepően modern megoldásokkal találkozunk, amelyeknek csak a XIX. század fordulóján, Heltai Jenőnél és Molnár Ferencnél lesz folytatása, természetesen fejlettebb, kifinomultabb formában. A párhuzam velük mindazonáltal nem véletlenszerű vagy erőltetett: a pesti életképirodalom és értelmiségi humor egyaránt főleg a francia literatúra, a párizsi városi kultúra forrásaiból merített mindkét esetben, csakhogy ottani organikus és folyamatos fejlődésének nálunk diszkontinuitás és ismételt mintakeresés felel meg."⁴³ E diszkontinuitást sokáig a népszínmű mint színmagyarnak elfogadott műfaj egyeduralma tölti ki. "Hiszen mintegy megnyugvásunkra szolgált, legalább itt a színen meggyőződhetni magyarságunk, valamint általában létünk felől, s e megnyugvásunkban némi örömet is találtunk, szemlélhetni az eredeti és romlatlan magyar néplelket, mely ekkor egyedül volt ment az idegen elemtől."⁴⁴ Gyulai Pál ugyan nem osztja ezt az elragadtatást, de fenntartásai merőben esztétikai jellegűek, a népszínműnek műfaji heterogenitását rója fel, Szigligeti *A lelenc* című darabjának

⁴³KERÉNYI Ferenc, *Színjátékgyománny 1848-49-ben* = KRÍZA Ildikó szerk., *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, Bp., Néprajzi Társaság, 1998, 192-202.; 195-196.

⁴⁴VAJDA Viktor, *Művészet és politika: Képek a magyar társadalomból*, Pest, 1870, 185-186. Idézi: NAGY Ildikó, *A Népszínház* = SZÉKELY György főszerk., GAJDÓ Tamás szerk., *Magyar színháztörténet 1873-1920.*, Bp., Magyar Könyvklub - Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 2001, 114-115.

bírálatában: "Se vígjáték, se dráma, se tragédia, de mindebből valami; vegyes nem, mely sok mindent magába olvaszthat, sőt a zenét és éneket is segédül veheti. Egy neme a melodramának, vagyis modern melodráma tragikomikai alapon, legtöbbször társadalmi iránnyal."⁴⁵ A népszínmű nemzeti jellegével semmi baja, ahogyan ez Szigligeti-émlékbeszédéből kiderül: "háttérbe szorította a bécsi bohózatot, színpadra hozta a magyar népdalt, s visszavívta a művelt közönség ajkaira."⁴⁶ Gyulai régi reményét, amit a színháztörténész ekképp sommáz: "a népszínmű három irányban fejlődhetne tovább, komikus elemeiből kialakulhatna a magyar bohózat, zenés részeiből az operett, érzelmes részeiből pedig a népdráma, illetve társadalmi dráma"⁴⁷, csíraiban végtére teljesebbé látta Szigligeti életművében. "Ha a tárgy komolyabb volt, mérsékelte komikai erejét, elhagyta a dalt és egyszerűen csak népdramát írt, mint aminő *A lelenc*. Ha a komikai elemnek adott nagyobb tért, megtartva a dalt, egész vígjátékot vagy bohózatot kerekített ki, mint *Liliomfiban*. Ha az énekrésznek akart túlsúlyt adni, az operettet kísérlette meg, mint a *Debreceni bírón*. [...] A népszínmű továbbfejlesztését senki sem kísérlette meg, csak ő. Ha tovább él és talál zeneszerzőt, talán megalapítja, amit kezdett: a magyar operettet is. Oh, ha úgy háttérbe szoríthatna volna a francia operettet, mint egykor a német bohózatot, s egy új fejlődést indíthatna vele!"⁴⁸ Ha ugyanott meg is állapítja, miszerint "Szigligeti újjá és magyarrá szülte e válfajt", ezzel csupán a nemzeti műfaj és a nemzeti drámaköltő nimbuszát sikerül megalapoznia, a további fejlődésre nincs hatással. Hiába képzei el a kor színi műfajainak jelentősebbjeit egytől-egyig a népszínműből kialakíthatónak, a tényleges fejlődés ellene hat - az operett, a bohózat és a társadalmi dráma műfajában egyaránt.

A Budai Népszínház a hatvanas években már inkább Verne regényeiből komponált látványosságokkal és az új zenés szórakoztató műfaj, az operett francia importjával arat sikereket. Az 1875-ben induló Népszínház műsorán az előbbire is találunk példát (*Nyolcvan Nap alatt a Föld körül, Utazás a Holdba, Sztrogoff Mihály útja Moszkvától Irkucig*)⁴⁹ de az utóbbi a repertoár elengedhetetlen részévé válik: "Rákosi, majd utóda, Evva Lajos egymásután megismertetik Offenbach, Hervé, Audran, Lecocq, Planquette, majd az újabb franciák, Varney, Victor Roger és Gaston Serpette műveit."⁵⁰ A Gyulai beharangozta nemzeti operettre való meddő várakozás erőtlen, s megint a konzervatív oldal német orientációja

⁴⁵GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., 1908, I, 570.

⁴⁶GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Szigligeti Ede fölött* = GYULAI Pál, *Emlékbeszédei*, Bp., 1890, 101.

⁴⁷NAGY Ildikó, *A Népszínház* = SZÉKELY György főszerk., GAJDÓ Tamás szerk., *Magyar színháztörténet 1873-1920.*, Bp., 2001, Magyar Könyvklub - Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 115-116.

⁴⁸GYULAI Pál, *Emlékbeszéd Szigligeti Ede fölött* = GYULAI Pál, *Emlékbeszédei*, Bp., 1890, 102-103.

⁴⁹A két Népszínház repertoárjának hasonlóságait, egyszersmind az operett budapesti térhódítását meggyőzően elemzi Nagy Ildikó már többször idézett írásában, a *Magyar színháztörténet 1873-1920.* Népszínházról szóló fejezetében, illetve Gál György Sándor - Somogyi Vilmos: *Operettek könyve* (Bp., 1959) című átfogó igényű művének vonatkozó fejezeteiben.

⁵⁰KOCH Lajos, *Kacsóh Pongrác "János vitéz"-e*, Bp., 1941., 11-12.

meghatározta kísérletekkel kénytelen beérni. "Rákosi Jenő [...] maga ír szöveggönyvet Titilla hadnagy címen (1880. I. 16.), melyet a [Nép]színház karmestere, Puks Ferenc zenésít meg; másik szöveget, Székely leány (1880. II. 27.) rendezőjével, Lukácsy Sándorral írat. Ehhez Erkel Elek, a színház másik karmestere szerzett zenét. [...] A két kísérlet ugyan elindította a magyar operettet, de akik utánuk következtek, azoknak csak a nevük volt magyar, zenéjük a legritkábban: Konti, Serly Lajos, Sztojanovics Jenő, Hegyi Béla, Verő György, Bokor József operettjeikben nemzetközi hangon szólaltak meg. Nagyjából bécsi minta után dolgoztak."⁵¹ A millenium esztendejében például *A Hét* kritikusa ekképpen ad hangot csalódásának, mely az egykori népszínmű-siker, *A falu rossza* daljáték-változatának (zene: Hubay Jenő, szöveg: Tóth Ede nyomán Várady Antal) bemutatója után eltölti: "Nem tehetek róla, hogy ismét egy magyar operáról kell írnom anélkül, hogy az elragadtatás és hazafias öröm hangjait volnék kénytelen keresni. [...] Nem tudnám megmondani, miért nem láttam én egyetlen magyar alakot a színpadon, holott csupa bokorugrós szoknya és szűk nadrág tarkállott előttem. [...] Műmagyarok voltak eddig mind, és műsikereket arattak. Van ebben logika, de meg igazság is."⁵² A kritika a mi szempontunkból azért is figyelemreméltó, merthogy a mindinkább elerőtlenedő népszínmű fokozatos háttérbe szorulása a rendületlenül népszerű francia operettel szemben éppen Heltai Jenő pályakezdésére esik. Hiszen míg zsengéit a népszínmű ösztönzi: "Nyolcadik gimnazista koromban [...] mint Blaháné lelkes rajongója - habitué voltam a kakasülön, - megírtam *A betyár halála* című népszínművemet."⁵³, addig első bemutatott színművének - a premier helye az újságírók gyűlhelye: az Otthon Kör! - címe *Az operett*⁵⁴. Ebből ugyan a címen kívül nem is maradt meg semmi, de a cím is önmagáért beszél. A közben fordításokkal színpadra érő ifjú poéta kőszínház színpadán eredeti mű szerzőjeként szintén egy franciás operettel, az *Egyiptom gyöngyével* mutatkozik be, 1898-ban. Hat év múltán, két Jacobi operett - *A rátartós királykisasszony* és *A tengerszem tündére* - dalszövegeinek elkészítése után pedig ő írja meg a *János vitéz* verseit, ami végülis a *Háry János*ig a magyar népies daljáték utolérhetetlen teljesítménye marad - és ami a reformkori irodalmi hagyomány megcsúfolásának-vagy-megőrzésének ugyanazon vitáját robbantja ki, mint amit a lírában láttunk. "Egy

⁵¹KOCH Lajos, *i.m.*

⁵²SIMPLEX, *A "Falu rossza" mint opera*, *A Hét*, 1896. március 22. Idézi: TARR László szerk., *Az ezredév*, "Magyar tallózó", Bp., 1979, 361-362.

⁵³SZILÁGYI Ödön, *A Parnasszus tetején. Heltai Jenő*, Délibáb, 1928, 11. sz., 10.

⁵⁴E darabot először Szinnyei Heltai Jenő-szócikke említi; Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1891-1914, IV, 691., tőle veszi át: SCHÖPFLIN Aladár szerk., *Magyar színművészeti lexikon*, Heltai-szócikk, Bp., é.n. [1929-1932], II, 230-234; 231.

vidéki bemutató után a helybeli újság kritikus, igen előkelő irodalomtörténeti professzor, a szövegből kiemelte ezt a két sort: "*Udvaromon három vályu, / Abból iszik három nyáj juh.*" Azt írta, hogy ez a kínrim csak egy dob-utcai bócher agyában fogalmazódhatott meg. Én ezt a két sort szóról-szóra Kriza János népköltési gyűjteményéből, a Vadrózsákból vettem át."⁵⁵

Ami a színpad elfranciásodását, s ebben az újságíró-generáció szerepét illeti, a bohózat és a társadalmi dráma vizsgálata ugyanezen tanulsággal szolgál. A Nemzeti Színház a hetvenes évektől mind nagyobb számban szerepeltet műsorán francia társalgási darabokat. Szerb Antal irodalomtörténetében tulajdonképpen Gyulai kudarcát sommázza, mikor a helyzetet így méri fel: "A polgári közönség előnyben részesít olyan műfajokat, amelyekre a klasszikusok nem teremtettek kánont. Ilyen a regény és a modern tárgyú színdarab. Ezekben a fajtákban a nemzedék, amely képtelen önmagából új formákat teremteni, menthetetlenül ki van szolgáltatva a külföldi importnak. A Vasárnapi Újság és a Fővárosi Lapok állandóan hoznak külföldi regényeket folytatásokban, a színházak műsorában a francia színdarab játszik döntő szerepet. A magyar termelés pedig változtatás nélkül átveszi a külföldi formulákat."⁵⁶ Ennek az átvételnek indulatos krónikása Szász Károly, aki drámatörténetében a sokatmondó *Elhajlás a magyar dráma hagyományaitól* című fejezetében tárgyalja az irodalom kettéválásának drámában megfigyelhető jelenségeit. "A nyolcvanas évek vége felé mutatkoztak tünetei a nemzeti erő meglazítására vonatkozó törekvéseknek", amelyek nem kevés képviselője "a nyugati művelődésért való, mindig túlzó és gyakran tudatlan rajongással, az általános érdekeket hangoztató tetszetős jelszavakkal előkészítője lett annak a szakadásnak, amely irodalmunknak addigi egységét kettőbe hasította. [...] Ebben a szomorúan forrongó időszakban az irodalom általában, s keretében a drámai irodalom is, mind több olyan művelőre talált, akik a régi eszményi törekvésekkel szemben a dekadenciának lettek képviselői, s az egészséges realizmus helyett a túlzásba vitt naturalizmusnak hódoltak." A vád argumentumai semmiben sem különböznek a líra ügyében elhangzottaktól: "A formákban való különködés, a nyelv elnyálkásodása, az erkölcsi érzék megromlása nyomán a felfogás léhasága s az erotikum bántó túltengése, a nemzeti érzésnek kerülése, sőt kigúnyolása, s a külfölddel való kacérkodás - ezek azok a jelenségek, melyek az úgynevezett modern írók munkáiban - a napi sajtó nagy csoportja részéről hangos dicséretektől kísérve és bátorítva,

⁵⁵HELTAI Jenő, *János vitéz születése*, Színházi Élet, 1931, 51. sz., 17-19.

⁵⁶SZERB, *i.m.*, 401.

mind nagyobb mérvben mutatkoztak, és a közönség jóhiszemű, megtévesztett és kritikátlan részénél is tudtak híveket szerezni."⁵⁷ [kiemelés tőlem - Gy.Zs.]

A bölcsejében megfojtott újromantikus dráma egyik művelője, Csiky Gergely, öthónapos párizsi tapasztalatgyűjtés után jószerivel a semmiből teremti meg a tartalmában társadalmi, formájában társalgási dráma műfaját - nyilván francia mintára, ahogyan azt Hegedüs Géza is megállapítja: "Az otthoni tapasztalatok, a jogászi gyakorlat, a gúnyos kritizáló szándék a párizsi tanulságok közt irodalmi kifejezési formát nyert."⁵⁸ A népszínmű helyett ilyen forrásból magyarosodó műfaj példáját a századfordulón a bohózat követi. A XIX. század végének vaudeville-je, temérdek jól megcsinált bohózat, a zszurnaliszták ifjú generációja tolmácsolásában jutnak az első magánszínház, a Vígszínház színpadára, s szolgálják ott ki a pesti - javarészt a Lipótváros asszimilálódott zsidó - közönség igényeit. Ez a generáció, élén Molnár Ferencel - aki ugyanoly vezérmumusa a konzervatív színházi ítéseknek, amilyen Ady a líra ostromozóinak - egyre fordít: egyrészt, hogy dramaturgiai rutint szerezzen, másrészt jobb híján, az alkalomra várva. Az alkalom még várat magára: az üzleti szempontokat kultiváló magánszínházak nagyon óvatosan tolják előtérbe a fiatal magyar szerzőket, mikor a francia nevekre garantáltan csődül a publikum. Az áttörést itt is a modern magyar irodalom térhódítása hozza meg: a magyar író divatba jön, és "amíg éveken át bizalmatlanul kerülték el a magyar darab premierjét, később már szenzációszámba ment új szerzőink jelentkezése a hirdetőoszlopok plakátjain, és csak a pénztáros jóindulatával lehetett jegyet kapni a bemutatókra. Nem is csoda. Hiszen Herczeg Ferenc neve mellé olyanok neve került színlapjainkra, mint Molnár Ferenc, Bródy Sándor, Heltai Jenő, Lengyel Menyhért, Szomory Dezső. Ezeknek az íróknak a vígszínházi szereplése olyan sok sikert és zsúfolt házat hozott, hogy a Vígszínház a budapesti színházak között elfoglalhatta azt a vezető helyet, amelyet ez a kiváló intézet megérdemelt."⁵⁹ A Bárdi Ödön felsorolta szerzők többségétől persze már korábban is játszott darabot a színház, de Heltai (Makai Emillel közösen írt) *A királyné apródja* című egyfelvonásosa, Molnár *Józsi* vagy *Doktor úr* című bohózatai méltatlanul kisebb sikert értek el, de az olyan feltűnőbb művek fogadtatása, mint Herczeg *Gyurkovics lányok* című darabjáé, vagy Bródy drámáié, sem érik el az általában *Az ördög* 1907-es premierjével megadott határ utániakét. S bár a konzervatív irodalom sokáig füstölög, Sereg Gyula még 1941-ben - nyilván az

⁵⁷SZÁSZ Károly, *A magyar dráma története*, Bp., é.n. [1939], 272-274.

⁵⁸HEGEDÜS Géza, *Bevezetés* = CSIKY Gergely, *Válogatott művei*, "Magyar Klasszikusok", Bp., 1955, 13.

⁵⁹BÁRDI Ödön, *A régi Vígszínház*, Bp., 1957, 41.

antiszemitizmus aktualizáló erejének engedelmeskedve - is így vélekedik e korról: "A modernnek szelleme nem magyaros. Műveik megalkotásánál is a külföldet tartják szem előtt. Erkölcsi felfogásuk laza, fő motívumuk az érzéki szerelem. Irodalmi értékkel nem sokat törődnek, csak a közönség tapsát vadásszák."⁶⁰, a háború a líra s a dráma műnemében egyaránt eldőlt. A zsurnaliszták nemzedékével, jópár évtized után, ismét polgárjogot nyert a nyugati inspirációjú irodalom, mely a világvárosi életérzést és érdeklődést legteljesebben képes visszaadni.

Ez az inspiráció viszont maradéktalanul ötvöződik éppen azzal a nemzeti hagyománnyal, melynek még ismeretét is elvitatta az idősebb generáció a fiatalabbtól. Ahogy Heltai végre megmagyarítja az operettet, úgy nő ki e generáció bohózatírói kezéből az a társadalmi dráma, mely a formát ugyan Párizsból tanulja, de a konfliktusokat s a figurákat Pesten találja hozzá. Ignotusnak az új költői nyelvre vonatkozó megállapítása általános sommázatként is citálható: "Maradandó érték lett ez az igazi párizsiasság, mely nem Párizst fordította le budapestire, hanem Budapestből szűrte ki, ami Párizs van a lelkében."⁶¹

A franciás operettől és bohózatától a pesti társadalmi drámáig vezet Heltai Jenő drámaírói pályájának első szakasza. A következő fejezetekben e szakasz alaposabb feltérképezésére vállalkozunk.

---

⁶⁰SEREG Gyula, *A XX. századi magyar drámai irodalom realistái*, Kecskemét, 1941, 5.

⁶¹IGNOTUS, *Heltai*, Nyugat, 1927/I., 381.

ELSŐ RÉSZ

A BOHÉM

(1898-1914)

Első fejezet

Elindulás - több irányban

(1898-1907)

Az útkeresés évei

Az 1890-es évek utolsó s az új évszázad első néhány esztendeje az útkeresés időszakaként jellemezhető egy egész nemzedék s köztük Heltai Jenő drámaírói pályáján. A fiatal főváros színházi kínálata ekkor igyekszik utolérni a megváltozott igényeket, melyeket Galamb Sándor ekképpen sommáz: "1. Az újromantikus színmű sorvadásnak indul; 2. uralkodó műfajja a társadalmi dráma válik; 3. egy-két kivételt leszámítva, papírosízűvé lesz a történeti dráma; 4. a népszínmű, amelynek formája Tóth Ede és Csepreghy Ferenc nyomában szinte fikszírozódott, kezd megkövülni, s a műfaj felfrissítésére irányuló különböző törekvések meddők maradnak; 5. fellendül az operett, a vígjáték pedig bohózatba hajlik."¹ E változásokra s az ezen változásokat képviselő új drámaíró-nemzedék fellépésére a már meglevő színi intézmények több-kevesebb, de mindenestül nem elegendő rugalmassággal reagálnak. A Nemzeti Színházban Paulay Ede 1894-ben bekövetkezett halálával lezárult az az aranykor, mely egyébként a kortárs magyar dráma területén fényeskedett legkevesébbé. Paulay utódai a repertoár kialakításakor az irodalom konzervatív csoportosulásaira függesztették tanácstalan szemüket, s így a színház a Szerb Antal is említette nívós import mellett "az Akadémia megkoszorúzta pályaművek inséges termésében hébe-hóba egy-egy befolyásos újságíró vagy egyik-másik előkelő miniszteri hivatalnok darabját hozta színre. Az igazi modern drámairodalom számára azonban Herczeg Ferenc és Bródy Sándor merész betörése után is sokáig elérhetetlen maradt még"² A Népszínházban "ez az idő az operettnek volt - ahogy mondani szoktuk - fénykora. Elsősorban a francia operetté, a Népszínház Planquette 'Rip'-jét és a 'Korneville-i harangok'-at játszotta, a 'Hoffmann meséi'-t, de ezek mellett a komoly, nagy operettek mellett Offenbach, Hervé, Audran, Massager, Varney könnyű muzsikájú, derűs, elmés, illedelmesen pikáns alkotásait. [...] Nagy tábora volt a bécsi

---

¹GALAMB Sándor, *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig*, Bp., 1937, I, 12.

²HELTAI Jenő, *A Vigszínház, Színház* 1946, 14. sz., 3. A "befolyásos újságíró"-kitétel annyiban értékelhető önróniaként, hogy 1906-ban a Nemzeti bemutatja Heltai *Karácsonyi vers* című egyfelvonásosát.

operettnek is, a Strauss, a Millöcker meg a Suppé muzsikájának."³ Noha az intézmény, fennállásának utolsó évtizedeiben, fordítói minőségében hébe-hóba igényt tart az új generációra⁴, de saját műveikkel "a népszínházról és a jobbadán francia meg német operettől nem jutottak szóhoz"⁵. Így a bemutatkozás fóruma számukra már nem a Nemzeti vagy a Népszínház.

"A lehanyatló 'hivatalos' színházak mellett a kapitalizmus fejlődése létrehozta a tőkésvállalat formájú és lényegű magánszínházakat. 1896-ban megnyílik a Vígszínház, majd nyomában egyre-másra születnek nagyobb és kisebb nézőterű színházi vállalkozások"⁶. A sort a millennium évében elindító Vígszínház és a fiatal drámaírók kapcsolatát Heltai sokszor idézett visszaemlékezésében ideálisnak láttatja: "A kettő egymás nélkül el sem képzelhető. A Vígszínház nélkül nem virult volna ki az új drámairodalom, új drámairodalom nélkül elsorvadt volna a Vígszínház. Az első magánszínház hajlékot adott a Nemzetiből, a Népszínházból kiszorult, színpadért sóhajtozó drámaíróknak. [...] A szubvenció és fontoskodás nélkül dolgozó, életét biztosítani akaró, üzleti hasznát is figyelő, tekintélyes kereseti lehetőségeket kínáló, élelmes és fürge Vígszínház a drámaírás demokratizálódását jelentette. A színházhoz immár minden tehetséges író hozzáférhetett, a darabírás megszűnt a széplelkű műkedvelők úri passziója lenni, itthon is, a külföldön is pénzt hozott a konyhára."⁷ A változás valójában nem ily hirtelen: a Vígszínház s a nyomában nyitó magánszínházak kezdetben óvatosan kísérleteznek magyar drámával, s a fiatal írók köréből először fordítókat keresnek - de sikeres fordítóknak gyorsan s könnyen adnak színpadot is. Az írók kapva kapnak az alkalmon, s mindenüvé buzgón dolgoznak: a Feld Színkörbe éppen úgy, mint a Magyar- vagy Király Színházba, vagy - legsűrűbben - a Vigbe; ahová amit kell. Általában a Galamb Sándor megállapította műfajok vonzzák őket: az operett, a bohózatba hajló vígjáték s a társadalmi dráma. Sokfelé és sokféleképpen nyitottságukat éppoly jól szemlélteti Heltai Jenő színmű-fordításainak lajstroma⁸, mint az e korszakban született eredeti darabjainak műfaji és hangnembéli sokszínűsége, amit most az átmeneteket tiszteletben tartó, tehát erősen kvázi műfaji bontásban igyekszünk szemügyre venni.

³HELTAI Jenő, "Nebántsvirág", Színház, 1946, 32. sz., 3.

⁴Heltai 1898-tól a következő darabok fordításával szerepel a Népszínház repertoárján: Roger-Hennequin-Mars: *Korhely király*; Englaender-Smith: *A kórlista lány*; Weinberger-Leon-Stein: *Az izé*; Hennequin-Valabregue: *A szalmaözeveg*; Stuart-Hall: *Az ezüst papucs*; Messenger-Duvall-Vanloo: *A császárné dragonyosai*. Haines-Baker-Hicks-Hamilton: *A bábkirálynő* című operettjét már az átalakult Népszínház-Vígopera számára dolgozza át.

⁵HELTAI Jenő, *A Vígszínház*, Színház 1946, 14. sz., 3.

⁶HEGEDŰS Géza - KÓNYA Judit, *A magyar dráma útja*, Bp., 1964, 142.

⁷HELTAI Jenő, *A Vígszínház*, Színház 1946, 14. sz., 3.

⁸ld. a Függelékben!

Az operett

Az operettjátszás monopóliuma a századvégre teljesen kicsúszik a hanyatló Népszínház kezéből. Bár a nemzeti operett egyelőre nemigen vergődik zöld ágra, a német, de főleg a francia sikere töretlen. Az 1897-ben alapított Magyar Színház, a hat esztendővel később nyitó Király Színház - mindkettő a Népszínházat egykor megalapító Rákosi Jenőnek azóta a kulturális életben meghatározó jelentőségre szert tett, klánként elhíresült családja kezelésében - kezdetben ugyanúgy erre bázíroznak, mint az árnyékukban megbúvó, regionális jelentőségű intézmények, mint a Budai Színkör, a városligeti Feld Színkör vagy az óbudai Kisfaludy Színház, mely utóbbiakban joggal gyaníthatjuk Heltai fiktív, beszélő nevű intézményeinek, a Csintalan és a Kültelki Színháznak mintáit.

A csakhamar nem kis részben magyar szerzők tollából származó - de általában rendületlenül franciás - operetteket, a korabeli reklám követelményeinek megfelelően, hangzatos kommunikéikkel harangozzák be a színházak, nagyjából ekképpen: "*Mózes a pad alatt*. Ez lesz a Csintalan Színház ezidei premiére-bérletének első száma. A látványos hazafias operettet Első Jeles és Második Jeles írták, zenéjét pedig Jeles Oktáv, a fiatal zeneszerző-gárda nagytehetségű tagja szerzette. Az operette iránt a főváros minden rétegében máris a legnagyobb érdeklődés mutatkozik, amit a kitűnően vezetett, finom ízlésű és mindig feladatainak magaslatán álló színház a legnagyobb mértékben meg is érdemel." Ezt az első kommunikét csakhamar követi a második: "*Mózes a pad alatt*. A Csintalan Színház szorgalmas és elsőrangú személyzete már teljes hévvel próbálja az elmésségtől sziporkázó, pazar humorú operettet, amelynek zenéjében a báj ölelkezik a jókedvvel, a finom érzelmesség hatalmasan megépített finálékkal. A darab, amelyben 27 énekszám van, az egész személyzetet foglalkoztatja. A jegyek árusítását már megkezdték. Nem érdektelen, hogy a partitúra 745 oldal és piros vászonba van kötve." Akinek még ez sem elég, az is bizonyosan megpuhul a harmadik, immár részletező igényű írástól, mely "részletesen le fogja írni a díszleteket, azután áttér az egyes zeneszámok fölsorolására", ilyenformán: "Kiemelkedik az első felvonásból a nagy szerelmi kettős, a kis szerelmi kettős, továbbá a csalogánydal, a vadorzók kara, a zebráról és a selyemhernyóról szóló tréfás dal, a csókkeringő és a táncduett." A szereplőkről pedig külön lelkenedezik a híradás: "Bretella nehéz és fárasztó szerepét Cziczay Panni, a színház tébolyítóan népszerű primadonnája fogja játszani. Kitűnően fognak még játszani X, Y, A, B, C, D, E stb. A nagyszerű ensemble és az összevágó előadás óriási mértékben elő fogja mozdítani a darab szenzációs sikerét, úgy hogy vérmesebb remények nélkül is valószínű, hogy a darab

még ebben a szezonban 4-500-szor színre kerül."⁹ Az érdekcsigázásnak e szakavatott módjával Heltai *Egy operette története* című munkájában ismerkedhetünk meg, mely immár évtizedek távolából visszatekintve tiszteleg - a megszokott ironizáló nosztalgiával - az 1890-es évek operettje és annak művelői előtt.

A kortárs szakmabeliek, akik tisztában vannak e kommunikék fedezetével, e kis könyv lapjain éppoly keveset adnak rájuk, mint a valóságban, ahol még az esetleges dicsérő kritikát is gyanúval fogadják - ahogyan azt a *Debrecen* című lap kritikusanál láthatjuk: "Szép sikerről számoltak be annak idején a fővárosi lapok. A sikert Heltai és Forray 'Egyptom gyöngye' című operettje aratta *volna* a Magyar Színház szípadán. - A fővárosi lapok pajtáskodó kritikáira nem lehet ugyan építeni, mindazonáltal kíváncsian vártuk a tegnapi bemutatót." A fiatal kritikus, név szerint Ady Endre, a bemutató után minden fenntartását messzemenően igazoltnak látja, a kritika további része akkurátus cáfolata a fiktív kommunikének: "A darab meséje egy abszolút lehetetlenség, mely még operettszövegnek is merészség. Még hozzá nem egységes, szétfolyó, több helyt ízléstelen, mely hibák nem nagyon inspirálhatták a komponistát.", még ha el is ismeri, hogy "[a szöveg] a tagadhatatlanul szellemes Heltai Jenő munkája, azt elárulták a briliáns verselés, a groteszk helyzetek, jóízű tréfák s helyenként határozottan szellemes paródiák"¹⁰

Sajnos az *Egyptom gyöngyének* sem más bírálata, sem teljes szövege nem állnak rendelkezésünkre, kottaként csupán betétdalai maradtak ránk - a fennmaradt források alapján mégis tehetünk róla néhány megállapítást. Szinopszisát Ady meséli el két mondatban: "Szeosztrisz, egyiptomi király az Istenek büntetésétől megsziktul s csak úgy nyerheti vissza hallását, ha egy férjéhez hű asszonyt csókol meg. Világgá megy, sokáig bolyong s csak akkor gyógyul meg, midőn hazájába visszatérve, leánya, ki egy szegény piktorral szökött világgá, csókolja meg."¹¹ A korabeli operett receptjét az *Egy operette történetében* a direktor s a szerzők párbeszéde elemzi: legyen hazafias, módjával romantikus és mérsékelten burleszk, a kiállítás, kosztüm, díszlet a direktor tetszése szerint, végül ne legyenek benne disznóságok, de legyenek benne trikók. Mármint, ha megnézzük, hogy a cselekménynek az asszonyi hűség körül bonyolódó, azaz ab ovo pikáns főszálát miképpen ellenpontoszza Zeneisz, a királyleány és Hepontesz, a piktor romantikus szerelme, azután hogyan találjuk meg a komikumot az olyan mellékalakokban, mint Fox, az erőművész lehet (legalábbis dalának tanulsága szerint), s

⁹HELTAI Jenő, *Egy operette története*, Bp., 1914, 36-38.

¹⁰ADY Endre, *Egyptom gyöngye*, Debrecen [i. l. lapcím], 1899. október 9. = ADY Endre összes prózai művei, I., Bp., 1955., 199. A mára furcsának ható "Egyptom" alak nem elírás, alighanem a német "Ägypten" eredeti átvételét mutatja. Minthogy a kotta címlapján is ezt találtuk, mi is mindenhol e régies módon írtuk e címet.

¹¹ADY, i. m., 199.

gyaníthatólag hogyan láthatunk trikót is az Ady által is megdicsért milimárikon¹², a csaknem tökéletes franciás operett-sablont kapjuk - legfeljebb a hazafiság hiányzik. Annak is nyomát leljük persze, ironikus és aktualizáló formában: az *Ez Egyiptomban lehetetlen* című betétdal a napi politika visszásságait jellemzi az állítólagos egyiptomi közállapotokkal!

*Pénzt összeadni egy szoborra
S eltenni egy későbbi korra,
Ezt nálunk is lehet.
Ügyelni rá, hogy kamatozzon
És három százalékot hozzon,
Ezt is lehet.
De, hogy Kossuth szobor helyébe
A városatyák bölcsessége
Mauzoleumot építtessen...
Ez Egyiptomban lehetetlen!*¹³

Ez a típusú aktualizálás egyívású azzal, amit Csáky Móric a bécsi operettel kapcsolatban megjegyyez: "Szarkasztikus-vicces hangjával, mellyel a politikai és társadalmi viszonyok fölött mondott ítéletet, a bécsi operett lelki szelepként szolgált. Segítségével egyes emberek és egész társadalmi rétegek - esetünkben a városi középréteg képviselői mint az operett befogadói - vezették le a feszültséget: segítségével kinevették a szorongató társadalmi és politikai valóságot."¹⁴ Feltételezésünk szerint azonban az *Egyiptom gyöngyében* az aktualizáló kikacsintás csak egy-egy ilyesféle anakronizmus erejéig van jelen, a főszál gyaníthatóan a szerelem. Az operett zongorakivonatának zárószáma megint egy Zeneisz-Hepontesz duett, megint egy keringő, mely a szerelemért és a boldogságért minden talmi kincsről, így a hatalomról is lemondó ember eszményét hirdeti: itt persze nem több elkoptatott műfaji sablonnál, de Heltai drámai életművének egyik legfontosabb kérdése fejlik majd belőle.

¹²Jó példa ez a sikerműfajokban megfigyelhető fokozatos átmenetre, hiszen a milimárik szerepeltetése nyilván utalás ALMÁSI Tihamér *A milimári* című népszínművére, melyben a nyolcvanas években Blaháné egyik népszerű szerepét játszotta.

¹³*Egyiptom gyöngyében*, Operette 3 felvonásban. Szövegét írta HELTAI Jenő. Zenéjét szerző FORRAI Miklós. Bárd - Ferencz és Testvére, Bp., é.n. [1899], 6. [kotta] OSZK SZT Mus. pr. 5535

¹⁴CSÁKY Móric, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*, Bp., Európa, 1999, 94.

A szerelmes királylány figurájától Heltainak a későbbi operettekben sem kell elköszönnie. Jacobi Viktor első - még Jakabfi néven komponált - darabjához, *A rátartós királykisasszonyhoz*¹⁵ Holger Drachman mesejátékát használja fel. Ennek az operettnak még szinopszisát sem, csupán dalbetéteit ismerjük a kiadott kottafüzetnek köszönhetően; ezekből annyi azért kiderül, hogy a rátartós királykisasszony válogatóságának korántsem a feneketlen gőg az oka:

*Egy se tetszik nékem, bármily büszke hős,
Az, hogy férjhez menjek, nem, nem sietős.
Majd csak eljön egyszer drága lovagom,
Szívem és szerelmem annak odaadom.*

Heltai utolsó színpadi művében, a *Szépek szépében* találkozhatunk Tulipán királyfi alakjában ugyanazzal a makacssággal, mely őt majd Hamupipőkéhez segíti. A rátartós királykisasszony is - kinek rátartóságában eszerint inkább a később Tulipánt jellemző, tárgyát kereső állhatatosságot, semmint a Zilia-féle álszent gőgöt kell látnunk - megtalálja szerelmét, gyaníthatóan azt a herceget, aki külön dalt is kap a műben:

*Itt gyönyörű, itt napsugáros,
Itt szín meg illat a világ,
Az én hazám az szürke, sáros,
Az én hazámban nincs virág.
De mégse hidd, hogy elcserélem
Azzal, mely itt pompáz, ragyog:
Ott fenn születtem, ott kell élnem,
Hazám nélkül koldus vagyok.¹⁶*

Íme, felléptével megjelenik a hazafiság is, mégpedig éppoly burkoltan, egy távoli, északi földhöz kapcsolva - mint, mondjuk, a Nyugat programadó cikkében, a *Kelet népében*, ahol egy finn színtársulat produkciója vezeti Ignotust a hazaszeretet egyik legszebb huszadik századi megfogalmazásáig. A műfaj hagyományaira való tekintettel

¹⁵Bemutatója a Népszínház tartotta 1904. december 17-én. A mű előtörténetét ld. GÁL György Sándor - SOMOGYI Vilmos, *Operettek könyve*, Bp., 1959, 287.

¹⁶*A rátartós királykisasszony*, Mesejáték 5 képből. Írta: Holger DRACHMAN. Az énekszövegeket írta HELTAI Jenő. Zenéjét szerzte JAKABFI Viktor. [kotta] OSZK SZT Mus pr. 6143

remélhetjük, hogy a királykisasszony és a herceg egymásra találhatnak - még ha a kotta nem is tartalmazza boldog keringőjüket.

A fordításokkal - terjedelmi okoknál fogva - a továbbiakban nem foglalkozunk, még ha tegyet is értünk azzal, amit az *Operettek könyve* ír: "A magyar írók átalakítják, megfiatalítják a librettókat, épkézláb, formás, nemegyszer aktualitásokkal tűzdelt, szórakoztató szövegek könyveket faragnak életképtelennek látszó színpadi művekből - Heltai iskolát csinált."¹⁷ A remekművű fordításokhoz hasonlóan kevés szót tudunk csak szólni azokra a művekre, melyekben Heltai csak mint dalszövegíró működött közre, de e pályakezdő szakasz két kivétele mégis idekíváncsoz: a *János vitéz* és *A tengerszem tündére*.

E kivételt nem az magyarázza, hogy a *János vitéz*¹⁸ nagy fordulópont Heltai drámaírói működésében. Inkább azt az analógiát érdemes benne látnunk, amiről a bevezetésben szoltunk: Heltai közvetlen lírai kifejezésmódjának és a népköltészetnek, illetve az azt mintának tekintő, Petőfi-féle romantikus dalköltészetnek hasonlatosságát. S az a tény, hogy a lírában megfigyelt előzmények után e hasonlatosság Petőfi elbeszélő költeményének egyszerre lírai s drámai újrafogalmazásával konkrét találkozássá érik - joggal követeli magának alaposabb figyelmünket. Főleg, ha azt a prózai körülményt is hozzávesszük, hogy a szinte összes darabjával tisztos elismerést arató Heltai *A néma leventéig* nem ér el ennyire elsőprő sikert - még ha e sikeren Bakonyi Károllyal, a szövegek könyv dialógusainak írójával osztozkodik is.

"Bakonyival szívesen dolgozott minden színház és minden muzsikus: kitűnően értette a mesterségét. Volt azonban egy súlyos fogyatéka: nem tudott verselni. Mindig társulnia kellett egy költővel, aki megírja a dalszövegeket. Ez a társulás librettista és költő között egyébként világjelenség az operettirodalomban."¹⁹ - amit többször színre is visznek az önreflexív hajlandóságú írók: a *Játék a kastélyban* párhuzama mellett majd e jelenség példáját látjuk *Az édes teherben* is.

A *János vitéz* keletkezéstörténetét érzélgősen bemutató Bókay János - alighanem neki köszönhető, hogy az *Egy rózsaszál szebben beszél...* sorból Heltai két szállóigéjének egyike (a másik *A néma leventéből* való: *Az élet szép - tenéked magyarázzam?*) vált - azért felháborítóan pontatlan, mikor Bakonyit elhagyja regényéből²⁰, mert a műnek tulajdonképpen ő a szülőatyja. "Bakonyi megjelent nálam a Metropol szállóban [mint az

¹⁷GÁL György Sándor - SOMOGYI Vilmos, *Operettek könyve*, Bp., 1959, 287.

¹⁸Bemutatója 1904. november 18-án tartotta a Király Színház.

¹⁹HEGEDŰS, i.m., 30.

²⁰BÓKAY János, *Egy rózsaszál szebben beszél...*, Bp., 1969.

az 1904-es Budapesti cím- és lakjegyzékből is kiderül, Heltai Jenő hírlapíró ekkor a VII. kerületi Metropol szállóban lakik, a mai Rákóczi úton]. Elmesélte, hogy Petőfi 'János vitézből' akar operettet írni. [...] Semmi kedvem nem volt a versek megírásához, de Bakonyi annyira kért, hogy rászántam magam a versírásra. [...] Mikor belefogtam a dologba, lassan megváltozott a hangulatom. Kedvet kaptam. Tanulmányoztam Petőfit, sokszor elolvastam a János vitézt, népköltészeti gyűjteményeket bújtam. Minden igyekezetem az volt, hogy megmaradjak Petőfi levegőjében és hangulatában, annyira mentem, hogy egy-egy részt átvettem Petőfitől, egyes strófákat pedig népköltészeti gyűjteményekből írtam ki."²¹ A darab maga később sem nő Heltai szívéhez, a dalszövegek jogait is örökáron adja el - az azonban mégiscsak Bakonyi érdeme, hogy a költőt a népköltészettel való foglalatosságra készítette. A drámai életmű végén, a verses mesejátékokban Heltai gyakran fordul majd ihletért e forráshoz.

Az adaptáció Petőfihez való rendületlen hűségét látja jónak hangsúlyozni a mű 1932-es operaházi bemutatója kapcsán a javíthatatlan kommuniké-író: "A János vitéz, az első magyar színtiszta és népies daljáték, Petőfi géniuszának, Kacsóh Pongrác nótás lelkének és Heltai Jenő bűbájának szerencsés szülötte, bevonult az Operaház színpadára. És vele bevonult a magyar mesevilág hol napfényes, hol borongós hangulata. Szőke kalászkok tengerében ringó pirosviganós pipacsok, nevető kék szarkalábak, karikáskongás, nádfődeles ház, gémeskút, hazatérő nyájak édesbús kolompja, maga a Nagy Magyar Alföld, úgy, ahogy Petőfi lelkében lángra szökkent."²²

A későbbi, alaposabb elemzések azonban speciális századvégi érdeklődéssel magyarázzák az egyvégtében lefutott hatszáznyolcvankilenc (!) előadást. Bódis Mária a népszerűségben csakugyan nép-szerűséget lát: "közelebb jutunk a *János vitéz* népszerűségének megértéséhez, ha a kelet-európai szecesszió *népi ihletésű* elemeire gondolunk, amely hatás elsősorban az építőművészettel kapcsolatos képző- vagy iparművészeti alkotásokon érezhető. Az érdeklődés irodalmi területen is a folklór felé fordul, de ez sajátosan színezett-idealizált népszemléletet tükröz némi szentimentalizmussal vegyítve."²³

Batta András könyvében először a politikai összefüggésekre hívja fel a figyelmet: "Felbukkanása és a napi politika között konkrét tényekkel is lehet igazolni az összefüggést: a parlamenti obstrukció, a hírhedt 'zsebkendőszavazás', mellyel Tisza István gyakorlatilag becsapta az ellenzékét, valamivel később báró Fejérváry tábornok 'darabont'-kormánya, az ellenzék gomblyukban viselt tulipánjáról elnevezett 'tulipán-

²¹HELTAI Jenő, *János vitéz születése*, Színházi Élet, 1931, 51. sz., 17-19.

²²HELTAI Jenő, *János vitéz születése*, Színházi Élet, 1931, 51. sz., 17-19.

²³BÓDIS Mária, *Két színházi siker a századfordulón*, Bp., 1984, 23.

mozgalom', s végül, e nyugtalan politikai élet átmeneti nyugvópontjaként a Wekerle-féle koalíciós kormány - mind a *János vitéz* keletkezéséhez és sikerének hátteréhez tartozik. Noha a darab Habsburg-ellenessége tagadhatatlan, mégis a premier előtti utolsó napokig bizonytalanok voltak az alkotók a hatást illetően. A zseniális adaptáción kívül a korszellem következménye, hogy a *János vitézből* épp 1904-ben és a következő években lett a legtöbbet játszott magyar színpadi mű."²⁴ Miután hosszan időzött a trikolór színpadi jelentőségénél, alapos elemzéssel voltaképpen Ferenc József-ellenes tendenciát mutat meg a francia király "komikusan ható vén és torz operettfigurájá"-ban. Az öreg király két betétdalt is kap a második felvonásban. Az első, a felvonás második jelenetében egyértelműen komikus, a király uralkodásra-képtelenségét hadi balszerencsájén méri le:

*Ütközetet sose nyertem,
Bármi jó volt csatatervem,
Helybenhagytak mindig, jaj,
Híres volt a lovasságom,
Híresebb a szárárságom,
Azt hiszem, hogy itt a baj.*

mely az ugyancsak élemedett korú s hadi dicsőséget igencsak módjával gyűjtögető Ferenc Józseffel szembeni fricska. A második dal első strófája ugyanezt a csipkelődő hangot viszi tovább, a királyi ház rangkórságára utalva.

*Ha egy király világra jő,
A nép s a trón reménye ő,
Alig van egy napos s máris
Ezredes lesz, sőt generális.
Midőn legelőször bögni kezd,
Már lóg nyakában egy kereszt,
Ordó, kitüntetés tucatszám...*²⁵

Mindehhez még hozzá kell tennünk, hogy e képtelen rangkórság később is kedves céltáblája marad Heltainak. A *Madár Matyi*-ban, a kritika tanulsága szerint - a darab

²⁴BATTA András, *...álom, álom, édes álom... Népszínművek, operettek az Osztrák-Magyar Monarchiában*, Bp., Corvina, 1992, 47.

²⁵A *János vitézből* kiemelt részletek forrása: BAKONYI Károly - HELTAI Jenő, *János vitéz*. A kotta nélküli teljes szöveg megjelent a Színházi Élet 1922. 16. számának mellékleteként.

elveszett - a színpadi megjelenítés, jellegéből adódóan nyilván már a szövegkönyvbe foglalt, elképzelése gúnyolódik ugyanezen: "Gyönyörű látványosság az a kitűnő koreográfiai ötlet, hogy a budapesti utcák nevükhöz csinált jelmezekben (A Nefelejts-utca például nefelejts-kosztümökkel, a Gránátos-utca gránátos-egyenruhákkal) vonulnak fel. *A Koronaherceg-utcát egy kis osztrák generálisi egyenruhába bujtatott csecsemő szimbolizálja, aki töméntelen sok magas rendjelt visel.*"²⁶ [Kiemelés tőlem - Gy.Zs.] Vele szemben a trikolórt lobogtató, vitéz magyar huszár figurája, ki hősiességéért nem fogad el jutalmat, érthetően válthatta ki a Batta is idézte állásfoglalást: "Ez a darab valami egészen új a maga nemében és főképpen minden ízében magyar, mi is azért küzdünk, hogy minden ízünkben magyarok legyünk, magyarabbak mint eddig voltunk. Talán ez a szellemi rokonság a kettő között engedte meg a *János vitéznek*, hogy végigküzdje dátumról dátumra a maga dicsőséges harcát a mi politikai küzdelmünkkel párhuzamosan."²⁷

A siker másik titka a szerencsésen eltalált műfaj. "Bakonyi a szövegkönyvet háromfelé tagolta. Az 1. felvonás népszínmű, a 2. operett, a 3. felvonás tündérrege."²⁸ A közelmúlt sikerműfajának átjátszása a jelen sikerműfajaiba ugyanazt a finom kapcsolatot érzékelteti, melyet az értelmezés az elbeszélő költemény és a daljáték között föllelhet. Míg azonban a cselekmény és a hangulat ily finoman eklektikus, addig a dramaturgiai megoldások egyértelműen az operettszínpadon megszokottak felé mutatnak. "Bakonyi Károly és a dalszövegek írója, Heltai Jenő, s nem utolsó sorban a komponista, Kacsóh Pongrác operetteken edzett hatásvággyal nagyította föl a *János vitéz* történetének megható fordulatait mélabússá és nosztalgikussá"²⁹. A nemes eredet s a modern hatásmechanizmus sikeres összeházasításán nagyban múlhatott, hogy a *János vitézzel* végre megjelenik a várva várt nemzeti operett.

Harmadrészt - és jóval inkább erre szeretnénk kitérni, mint az első két, Koch Lajos és Batta András már meggyőzően elemezte szempontra - a kor érdeklődésében szunnyad, az általános fejlődés és szilárduló polgári öntudat ellenhatásaként egyfajta, részben dzsentrí-gyökerű dezillúzió is, melyre az érvényesülni képtelen, helyét nem lelő, szerencsétlen balfácán, a nímánd, nimolé, pónem, slemil gyakori megjelenítésében figyelhetünk fel. Ez a típus a Cholnoky-fivérek műveivel a magas irodalomba is bevonul, de a kabaréban azután olyannyira közkedveltté válik, hogy Karinthy *Így irtok ti-beli* kupléparódiáját is egy Emil nevű slemilnek szenteli. Nyilvánvaló, hogy Emil és társai szerelmi téren a legbalszerencsésebbek, vagy kihasználják őket, vagy hoppon maradnak.

²⁶[SZINI Gyula] -ni, *Madár Matyi*, Pesti Napló, 1906. május 17., 10-11.

²⁷Forrás: BATTÁ, i.m., 47-48.

²⁸KOCH Lajos, *Kacsóh Pongrác "János vitéz"-e*, Bp., 1941., 13.

²⁹BATTÁ, i.m., 49.

Messze még az a pillanat, mikor a híres Eisemann-operett, a *Fekete Péter* egy alakba sűríti a típus összes jellegzetességét, s egyszersmind igazságot is szolgáltat neki, midőn elköveti azt a kópéságot, hogy táncos-komikus léteére összeboronálja a primadonnával, míg a bonvivánnak a szubrettet taszítja a karjaiba! Addig azonban a slemil örök vesztes a színpadon, láthatjuk szegény Bagó (neve nyilván beszélő név, gazdája jelentéktelenségét sugallja) példáján, akinek szerepét Batta András következetesen kíséri végig a darabban. Komikus figuraként tűnik fel, az örökeleven tükördramaturgia kívánalmainak megfelelően, de lassan, csendes melankóliával, Jancsi esélytelen vetélytársaként megszomorodik. "Bagó sorsában az az elgondolkoztató, hogy milyen egy falusi legény, aki nem válik János vitézzé, hanem mindvégig Bagó marad. Benne magunkra ismerünk, mindnyájan, akiknek nem sikerült átlépniük Kukorica Jancsi árnyékát."³⁰ Dalai a darab slágerszámai, különösen az, amellyel Iluska halálhírét s a sírján fakadt rózsát hozza. "Nagyon jól esik az némelykor a Rózsaszál muzsikája mellett jól kibőgni magát az embernek"³¹ - írja az egykori címszereplő, Fedák Sári emlékirataiban. Végül a furulyaszó, mely a tündérhoni boldogságba feledkezett párt hazahívja, csak megerősíti gyanúnkát: a *János vitéz* igazi hőse a hoppon maradt, árva Bagó.

Van emellett még egy vesztese a párkeresésnek, ki egy hagyományos operettben - pláne Heltainál! - biztosan nem maradna pártában: a francia királylány. Jancsi jegyesi megözvegyülése előtt és után is felkínálja kezét, mindkétszer hiába. Az ő reményeit ugyanúgy nem váltja valóra János vitéz, ahogyan apjáéit sem: a királylány nem lesz a felesége, a király pedig nem vonulhat nyugalomba, a nyárspolgári élet kényelmei közé. A daliás huszár felszabadítja a franciákat, de nem teszi őket boldoggá, búcsúja az udvartól, minden hálálkodás dacára is, legalábbis ambivalens hangulatú.

Ezen legfeljebb egy olyan motívum enyhít, mentve Jancsi tettét, mely itt ugyan nem kap nagy szerepet, de a későbbi Heltai-darabok ismeretében kulcsfontosságúnak tekinthető: a megvásárolható szerelem elutasításának motívuma. A király a győzelmes csata után előbb ajánlja gazdag országát, s csak utána lánya kezét. A gyász hír lesújtotta Jancsit kétségbeesésében pedig már szabályosan megvesztegetné szegény királylány:

*Mily fejedelmi fény ez,
Szíved-szemednek gyönyörül,
Itt minden a tiéd lesz.*

(Kitárja a kincstár ajtaját)

Nézd, itt a kincstár, párja nincs,

³⁰BATTA, i.m., 53.

³¹Forrás: BATTA, i.m., 49.

*Gyémánt, rubin, mind drága kincs.
A pompa és a fény
Tiéd, csak légy enyém!*

Ez az egyetlen olyan pillanat, amelyben úgy érezzük, a királyleány megérdemli sorsát. Később, a búcsúvétel pillanatában, ismét felmagasztosul, s ismét sajnálatunkra érdemes. De az öreg királyra sem tudunk szánakozás nélkül tekinteni, kit második dalának első strófája után hagytunk el, s ki a következő strófára átesik azon a furcsa metamorfózison, amin Bagó is átesett: komikus figurából megfáradt, szomorú öregember lett, ki szívhezszólóan panaszolja sorsát:

*Végül, midőn vénülni kezd,
Levetné a királyi mezt,
És lenne nyárspolgár, filiszter,
Nem kell neki vezér, se miniszter,
Nem kell neki semmisem,
Szeretne élni csendesen,
Vagy jól aludni, enni, inni,
S nem felséges úrnak lenni.
Nem is parancsol már, de kér
S baja van s öröme gyér,
S mégis ő a trónnak fénye,
Nevét harsogja millió száj.
S egy fűszeressel is cserélne
Szegény király, szegény király!*

A megpihenés, csendes boldogság idilljének vágya gyakori motívum ebben a saját felpezsdült tempójára oly büszke korban. Heltai a francia király dalát egyik vallomásában prózában is megírja: "Hazudnám, ha azt mondanám, hogy nincsenek ambícióim. Vannak. Kávéházat szeretnék nyitni, régimódi, egyszerű kis kávéházat, az alacsony fehér falak mentén fekete bőrdívánokkal. Fejemen fekete selyem házisapkával, öblös tajtékpipával a szájamban, körüljárni a vendégek között és amikor mindenki hazament, a barátságos kályha mellé ülni és halkán fűtyülni az irodalomra."³²

³²HELTAI Jenő, *Életem és vidéke*, Pesti Futár, 1913, 298. sz., 5.

Nem is külön a hoppon maradt Bagóé, a szerelmi kintól megtört szívű királyleányé vagy a csendes, békés öregkort hiába hajszólo királyé, de együtt e sok, a harsány sikertörténet árnyékában megbújó, komikusból mélabúsba váltó sors mégis ad egy olyan, sem az eredeti meséhez, sem az operett vagy daljáték műfajához nem illő hangulatot, ami Heltait következetesen továbbkíséri pályáján. Ez lesz talán a *János vitéz* legfőbb hozadéka.

A költői ihlet kérdésében alighanem Bakonyi Károlyhoz hasonlatos a helyzet Thury Zoltánnal is, aki *A tengerszem tündére*³³ című "tündéries színjáték" versezeteinek megalkotására kéri fel Heltait. E másik kotta-füzet tanulsága még kevesebb, mint *A rátartós királykisasszony* volt, de valamicskét azért elárul az operett e sajátos változatáról, melynek folyamatába a *János vitéz* harmadik felvonása is illeszkedett. A királyleány itt egy Andorás nevű ifjúba szerelmes, kihez így dalol:

*Karcsú, büszke, szép legény,
Oly forrón szeretlek én,
Hadd el értem földi léted:
Légy enyém, ah, légy enyém!*³⁴

Nem tűnik képtelenségnek e bizonyos Andorásban sejtenünk a tengerszem tündérét. A dalokból még arra is következtethetünk, hogy a gonosz Vizi Király szeretne újukba állni, s ezért megbíz egy arra járó Nyikuláj nevezetűt, lopná el egy kis templom harangját. E merény azonban a királyleány közbelépésén megghiúsul. E Nyikulájban talán a tükördramaturgia szerinti párt, a Csongor melletti Balga megfelelőjét kell látnunk - de erről sajnos semmi biztosabbat nem tudunk.

Immár társszerzőként, nem csupán dalszövegíróként találkozunk Heltai nevével a Király Színház *Madár Matyi*³⁵ című énekes játékában, melyből megint csupán néhány dal maradt fenn, s hozzá a Szini Gyula bírálata megőrizte szinopszis. "A Gellérthegy tövében lakik egy gyógyfüvet gyűjtögető asszony, akinek leánya, a szép Lencsi a Városligetben mint 'lebegő tündér' keresi meg a kenyerét. Egy naiv, tizenhétéves gróf automobilja épp ott a Gellérthegy tövében akad el és amint a gyógyfüves asszony katlanát látja, azt hiszi,

³³JACOBI Viktor - THURY Zoltán - HELTAI Jenő: *A tengerszem tündére* című tündéries színjátékának bemutatóját 1906. november 7-én tartotta a Magyar Színház.

³⁴*A tengerszem tündére*, Tündéries színjáték 3 felvonásban. Írta: THURY Zoltán. Zenéjét HELTAI Jenő verseire-szerzette: JACOBI Viktor. [kotta] OSZK SZT Mus pr.6131

³⁵Bemutatóját 1906. május 17-én tartotta a Király Színház.

hogy boszorkánnyal van dolga. A szép Lencsi észreveszi a gróf naivitását és igazi tündérnek mondja magát. Természetes, hogy elbűvöli a kis grófot, aki feleségül akarja őt venni és meg is szöki vele automobilon. Madár Matyi, a városligeti hintás azonban, mivel szerelmes Lencsibe, folyton a nyomukban van és el is csípi a kis grófot, akit az apja keres. Az öreg gróf gazdagon megjutalmazza Madár Matyit, aki most már a kis gróf automobilján megy Montecarlóba, a szép Lencsivel. Minden pénzüket felteszik játékban és el is vesztik. Szegényen, de bohón, jókedvűen és bájosan térnek vissza régi fészükbe, a Gellérthegy tövéreél."³⁶

A *János vitéz*-áthallások egyértelműek. A nem is csak megtalált, de egyenesen kiküzdött boldogság árnyékában megbújó sors itt a naiv gróffié, akinek helyzete, ha lehet, még tragikomikusabb, mint Bagóé volt. A Tündérország és a valóság viszonya ugyanis megfordul. Míg a romantikus ihletésű János vitéz-történetben Bagó a földre hozza vissza a tündéri boldogságba tűnt szerelmespárt, s eképpen ő tehet hitet a valóság elsőbbsége mellett, addig itt már a ligeti környezetbe helyezett valóság győzi le a tündéri világot, mely nem is létezik, finoman szólva illúzió, nyíltan kimondva Lencsi hazugsága. Az énekes-zenés bohózatban a tündérvilág az arisztokrata szereplő álma, a vele szembe kerülő hús-vér boldogságot a Liget szegénysége és bohémsága képviseli.

"*Molnár* Ferenc, aki éles, gúnyos és mégis szeretettel teljes szemmel látja meg a pesti élet jellemző alakjait, furcsaságait, a mi fejlődő városunknak egy régi múltú, bájos, népies és népszerű világát vitte színpadra, a Városligetet, a nép Városligetét, ahol a hinták és a bábszínházak vannak és amelyet a régi Pest hagyományaképp ma is 'vurstlinak' neveznek. És ebből a világból kiszemelt hősnek egy széles jó kedvű, bájos és furfangos alakot, 'Madár Matyit, a ligeti hintást', a tipikus pesti csibészt, aki amerikai leleményességgel keresi meg a kenyerét, hol mint hintatologató, hol mint rikkancs, hol mint alkalmi árus, mindig és mindenütt jelen van, mindenről tud, különösen nagy urak szerelmeiről és színésznők viszonyairól, rajong a városligeti színházakért, kissé bohémnek és művésznek is érzi magát, mert néha maga is odaáll énekelni és népies dalokat árusítani, elmés, ravasz, büszke, nagy verekedő, mintegy a nép Cyranója, mert igazságtalanságot sosem tűr."³⁷ Ez a bennünket inkább Beaumarchais Figarójára, mint Cyranóra emlékeztető figura távol áll egyfelől az érzelmeit kifejezni képtelen, hetyke, mégis zord Liliomtól, másfelől tökéletes előképe is. Feltehetjük, hogy a darabot Molnár Ferenc érdeklődése sugallta, Heltai csak a vele együtt jegyzett darabokban érdeklődik a Liget, a Ferencváros s a Józsefváros folklórja iránt, mint ahogy a népszínmű közvetlenebb

³⁶SZINL, i. m.

³⁷SZINL, i. m.

származékához, a magyaros daljátékhoz sem nyúl a *János vitéz* után. Feltevésünket egyébként Szini Gyula is megerősíti, az operettben látottakhoz hasonló módon különítve el a szerzőpáros tevékenységét: "Molnár Ferenc, aki már többször belenyúlt a körülöttünk zsidobongó budapesti életbe és sohasem tért vissza üres kézzel, észrevette ezt az alakot és mint szerencsés trouvaillet színpadra vitte. [...] *Heltai* Jenő elmés, kedves kuplékat szőtt a darabba."³⁸ Például effélet, a versek és kabarédalok masamód-tematikájával, illetve az *Egyiptom gyöngye* milimári-indulójával rokoníthatót, Lencsi - a kottában Lenke - belépőjeként:

Huncut jószág a pesti lány!
A mosolygása kacér, tündéri!
Hódít, bódít a kis zsvány,
A csíziót szörnyű módon érti!
Kábul, csábul, megrészegül
Az, ki szemébe tekint, a férfi!
A huncut pesti lány kipróbált zsvány!
*Ha jót akarsz magadnak, pesti lányt kívánj!*³⁹

A huncut pesti leány azután párjára talál a hintáslegényben. A huncut, azaz szubretti szerepkört betöltő Lenkéhez képest Heltai és Molnár következő közös darabjának, *A ferencvárosi angyalnak*⁴⁰ női főszereplője, a murgeri reminiscenciát⁴¹ már nevében is vállaló varrólány, Mimi az ártatlan, naívai típus megtestesítője. "Mimi abból él, hogy varr. Élhetne abból is, hogy nem varr, de ő tisztességes, hát abból él, hogy varr."⁴² A jólelkű, szerelmes kéményseprő kesereg ekképpen, aki most bezzeg megkaparintotta Miminek a háziúrhoz írt levelét, melyben a szegény leány meghívja a gazdag háztulajdonost magához, feltéve, ha az a kéményen mászik le hozzá. A kéményseprő a tetőn elszántan készül útját állni a találkának, midőn megjelenik a speciálisan ferencvárosi angyal.

³⁸SZINI, i.m.

³⁹*Madár Matyi*, Látványos életkép dalokkal. Írták: HELTAI Jenő és MOLNÁR Ferencz. Zenéjét szerzette MARTON Géza, a Király Színház karnagya. [kotta] OSZK SZT Mus Pr.. 8195

⁴⁰Bemutatóját 1907. december 3-án tartotta a Modern Színpad Cabaret.

⁴¹Heltai bohémromantikájának legfőbb irodalmi ihletője MURGER: *Scènes de la vie de bohème* című regénye, melynek temérdek a színpadi feldolgozása. A szerző prózai adaptációja mellett legjelentősebbek PUCCINI és LEONCAVALLO operái, de számunkra érdekesebb az a *Bohémszerelem* (*Musette*) című operett (zene: Henri HERBLAY, szöveg: Paul FERRIER), amit a Magyar Színház 1905. december 1-én tűzött műsorára, Heltai Jenő fordításában!

⁴²*A ferencvárosi angyal*-ból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001, 29-46.

Nem is a történet, hanem az elbűvölő, az angyal karakterében és nyelvében megjelenő *couleur locale* adja a darab fő vonzerejét. A főváros két, bohémok lakta kerülete közül a Józsefváros ábrázolása valamivel gyakoribb a korabeli irodalomban, itt azonban a Ferencvárosról derül ki, hogy külön angyallal dicsekedhetik, mely kimondottan, sőt: megénekelten más, mint Budapest frekventáltabb részeinek angyalai - lényegesen rokonszenvesebb is, mint a börzének áldást osztó lipótvárosi, vagy a zsidó rőfösök javát szolgáló terézvárosi angyal, nem is szólva a harmadikról:

*Fenn az első kerületben
Áll a király palotája,
Van ott angyal, de nincs dolga,
Csak a körmét faragcsálja.
Pedig szívesen vigyázna
Az ezerablakos házra.
De ha Bécsből jön az udvar
Hoznak angyalt ők magukkal,
Angyalt, akinek a szárnya
Nem fehér, fekete-sárga!
Két feje van közös nyakkal,
Mert ő a Bébé-Bécsi angyal.*

A János vitéz és a Madár Matyi szinopszisa tanulsággal szolgáltak rá, hogy az operettszínházi közönség fogékony a politikai szurkapiszkára - mennyivel inkább az lehet a kabaré közönsége! A *ferencvárosi angyal* nem is éri be a fentebbi strófa Habsburg-csiklandásával, a továbbiakban, a lehetséges karácsonyi ajándékok ürügyén sorra bukkannak fel a kor közéleti, gazdasági botrányai. "Miért nem ír maga vicclapot? Vagy miért nem ír bohózatot?" - teszi is fel a kérdést a politizáló szöviccektől fellelkesült kéményseprő a szabadszájú angyal-nagyságának. "Mert nem akarok lenni egy bukott angyal." Ugyanakkor a hétköznapi körülményeire is reflektál a bohózatok lokalizáló fogásával bevallottan is élő darab - például midőn a kor két olcsó cigarettamárkáját közös szójátékba vonva jellemzi: "Drámát színi sport? / Sportot színi dráma!"

Az aktuális betétek itt is csupán a mű mellékszálát jelentik, a kabaré hatás-mechanizmusának megfelelően biztosítva a sikert - a hangsúly továbbra is a szerelmi tematikán van. A varróleányra váró válaszút éppoly tipikus, mint választási lehetőségeinek megtestesülései: a kéményseprő, aki "buta, mint a tök", de "egy derék

ember, aki szeret téged", illetve a háziúr. Az előbbi a pesti slemil már látott figurája, aki pontos önreflexióval ajánlja magát az angyal részvevő figyelmébe:

*Az életem mint a ruhám
Oly szomorú, oly piszkos.
Halandó nálam pehhesebb
Nincs Pesten, annyi biztos."*

A háziúr, ki meglelt korát meglévő vagyonával igyekszik feledtetni, mindazon bárók és grófok, egyszersmind - polgári foglalkozásukat tekintve gyakorta - bankárok előképe, kik gerjesztői a prostitúciónak, a kor nyíltan persze nem elfogadott, de következményeiben skrupulusok nélkül megtűrt érvényesülési módjának. A szerelem kínálta boldogság egyfelől, a háziúr adományai jelentette soványka - később jóval bőségebb! - boldogulás másfelől jelentik azt az alaphelyzetet, amellyel a darab egyetlen atipikus szereplője, az angyal szembesül. A karácsony Dickens kisregénye óta a haszonelvű polgári értékrend kudarcának pillanata az irodalomban. Az az erkölcsi diadal, mely a kéményseprőnek jut az élvhajász háziúrral szemben, már az életmű e korai pontján is csak a kivételes pillanat megteremtette csoda keretében képzelhető el. A szerelem áruba bocsáthatósága olyan állandó témája Heltainak, amit hol keserédes iróniával szemlél, hol nyílt haraggal ostromoz, mint a *Jó üzletben*. A kéjre éhes, jómódú csábító - legyen az jónevű ügyvéd, mint a *Bernátban* vagy éppen a romlottságot megszerezni vágyó gróf *A vallomások órájában* -, ki vagy hozzá hasonlóan cinikus, eladó erkölcsű nőre vagy áldozatra (a két típus végső soron az operett huncut szubrettjéből és ártatlan naivájából nő ki) talál, gyakori szereplője lesz még a Heltai-daraboknak; angyal viszont most jött utoljára, s a csodákra is várni kell a mesejátékokig.

Amint mondtuk, tematikusan nem folytatódik a pesti folklórban mesét és hőst kereső vonal Heltainál. Egyedül írt zenés játéka, a *Jus primae noctis*, amelynek elemzését éppen témája okán később adjuk, a középkorban játszódik, ugyanolyan díszletét használva a kort a pikáns alapötletnek, mint az *Egyiptom gyöngye* a helyszínt.

"Le kell persze szögezni, hogy a legtöbb szövegkönyvet nem egy, hanem több szerző írta."⁴³ - Csáky Móric operettkönyvében az ígéretes megállapítás után hirtelen váltással sajnos csak a zeneszerzők együttműködését taglalja, a librettistákra csupán ezt

⁴³CSÁKY MÓRIC, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*, Bp., Európa, 1999., 247.

az egy általános megállapítást vesztegeti. A mi tapasztalatunk szerint a legtöbb, két szövegíró jegyezte magyar nyelvű operettben egyértelmű a szöveg társszerzőinek munkamegosztása: egyikük a prózáért, másikuk a dalszövegekért felelős. Nemcsak Szini Gyula kritikájából következtethetünk joggal erre, de abból a tényből is, hogy Molnár egymaga soha nem írt verses darabot - feltehetően ugyanazon okból, mint Bakonyi. Jóval homályosabb azonban a munkamegosztás kérdése a prózai daraboknál, ezen a kategórián belül is azoknál, melyek több évtizeden át vezetik a sikerdarabok listáját: a francia bohózatoknál.

A bohózat

Noha időnként már a Nemzeti Színház színpadán is felbukkantak Labiche, Feydeau és kevésbé neves honfitársainak bohózatai⁴⁴, a műfaj budapesti diadalútját mégis a Vígszínház megnyitásával kezdi meg 1896-ban. A megnyitásra ugyan még Jókaitól kér a színház darabot, tekintettel az írófejedelem nimbuszára, de a *Barangok avagy a peóniai vojvodina* című színmű - ha, mint Magyar Bálint alapos elemzéssel meggyőzően bizonyítja is⁴⁵, merő meg nem értettségből - három előadás után nyomtalanul eltűnik, s végre jöhet a francia bohózat, egyik a másik után! A Vígszínház nyomában pedig az egy évvel később alapított Magyar Színház épűgy műsorra tűz bohózatokat, mint az operett játszásakor számba vett apróbb intézmények.

E bohózatok fordítására egyrészt a francia, másrészt a pesti nyelvben járatos fiatalokat szerződtetnek a színházak: Molnár Ferenc, Makai Emil, Heltai Jenő neve korán felbukkan a színlapokon. Szilágyi Ágnes tartalmas tanulmányban⁴⁶ foglalkozik azzal a hatással, amelyet a francia bohózatírók, példáuliban konkrétan Flers és Caillavet, Molnár Ferenc dramaturgiájára gyakoroltak. Az átdolgozásokkal sajnos jelen dolgozatban - ahogy az operettnél megjegyeztük - csak az említés szintjén foglalkozhatunk, annyit mégis hadd állapítsunk meg, hogy Szilágyi Ágnes Molnárról tett észrevételei Heltaira is érvényesek: egyrészt egyéni leleménnyel gazdagítja a francia bohózatok szövegét ("Az idő vasfoga most üti az ozsonna óráját" - hangzik el például az egyik bohózatban⁴⁷), másrészt maga is sokat tanul belőlük. A *Bernát* versben is megénekelt alaphelyzetére

⁴⁴Vö. *A Nemzeti Színház műsora 1837-1964*. In: Székely György szerk., *A Nemzeti Színház*, Bp., 1965.

⁴⁵MAGYAR Bálint, *A Vígszínház története*, Bp., 1979., 47-59. A darab és a hozzá írt jegyzetek a Jókai kritikai kiadás *Drámák* III. kötetében (szerk.: LENGYEL Dénes és NAGY Miklós, sajtó alá rend.: RADÓ György) található; Bp., 1974, 401-461., illetve 637-665.

⁴⁶SZILÁGYI Ágnes, *Molnár Ferenc dramaturgiájának forrásai két bohózatfordítás tükrében*, Színháztudományi Szemle, 1990, 27. sz., 91-105.

⁴⁷GANDILLOT, *A kikapós patikárius*, "Fővárosi Színházak Műsora" sorozat, 1903.

alighanem Hennequin-Valabreque *A szalmaözvegy* című énekes vígjátéka hívja fel a figyelmét, a *Naftalin* szekrénye pedig a francia bohózatok elengedhetetlen kelléke mint búvóhely - a számos kínálózó példa közül talán említsük az elébb egy mondat erejéig idézett *A kikapós patikárius* című Gandillot-darabot.

"A bohózat a helyi színezetnek, a *couleur locale*-nak még nagyobb szerepet juttat, mint a tragédia, vagy a vígjáték. Innen van, hogy a külföldi bohózatokat a legtöbbször 'lokalizálják'."⁴⁸ E tartalmi - és adott esetben formai - lokalizáció mellett tör lándzsát Heltai, midőn a bohózatfordítás hűtlen hűségéről egy olyan darab kapcsán fejt ki nézeteit, amelynek esetében jóval nagyobb idő- és kultúrabeli távolságot kell áthidalnia, mint a korabeli francia bohózatok átültetésekor. 1908-ban kezdi el közölni a Nyugatban Arisztophanész *Lüszisztratéjának* - egyébként be nem fejezett - fordítását, s munkájához az alábbi lábjegyzetet fűzi: "A görög elmésségnek ez a remekműve ma is olyan friss és üde, színektől pompás, élettől eleven, mint volt Kr.e. 411-ben, amikor először színre került. Az idő semmit sem mosott el belőle. Legföljebb az aktuális célzások, a helyi és személyi vonatkozások váltak érdektelenné. De megmaradt maga a színjáték ravasz asszonyok komédiája a férfi körül, egy maliciózus filozófus gonosz szatírájában. Mit árulnak el mindebből a fordítások? Semmit. Tudósak és tudákosak: híven ragaszkodnak a versformához, a tartalomhoz, a szavakhoz. Visszaadják Aristophanes minden ötletét, de minden ötlethez egy vagy két magyarázó jegyzetet kapcsolnak. És az eredmény? Mindnyájunk lelkében él az a tudat, hogy élt valamikor egy Aristophanes nevű kitűnő komédia-író, műveit azonban ma már nem lehet elolvasni, mert unalmasak és értelmetlenek. [...] Én hát a fordításnak egy új módjával próbálkoztam meg. Azt kérdeztem: Hogyan írná meg Aristophanes a *Lysistratét* ma és magyarul? Erre a kérdésre akar felelni ez a kis próba-fordítás, a komédia első jelenete. Mellőztem benne mindazt, ami nekünk ma már érthetetlen, idegen. Mellőztem a kényszeredett klasszikus versformát, úgy vélekedvén, hogy a pajkos témához jobban illik a jókedvű rímjáték. Itt-ott kihagytam, másutt betoldottam egyet-mást. Lehetőleg mellőztem az obscoenitásokat, mert ezt kellene cselekednie a ma Aristophanesének is, mihelyt nem bibliofilek, hanem színpadok számára ír. De mégis azt hiszem, hogy így ez a pár sor híven tükrözi az igazi Aristophanest. Hitem szerint ez az egyetlen módja a modern fordításnak."⁴⁹ Ez a meggyőződés jelentkezik majd

⁴⁸SEBESTYÉN Károly, *Dramaturgia*, Bp., 1919, 325.

⁴⁹Heltai Jenő *Lüszisztraté-fordításának* első része s a hozzá írt jegyzet a Nyugat 1908/II, 462-465. oldalán jelent meg. Az elkészült első jelenet valószínűleg csupán kísérlet, mutatvány lehetett, hiszen nemcsak a folyóirat nem közölte tovább, de a hagyatékban sem leltük nyomát a fordítás folytatásának.

a *Lumpáciusz Vagabundusz*, *A szarvaskirály*, és a *Szépek Szépe* Hamupipőke-történetének feldolgozásában is.

A Vígszínházban Heltai szerzőként ugyanabban az esztendőben, 1899-ben jelenik meg, amikor fordítóként; egyrészt Oscar Blumenthal-Gustav Kadelburg bohózatát, a *Mozgó fényképeket* ülteti át magyarra, másrészt Makai Emillel együtt írt egyfelvonásos vígjátéka, *A királynő apródja* kerül színpadra. Ennek elemzését ugyancsak Heltai középkor iránti érdeklődésének fejlődése kapcsán szeretnénk adni. A Víggel vetélkedő Magyar Színház viszont már 1900. május 17-én bemutatja az első egész estés Heltai bohózatot, a Makai Emillel közösen írt "*El Párisba!*" címűt, ami a magyar szereplők fergeteges kalandjait a bohózati fordulatok őshazájába helyezi. Mintha csak, a fenti állásfoglalást már itt megelőlegezve, a szerzőpáros arra volna kíváncsi, hogyan írna Gandillot, vagy éppen Flers és Caillavet francia bohózatot - magyar szereplőkkel.

E darabból sajnos egy sor sem maradt meg, mindössze egy kritika áll rendelkezésünkre, amelyben ismét csak bennefoglaltatik a cselekmény: "Sólyom Péter képviselőt a tatárfalvi választókerület csak azzal a föltétellel választja meg, hogy egy odavaló családot díjtalanul Párisba visz; a képviselő úr azonban, akinek egy csöpp kedve sincs ahhoz, hogy vidéki Haluskákat kalauzoljon, maga helyett az inasát küldi el, amit annál könnyedebben megtehet, mert a kerületben őt senki se ismeri. Inkognitóban azonban ő is elmegy, hogy Cascara Sagrada hercegnővel, a *Moulin rouge* csillagával néhány vidám órát eltöltsön. Az inas persze szintén cserbenhagyja a tatárfalviakat, s csak a jó Isten tudja, mi történnék velük, ha véletlenül össze nem akadnának Sólyommal, aki - nehogy a kilétét elárulja - zavarában fölcsap idegenvezetőnek s választóit elviszi a kiállításba. Este az egész társaság a *Moulin rouge*-ba vetődik, ahol Cascara Sagrada hercegnő produkálja magát. A képviselő ugyanis találkozni akar itt a hercegnővel, Osztopán Valér, a vidéki család feje, szintén egy kis kaland után futkos, az inas pedig, akit időközben tökéletesen kifosztottak, mint egy csiklandós számár idomítója szerepel a népszerű mulatóhelyen. A félreértések és kalandok rémületes sokasága után, miközben többek közt az is kitudódik, hogy Cascara Sagrada hercegnő valaha szobaleány volt Tatárfalván, a képviselő és választói szerencsésen lelepleződnek egymás előtt, a csalafintaság kiderül, s a Sólyom Péter mandátuma meglehetősen veszélyben forogna, ha a szerelem istene váratlanul közbe nem lépne: a képviselő ugyanis hirtelen a homlokára csap s könnyed nonchalance-szal így szól: - Apropos! Most jut eszembe, hogy én halálosan szeretem Boriska kisasszonyt, az Osztopán úr igen tisztelt kisasszony-lányát. Ha rögtön oda nem adják a kezét, teremtuccse beleugrom a Szajnába... Mire Osztopán úr, rövid gondolkodás után, így felel: Már Arisztoteles megmondta, hogy egy bohózat-nem

végződhetik öngyilkossággal. Nem lévén jogom ahhoz, hogy e boldogult bölcsészt dezavualjam, a lányomat önnek adom feleségül..."⁵⁰

Első látásra meglepőnek tűnik a tény, hogy a magyar és a külföldi darabnak egyaránt két-két szerzője van. Ha átnézzük a csak a Vígszínházban és csak Heltai által fordított bohózatok jegyzékét, kiderül, hogy a negyvennyolc darabnak pontosan felét, huszonnégyet két vagy három író jegyzi! Úgy tűnik, Heltai Első és Második Jeles kooperációjához inkább a bohózatból vette a mintát, ami gesztus a két műfaj átjárhatósága mellett bizonyít: az operett és a franciás bohózat műfaja együtt foglalja magába mindazon vonást, mely a kilencvenes évek irodalmi és színházi viszonyait, a fiatal generáció alkotói habitusát és színházi intézményrendszerbe épülését tökéletesen jellemzi! Heltai pedig a zeneszerző (aki már *Az utolsó bohém*ben kérhető a főpincértől habbal vagy hab nélkül, attól függően, van-e pénze) megpumpolását, a színésznőkkel ápolt jó viszonyt (bár Mimi és Bibi, a reménybeli hercegnő és szobalány gyanakszanak, mert őket már többször becsapták az írók, utoljára az az alacsony, szőke, nyurga fiatalember, az a Mikszáth Kálmán), az operett e megannyi velejáróját éppoly fontosnak tartja megjeleníteni, mint az azonos életmód és érdeklődés szinte sugallta együttműködést, mely a párizsi bohémek közt, úgy tűnik, ugyanúgy dívik, mint Budapesten. Mert nem szorosan véve operetten, énekes vagy ének nélküli bohózatot, hanem pro és kontra az egymáshoz hasonló, elsősorban a pillanatnyi szórakozást szolgáló, könnyű és vidám színpadi műfajokban fellépő irodalmi generáció feltűnésén van a hangsúly.

A Karácsonyi vers

"Kabaréköltők lettünk itt egynéhányan olyan életkorban, mikor az ember éppen elhagyta az éhezést, mert megfogadták az embert egy szerkesztőségben és az embernek a versekért fizetni kezdtek az úgynevezett folyóiratok. [...] Az ember akkor öt forintot kapott a versért. [...] Mármint itt lett ez a kabaré és tíz forintnál kezdte a fizetést. [...] Szóval a kabaré megnyílt és jól ment, és tíz, tizenöt, huszonöt, és a vége felé, a világbéke utolsó esztendeiben ötven pengő forintot is kaptunk már a kupléért, vagyis a szövegért, vagy még szakszerűbben mondva: számért. Számnak hívták a költeményt a kabarénál. [...] Azt a szót, hogy szám, az irodalmi vonatkozásában fájdalommal utáltam és magamban nagyon szégyelltem magamat azért az árulásért, hogy számokat csinálok versmértékkel és rímekkel, úgy, ahogy a Hymnust írta Kölcsey s ahogy Vajda János írta a

⁵⁰sz.i., *"El Párisba!"*, Pesti Napló, 1900. május 17., 8.

'Húsz év múlva' című költeményt. [...] De isten látja lelkemet, kellett a kabaré pénze és isten látja testemet is éppen olyan jól, ahogy a lelkemet látja. A szöveget hozó költők mind így voltak a kabaréval."⁵¹ - a modern Budapest új, népszerű szórakoztató műfaját nem először állítjuk párhuzamba a színházzal. Az az anyagi kiszolgáltatottság, melyet Szép Ernő felpanaszol, korántsem egyedi eset. A bohém életmód pénztelensége jelenidejűségében szorongató élmény, Heltai 1899-ben Párizsból (!) ezt írja az Írók és Áldozatok Asztala tagjainak: "Itt az élet nagyon vidám, különösen azoknak, akiknek pénzük van. Egyebekben a helyzet éppoly undorító, mint otthon."⁵² Az élményt a nosztalgia persze átértékeli, a párizsi napok a *Papírkosár* egyik írásában már ekképp említetnek fel: "Egy centime sem volt a zsebemben és nem tudtam, hogy gazdag vagyok."⁵³ Ugyanígy fest e kettősség Pesten, az irodalmi működés vonatkozásában, amelyre Kálnoki Izidor így emlékezik: "Egyikünk mindennap inspekciót tartott. Ez annyit jelentett, hogy írni kellett valamit. Valami külön munkát: ő többnyire verset, én prózát. Ez volt a túlköltekezési alap"⁵⁴. És noha ezen alap bőségéről Krúdy is beszámol: "Sokkal kevesebbet kellett dolgozni, mint napjainkban, hogy elismerés és kenyér jusson az írónak. Egy-két vers, vagy három-négy tárcza elegendő volt, hogy az írónak nevét megismerjék, [...] hogy az író igényes követeléssel lépjen fel az étellel szemben, jó ruhát vegyen testére, málna-szörpöt szivarozzon, ahol legzajosabb a terrasz, megismételje Heltai Jenő mondásait, vidám pesti tájszólásait", hiszen "a megnyíló új Nagykörútnak, a friss irodalmi pezsdülésnek Heltai Jenő volt a primadonnája."⁵⁵, és maga Heltai is jólesően merül el emlékeibe: "Akkoriban egy kicsit más volt a világ, a havi tizenöt forintos nyomort könnyed báj lengte körül, nem lehetett benne éhenhalni."⁵⁶ - mégis, a könnyed báj nem nélkülözötte a magas irodalom - és az intézményei kínálta szolid megélhetés - iránti sóvárgást.

"Szegény ember voltam és vagyok, azt kellett csinálnom, amiből a színházakkal együtt én is megéltem"⁵⁷, sommázza Heltai előbbi nyilatkozatánál jóval kesernyésebben akkori sokirányú munkálását. Amikor azután az ugyan kevéssé tündöklő, de mindigis etalonnak, a magyar színi irodalom fellelegvárának számító Nemzeti Színház kér tőle végre egyfelvonásost, egy tréfával áll elő, melynek felszíne alatt fanyar parabola bújik meg. A *Karácsonyi versben* nyomát sem leljük a léha tollforgatók bohókás megidézésének.

⁵¹ SZÉP Ernő, *Előszó = A magyar kabaré tízéves antológiája*, Bp., é.n. [1918], 4-5.

⁵² Heltai eredeti levelezőlapja 1899. szeptember 16-án kelt a Budapesti Országos Kaszinó pincéjében székelő, mára rekonstruálhatatlan összetételű "Írók és áldozatok asztala" részére: PIM K, V 3527

⁵³ HELTAI Jenő, *Párisi karácsony = Uő, Papírkosár, "Heltai Jenő munkái"*, X., Bp., é.n. [1927], 138.

⁵⁴ ROBOZ Imre, *Az irodalom boudoirjában*, Bp., 1916, I, 178.

⁵⁵ KRÚDY Gyula, *Heltai és társai*, Új Könyv, Bécs, 1921, 7. sz., 9.

⁵⁶ HALÁSZ Péter, *A családfe beszél a "színház" ünnepén*, Színház, 1946, 30. sz., 5.

⁵⁷ HELTAI Jenő, *A fordító, Színházi Élet*, 1922, 37. sz., 2.

Igaz, a bohémromantika kerülése éppen a költő figurájában nem előzmények nélkül való. Heltai már első drámájában, *A királyné apródjában* a kávéházi bohém helyett otthonülő nyárspolgárt ábrázol, ahogyan Katinak, a gazdasszonyának szavaiból is kitűnik: "És milyen szorgalmas, pontos ember! Minden este pontban hat órakor elmegy a kávéházba dominózni, ez az egész szórakozása, és hét órakor már megint itthon van. Néha kilenc, sőt tíz óráig is dolgozik."⁵⁸ Ezt pedig még jóval azelőtt írta Heltai, hogy az ő életében is véget ért volna a bohémság. 1903-ban Hausz Valériával kötött házasságába egyik pillanatról a másikra csöppen bele, már amennyire hihetünk az egyetlen forrásnak, Kálnoki Izidor regényes elbeszélésének⁵⁹. Akárhogy is, a családalapítás gesztusa a bohém-mítosz egyéni lezárását sejteti.

A fejlődést már *A száműzöttek* című 1903-as regény sejteti, ahol a párizsi magyar társaságban *A hét sovány esztendő* bohémjaira ismerhetünk, kik közül Smici, a festő, már boldog házasságban, kiegyensúlyozottan él, s végül Szerdai Ernő is megtalálja szíve választottját, egy hamisítatlan párizsi grisette-ben, a masamód fajtájából. A *Karácsonyi versben* a költő *A királyné apródjában* nyárspolgárnak, de facér nyárspolgárnak láttatott figurája megőrzi lényegét, ám ő is egy feleséggel gazdagodik.

"A szegény alanyi költő verset ír karácsonyra - természetesen a lap karácsonyi mellékletébe - békéről, szeretetről, légben szállongó angyalokról, ámde szobája, ez a versműhely és hangulatgyár zsivajgó zajtól, bosszantó gyereksírástól, házi perpatvartól hangos. Neki, akinek hivatalból és anyagi szükségből békét és szeretetet kell árasztani az olvasó reggeli kávéja mellé, nincs karácsonya és nincs békéje. A cseléd és szedő, a számlát prezentáló segéd mind zaklatja, kizökkenti a hangulatból, vérig bosszantja. Végre a vers megíródik, a gyerekek elcsitulnak, a tüzes perpatvar elsimul, a poéta felolvassa a verset feleségének."⁶⁰ Hogy az egyszerűnek látszó történet hányféle értelmezést involvál, már ez a szinopszis is bizonyítja, mely a konfliktust egyértelműen a nagyszerű mű és a kisszerű környezet összeütközésében láttatja. "Egy kis apró családi perpatvar után duzzognak a férj is, feleség is. A feleség untalan borsot tör a költemény utolsó sorait író költő orra alá, aki ezért alaposan megapprehendál. Mikor azonban a feleség megtudja, hogy a 'Karácsonyi vers' befejeződött és kedves érdeklődéssel kérdezősködik: akkor a költő egyszerre fölmelegszik és megengesztelődve fölolvassa a verset a feleségének. Ez a jelenet egy színes lírai költemény"⁶¹ - összegzi az elmondottakat Jákó János, aki a családi fészek idilljét tartja szem előtt: a férj dolgozik, itt történetesen verset ír, az asszony vezeti

⁵⁸HELTAI Jenő, *A királyné apródja*, Bp., 1916, 5.

⁵⁹ROBOZ Imre, *i. m.*, 178-179.

⁶⁰KOSZTOLÁNYI Dezső, *Karácsonyi vers*, Budapesti Napló, 1906. december 13. = Uő, *Színházi esték*, Bp., 1978, I., 582-583.

⁶¹[JÁKÓ János] J.J., *Karácsonyi vers*, Politikai Hetiszemle, 1906, 51. sz., 30-31.

a háztartást, néha összevesznek, de azután kibékülnek. A karácsony minden haragot feledtető hangulatát emeli ki az *Uránia* kritikusa: "a poéta, akit a versírásban a házsártos feleség, az ordító gyerekek, a szájas szakácsné, az okvetetlenkedő szerkesztőségi szolga, s a drámaíráshoz vetemedett kereskedőseged igen hatásosan zavarnak ugyan, de az ezen hajszában született verseket [...] mégis csendről, nyugalomról, családi és házi boldogságról beszél."⁶²

A költői alkotás, a családi élet keretei és a karácsony, mely egyszerre teher és áldás: ezek tehát fő komponensei a *Karácsonyi vers*nek. A karácsony terhe és áldása egyaránt a családi élet kereteit kívánják meg: a bohémnek nincs kiadása ezen az ünnepen, de öröme sem telik benne. Azaz a karácsonyi időzítés ezúttal a nem a csodára, hanem az egyébként is meglévő, de most élesebben körvonalazott művész-polgár ellentétre hívja fel a figyelmet.

"A próza és vers néz itt farkasszemet egymással"⁶³ - állapítja meg Kosztolányi. Ez az ellentét - mely ott feszült már *A királyné apródjában*, is, hogy azután a kései *A Szarvaskirályban* bukkanjon fel új hangsúllyal - persze a költő szellemi lényének fölényét sugallja. Alanyi Péter kezdetben csakugyan azért háborog, mert felesége az ő íróasztalánál számoltatja el a szakácsnőt - könnyen adunk igazat neki. Azután azonban háborog azért, mert a felesége nem tagadta le őt a szerkesztőségi szolga előtt, mert a felesége azt mondta, nehezen keresi a pénzt, mert a felesége rongyos garasnak nevezi a nehezen megkeresett pénzt, mert a felesége netán kétségbe vonja, hogy ő Magyarország legnagyobb költője, mert a felesége letagadta őt a szerkesztőségi szolga előtt... Egyszóval a költőről alkotott véleményünk monológáról monológra hanyatlak, állandó dühöngése fokozatosan minden szavát hitelteleníti, s e hiteltelenedés azután addigra ér a tetőpontjára, mire elhangzik ama bizonyos karácsonyi vers; melynek így nem a megbékélés, hanem e megbékélés mögötti fájdalom és félelem a tanulsága. S igazából Heltai iróniáján múlik, hogy nem csinál szörnyeteget Alanyi Péterből - a verset mégsem fogadjuk igazán jó szívvel.

Pedig Alanyi Péter a régi nagy, kávéházas bohémok közül való volt, akikről Molnár Ferenc így ír egyik humoreszkjében: "Nálunk Pesten nem intézmény, vagy kaszt a bohémiség, mint Párisban, hanem gyerekbetegség. Valami bárányhimlő-féle. Nálunk ebből ki szokás gyógyulni."⁶⁴ A kigyógyulás, a nőülés és vele automatikusan a polgári élet keretei közé illeszkedés az a folyamat, amely ellen voltaképpen e volt bohém protestál. Ez

⁶²[legifj. SZÁSZ Károly] -ly: *Karácsonyi vers*, *Uránia*, 1907, 42.

⁶³KOSZTOLÁNYI Dezső, *Karácsonyi vers*, *Budapesti Napló*, 1906. december 13. = Uő, *Színházi esték*, Bp., 1978, I., 582-583.

⁶⁴MOLNÁR Ferenc, *Turóczi* = Uő, *Muzsika*, Bp., 1908, 113.

a beilleszkedés pedig legfelső fokon nem a zsvajban, az íróasztal jogtalan használatában nyilatkozik meg, hanem a jómódban. Kosztolányi, talán, hogy a poéta-képet mind romantikusabbá tegye, talán figyelmetlenségből, minduntalan a költő szegénységéről beszél, pedig Alanyi Péter egyáltalán nem szűkölködik. Ötszobás lakásban élnek, felesége százhatvan koronás számlát⁶⁵ csinált a Podolányi és Vencelke szabáscégnél, melyet ugyan a költő eddig még nem fizetett ki, hanem most zsebből megteszi. Azonkívül a kiadók és a szerkesztőségek által megbecsült közéleti férfiúval, a Petőfi Társaság tagjával állunk szemben, olyasvalakivel tehát, aki nemcsak boldogult, de érvényesült is. Aki, idézve ezúttal a költő Kosztolányit, itthon van itt e világban, és már nincs otthon az égből⁶⁶. Márpedig karácsonyi verset kell írnia, a szeretetről és annak polgári fészkeről, a családról, művészi ihletét is a polgári jómód és érvényesülés szolgálatába kell állítania. Innen a végül elhangzó vers ironikus töltete: Alanyi Péter mindvégig karácsonyi tucatverset akar írni, aminek semmi köze ahhoz, amit önmagáról gondol és érez, pusztán a karácsonyi vers műfajának tesz eleget. A költőből nyárspolgár lett. Nem véletlenül idéztük a *Boldog, szomorú dalt*: a fiatalságukban bohém életet élt költők rendre felvetik a beérkezés amoralitásának vádját, Kosztolányi mellett Karinthyt is megidézhethetnénk, legalább *Találkozás egy fiatalember* című novellájával és *Számadás a tálentomról* című versével – mindazáltal előttük már Petőfit is megkísérti a *Javulási szándék* című versben.

Egyrészt tehát nosztalgia e darab az ellillant bohém életforma után, mely, minthogy a fiatalságot sűríti magába, a költői alkotás egyetlen lehetséges szférája, amit a polgári jólétbe és érvényesülésbe evező költő voltaképpen elárul. Ebből ered az a kétarcúság, mely évtizedekre fő jellemzője marad Heltai drámaírói ihletének: a bohém fiatalság világának, a kialakuló Budapest életének kései romantikus ábrázolása egyfelől, a polgári életmód mindenre, de leginkább a szerelemre kiterjedő hazugságának gúnyolása másfelől, amit a vígszínházi bohózatok sorában követünk nyomon. A költő, mint szereplő csak a kilencvenes évek bohémjainak vidámságával léphet ezután színre; a polgári életet választotta Heltai nagy számadásáig, az *Egy fillérig* nem ábrázol polgári életet választó költőt.

Másrészt nemcsak nosztalgia és finoman bújtatott, nem teljesülni szánt visszavágódás a *Karácsonyi vers*, de kritika is. A műfajnak megfelelő és ezért végső

⁶⁵A *Karácsonyi verset* 1925-ben felújítják, s ez alkalomra Heltai az inflációhoz igazítja a darabban említett pénzösszegeket. Ezért az 1927-es *Arcok és álarcokban* és az ennek szövegét követő 1962-es *Menaszériában* e százhatvan korona helyén kétmillió áll, mint ahogy Alanyiné sem tíz koronán, hanem kilencvenezren veszekszik a szakácsnővel.

⁶⁶Szó szerint: "Itthon vagyok itt e világban / S már nem vagyok otthon az égből." A költemény először *A Bús férfi panaszai* első kiadásában jelent meg, első sora első felével megjelölve a tartalomjegyzékben: *Van már kenyerem...* Vö.: KOSZTOLÁNYI Dezső, *A bús férfi panaszai*, Bp., 1924, 70-72. E kötet későbbi kiadásaiából a költő elhagyta s áttette a *Kenyer és borelejére, Boldog, szomorú dal* címen.

soron frázisos költőben joggal ismerjük fel a tékozló nemzedéket, mely az eredetiségről beszél, de éppen az eredetiségben nem találja fel magát. Így hát vagy a divatos műfajokban gyárt tucattermékeket, vagy, ahogyan Krúdytól megtudtuk, éppen Heltait utánozza.

A drámaíró Heltai indulásának felderítésekor azt a műfaji és tematikai sokszínűséget figyelhettük meg, ami végső fokon egyszínűséget jelent: a kor színpadi követelményeinek ugyan magas színvonalú, de valójában fenntartások nélküli kiszolgálását. Operett, tündérrege, nemzeti daljáték, bohózat: csupa olyan műfaj, mely szerzőinek az egyéniség luxusát csak a maga diktálta szabványok betartásával engedi meg. Az első lépés, mely a költői alkotást a - nem minőségében, hanem jellegében - kortűnet szintjéről a mondandójában és kifejezés módjában önálló művészi teljesítmény szintjére emeli, még a meglevő műfaj, a bohózat keretein való óvatos túlemelkedésben jelentkezik: ezt vizsgáljuk a következő fejezetben, az énekes bohózatokban.

Voltak, majd ~~Elza~~ Frei, Elza, gróf, direktor, Pappas, Cipányos.

Főpincei (balról):

a pince,

Jönk, jönk! (Főnhan a spalestika, Cinnaitak a újót megjelennik, végporkan letken -

kepre riabátja:) Soffir! Soffir! (ll balra.)

A gróf (a spalestikát, elvélcs a átra a kék utzi)

Eg a kék katariporkan vinnacé a pénteleuséjével. Kár megpus kifizette a vacso-
ralmat.

A direktor (mögöte jön:)

Speciung úspágróban igen gazdagot meg nem láttam.

Elza (áskira)

Henkém, miyem álmós vagyt!.. Pedig m. sz. ^{ébretem} ~~állam~~
föt.

Frei:

aj autómobilkal hamar otthon kerpünk.. (Meglatja
relat a kímát.) hízge csár, gróf!

A gróf:

ki az?

Frei:

Oh a korbát mellett.. eg sperelmes pár! hem kerdés?

(Kínd megállnak és odanéznék. A gróf bizonyos elka-
gyintással és irisséssel.)

Elza:

Alapnak. Oh a boudoár! (Elalszik.)

Főpincei (balról, három álmós újainnyal:)

Mot alüztöl? Mot? amikor aj úrasápol meenel?

(ahárm újainy cínegni kepi.) gyorsan a Ra'kópi.

(A újainyok belezedenek.)

A gróf (leint: öket.)

Pszé! (a sperelmes párra mutat, valamelyes saj-
málkozással.) Ne ~~addak~~ ^{ébretem} ~~fü~~ öket!

(Indulnak.)

(Indulnak.)

- Függöny. -

skindence megkerest és abbahagyott munkához való' foglalkozni,
 rejtek és újak. Két papírodarabkákról sorrendbe raktem a ghetto-ban,
 ahol irásaim jó részét átadtam az elváltamnak.
 1944. július 4.

Sorrend:

a jó emberek segített.

1. 2.

En fillis.

3. 8. 9.

Casanova.

4. 5. 6. 7. 19.

Ezerkettőnk cseréke.

10. 17.

Ellátólagos elváltam.

11.

Úti jegyzetek.

12. 16. 18.

Aristophanes.

13. 14.

Vegyes.

15. 20.

Második fejezet
Az énekes bohózatok
(1907-1909)

A Vígszínház nyári premierjei

"A mai darabokba` már
A férj s az asszony csapodár.
S bár esküjüket megszegik,
Semmi bajuk nem esik."¹

Makai Emil, Heltai szerzőtársa *A királyné apródjában* s az *"El Párizsba!"* című vígjátékban, ezúttal Szécsi Ferencsel, a Vígszínház első dramaturgjával közösen veti papírra ezt, a polgári bohózatot négy rímes sorba tömörítő szinopszist.

S bár *A királyné apródja* után, tehát immár egy saját bemutatóval a háta mögött írja meg e szintén színpadra került darabot, Makai vélekedése mégis alapvetően a - javarészt franciából - fordított bohózatokban gyűjtött tapasztalatokon alapul. "A francia bohózat mozgatója az *eros*, és pedig nem is a legtisztább, legköltőibb fajtája."²

Márpedig, mint azt Bárdi Ödön megállapítja: "Műsorunk kilencven százaléka idegen, különösen francia szerzők műveiből állott. Szidták is érte a színházat, de a közönség akkor nagyon szerette ezeket a könnyű, pikáns, olykor frivol, de nagyon mulatságos és szellemes bohózatokat. Néha persze magyar szerzők darabjait is adtuk, kevés eredménnyel. Hazai drámairodalmunk nem állott nagy becsben: még a bemutatókra sem telt meg a nézőtér. A közönség egyszerűen bizalmatlan volt a magyar szerzőkkel szemben."³ A színész-író 1902-re, a száz estés magyar ciklusra, s ezen belül is Herczeg Ferenc *Ocskay brigadérosának* bemutatójára teszi a hazai szerzők áttörésének dátumát. Magyar Bálint, aki nemigen méltatja figyelmére e ciklust, csak megerősít Bárdival szembeni szkepszisünkben, amit a színház bemutatóinak áttanulmányozása ébresztett: "A Vígszínházban az első évtized mintegy kétszáz bemutatójának negyed része magyar szerző műve. A kritika, különösen az elején, kevesli ezt. [...] A Vígszínház viszont úgy véli, nincsenek hagyományai, melyek bármire is köteleznék. A kezdeti eklekticizmusából kialakuló utat választja tehát. Nemsokára a 'magyar múzsa' felé fog fordulni, külföldi műsora pedig visszaszorul.

---

¹MAKAI Emil - SZÉCSI Ferenc, *Kaland*. Előadatott: 1897. január 7. Idézi: MAGYAR Bálint, *A Vígszínház története*, Bp., 1979, 75. [A továbbiakban: *Vígszínház*]

²SEBESTYÉN Károly, *Dramaturgia*, Budapest, 1919, 325.

³BÁRDI Ödön, *A régi Vígszínház*. Bp., 1957, 30.

A határvonalat *Az ördög* 1907-es bemutatójánál szoktuk megvonni. *Az ördög* az első exportképes magyar darab, utána gyors egymásutánban következik *A tanítónő*, majd egy egész drámaíró-nemzedék, köztük Lengyel Menyhért, Heltai Jenő, Földes Imre, Szomory Dezső, Szép Ernő.⁴ Az a tény, hogy a fiatal írók csakugyan 1907-től tűnnek fel mind gyakrabban és népszerűbben, mint azt már írtuk, szoros összefüggésben áll az irodalmi megújódással. Heltai darabjain pontosan mérhető e súlyponteltolódás: három egymást követő esztendőben két egész estés énekes bohózzal, illetve egy énekes vígjátékkal jelentkezik: 1907-ben a *Bernáttal*, 1908-ban a *Naftalim*mal, végül 1909-ben *Az édes teher*-rel.

Éppen e darabok fogadtatásán mérhetjük le, mennyire nem máról-holnapra beköszöntő változásról van itt szó. A kritika, mely, ahogyan Magyar Bálintot idéztük, 1907 előtt kevesellte a magyar bemutatókat, még 1909-ben is ekképp üdvözi *Az édes teher*-et: "Nemcsak, hogy magyarul játszottak, de magyar író darabját mutatták be ma este a Vígyszínházban: nem is tud az ember eléggé csodálkozni, honnét ez a fölbuzdulás a Lipótkörúton."⁵ És ha az e sorokat író Fáy Nándor a továbbiakban a francia darabok rovására méltatja is Heltai vígjátékát: "a magyar író litteratúrája toronymagasságban van karonfogva bevezetett francia és egyéb iparosok ordinaré jelentéktelenségei fölött", sőt ha erre Lengyel Menyhért, az új drámaíró-nemzedék másik, később világhírré jutó tagja rá is bólint a Nyugatban: "Hirtelenében egy egész csapat francia vígjátékot és bohózatot tudnánk felsorolni, amelyben sem ötletgazdagság, sem találó és helyénvaló dialóg, sem mulatságos alakok s helyzetek nincsenek oly nagy bőséggel, mint ebben a nyári darabban. [...] 'Az édes teher' meséjéből és alakjaiból egy vagy két francia - megengedjük, kissé szigorúbb szerkesztéssel - olyan darabot ír, amelyet sietve, drága pénzen vált magához a kontinens minden errevaló színháza"⁶, mégis túlzás lenne egyöntetűnek nevezni a magyar szerzők előtérbe kerülése feletti lelkesedést; még ha a *Naftalin* kapcsán megszólaló ellenvélemény nem a pesti, hanem az azt rövidesen követő kolozsvári bemutatót szapulja is: "A mi bohózat-íróink szívesen kölcsönöznek külső formát a franciáktól, csak éppen az ötletet, szellemességet és a mese képtelensége dacára is a valószínűségnek azt a látszatát nem tudják megadni, ami a francia bohózatot páratlanná teszi. A franciák is tengersok képtelen helyzetbe bonyolódnak, de a lélektani igazság rovására soha se botlanak ekkorát, amitől az esztetikailag művelt ember illúziójának törik ki a nyaka. Ennek a 'Naftalin'-nak pedig ez a legnagyobb hibája."⁷ Azonban míg ez a kritika a minta tökéletlen követését rója fel Heltai-

⁴Vígyszínház, 63-64.

⁵FÁY Nándor, *Az édes teher*, Független Magyarország, 1909. június. 6., 12.

⁶LENGYEL Menyhért, *Az édes teher*, Nyugat, 1909/II, 55-56.

⁷s., *Naftalin*, Erdélyi Lapok, 1908, 1. sz., 22.

nak, addig a fővárosi sajtó, élén a Nyugattal, az irodalmi igényt kéri számon: "Azt hisszük, itt a hiba a magyar író felfogásában rejlik - ő maga sem veszi túl komolyan a dolgát, - elhatározza, hogy nyári darabot ír, munkáját, mulatságos és kedves ötleteit, gazdag leleményét, elmésségét így ajándékozza el, így veti prédájául a nyárnak."⁸ Az egymásnak ellentmondó szempontok láttán meg kell állapítanunk, hogy a Vígsház, mely kapitalista, profit-orientált magánvállalkozás lévén, mindenekelőtt a közönség kegyére apellál, bölcsen cselekszik, midőn csak lépésről lépésre ad teret a magyar szerzőknek.

Ez az óvatos műsorpolitika, melynek a tízes évek elejére eredménye is szemmel látható lesz: "Az évtized elején a Vígsház már Budapest nagyvilági és divatos színháza. Hírneve, anyagi biztonsága kétségtelen. [...] A színház mérlege már régen nyereséges, a bankkölcsön törlesztése szolidan, az előírtnál gyorsabban folyik."⁹, a már nagy vígsházi sikert elkönnyvelhetett szerzőknek biztosít elsősorban színpadot: Herczegnek, Bródynak, Molárnak. S ehelyt meg kell állapítanunk, hogy Heltai Jenő bizony lépéshátrányba kerül a nála fiatalabb írókkal, a leglátványosabban a nála hét évvel fiatalabb Molnár Ferencsel szemben, akivel a kabaréban még legalábbis egyazon a súlya. Elismertségének van egy olyan, nyilván a fogadtatás is indokolta feltételeessége, mellyel Molárnak nem kell szembenéznie. Ennek fő okát alapvetően az éppen az első fejezetben vázolt generációs problémában kell keresnünk. A Magyar Bálint és Bárdi Ödön "fiatal írógeneráció"-ként emlegette csoport ugyanis nem egyetlen generáció. Az idősebb s ezért korábban indult Heltai jóval tovább és jóval bizonytalanabban keresi a helyét, mint az irodalmi viszonyokat már jóval kialakultabban találó Molnár. Az ebből fakadó különbséget érdemes a lírában is megfigyelnünk, nem is annyira éppen Heltainál, hanem ott még szembeötlőbben a vele együtt indult Ignatusnál, ki ugyan névlegesen főszerkesztője a Nyugatnak, de íróként-költőként könnyedén utasítja őt maga mögé Ady és a nyolcvanas években született nemzedék.

E feltételeesség - ha a bemutatók pontos időpontjának elmulasztanánk utánanézni, akkor is figyelmeztet a korabeli kritika - Heltai esetében főképpen a bemutatók időzítésében, az egyik kritika használta elragadó kifejezéssel élve: deplacirozásában nyilvánul meg. Mindhárom bohózatot - csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy *A királyné apródjával* sem állt másként a dolog - a szezon legvégére teszi a színház: a *Bernátot* 1907. június 2-án, a *Naftalint* 1908. június 6-án, *Az édes terhet* pedig 1909. június 5-én játsszák először. Ha buknak, sem bukhatnak nagyot. Így szinte önként adódik

⁸LENGYEL Menyhért, *Az édes teher*, Nyugat, 1909/II, 55-56.

⁹Vígsház, 92.

e három, egymáshoz képest látszólag nem sok különbséget mutató darabra a kritika is több ízben szóvá tette, közös meghatározás: nyári bohózat.

Mármost tekintsük át először, hogyan is jellemzik a korabeli ítések e szinte külön műfajnak tekinthető bohózatípust! A *Bernátról* így beszél Szini Gyula: "Ez a darab szellős ruhát hord, nyári flanellt, panamát és finom kis bambuszbót, amellyel azonban okosan és bájosan suhintani is tud. [...] Ideális nyári darab. A nagy közönséget, melynek szánva van, bohóságaival, tréfáival, kupléival a legkellemesebb módon elszórakoztatja és a finom, romlott ízlésű embernek is három órai igaz örömet okoz."¹⁰ Náda Pál a *Naftalimról* írt szellemes bírálatában hasonló értelemben foglalkozik a kérdéssel: "Valóságos hézagpótló mű, mert támlásszék-hézagokat pótol ki júniusban. De nyáron ennyi elég is. Az, amit az irodalmárok belbecsnek neveznek, ilyenkor már nyaral Pomázon, a múzsa pedig, ki a köteles ellenőrzést végzi az utókor számára, azt gondolja magában, hogy nagy kujon a magyar író nyáron és áteresztí vámvizsgálat nélkül. A magyar író pedig tudja, hogy ez telt házakat jelent és vidáman a markába nevet."¹¹ E kritikában már ott tapintjuk azt a belbecs iránti fogékonyság szülte fojtott fanyalgást, amit Lengyel Menyhértnek már idézett írása *Az édes teherről* erőteljesebben fejez ki: "[Heltai] gazdag és kedves talentuma aranyát megcsengette, de nem váltotta be."¹² Lengyel Menyhért számonkérése nem marad hatástalan: a könnyűség vádjára, ráadásul a csengő talentum megcsengetésének és beváltásának metaforáján is belül maradva, Heltai majd az *Egy fillérben* keresi a választ. Abban a feltevésben viszont, miszerint a premier időpontját a szerzői szándék befolyásolná, Fáy Nándor - meggyőződésünkkel inkább összehangzóan - helyesbíti Lengyel vélekedését, a színházra hárítva a felelősséget. Ő úgy érzi, van valami "bántó mellékíz abban, hogy a deplacirozás a június 5-iki premiér, mert szinte előre jelenti, hogy [a Vígszínház] 'nyári' darabot hoz. Nos: a Vígszínház jobban jár, sőt jól jár, ha évadja teljességében szolgál Heltai Jenő énekes vígjátékának, 'Az édes tehernek' a bemutatásával; [...] hónapokig tartó pénztári sikert jelent, ha a szezonban való bemutatásban annak mutatja a színház is a darabot, amicsoda: kigondolásában és megrajzolásában egyformán kedves és elmés, és mulattató vígjátékának."¹³ A darabot ezzel szemben egy az egyben elutasító Bánóczy László¹⁴ kifogásait szintén műfaji alapon fogalmazza meg: "A nyári darab magyar műfaj. Mi a főadata? A napsütéstől kiszikkadt agyvelők fölvillanyozása. Mikor éri el ezt a célt? Ha

¹⁰SZINI Gyula, *A színházi hét*, A Hét, 1907/I, 397.

¹¹[NÁDAI PÁL]BABURIN, *A színházi hét*, A Hét, 1908/I, 389.

¹²LENGYEL, *i.m.*, 56.

¹³FÁY, *i.m.*, 12.

¹⁴Bánóczy László a Thália Társaság egyik alapítója, aminthogy Lengyel Menyhért egyik nagy drámaíró-felfedezettjük. Kesernyés kritikáikból talán nem oktalán arra következtetnünk, hogy Heltait szívesebben látták volna soraikban, mint a szórakoztatásra törő Vígszínház házszerzői gárdájában.

mennél kevesebb ötlettel mennél több kacagást kelt. 'Az édes teher' nagyon bevált. A közönség kacagott és mikor a második fölvonás alatt magára eszmélt és észrevette, hogy az Ötlet hiányzik, akkorra már meg is szokta. Az előadás olyan volt, mint a langyos fürdő. [...] Kornai Bertának gömbölyű és szép lábai vannak. Ez a művészi tanulság a Vígszínház utolsó bemutatójából."¹⁵

Pro és kontra a kizárólag szórakoztató, búfeleltető funkcióban jelöli meg tehát a kritika a nyári bohózat legfőbb műfaji kritériumát. A három Heltai-darab elemzésével arra szeretnénk kísérletet tenni, hogy e primér funkción belüli különbségekre és az azon túli jelentőségükre rámutassunk. Hogy annak a színháznak a deszkáin, melyről eddigre így ír a krónikás: "Divat volt a Vígszínház bemutatóira járni, amely társadalmi eseményt jelentett. Mert nemcsak a színpadi előadás vonzotta a közönséget, hanem az estélyi ruháktól ragyogó nézőtér is, amely az előkelőség találkozóhelye volt ilyenkor"¹⁶, Heltai hogyan meri keserű iróniával láttatni éppen e réteg hazugságon alapuló életmódját, és hogy az ezen a réven mégis elnyert népszerűség hogyan hasonítja meg mindinkább magával, s ez azután hogyan ösztönzi mind sajátabb kifejezőmódra: e folyamatnak kezdőpontja e három énekes, nyári bohóság.

"Jól csak az él, ki szalma- szalma- szalmaözvegy!"

A *Bernát* című bohózat első s egyben egyetlen kiadása¹⁷. azon a gépelt súgópéldányon nyugszik, mely az OSZK Színháztörténeti Tárában található. A Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiája ugyan ily módon emlékezik meg róla: "*Bernát* (1913) (*Vígszínház*: 1907. jún. 1.)", amivel az első zárójelben a kötetben való megjelenést állítja, ám ez tévedés. 1913-ban a Nyugat egy párbeszédese jelenetsort adott ki, ezzel a címmel: *Bernát. Kis komédiák egy székesfővárosi polgár életéből*, melynek azonban tartalmában semmi köze az 1907-es bohózatához. A jelenetek Bernátja szerény körülmények között tengődő kispolgár, afféle nímánd, akinek feleségével folytatott, két-három oldalas dialógusokba szedett, hétköznapi súrlódásait az évszakoknak megfelelően rendezte négy ciklusba az író. És bár kötetben a miniatűr remeklések csak hat évvel a bohózat után jelennek meg, a közönség előbb ismerkedik meg Bernáttal e jelenetekből, mint Kosztolányi a bemutatót beharangozó írásában rá is mutat: "A kiskomédiák hőjét, Bernátot, a pesti

¹⁵[BÁNÓCZY László] (B.L.), *Az édes teher*, Népszava, 1909. június 6., 6.

¹⁶BÁRDI i.m., 41.

¹⁷HELTAI Jenő, *Bernát* = Uő., *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYÓREI Zsolt szerk., Bp., Európa, 2001, 47-121. Mint az ottani jegyzet is rámutat, a szövegkiadás alapja: *Bernát* [súgópéldány], OSZK SZT Vig 216. Az idézeteket e kötetből vettük át.

fiskálist és családapát, mindnyájunk kedves ismerősét látjuk viszont ma este élete párjával, Bernátnéval."¹⁸ Hogy konkrétan honnét e nyilván nem egy találkozáson alapuló kedves ismeretség, nem sikerült felderítenünk. Egyetlen jelenetet, *Bernáték kikocsiznak* címen találtunk cím szerint, ez viszont a Vígszínházban adatott 1906. május 26-án, Fedák Sári kabaréestélyén. Szövege nem maradt ránk, Heltai a *Bernát* című kötetbe sem válogatta be. A többi jelenet talán lapokban jelent meg, ha nem is leltük nyomukat.

Gyakori eset, hogy az olvasó megszerette figura egyszerre színpadon is megmutatkozik, a korban talán Jókai - darabbá átdolgozott regényeiben szereplő - figurái, vagy a *Barangokba* illesztett Tallérossy Zebulon, illetve Gárdonyi *A bor* című drámájába illesztett, eredetileg újságból ismert Göre Gábora a legismertebbek - de Molnár Ferenc *Józsi*a is hódít könyvben és a színen egyaránt. Bernát a színpadon azonban átalakul: gyaníthatóan az újságolvasó és a vígszínházi közönség érdeklődésének felel meg e változás, e társadalmi emelkedés.

A bohózat Bernátja ugyanis a jelenetekével szemben már jómódú pesti ügyvéd, ki- nek életében egyetlen évszak játszik jelenleg főszerepet: a nyár. Ha a Vígszínház nyári darabot kér, hát a darab is játszódjék nyáron. Az alapszituáció: a nyári szalmaözvegység, alapvetően francia mintát követ. Ahogyan már írtuk, *A szalmaözvegység* című énekes vígjáték hívhatta fel a Heltai figyelmét e jelenségre - a darabot 1904-ben fordította a Népszínház számára. A férjet a pénzkeresés a fővárosban tartja, viszont a feleség reprezentálására az uborkaszezonban úgyszincs szükség, sőt nyaralni mennie igazán *comme il faut* dolog. A polgári életforma párhuzama azonban a századvégre Budapesten is megteremti a szalmaözvegység feltételeit, így Heltai a franciáknál látott motívumot frappánsan használhatja fel a tipikus pesti történethez. Nálunk a kispolgárok - lásd a *Bernát* című kötetet - a főváros környéki kis üdülőtelepeket látogatják, Heltainál Bendegúztelepet vagy Bivaly-füredet, ahonnét a férj gyakorta ingázni kényszerül, s így a szalmaözvegység nem jelent többet néhány szabad óránál. A módosabbak viszont az Adriai tengerpartot preferálják, aminek Magyarországhoz tartozó részére, Fiuméba, Abbáziába és környékükre gyorsan le lehet ruccanni vonattal, így az e bohózatban látott hétvégi vizitára ideálisan megfelelnek - a hétköznapiak pedig éjjel-nappal szabad a vásár! Az ily nagystílusú üzött kilengéseknek Heltai a *Fűzfásip*ban verset is szentel, *Szalmaözvegységek* címmel¹⁹.

A lipótvárosi polgárság környezetét pontosan rajzolja a három felvonás. A lakásból nyíló, szemlátomást divatos, jólmenő belvárosi ügyvédi iroda éppoly találó színhely, mint a szanatórium: a lelkükre és idegrendszerükre frissen rácsodálkozott, s azt leginkább a

¹⁸KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bernát*, Budapesti Napló, 1907. június 2. = Uő., *Színházi esték*, Bp., 1978, I, 584.

¹⁹HELTAI Jenő, *Szalmaözvegységek* = Uő., *Fűzfásip*, Bp., é.n. [1913], 57-58.

migrénben, az idegességben és a zsibbadt unalom más hasonló disztíngvált megjelenési formáiban megélő modern polgárasszonyok, a "tökéletes feleségek"²⁰ fellegvára; vagy a városligeti nyári vendéglő. A felvonásonként következőként váltott helyszín nyilván elősegíti a fordulatos cselekményt - hiszen a bohózat, mint azt Sebestyén Károly írja, "a komikai helyzetet teszi úrrá a komikus jellem helyett. A komikai helyzetet pedig élére állítja, végletekig kihasználja, az átöltözködést, bujósdit, kergetősdit, személyek hasonlóságát és összetévesztését, egymásba botlását és egybekeveredését gyors, néha szédítő tempójú képsorba foglalja."²¹ A tempó a *Bernát*ban kétségtelenül fergeteges, az összetévesztés, kimagyarázkodás szituációit bőven alkalmazza Heltai is - azonban úgy tűnik, a szélsőségesebb megoldásoktól, mint az átöltözködés, kergetősdit, kimondottan ódzkodik. Pedig "a Vígsház első ideje a bohózatok világa volt. Évente legalább ötször estem bele valami fürdőkádba - különböző bohózatokban - néhányszor kabát nélkül fogott el a rendőrség és nem kevesebbszer menekültem a rajtacsipetés elől női ruhában"²² - réved vissza Hegedüs Gyula, a Vígsház egyik vezető színésze, egyébként a tárgyalt bohózat címszereplője. Nos, a *Bernát* kivételesen nem gyarapította ilyen irányú tapasztalait. A fordulatos cselekmény inkább a szereplőkre támaszkodik.

Ezek ugyanis környezetük tipikus képviselői: Bernát, a sikeres, gazdag ügyvéd, aki azért nem csalta meg hat év alatt a feleségét, mert "a csalás ott kezdődik, amikor az ember rájön.", sőt feltehetően szereti is, már "ahogy az ember a feleségét szeretni szokta." Bernátné Tunkó és Pentelei érdeklődését is felkelti, feltehetően fiatal és szép asszonnyal van tehát szó, aki korának tipikus teremtménye: egyfelől a divat, az övtől a szanatóriumig bezárólag ("Egyetlen dolog vigasztal egy kicsit, az, hogy az a szanatórium olyan hihetetlenül drága."), másfelől csak a házastársi hűség érdekli, úgy is mint férje kérdéses hűsége, úgy is mint saját esetleges hűtlensége. Eddig azonban még nem jutott el, barátnői hűsége dacára tartják tisztességes asszonynak. Tunkó, a gyanús egzisztencia, aki feltehetőleg jórészt abból él, hogy házibarat Bernátéknál, aki úgy szereti Bernátnét, "ahogy az ember más feleségét szokta szeretni", és akit barátja, Bernát, így jellemez: "Alattomos vagy, becstelen vagy, gyáva is vagy, belőled kitűnő férj lenne." Hogy miért mégis a barátság, Bernátné válaszolja meg barátnőivel kapcsolatban: "a mai világban csak az el-lenségeit válogathatja meg az ember, a barátait nem." Özvegy Karvalyné, a vőimádó anyós - Heltai nyilván tudatosan cáfol rá a vicctörténeti közhelyre - mellett még Dr. Cserebűly, a szélhámós fürdőfőorvos egészíti ki a képet, aki nem bír beteget látni; azután a fiatal Pen-

²⁰Heltai korának úriasszonyát többek közt egyik nagysikerű kabarédalában, a Szirmai Albert megzenésítette *A tökéletes feleségben* ábrázolja; a dalszöveg versként is megjelent a *Fűzfásip* kötet *Kabaré* című ciklusának 117-118. lapján.

²¹SEBESTYÉN Károly, *i.m.*, 324.

²²HEGEDÜS Gyula, *Emlékezések*, Bp., 1921, 67.

telei, afféle kalandot szomjazó majoreszkó, akinek érdemeit szeretője foglalja össze: "Lehet más gazdagabb, okosabb, férfiasabb, de az az ember, aki úgy táncol bosztont, mint te, az ilyen ritka."

E polgári világnak színes a háttere: Stenyiczey, a gyaníthatólag elszegényedett, hát jogi pályára lépett dzsentrí, ügyvédjelölt, felfelé szervilis, lefelé gögös epizódszereplő; Färber, a szerencsétlen írnok, a tipikus nímánd; Cziczay Panni, a kabaré sztárja, akit név szerint az *Egy operette történetéből* ismerhetünk, mint a Csintalan Színház primadonnáját, de típusával többször találkozhattunk: ledér, de bájos teremtés, akin "alul trikó van, fölül pedig énekel", aktuálisan a darabba illesztett *Dal a moziról* című Heltai-kuplét, és aki ugyan hű lenne Penteleihez, de ez "a gazdasági pangás miatt lehetetlen", hát félrelép, miközben így gondolkodik: "Én mindenkit gyűlölök, akit szeretnem kell" - neki ennyi maradt a királykisasszony rátartósságából; Steiner és Wohlgemuth, a két józsefvárosi csibész, és velük a nicaraguai tábornok: az ő figurájukat a prózaíró Heltai kisstílű, olykor nemzetközi világcsalókként hozza - Puybroche márki, Lord Notapenny és mindenekelőtt Stopp Jeremiás Hugó nicaraguai vezérőrnagy temérdek, egy-egy szívhezszóló szélhámosság körül forgó kalandon esnek át a *Hoffmanné meséi* című korai bohémregényben és az elbeszélésekben; végül a ligeti cigányprimás, akinek szintén van múltja: egy mondatból kiderül, hogy annak idején egy hercegnő esengett a kegyeiért, a napihíren alapuló történetet Heltai *A cigány és a hercegnő* címen meg is írta *Az asszony körül* kötet darabjai közt²³. "Ezek a pompás figurák hemzsegnek a 'Bernát' című darabban és egy korkép élességét adják az igénytelenségbe burkolózó énekes bohóságnak"²⁴ - Szini Gyula kritikája már sugallja a kérdést: egyértelműen beilleszthető-e a *Bernát* a franciás bohózatok sorába?

Vizsgáljuk meg a darab két fő motívumát! Elsőül a viszonyt: Bernát viszonyra vágyik Pannival, Panni Penteleivel, majd Tunkóval, Tunkó Bernátnéval, közben Pannival, Pentelei Pannival, közben Bernátnéval, Bernátné kacérkodik Tunkóval, majd Penteleivel, a tábornok pedig az ápolónőt szédíti, s csak néha teszi azt, amiért szerződtették: "az itt időző tisztességes asszonyokkal a tengerben rákot játszik és megcsípi őket". Azután a pénzt: Bernát egy fizetési kötelezettségtől menti meg Pannit, s az cserébe a barátnője lesz, a pénzből él, s mikor már nincs szükség rá, végkielégítés ellenében távozik; Tunkót szintén lefizeti Bernát, hogy elvegye Pannit; Bernátné a szanatóriumból is csak a legdrágábbal hajlandó beérni; Dr. Cserebűly egy látszat-szanatóriummal csalja a világot, ahol fizetett műbetegek köhögnek és haldoklanak, és Cserebűly meg is fenyegeti a tábornokot: "azért a pénzéért, amit önnek fizetek, már egy udvari tanácsost kapok és ez ma sikkesebb."

²³HELTAI Jenő, *A cigány és a hercegnő* = Uő., *Az asszony körül*, Bp., 1927, 185-195.

²⁴SZINI Gyula, *i.m.*, 397.

Ki csal: Bernát avagy a látszat? A Heltai papírra vetette szójáték önmagán túlmutat. Érzéki öröмок és pénzszerezés a belső mozgatói annak a polgári világnak, mely kifelé leginkább a látszat fenntartásán fárad. Bernát mintaférjet játszik és közben csal, Bernátné szintén kacérkodik a félrelépés Tunkóvá testesült gondolatával, Panni gyűlöli azt, akit szeretnie kell - a csalások ez özönében talán még ez a legőszintébb gesztus -, a barát nem barát, az orvostanár nem orvostanár, a tábornok nem tábornok, a haldokló nem haldokló, de még az anyós sem úgy viselkedik, ahogyan egy anyósnak kellene! Csoda-e, ha az ezt a világot festő bohózat sem képes igazi bohózat maradni?

Ha valamilyen alapon értékeljük a szereplőket, akkor ez az alap nyilván nem lehet a klasszikus polgári dráma megkövetelte morális megfontolás. Ahol mindenki csal, ezzel szolgálja a csaló látszatot, ott azokat a cselekedeteket lehet csupán értékelnünk, melyek ezt, a darab és a műfaj rendszerében abszolútnak elfogadható célt szolgálják. A látszat fenntartásához ugyanis bravúros, akrobatikus ügyesség kell. A bohózat szerkezetének lényege, hogy az eddig kordában tartott események egy nem várt fordulat hatására megbokrosodnak, kiszámíthatatlan kombinációikban a legszörnyűbbel: a lelepleződéssel fenyegetnek. Ennek elkerüléséhez arra a leleményességre van szükség, ami minden más, például erkölcsi értéket kiszorítva a bohózat hőséne fő vonása lesz. A kereskedelem, a hivatali belharcok, az érvényesülésért folytatott napi küzdelem megedzette polgár könnyedén teszi félre skrupulusait, ha ezt a fajta rátermettséget csodálhatja.

Bernát, a jónevű ügyvéd, határozottan és melegen nyugtatja meg feleségét, magabiztosan és gyorsan csábítja el bevallottan "tisztességtelen, de annál komolyabb" szándékkal Pannit, akkor hallgatózik, amikor kell, rögtön ügyes húzással válaszol, és midőn a szanatóriumi csetepaté után kivédhetetlenül fejére nőni tünnek az események, csavarosságában megfellebbezhetetlen védőbeszéddel magyarázza ki magát, keni meg suttyomban Pannit és Tunkót, és kerül ki az egész felfordulásból diadalmasan: jóhíren nem esett csorba, s az álnok házibarátot is röghöz kötötte!

Hozzá képest mindenki ügyetlen. Legkevesbé Bernátné, aki ugyan csatát veszít, mikor meginog és elhiszi Bernát magyarázatát, de az az avatottság, amivel felkarolja a tapasztalatlan, ám annál lobbanékonyabb Penteleit, a háború további zavartalan menetét sejteti. Nála lényegesen ügyetlenebb Tunkó, az intrikusok e kései, ványadt leszármazottja, az elvszerűen elvtelen kettős ügynök, akinek mottója így hangzik: "ha én két embernek is megígérek valamit, akkor egyik ígéretemet sem tartom meg", akinek többször a szemébe vágják, hogy gyáva, mire így reagál: "A gyávaság elavult fogalom. Ma már nincsenek gyávák, csak kényelmes emberek vannak, akik kerülnek a kellemetlenségeket és bonyodalmakat." Bernáttal szemben, aki úrrá lesz a kellemetlenségeken és bonyodalmakon, Tunkó így marad örök másodhegedűs, aki váratlanul ki is böki: "Én ezt a Bernátot gyűlölöm".

Gyűlölni is ügyetlennül gyűlöl: a végén nemcsak az Elvira beígérte jutalomról kell lemondania, de elveszíti karrierjének zálogát: legényemberi státusát is, ráadásul egy Cziczay Pannit kell oltár elé vezetnie!

A látszat és valóság különbsége a polgári közönség számára nem erkölcsi kérdés, hanem izgalmas kaland, amelyben az elbukó komikus, a minden körülményen győzedelmeskedő pedig hős. Egyrészt ezért hathatnak egyértelműen mulattatóan a bohózatok zöméhez képest meglepően keserű bonmot-k, éles megjegyzések: mindig az elbukót karikírozzák, míg a néző zavartalanul azonosulhat a csalafinta ügyvéddel, a romantikus hősdramának a kor követelményeihez idomult hőisével.

Másrészt a kiábrándultság mindig az aforizma szintjén jelentkezik, talán Tunkót kivéve. Egyébként a figurák, minden botlásukkal és csalásukkal egyetemben, szeretetreméltóak. Az a báj jellemzi őket, amit majd Fenyő Miksa visszaemlékezésében szép szavakkal fejteget: "Ami kifogása az emberi gyöngeség ellen volt, azt írásban azzal a vonzó, igénytelen, jóakarátú malíciával fejezte ki, mintha azt mondaná: ilyenek vagytok, de semmi baj, ez az érdekes, mulatságos bennetek s örülök, hogy közöttetek élek; eszemágában sincs, hogy ítélkezzek rajtatok: csak éppen elmondom, mert néha nem árt, ha találkoztok magatokkal."²⁵

Ilyen önmagával való találkozása a polgárnak a *Bernát*: örvendhet a hős diadalán, a vesztesek megmosolygásához pedig készen kapja a megbocsátó iróniát - ami esetleg nemszeretem történik a színpadon, voltaképpen a nyár rovására írható.

"Ki hű nyáron?"

Ez a mottónak is beillő kérdés már a *Naftalin*ban²⁶, Heltai következő, 1908-as nyári bohózatában hangzik el - s akik felteszik, ugyanazok, a *Bernát*ból már nagyrészt megismert figurák! A lakás bérlője, Dr. Szakolczay Bálint, gyaníthatóan ügyvéd - hogy nem orvos, az kiderül a darabból -, aki egyszerre párizsi-londoni-ostendei vakációra viszi feleségét, tehát igen jól jövedelmezhet a praxisa. Apósával, Dr. Csapláros Károllyal - ő az orvos! - jól megértik egymást, az após hajlandó őt egy hét múltán sürgönyileg hazahívni, hogy három-négy napig itt mulathasson, míg Terka külföldön várja. Cserébe kölcsönadja a

²⁵FENYŐ Miksa, *Heltai Jenő* = Uő., *Feljegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről*, Kanada, Ontario, 1960, 198.

²⁶A *Naftalin*ból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Naftalin* = Uő., *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYÓREI Zsolt szerk., Bp., Európa, 2001, 123-197.

lakását apósának, aki Cziczay Panni helyett most Patkány Etusnak, a Kültelki Színház délutáni színésznőjének udvarol. Terka messzebb jutott, mint Bernátné: megcsalja az urát egy Laboda Péter nevű kétes egzisztenciával, nem minden nap háromtól-hatig²⁷, de minden szerdán. És hogy a sok izgalom miatt kiábrándul Labodából, máris ráakad annak attól semmiben sem különböző barátjára, Kapronczayra, aki alkalmas lesz Laboda szerepének betöltésére: Terka már azt is ellenőrzi, belefér-e a szekrénybe (emlékszünk, Bernátné hogyan cserélte le Tunkót Penteleire!). Édesanyja, Mancsi ugyanigy váltogatta szeretőit annak idején, nem győzött megfizetni Csaplárosnak a botlásaiért. Patkány Etus ugyan nem gyűlöli, akit szeretnie kell, de megél belőle: mikor be kell bújni a szekrénybe, öt percenként húsz koronát számít fel a kényelmetlenségért. Özvegy Kabóczáné, aki nyáron színiiskolát vezet, télen úszni tanít, Ilka és Milka nevű vidám és az élet minden öröme könnyen kapható leányaival, nyári kalandok ideális alanyaival, csak társadalmi rangjában különbözik az úrinőktől - ennek köszönhetően mindhárman nyíltan kikapósok, nincs gondjuk a látszatra. A házmester, aki a tébolyult kavalkád végén „megnyugodva fejezi be a darabot: „Ahol én vagyok a házmester, ott soha sincs semmi baj!”, a maga anyagi boldogulását piszlicsáré trükkökkel szolgáló - a lakást elvileg csak novembertől adhatná ki, addig Szokolczayé, de ő már nyárra beengedi a leendő bérlőket -, hajbókoló figura, aki, miként a komornyik a szalonvígjátékban, nem sokat ért az úri huncutságokból, de teszi, amit mondanak neki. A hely klasszikus módon megtartott egysége azonban figyelmeztet, hogy itt ugyanazon a műfajon belül egy más típusú darabhoz van szerencsénk. Erre egyébként már a cím olvastán is gyanakodhatunk: míg a Bernátban a hős neve a cím, addig a *Naftalin*ban - micsoda?

"A naftalin egy kellemetlen illatú szer, amelyet molyok ellen használnak a hosszabb-rövidebb időre elhagyott lakásokban. [...] A bohózatot pedig azért keresztelte 'Naftalin'-nak a szerző, mert egy benaftalinozott lakásban élvezik a szerelem tiltott gyümölcsét egy fiatal asszony, egy fiatal férj, egy öregúr és néhány úticifra. A darab bonyodalmában pedig nagy szerepet játszik egy szekrény, amely passzivitása dacára megkötözi és megoldja a mese bonyodalmának gordiusi csomóját. A helyzetkomikum is ebbe a szekrénybe van bezárva."²⁸ Minthogy magában a darabban sosem a benaftalinozott lakásról, csupán a szekrényben lévő naftalinról panaszkodnak, ezért azt nyugodtan tekinthetjük a szerkezeti szempontból döntő jelentőségű bútordarab metonímiájaként.

Használata kezdetben bevallottan sematikus: "Rejtsen el, mint a francia bohózatokban szokás" - könyörög Laboda Terkának. Az elrejtőzés, mint már írtuk, e műfajban szinte

²⁷Az úriasszonyok flörtjeinek gyakorta az unalom az alapja - ezt verseli meg Heltai a Szirmai Albert megzenésítette *Háromtól hatig* című kabarédalban is: *Fűzfásip*, Bp., é.n. [1913], 115-116.

²⁸s., *Naftalin*, Erdélyi Lapok, 1908, 1. sz., 22.

kötelező fogás; legtöbbször egy olyan lakás egyik szobája a színhely, melynek többi szobájába tetszőleges számú szereplőt lehet rejteni, hogy azután felbukkanásuk kombinációi bonyolítsák tovább a cselekményt. A *Bernát*-ban a szanatórium előtti kabinsor játszik hasonló szerepet: minden kabinban öltözik-vetkezik valaki, aki bármikor előléphet. Itt a szekrénynek van ilyen alapvető szerepe: a lakásban el lehet bújni a másik szobába - ezt a lehetőséget is számtalanszor kiaknázza Heltai - és a szekrénybe. Ugyanígy történik ez *A kikapós patikárius* című Gandillot-bohózatban is, melynek fordítását Heltai 1903-ban készítette el. A *Naftalin*-ban a szekrény azonban fokozatosan túlnő e szerepen; az egymást túllícitáló fordulatok során valósággal a bűvész csodaládájává fejlődik: nincs olyan szereplője a darabnak, aki követné, mikor ki tartózkodik benne - ennek köszönhető a darab legeredetibb ötlete, Laboda Péter és Petkány Etus látszólagos egymássá-változása, mint autoszugesztívós tudományos szenzáció. Túl a közvetlen, bohózáti komikumon a látszat-valóság kérdését boncoló szerző itt szinte szürreális magasságokba emelkedik: a rejtélyes szekrény fiút csinálhat a lányból és lányt a fiúból, legalábbis a polgári látszat érvényesnek elfogadott világában. "Istenem, mi is jutna szimbólum gyanánt egyéb egy magyar szerzőnek, mint egy szekrény? A vadkacsán, a maskarán, az elhagyott házön végignyargalt már mint eleven szimbólumokon Ibsen. A vak nőn, az összetört szobron okarinázott Maeterlinck. A konyhakés mint sorstragédia Grillparzeré, míg a kanapét és unokatestvéreit végigjátszották a franciák."²⁹ - a kor legjelentősebbnek felismert szerzőire vonatkozó szatirikus utalás Baburin könnyű tollából azonban komoly gyanút is ébreszthet: a Petkány Etus és Laboda Péter személyazonosságával egyenértékű igazságokra épül fel a polgári házasság - ezt a tanulságot a szekrény pedig szinte szimbólumként sejteti. Persze csak annyiban, amennyiben nem lépi túl a bohózáti kereteket. Még ha a műfaji átcsapás lehetőségét - éppen Ibsen darabjainak vígjátéki vonásai ismeretében - nem is szabad kézlegyintéssel elintéznünk, itt mégis mindössze arról van szó, hogy Heltai meghaladja a *Bernát* keserű aforizmákban kifejezett, szókimondóbb, nyersebb bírálatát. A történet annak fő eleme, a szekrény szimbolikus vonzáskörében válik fanyarrá, s a távolságot szereplőitől még azzal is növeli, hogy egyőjűkkel sem kínál olyasfajta azonosulást, mint amelyet a csalafinta ügyvéd figurájával kínált.

Amint mondtuk, a szereplők közül senki sincs, aki tisztában lehetne a szekrény pillanatnyi titkával. Nincs tehát egy hősünk, mint Bernát, az események mindenki lökdösése folytán, ezért voltaképpen időnként mindenki számára megmagyarázhatatlanul gördülnek tovább. "Az alapok meg vannak vetve és a bonyodalom féktelenül szárnyal

---

²⁹[NÁDAI PÁL] BABURIN, *i.m.*, 389.

tovább igaznak vélt látszatok és látszattá magyarázott igaz helyzetek tömegén át."³⁰ Ebből az alapvetésből elindulva egy olyan drámatípushoz érkezünk, melynek egyébként a szimbolista dráma is sokat köszönhet: a romantikus végzetdrámához. Ahelyett, hogy egy arra méltó hős uralná, a véletlen a maga kezébe vette az irányítást, s lapjaiba egyetlen szereplő sem leshet be - csupán a néző. A - nyilván közvetetten - végzetdrámából travesztált bohózat-típus sikere éppen abban rejlik, hogy a néző, ahelyett, hogy azonosulna egy hőssel, és annyit tudna, amennyit az tud, maga lesz hős: mindig egy lépéssel előbb jár, mint a szereplők, tudja, amit azok nem tudnak, s így afféle felsőbbrendű intelligenciaként előre kacag az általuk felfoghatatlan helyzeteken.

E bohózat mindemellett alapvető, a félreértéseken és bújkáláson-lelepleződésen alapuló helyzetkomikumot preferáló jellegének dicső múltjára a *Naftalin* felújítása alkalmából 1930-ban megszólaló Lakatos László is utal: "ami oly kedvessé teszi, az az őszinte, féktelen, szemtelen komédiázási kedv, a helyzeteknek, a lehetetlenségeknek, önmagát csúfolásnak az a színháztörténeti és örök emberi vonala, amelyről, amikor beszélek, tisztelettel ideiktatom: Arisztofanész, Goldoni és Nestroy nagy neveit. A klasszikus vurstli nagymestereinek neveit. És emlékét a névtelen zseniknek, akik megcsinálták a commedia dell'artét. Heltai Jenő atyafiok. Vérrokonuk. Egy a családból."³¹ A commedia dell'arte mellett - amelynek Heltai még 1894-ben, *A Hét* hasábjain egy verses jelenetben, *Joujou kisasszony* cím³² alatt állított emléket - a megnevezett mesterek említése, visszatekintve, szinte prófécianak tűnik: Nestroynek Heltai 1943-ban írja át *Lumpáciusz Vagabunduszát*; Arisztophanész *Lüszisztratéjának* fordításából - mint láttuk - még 1908-ban közöl később nem folytatott részleteket³³, majd 1947-ben lefordítja a Vígsháznak *A nők összeesküvését*; és ha Goldonival nem is, de nagy riválisával is megküzd, midőn 1951-ben átdolgozza Gozzi *A szarvaskirályát*!

A *Naftalin* tehát, miközben gyökereiben ily mélyre vezethető, hatáselemeiben pedig joggal kapcsolható a kor legmaradandóbb drámai alkotásaihoz, egyértelműen közvetíti Heltai fanyar véleményét polgári közönségéről, méghozzá azzal a már magasztalt könnyed bájjal, mely egyrészt elleplezi igazi szándékát öelölük, másrészt fel is menti őket. A korabeli kritikus kizárólag a szórakoztató szándékot sejtí a *Naftalinban*: "Cseppet sem rémes, hanem ellenkezőleg: nagyon mulatságos. Az ijedt asszony, aki zavarában szabad folyással zúdítja férjére szeszélyei áradatát; a férj, aki körülbelül éppen azért nem gyanakszik, mert minden nagyon is világosan gyanút keltő; a szerető, aki nagyon is

³⁰[SALGÓ Ernő] S.E., *Naftalin*, Független Magyarország, 1908. június 7, 15-16.

³¹LAKATOS László, *Naftalin*. Magyarország, 1930. január 12., 11.

³²HELTAI Jenő, *Joujou kisasszony*, *A Hét*, 1894, 256-257 és 806-807. = Uő., *Versei*, Bp., 1959, 105-118.

³³ARISTOPHANES, *Lysistrate*, Nyugat, 1908/II, 462-465. Vö. az előző fejezet 49. sz. jegyzetével!

lakályos berendezést akar adni a szekrénynek; a házmester, aki a lakásnézőket kalauzolja; az após, aki nyári kalandra készülődik - valamennyien nemcsak a beszékrényezési kalamitás szereplői, hanem egyszersmind Heltai humorának az exponensei is. Mindnyájan az ő groteszk ötleteivel bélelvék; valamennyiükön átviláglik Heltai hasonló elmésségű és graciózus könnyedségű fantáziája és ilyen prezentálásában a bebörtönzés éppen csak kellemes izgatása a nézőnek."³⁴

"A jó házasság édes teher"

Kritikák ugyan nem bizonyítják, de az a tény, hogy Heltai következő darabját, *Az édes teher*³⁵ merőben más környezetbe helyezi, talán mégis arra utal, hogy a vígszínházi publikum nem fogadta egyértelmű derűvel saját görbe-tükör-képét a színpadon. A "ki hú nyáron?" alapeszméjét félretéve ugyanis Heltai ezúttal a férj-feleség viszonyon belülré helyezi a konfliktust, a Lipót-körútról pedig átrándul az Andrássy útra, Budapestnek e kevésbé parvenü, patinásabban elegáns helyére, és onnét viszi hőseit, nem is a rendes évi nyaralás keretében, Európán át Abbáziába.

A szereplők e vígjátékban is társadalmi rangjuk szerint oszthatók két csoportba: az egyikbe azonban ezúttal nem a felkapaszkodott nagyvárosi polgárság, hanem a vidékről odaszármazott dzsentri réteg sorolható. Özvegy Hathársyné például finnyásan szisszen fel, midőn a bútorok elkótyavetyéléséről értesül: "Nem akarom látni, hogyan kerül ez a sok szép holmi zsidókézsre." És bár Tamásnak vélhetően jól megy - legalábbis zokszó nélkül kölcsönöz újra meg újra Miska bácsinak és nem gond neki az Európa-körút sem -, Lenkééknél otthon már nem mennek rendben a dolgok: Miska bácsi újra meg újra kölcsönkér, Hathársyné pedig, aki eleve hozomány nélkül adta férjhez leányát, azt hallván, hogy Lenke esetleg hazaköltözik, bevallja: "Ha Hathárs még megvolna! De az apja elkártyázta!" A vidéki magyar középosztály e legfontosabb szenvedélyéről bőven beszél a korabeli irodalom, az e rétegből származó Kosztolányi szimbolista versciklust ír *Kártya* címmel, Szép Ernő pedig szinte külön felvonást áldoz egy óriási partinak a *Patikában*. Pakrácz Tóni olyan megrögzött kártyás, aki a zöld asztal mellett dolgozik, sportol, sőt értelmesen is csak akkor képes gondolkodni és beszélni, ha kártya van a kezében. E vonásával persze egy másik típushoz, a francia bohózat komikus karaktereihez is kapcsolható, azon figurák rokona, akik hemzsegnék a Vígszínház színpadán: "Az akadozó cse-

³⁴[SALGÓ Ernő] S.E., i.m., 15-16.

³⁵*Az édes teher*ből vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Az édes teher* = Uő., *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYÓREI Zsolt szerk., Bp., Európa, 2001, 199-300.

lekményt egy-egy mellékszereplő zökkenti odább, többnyire valami testi vagy szellemi fogyatékoság birtokában. A *Bolha a fülbe* egyik szereplője farkastorkú: beszéde alig érthető. A *Csak párosan*-ban valaki rossz idő esetén dadogni kezd, másik a *Kézről kézre*-ben a legcsekélyebb izgalom hatására: 'Mge... mge...' -szerű hangokat képes csak kinyögni. [...] Egy peres ügyfél az ügyvédi irodában normális beszéd helyett minden indokolás nélkül dadog és énekel."³⁶ E mellékszereplők jellemző rokona Pakrácz, s ha értelmi fogyatékosága a kártyához, ehhez az 1909-ben dzsentrí rákfénéhez kapcsolódik, akkor annál jogosabbnak tetszik a megállapítás: tipikus francia bohózatot látunk, annak kissé atipikus magyar környezetébe plántálva.

Mert míg a francia bohózat társadalmi környezetének jellemző magyar, immár alapvetően budapesti megfelelője a *Bernátban* és a *Naftalinban* kerül elő, addig a vidékről jött magyar nemesi középosztály ábrázolása abba a vígjáték-hagyományba illeszkedik, amelynek fejlődéstörténetét Gyulai Pál Kisfaludy Károlytól Szigligeti Edéig vezeti, s folytatódik azután Csiky Gergely munkásságában, hogy a századfordulóra inkább az epikába, Mikszáth, Ambrus, Herczeg műveibe szoruljon vissza, a drámában talán leginkább az utóbbinak, szintén prózai művéből átirrt, *Gyurkovics lányok* című színdarabjában jelentkeznek.

Ennek az irodalmi fejlődésnek, mely persze a társadalmi viszonyok átalakulásával hozható összefüggésbe, lényeges jele a vígjátéki problematika megváltozása: Kisfaludynál és Szigligetinél még akörül a vígjátéki alapkérdés körül forognak az események, hogyan lehetnek a fiatalok egymáséivá - Csikynél, de főleg Herczegnél a szerelmi házassággal szemben egyre inkább a jó partin van a hangsúly: hogyan adjuk férjhez a leányt? Az elvagyontalanodó dzsentrí lánynak ugyanis gazdag férjet kell találni - hogy a dzsentrí ifjú mihez kezdjen, ebben útmutatóként *A Noszty-fiú esete Tóth Marival* igazít el.

Az édes teher alcíme első pillantásra árulkodónak látszik: *Hogyan adjam férjhez a feleségemet?* A bohózatokra jellemző érdekcsigázón meghökkentő alapötleten túl a dzsentrí-vígjáték jellegzetes problémájára akadunk, annak jellegzetes környezetében. Mintha az egyik Gyurkovics-lány története peregne tovább, a remélt újabb házasságban csak a motívum változik: immár nem az anyagi biztonság a tét, hiszen Tamás még hozományt is hajlandó adni annak, aki Lenkét - tőle - elveszi, hanem az asszony társadalmi pozíciója, mely a válással ellehetetlenül. Miként azt Lenke, Miska bácsit idézve, aforisztikusan megjegyzi: "Az elvált asszony olyan, mint a kihúzott fog. A kihúzott fog helyébe könnyű másikat illeszteni, de hol az istennyilában talál magának az a kihúzott fog egy megfelelő fogsort?"

---

³⁶Vígszínház, 37.

Mindez szépen ki is kerekítene egy dzsentrí-vígjátékot, ha Tamásnak sikerülne fényesen kiházásítania a feleségét. Heltai sokáig vezeti orránál fogva a nézőt, makacsul Lenke régi imádójára, Szerencs Gyuszira terelve a gyanút, azaz a reményt. Ő jelentkezik először a bútor-hirdetésre, a szobalány neki mondja el, amit a nézőnek az alapszituációról tudnia kell. Még árulkodóbb, mikor hirtelen felbukkan a leendő ex-házaspár utolsó vadászmezején, Abbáziában. Ezek után Lenkéék iránti abszolút együttérzéssel hallgatjuk Gyuszi sorsának sorozatos kanyarjait, amivel vad ringlispílbé ülteti a remény és kétség közt hányódó párt, úgyhogy megértőn bólintunk Tamás kifakadására: "Visszaéltél a szeretetünkkel, a bizalmunkkal. Először akkor csaltál meg, amikor eltitkoltad, hogy nő vagy. Másodszor akkor csaltál meg, amikor bevallottad, hogy nő vagy. Harmadik csalásod az volt, hogy válsz a feleségedtől, tehát elhitetted velünk, hogy nem vagy nő. A negyedik csalásod az volt, hogy eljegyezted magad, tehát eltitkoltad előlünk, hogy megint nő vagy. Szóval úgy viselted magad, mint egy szélhámos."

Azonban eddigre Kartács annyira haladt Lenke érdeklődésében, hogy könnyedén irányítjuk rá át figyelmünket és várakozásunkat. Kartács viszont elrohan Böske után, s a dzsentrí-vígjáték fanyaron boldog zárata, az ügyes férjfogással kiküzdött érdekházasság, kútba esik. Helyette a fiatalok újból egymásra találnak, és sorsuk így már jobban emlékeztet akár a Kisfaludy-vígjátékok hőseire, akár Liliomfiéra és az ő Mariskájára, paralell a pincér Gyusziével és Erzsikéjével.

A romantikus vígjátékkal vonható párhuzamot a leánykérés motívuma is erősíti: a bonyodalom e forrását megintcsak Kisfaludy Károly hozta be honi színpadainkra. Igaz ugyan, hogy az ismételt párkeresésről Miska bácsi egy korszerűnek ható dezilluzórikus megjegyzést tesz a "válási nászút" elején: "Ti közönséges kalandorok lesztek. De vigasztalódjatok, már most is azok vagytok. Mert amit terveztek, közönséges gazság", a szigorú ítéletet rögtön a régi komédiai klisével enyhíti: "Előre megfontolt szándékkal, ravasz fondorlattal akartok egy gyanútlan harmadikat a házasság börtönébe juttatni." S ha végigtekintünk a darab dzsentrí szereplőin, meglepve tapasztaljuk, hogy a *Bernát* és a *Naftalin* modern, gátlástalan hőseivel szemben ezek kedvesek, rokonszenvesek, cselekedeteik nem szorulnak a nyár mindent feledtető paszpartujára. Tamás és Lenke három éve házasságban, azóta veszekednek is, de még sosem csalták meg egymást - ha megtették volna, ez a motívum bizonyára szerepet kapna házasságuk megromlásának okai vagy tünetei között -, sőt a cselekmény folyamán sem jutnak el ideig! A látszat kérdése ugyan szőnyegre kerül, de ez a látszat - miszerint Lenke Tamás szeretője - alig várja, hogy lelepleződhessék, s Lenke ismét férjezett úrasszonyként élhesse életét. Mennyivel naivabb is ez, mint Szokolczaynak és feleségének a szülők generációjáig visszavezethető, külön utakkal terhelt, álszent házassága! Amíg ott a boldogság a látszat, addig itt a boldogta-

lanság az - mennyivel szívderítőbb e vígjáték, s a szerelemben beteljesülő zárlatában mennyivel romantikusabb egyszersmind! Az, hogy boldogságukért nem külső akdályokon kell átgázolniuk, hanem csupán saját önellentmondásos lelkükre eszmélniük, csak látszólag travesztálja, valójában felfrissíti, aktualizálja az eredetileg tizenkilencedik századi vígjátéki konfliktust arra a modern korra, amelyben az egyén figyelme befelé fordul, problémái nem környezetében, hanem saját, ismeretlen lelkében szunnyadnak.

A szereplők másik csoportjában, a bohém-trióban a régmúlt e romantikáját a félmúlté egészíti ki. Valójában - a *Hoffmanné meséi* és a *Hét sovány esztendő* sokáig visszhangtalan hangütése után - innét indul az, a kilencvenes évek bohémvilágát tematizáló nosztalgia, ami majd *Az utolsó bohém*ban, az *Írók, színésznők és más csirkefogók* novelláiban és jeleneteiben, a *Jaguár*ban vagy az *Egy operette történetében* tetőzik, s mely *A Tündérlaki-lányokban* a boldogulás-boldogság ellentétpár nagyobb súlyú dilemmájává nő; nota bene, az, úgy látszik, e témában megkerülhetetlen művészi produktum, a vadorzók kara is itt említették először.

Babér Böske persze közvetlen utódja Cziczay Panninak és Patkány Etusnak, sőt az utóbbihoz hasonlatosan ő is a Kültelki Színház primadonnája, de most ő is, minden csapodársága dacára, sokkal ártatlanabb, mint amazok. Az ő esze nem a szerelmi hangulatot sugárzó apró gyémántgyűrűn jár, amivel Bernát fizette le Pannit és amit Csapláros ígért Etusnak, hanem ilyesfajta kérdések foglalkoztatják: "a tenger hosszabb-e, mint amilyen széles, vagy szélesebb-e, mint amilyen hosszú?" Ahogyan azt *A masamódban* és *A Tündérlaki-lányokban* látni fogjuk, a "szerelem vagy érvényesülés" majd rendre a színésznők lelkében vívja meg a maga harcát. Babér Böskéében még korántsem, de társnőinél sokkal ártatlanabb butasága mégis azt az átmenetet jelenti, mely a Pannitól és Etustól a Kalotaszegi Vilmáig és - a Tica nyomdokain lépegető - Tündérlaki Boriskáig ívelő folyamat közbülső állomása.

Mellette Kartács Sándor, a hozzá illő nő keresésében és megtalálásában a tükördramaturgia szempontjából Tamás párja, szintén átmeneti figura. Kartács akár házasodni és ezzel eddigi bohém életformáját is feladni hajlandó; nem érett még meg arra az életmód-váltásra, ami majd Mák Istvánnak, Sári keze elnyerésével, osztályrészéül jut, ő még eliramlik Böskéje s vele a bohém élet nyomába - ám a komolyság, amivel Lenkét akár oltár elé is vezetné, ha még ideiglenes is, de már megszületettnek tekinthető. Mindenképpen ahhoz a típushoz tartozik, melyről Kerényi Ferenc így emlékezik meg a szabadságharc vígjátékait tárgyaló, egyszer már idézett tanulmányában: "Kedvesen link, városi fiatalok, [...] akik nagy terveket dédelgetnek a színpadon, miközben a napi megélhetés gondjaival küzködnek. [...] A teljesebb igazsághoz tartozik, hogy ugyanakkor maradéktalanul

mozgósíthatók a nemzeti célok szolgálatára."³⁷ A látszólagos léhaság mögött megbújó komoly erkölcsi tartást persze már nem a tettekre kész honszerelemben, hanem a nősülési hajlandóságban kell keresnünk, de ez az eltérés nem a típust, csupán a korszellemet devalválja. S ha a bumfordi bájú Pakrácz Tóniban joggal ismerjük fel Mokány Berci utódját, ki Gyulai szerint a Kisfaludy megteremtette egyik jellegzetes magyar típust, a "nyers, de jószívű vidéki gavallért" reprezentálja, akkor a Kartács-Pékh szerzőpárosban nem feltétlen túlzás a másiknak, "az elfajult és külföldieskedő"³⁸ fiatalembernek, báró Szélháznak leszármazottját gyanítanunk. Természetesen ezt a típust is a félmúlt világára hangolva; hiszen Heltait és társait, akik efféle szerzőpárokból ábrázolják minapi önmagukat a színpadon, éppen Párizs Budapestre importálásával, vagyis végtére ádáz idegenmajmolással vádolja a konzervatív kritika!

Tamás Lenkére, Kartács vélhetőleg Böskére talál, a tükördramaturgia mindkét szintjén tökéletes a régi kedves felleléséből született boldogság - mintha a színpad is régi, mégis megifjodott kedvesére, a romantikus vígjátékra csodálkozna rá *Az édes teherben*.

Út a társadalmi drámáig

Meglehet, első hallásra erőltetettnek tűnhet a két korábbi, fülledtségében is ecetes humorú bohózatban - még ha erősen közvetve is - a romantika két tragikus drámai műfajának, e sokkal szabadabb levegőjű darabban pedig a romantikus vígjátéknak jelenbe ültetett megfeleléseit sejtenünk. De egyrészt Heltaitól, mint eddig is láttuk, korántsem idegen a reformkor világa: költőként inkább a heinei Lied, béranger-i chanson és Petőfi-féle dal izgatja, mint a szimbolizmus; a *János vitéz* dalszövegeihez Kriza János népdalgűjteményét forgatja - talán asszimilálódott mivolta magyarázza, hogy ennyire szívesen fordul ihletért a nemzeti romantikához. Másrészt meggyőződésünk, hogy az a komédiaszerző, aki túl a közönséget csiklandozó köteles csipkelődésen, az általa tökéletesen művelt műfajban még az erkölcsi állásfoglalás luxusát is megengedi magának: írói habitusában sokkalta inkább az - a vígjátékirótól a szórakoztatáson túl éppen az ezen erkölcsi állásfoglalást is megkövetelő - korábbi korhoz, mint a karriert csupán a mulattatásért is kínáló huszadik század elejéhez kapcsolható. Az erkölcsi állásfoglalás igénye

³⁷KERÉNYI Ferenc, *Színjátékhatyomány 1848-49-ben* = KRIZA Ildikó szerk., *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*, Néprajzi Társaság, Bp., 1998, 201-214.

³⁸GYULAI Pál, *Emlékezés Szilgigeti Ede fölött* = Uő., *Emlékezései*, Bp., 1890, 88-105.

ekkorra ugyanis már túlmutat a bohózatán és a vígjátékon, a társadalmi dráma irányába. Ami *A Tündérlaki-lányokban* és a *Jó üzletben* nyilvánvaló tény, már itt is felsejlik: Heltai inkább rokona a társadalmi dráma jeles művelőinek: Lengyel Menyhértnek, Barta Lajosnak, mint a hamar színpadi ügyeskedésekbe hanyatló Molnár Ferencnek, aki - korai - remekében, a *Liliomban* is csak a melodráma megújításáig jut.

Mindenesetre, ha nem is bizonyítéknak, de ezt az állítást erősítő jelnek értelmezhetjük *A próba* című párbeszédes jelenetet, mely az 1911-es *Színes kövek* című kötetben látott napvilágot. Ennek nem nevesített Szerzője a próbán elhűlve tapasztalja, hogy az Igazgató - egyszersmind a rendező is - középfajú társadalmi színművébe ilyesfajta mondatokat szúr be: "Maga hercig kis pisze!", vagy ami még megmagyarázhatatlanabb: a drámai szende "Oh, János!" felkiáltással üdvözlí a különben Gaston névre hallgató hőst. Ennek okát azért megvilágítja a Szerző értetlenségén szelíden bosszankodó Igazgató: "Ezzel a két szóval egyszer már sikere volt. Azóta minden darabban ismétli, akár összefügg a szerepével, akár nem. A közönség mindig nevet rajta, mert eszébe jut a régi szerep." A régebbi színpadi sikerekre való monoton, hatásvadász utalgatás mintája akár a Vígszínház is lehet, ez kiderül Magyar Bálint könyvéből: "A közönség kedvenceit leginkább ugyanolyannak szereti látni, mint amilyennek mindig látta, akár a darab és az író rovására. Góth Sándornak először 1898-ban a *Mozgófényképek* című darab Menszky Borisz nevű figurájában van igazi közönségsikere idegenes (lengyeles-tótos) akcentusával. Ettől kezdve, ha nem akarja megerőltetni magát, előveszi idegenes akcentusát, és már kész is a siker." ³⁹

Heltainak mindhárom nyári bohózatában találunk énekbetéteket. A *Bernát* zeneszerzője Kálmán Imre - egyedül az első felvonás Bernát-dalának muzsikáját veszik át Scotto és Christiné *Ma petite chinoise* című dalából⁴⁰ - a *Naftaliné* és *Az édes teheré* Szirmai Albert. A dalok többsége kimondottan az adott darabba készült, azonban mindhárom műben található egy-két, a korabeli fül számára máshonnan, jelesül a kabaréból megismert sláger: a *Bernátban* a már említett *Dal a moziról*, a *Naftalinban* *A lencse*, *Az édes teherben* a *Szerelem és házasság*⁴¹. Dőreség lenne egyértelműen állítani, hogy ezek kizárólag a színház kényszerítésére kerültek át a darabokba - mindazonáltal feltűnő, hogy

³⁹Vígszínház, 32.

⁴⁰A *Bernát* dalbetétei kottafüzetben megjelentek, az OSZK SZT állományában Z 54.583 lsz. alatt találhatóak; az egyetlen nem Kálmán Imre komponálta dal külön kottában látott napvilágot, *A szalmaözegegy* címmel, ennek lelőhelye: OSZK SZT Z 48.250.

⁴¹A *Dal a moziról* a *Bernát* premierje előtt három hónappal, 1907. március 1-én hangzik fel a Bonbonnière színpadán, László Rózsi előadásában; *A lencsét* 1908. január 23-án a Modern Színház Cabaretben Nyáray Antal énekli először; a *Szerelem és házasság* 1908. november 6-án ugyanitt, az eddigre módosított nevű Modern Színpad - Nagy Endre Kabaréjában csendül fel, Medgyaszay Vilma tolmácsolásában.

a *Naftalin* (a három közül az egyetlen, Heltai életében megjelent darab) 1914-es, tehát az ősbemutató sugópéldányához képest jóval későbbi, s így a szerző szándékát hívebben tükröző kiadásában minden énekszám kimaradt, noha *A lencse* helye világosan felismerhető:

Csapláros: Barátom, az a leány egy eleven őszibarack. Hamvas, üde, édes,
keserű és egy lencséje van. Egy lencséje!
Szakolczay: Hol?
Csapláros: Azt nem mondhatom meg.

És ha *Az édes teherrel* Heltai át is tér - mint azt a Vigszínház műsorát tartalmazó kötet⁴² egyértelműen bizonyítja - a bohózatról a vígjátékra, az énekbetétek nem maradhatnak el. Hosszú és kemény küzdelem, amivel Heltai drámáiról elmélyülését a Vigszínházra erőlteti: a bevált recepten nem szívesen változtató intézmény annál is könnyebben skatulyázza be Heltait, minthogy átdolgozás értékű bohózat-fordításai egyfelől éppoly közkedveltek, mint másfelől kabarédalai és operettlibrettói.

Következő darabja, *A masamód*, nyári tematikája ellenére mégis februárban kerül műsorra, s immár énekbetétek nélkül. Ennek ellenére 1910-1914 között nem ír darabot; szerzőként a régiek új kiadását újabb ciklussal megtoldó verseskötettel (*Versek*, 1911) valamint regényekkel (*Az utolsó bohém*, 1911; *Az én második feleségem*, 1912.; *Family Hotel*, 1913; *Jaguár*, 1914) és elbeszélések, karmolatok gyűjteményeivel (*Írók, színésznők és más csirkefogók*, 1910; *Scherzo*, 1910; *Kis meséskönyv*, 1911; *Színes kövek*, 1911; *A Tündérlaki lányok*, 1914) jelentkezik, míg színpadi működését temérdek fordítással folytatja - csak a Vigszínház színpadán 1910 elejétől 1914 nyaráig tizennyolc színdarab, a zömük bohózat, megy az ő magyar szövegével! E korszakban fogant írásainak legmeghatározóbb témáját, a kilencvenes évek bohémromantikájának felelevenítését a következő fejezetben tárgyaljuk: e tematikában s annak meghatározó típusaiban gondolkodva jut el a bohózattól az egyéni hangú, középfajú társadalmi drámáig.

⁴²BERCZELI A. Károlyné, *A Vigszínház műsora*, Bp., 1960. A műfajmeghatározásban korabeli sugó- és rendezőpéldányokra támaszkodó kiadvány a *Bernátot* a 35., a *Naftalint* a 37., *Az édes teher* a 39. lapon hozza, előbbi kettőt énekes bohózatként, az utóbbit énekes vígjátékként.

Harmadik fejezet A társadalmi drámák (1910-1914)

Műnemi átfedések

"Szerencse, hogy két Heltai van: egyik a kedves, ügyes elbeszélő és szellemes meseíró; a másik pedig, aki évről-évre elkövet egy-egy vígjátékot. Amazt becsüljük, emettől fázunk"¹ - nehezen lehetne Heltainak még egy olyan alkotói korszakát találni, melyre az *Erdélyi Lapok* zordon kritikusanak személyiséghasító szavai kevésbé lennének érvényesek, mint éppen erre. A mindhárom műnemben egyaránt maradandó értéket teremtő Heltai ugyanis életművének e szakában felelteti meg egymásnak legkövetkezetesebben különböző műnemben fogant alkotásait.

A líra drámába és epikába játszhatását azok a zsánerek teszik lehetővé, akik vagy egyes szám első személyű megnyilatkozóként vagy műzsaként bukkantak fel a *Modern dalok* és a *Kató* lapjain, s akikből Heltainak a kilencvenes évek félmúltjába annyi nosztalgiával visszatekintő korszakában a könnyed művészberek és könnyű művésznők születnek. Kosztolányi már *A masamód* hangulatát egy, a *Katóból* idézett sorpárral jellemzi ("Hogy elfeledtél, kis Kató, / Ez egyszerűen megkérhető"²). De nem csupán zsánerek és hangulat: stílusukban e két kötetre emlékeztető versidézetek is folyvást felhangzanak regényekben és darabokban. Sőt, e nosztalgikus periódus közepén, 1911-ben a Nyugat gondozásában egyszerre csak megjelenik a *Versek* című kötet, amiben újra ott a *Kató* óta verseskönyvvel nem jelentkezett Heltainak két első kötete, kibővítve az *Azóta* című ciklussal³.

A líra tehát bizvást tekinthető az *ad fontes* korszakát élő író igazi, legközvetlenebb forrásának, melyből novelláiba, regényeibe, illetve színpadi műveibe merít. Ráadásul ide és oda olykor ugyanazokat a csöppeket. Már az is az epika és a dráma átjárhatóságára utal, hogy Heltai két kabarétréfáját, az 1907-ben a Modern Színpad Cabaretben bemutatott *Utazás egy siker körült* és az 1908-ban a Bonbonnière-ben előadott *Előleget a Hét sovány esztendő és más elbeszélések* című, a regény újrakiadása mellett új kisprózai alkotásokat

---

¹[KRÜZSELYI Erzsébet] (k.e.), *Színház*, Erdélyi Lapok, 1910, 209.

²KOSZTOLÁNYI Dezső, *A masamód*, A Hét 1910/I, 142-143. Az idézett két sor a *Mikor utólszor...* című vers refrénje.

³E ciklus az 1923-as *Heltai Jenő versei* című Athenaeum-kiadásban a *Tíz év (1894-1904)* címet viseli, ami még külön azért is lényeges, mert az akkori új ciklus kapja meg az *Azóta* címet - e cikluscímeket szentesíti a Szépirodalmi Kiadó 1959-es és az arra épülő, a Papirusz Könyvkiadó 1999-es versgyűjteménye (az előbbi szerkesztője GÁBOR György, az utóbbié FRÁTER Zoltán)

tartalmazó, 1912-es kötetében jelenteti meg. Még szembetűnőbb azonban, hogy időnként ugyanazokat a történeteket szereti elmesélni papíron és színpadon. *A masamód* az 1907-ben írt *Nyári rege* című, Shakespeare drámájára címében egyébként csak a poén miatt utaló regénynek az adaptációja; *A Tündérlaki-lányok* származása hasonló, de színesebb: egyrészt az ugyanily című - ráadásul egy egész novelláskötet címét adó - elbeszélésből⁴ véve az alapötlet s nagyjából az első felvonás, másrészt Pázmán Sándor és Tündérlaki Boriska be nem teljesülhető szerelme fordulatról fordulatra követi Sárvári Panni és Mák István kalandját *Az utolsó bohém*ban, melynek takarásában Panni húgának, Nelkának és Csontos Szigfridnek a dráma boldog befejezését előrevetítő idillje kezdődik.

Érdekes megfigyelni, hogy e műnemek közötti könnyed közlekedés tematikusan és - mert e tematika nagyjából meghatározható időszakra esik - kronológiailag is szinte tökéletesen lehatárolt. E lehatároltságban Heltai koncepcióját kell gyanítanunk: a bohém-tematika korábbi alkotásainak soka még egyszer napvilágot lát a tízes évek első felében - a *Modern dalok* és a *Kató* ugyanúgy, mint az 1907-es *Hét sovány esztendő* vagy az 1906-os *A Tündérlaki lányok* című novella⁵. Heltai, mintha nem egy kortársához hasonlatosan őt is feszítené a "boldog békeidők" nyugtalanító ideiglenesség-tudata, a világháború kitöréséig lázasan fogalmazza meg újra és újra az általa legszebbnek megélt időszakot, saját ifjúkorának, a kilencvenes éveknek sajátos atmoszféráját az *Írók, színésznők és más csirkefogóknak* a Krajcáros Igazság című lap és a Kültelki Színház körül bohémmá pezsdülő életét - mint az énekes bohózatokban ábrázolt polgári világnak lehetséges ellenképét. A világháború után írt, polgári környezetben játszódó darabjainak: *A kis cukrárszámak*, a *Jó üzletnek* és az *Egy fillérnek* meséi önállóak, a novellák között éppen úgy nem találunk mintáikat, ahogyan hangulatilag sem az első két verseskötet vagy a *Hét sovány esztendő* hatását mutatják - legfeljebb az némelyik egyfelvonásos alapötletét találhatjuk meg a karcolatok, elbeszélések között, ezekre a maguk helyén kitérünk. Egyszóval az 1907-1914 közé eső⁶ bohémkorszak - mely lényegében tehát Heltai első írói évtizedének nosztalgikus, tematikus megélesztése - műnemi átjárhatóságában nem holmi ötletszegénységet kell látnunk, hanem éppenséggel egy korhangulatnak oly átfogó, hogy a műnemi korlátokon túl is megtestesülni képes ábrázolását. E felismerésből kiindulva a soron következő Heltai-darabok elemzésekor szívesen és sűrűn utalunk majd azok epikai mintáira.

⁴HELTAI Jenő: *A Tündérlaki lányok* = Uő., *A Tündérlaki lányok* (elb.kötet), Bp., 1914, 3-12.

⁵*A Tündérlaki lányok* első megjelenése: Szerda, 1906, 72-76.

⁶E tematika kezdete műnemenként változó: epikában az 1907-es *Nyári regétől* számíthatjuk, míg színpadon először kabarétréfkban jelenik meg, a két énekes bohózatban csak Cziczay Panni és Patkány Etus alakjaiban bukkan fel, nagyobb súlyt kap *Az édes teherben*, hogy azután *A nagy nőben* bontakozzék ki.

"Őn masamód volt, én pedig poéta"⁷ - a bohémkorszak kései sommázatában, a *Ferenc József korabeli balladácskában* ott találjuk a gondtalan ifjúság férfivá és nővé testesült alakjait. A poéta és a masamód: mindkettő inkább típus, mint egyén, és sorsuk alakulása, mely a tízes évek eleje bohémromantikájának időszembesítő, elégikus töltetét adja, szintén tipikus, tehát az egyes figurákban egymáshoz hasonló fordulatokban teljesező.

Poéták és piktorok

A két típus közül a dolgozni csak sötét muszájból hajlandó, a honoráriumnál sokkal inkább előlegből élő, link poéta változik kevesebbet. Egykor - éppen az ekkor már visszarévedve újrafogalmazott hősidőkben - a költő Heltai ábrázolásában rendezett viszonyok, nyárspolgári körülmények között élt. Ez a beérkezett, a *Karácsonyi versben* bizony ettől már el is kényelmesedett, őszinteségét vesztett, fásult Alanyi Péter most nyomtalanul eltűnik: úgy lehet, Heltai óvakodik közvetlen tükröt tartani önmaga elé. Helyette azt a versek is sugallta típust keresi elő, akit a *Hét sovány esztendőben* ismertünk meg, költőként Szerdai Ernő és Gál Bálint alakjában, de festőként is Smiciében⁸. Szerdai és Smici 1903-ban *A száműzöttekben* révbe értek, a típushoz tehát új alakokat kell keresni. Az állandóan Párizsba zarándokoló Mák István - ő a legmegbízhatóbb szereplő: a *Nyári regében* kezdi pályafutását, nyilván *A masamódban* folytatja, hogy azután felbukkanjon *Az utolsó bohém*ban és a *Jaguárban* is -, Csontos Szigfrid és Pázmán Sándor alakjában lép újra elébünk a poéta, de Ádám Béla, *A masamód* szerelmese a piktort is megidézi. Utóbbin keresztül jellemzi az egész típust Kalotaszegi Vilma, aki két magafeledten gyönyörű hónapig volt Béluska magafeledten boldog szerelmese: "Látta a naiv és könnyelmű embert is, akinek az egész élete olyan nyári rege marad, amilyen ez a két hónapig tartó kaland volt. Látta, hogy ez az örök fölbuzdulások és örök elcsüggedések embere, halálos el-lensége minden józanságnak."⁹ E típustól látszólag mi sem áll távolabb, mint a családi boldogság - ennek ellenére 1903-ban, Heltai házasságkötésének esztendejében már láttuk, hogy révbe érhet, és most is folyvást nőszülne. Kartács Sándor *Az édes teherben* mármár megkérte Lenke kezét; Béluska a *Nyári regében* heteken át tervezi boldog házasságát

⁷ HELTAI Jenő, *Ferenc József korából való balladácska* = Uő., *Elfelejtett versek*, Bp., é.n. [1946], 60-61.

⁸ Az akkor még szintén bohémi rangra emelkedett muzsikusként, Gitáros Kálmán, később háttérbe szorul, az *Egy operette történetében* Jeles Oktáv, *Az utolsó bohém*ban - ahol már a pincértől lehet rendelni a zeneszerzőt! - Pucsi igazi balekok, akik sikkasztanak és vacsorát fizetnek, mégis mellékszereplői sorsra kárhoztatottak: talán a librettista szerző bosszúja ez a muzsikuskon!

⁹ HELTAI Jenő, *Nyári rege*. Bp., 1907, 128. [A továbbiakban: *Nyári rege*]

Vilmával; Mák István *Az utolsó bohém*ban egyenest a kitartójától orozná el Pannit, akár Smici Ticát egykoron, Csontos Szigfrid pedig a szélvész gyorsaságával ébred rá, hogy szereti Nelkát, kéri meg és kap is kedvező választ, míg Pázmán Sándor, aki egy személybe fogja össze *Az utolsó bohém* két jóbarátját, először Boriskát kéri meg, azután alighanem Sáríkára talál. "Ezek a szerencsétlenek a szerelem nyárspolgárai, mindjárt házasodni akarnak." - vélekedik megvetően a báró *A Tündérlaki lányok*ban, mire Boriska ekképpen utasítja rendre: "A házasság a bohémek gavallérsága." Ez a gavallérság a legtávolabbi pont, ameddig a poéta típusa elérhet: ha révbe ér, ha nem, elbúcsúzunk tőle.

Úgy tűnik, az *Előleg* című tréfa hőse, a Krajcáros Igazság nem nevesített Reportere (nota bene: Heltai temérdek *A Hét*-beli álnevének egyike Reporter volt!) is éppen ott tart, hogy végtére révbe evezhet. Legalábbis ezzel az örömhírral állít be szerkesztőjéhez és kér háromszáz korona előleget: "Ah, a család! Ah, a tűzhely! Ah, a gyermekek! Az édes otthon. Családi örömök. A tűzhely tücske. [...] És van egy leány. Egy lilium. Fehér leányszobájában rólam álmodik." Azonban hamar kiderül, hogy a csöppet sem fellelkesült szerkesztő hitetlensége teljesen jogos, hiszen: "Az előbb nem voltam őszinte, amikor a fehér leányszobáról beszéltem. Egy bűnvörös asszonyszobáról kellett volna beszélnem. Az, akit szeretek, asszony, bűnös, lázas, élettűzben égő szerelemvirág, négy gyermek anyja. [...] Egy haldokló nagynéni ürügye alatt a nő hajlandó velem két hetet tölteni, valahol a világ háta mögött." - immár e célra kér kétszáz koronát és kétheti szabadságot a felhevült reporter. A korízlás - feltehetően a Léda-ciklusok is inspirálta - ideálja szintén fantazmagória, a vele ugyanúgy felsült ifjú már csak száz koronát kér és felmentést az éjszakai munka alól, ugyanis "itt Pipiről van szó, a Kültelki Színház tagjáról, a jelenkor legnagyobb drámai tehetségéről, aki tegnap megígérte, hogy ma velem vacsorázik. Ön, szerkesztő úr, aki mindig támogatta az igazi tehetségeket, nem fogja túrni azt, hogy ez a zseni, ez a csillag ma vacsora nélkül hajtsa álomra a művészet glóriájától körülövezett szőke fejét." Pipi színésznőhöz illő könnyedséggel libben tova, hogy átadja a helyét Esztikének, a kis kalaposlánynak. "Higgye el, szerkesztő úr, hogy csak a masamódlányok ölében virul a tiszta szerelem. Ah, a grizettek! Mimi, Musette! Bohémélet. Murger. Puccini. Kérek ötven koronát, ez az utolsó szavam. El akarom vinni Esztikét egy kis kocsmába és utána a moziba." Az ötven koronából a reporter kézhez is kap végül huszat. A szerkesztő, aki rájött, hogy Esztike szintúgy a fikció teremtménye, gyanítja, hogy mindössze tíz koronára volt a tehetséges munkatárnak szüksége. A meghatott ifjú azonban bevallja: csupán háromra. "De ha én mindjárt három koronát

kérek, akkor a végén még én adtam volna a szerkesztő úrnak negyvenöt koronát kölcsön."¹⁰

Az *Előleg* nemcsak azért figyelemreméltó, mert összefoglalja a kor nőideáljait, bárha nem is abban a sorrendben, amit Magyar Bálint megállapít: "A szerelmi élet minél nagyobb szabadsága a férfiak szemében először az Osztrigás Micik, majd a *mások* felesége, végül az úrilányok révén jelentkezik."¹¹, hanem azért is, mert híven mutatja azokat az apró stiklijeit a létharcnak, amellyel a fiatal bohémoknak, dacára az általános konjunktúrának, élniük kell - legalábbis mielőtt a legvégsőre: a munkára szánnák magukat. S ha már a megélhetésért vívott apró küzdelemben is ennyi lelemény tékozzat el, képzelhetni azt a küzdelmet, melyben nagyobb a tét s veszélyesebbek a fegyverek: vagyis amikor felbukkan a másik alaptípus, a színésznő, aki a hírnévért szerelemmel fizet.

A (masamódból lett) nagy nő

Az *Utazás egy siker körül* hőseit, Pók Mátyást, a Krajcáros Igazság immár befutott - legalábbis saját lakásában saját inassal rendelkező - kritikusát a főpróba után s a premier előtt nemcsak az operett zeneszerzője keresi meg, hogy ugyan búzöljön be a librettistának és nemcsak a librettista, hogy fűtsön be a zeneszerzőnek, de betoppan Tavaszmezei kisasszony, a primadonna, hogy elvonuljon a mesterrel egy alighanem meghitt fertilityóra, míg a szalonban már ott várakozik Pintyőkei kisasszony, az ellenprimadonna, aki rögtön Tavaszmezei kisasszony másik kijáraton át való elbocsáttatása után zárkózik be az ítéssel, mialatt a szalonban már ott ácsingózik régi ismerősünk, a szobacica szerepét domborítandó Babér Böske is... A megvesztegethetetlen, így kollégai körökben csak Igazságos Mátyásnak titulált Pók persze csak látszólag hagyja magát lekenyerezni: két intim távolléte között szakít időt rá, hogy betelefonozzon a szerkesztőségbe: sajnos megbetegedett, ma este küldjenek másik kritikust a premierre.

Pók Mátyás, aki Tavaszmezei kisasszonyt puhítandó egy Pintyőkei kisasszonyt magasztaló kritikarészletet olvas fel, míg utóbbit egy előbbiről áradó körmondattal ajzza válaszlépésig, alighanem ugyanúgy kezdte, mint Csobolya, *A nagy nő* című, a Magyar Színházban 1909-ben bemutatott egyfelvonásos főszereplője, maga is kritikus: "Szerelmes verseken kezdtem és gyilkos kritikákkal fejeztem be." "Ezeknek nagyobb hatásuk volt!" - döbben rá lakásadónője, özvegy Hornyicsákné. Bizony, szemlátomást nagyobb: Ilonkay

¹⁰HELTAI Jenő, *Előleg* = Uő., *A hét sovány esztendő és más elbeszélések*, Bp., 1912, 254-260.

¹¹Vígsház, 70.

Ilonka, a Kültelki Színház primadonnája, annyi évi meddő kérlelés után végre személyesen hajlandó megjelenni Csobolya úr szerény hónaposszobájában, ami bizony nem mérhető Pók úr lakásához. Csoda-e, hogy az egész Józsefváros összefut a szenzációra, hogy a háziúr üdvözlő beszédet mond, Szedlák suszter remek cipellőit jön a művész nő figyelmébe ajánlani, Hornyicsákné pedig színiiskolás leánykáját, aki - lévén, hogy nem operett-, hanem drámai színésznőnek készül - bizvást számíthat Ilonkay Ilonka pártfogó érdeklődésére. Egyáltalán, a primadonna egészen megmámorosodik a fogadtatástól, és kimondottan rossz néven veszi, hogy a mind kétségbeesettebb Csobolya úr minduntalan a légyottjukra figyelmezteti. Hiszen a háttérben ott őrjög az elragadtatott józsefvárosi nép, akik a karzatról végigtapsolták Ilonkay kisasszony legutóbbi óriási sikerét a *Három bivaly* című hazafias operettben, különösen azt a felejthetetlen részt a második felvonás végén, midőn azt éneklő: "Hű maradok hozzád, plim, plim, plim", egyet rúg a lábával és kibontja a nemzetiszín zászlót. Ezt a műsorszámot végül a meghatott művész nő elő is adja hódolóinak, míg a teljesen feledésbe merült, még az ellenprimadonna, a *Naftalin*ből ismert Patkány Etus érdekében végzett alávaló áskálással is megvádolt Csobolya a zongorához ül kísérni a dalt, s savanyún sóhajt fel: "No végre valahára tudom, minek vagyok itt."¹²

Érdemes lenne boncolgatni, az említett hazafias operett, különösen a zászlóbontás, mennyiben tekinthető a *János vitéz* paródiájának, amely dalműre Heltai mindigis kedvetlenül emlékezett - de foglalkozzunk inkább a primadonna Tavaszmezei kisasszonyban, Pintyőkei kisasszonyban és Ilonkay Ilonkában megtestesült típusával: a nagy nővel.

Ki is ez a nagy nő? Fáy Nándor pontosan, minden részletre kiterjedően írja le: "A nagy nő: az aranyos divette, az isteni díva, a szőke csoda, az utolérhetetlen, a lábával éneklő, a csicsergő énekével hódító - szóval: a primadonna."¹³ Eredetét azonban Heltai világítja meg a *Nyári regében*. "Száz meg száz ilyen életrajz szaladgál a pesti utcákon; mezítláb kezdődnek és selyemharisnyában végződnek. A kis borzasokból diadalmas nagy nők lesznek." A perc után, melyben a kis borzas "váratlanul és előzmények nélkül fölfedezte magában a színésznői tehetséget, amely minden nő lelkének a mélyén szunnyad", már csak céltudatos józanságra van szüksége, hogy amikor az alkalom egy báró vagy egy udvari tanácsos felléptével jelentkezik, akkor így feleljen: "Színésznő akarok lenni, a többivel nem törődöm." És innentől, ha masamód volt elébb, ha délutáni színésznő - az énekes bohózatokban ilyennek ismertük meg Cziczay Pannit, Patkány Etust és Babér Böskét - immár kikövezett útja van az első operettig, melynek szünetében az újságírók

¹²HELTAI Jenő, *A nagy nő* = Uő., *Arcok és álarok*, Bp., 1927, "Heltai Jenő munkái", VI, 27-51.

¹³[FÁY Nándor] (fn.), *A nagy nő*, Független Magyarország, 1909. május 20., 11.

lázasan lelkendeznek: "Nagy nő! Nagy nő! Nem tud semmit, de nagy nő!" vagy Mák István szavaival ömlengenek: "Jó lány, nagyon jó lány. Rosszban még nem is láttam ilyen jót."¹⁴, hiszen rájuk is igaz, amit Vilma barátnője az orosz nagyhercegekről mond: "megbecsülik az igazi művészetet, ha elég gömbölyű"¹⁵. És amilyen bőkezűséggel fizette Daksz úr egykoron Tica színiiskolai képzését, olyan nagyvonalúan támogatja a báró a Csintalan vagy a Kültelki Színházat. A primadonnának már csak kolléganőivel kell megküzdenie, amely küzdelem viszont minden ősszel újra kezdődik: "Megint szomjazta a küzdelmet, a sikerekért való harcot; visszavágyakozott a kicsinyességek és intrikák közepébe azzal a büszke tudattal, hogy abban a társaságban mégiscsak ő a legkülömb valaki, aki előbb-utóbb legyőz mindenkit." A *struggle for life* ilyen feszültségében - melyet Heltai mellett talán Kosztolányi ábrázol legtalálósabban *Patália* című egyfelvonásosában¹⁶ - a nagy nőnek minden eszközt fel kell használnia a siker és az érvényesülés, végső soron a fennmaradás érdekében. Az első ezen eszközök sorában érzéki csábereje, amit viszont megintcsak józansággal és számítással szabad alkalmaznia. Az *Utazás egy siker körül* és *A nagy nő* primadonnái már bemutatkoztak novellákban - ahogyan Lou¹⁷ vagy az okos Terka¹⁸ - és kabarédalokban. A színésznő, aki az önzetlenség gesztusát csak nagynéha engedheti meg magának egy-egy ácslegénnyel szemben¹⁹, mert ölelésével egyrészt mecénásának, másrészt kritikusainak tartozik, ha boldogulni akar, a szerelem luxusáról már abszolút le kell mondania. Nem mintha célja: a siker mellett még ilyesmivel törődne. Kalotaszegi Vilma például "eddig sosem vette komolyan a szerelmet, nem is tudta, mi az? Ha például Mák Pista a szenvedéseit kezdte ecsetelni, szelíden mosolygott és titokban arra gondolt, hogy jó volna valahol olcsón irlandi csipkét vásárolni."²⁰

Az igazi kérdés e karriertörténetben nem is az ártatlanság elvesztése, hanem az a pillanat, mikor az ünnepeelt nagy nő, aki "egészséges józan önzésében eddig csak a sikert és a boldogulást hajszolta, [...] először érezte, hogy gyöngédség és szeretet nélkül az élet mindig tökéletlen."²¹ A boldogulás vagy boldogság lehetőségeit egyaránt megismert

¹⁴HELTAI Jenő, *Az utolsó bohém*, Bp., 1911, 52.

¹⁵A *masamódból* vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *A masamód* = Uő., *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYŐREI Zsolt szerk., Bp., Európa, 2001, 301-387.

¹⁶KOSZTOLÁNYI Dezső, *Patália* = Uő., *Lucifer a katedrán*, RÉZ Pál szerk., Bp., 1997, 163-187.

¹⁷HELTAI Jenő, *Lou* = Uő., *Hét sovány esztendő és más elbeszélések*, Bp., é.n. [1912], 270-276.

¹⁸HELTAI Jenő, *Az okos Terka* = Uő., *A Tündérlaki lányok*, Bp., 1914, 11-18.

¹⁹Heltai egyik kabarédalában, a Szirmai Albert megzenésítette *Az ácslegény és a színésznőben* a primadonna előbb kikacagja a hozzá szerelemért bekopogtató ácslegényt, mondván: az ő kegyeinek szabott ára van; a három évig ezt kuporgató ácslegény annyira meghatja a hölgyet, hogy nemcsak boldoggá, de gazdaggá is teszi.

²⁰Nyári rege, 40.

²¹Nyári rege, 40.

színésznő konfliktusa és döntése az a kérdés, mely a bohózatától elvezet bennünket a társadalmi drámaig.

A (nagy nőtől lett) masamód

"A csoda meg is történt. Ezek azok a csodák, amelyek mindig megtörténnek."²² - kommentálja Heltai gróf Rátóti Iván felbukkanását. Igazából az egyik oldal szükségszerű megmutatkozásához hasonlatosan szükségszerű a másik oldal megmutatkozása is: a jó módú, idősebb pártfogó mellett előbb-utóbb a nagy nőért lelkesedő ifjú újságírók valamelyike is lánggra lobban e földreszállt angyalért - vagy ha ő nem, hát egy piktor barátja bizonyosan.

A *Hét sovány esztendő* két poétája: Szerdai Ernő és Gál Bálint legalább olyan régen szerelmesek a vöröshajú Tica-ba, mint amióta egyetlen sort sem írtak meg *Potifár felesége* című operettjükből - vagy nagyjából olyan régen, mint Mák István Kalotaszegi Vilmába: egyszóval egy örökkévalóság óta. Ekkor mutatják be az imádott nőnek a piktort: a Nürnbergből hazatért Smicit; vagy csak ismerik fel a piktort: a Párizsból hazatért Béluskát az imádott nő oldalán. Ha megsértődnek, ha nem, a dolog gyorsan komollyá serdül: Smici néhány hűvösvölgyi kirándulás után megkéri Tica kezét, az esküvő után Párizsba készül vele; Béluska pedig néhány hűvösvölgyi kirándulás után megkéri Vilma kezét, az esküvő után Párizsba készül vele. Hanem a *Hét sovány esztendő* és a *Nyári rege* között - a kerek tíz évet áthidaló - eddig lendületesen gördülő párhuzamok hirtelen elakadnak: Tica elmegy piktor-feleségnek Párizsba, Vilma visszatér a Kültelki Színház deszkáira.

Persze csak figyelmetlenül szemlélve találjuk ezt az első lényeges eltérésnek: valójában a zárlatot tökéletesen meghatározó két kiindulópont is merőben különböző. Tica mint színitanodai növendék ismeri meg Smicit, s ezért végképpen odahagyja a pályát. Vilma pedig ideiglenesen odahagyja a színpadot, hogy azután megismerje Béluskát. Vilma, akiben Béluska mindvégig az elvarázsolt királykisasszonyt sejtí, pontosan úgy csal, mint a *Madár Matyi* Lencsije csalhatott, akit a tapasztalatlan gróffi tündérnek hitt. Utóbbi városligeti kis borzas volt, aki feljebb hazudta magát, miközben várta őt a hintáslegénye - előbbi pedig egy igazi nagy nő, aki lejjebb hazudja magát, miközben várja őt a rivalda és a grófja. Az újabb párhuzam, lám, újabb ellentétet rejt: Lencsi tündérnek nem igazi, hát visszamegy a ragyogásból a szerelembe, Vilma pedig már masamódnak nem igazi, hát visszamegy a

---

²²Nyári rege, 14.

szerelemből a ragyogásba. Abba a ragyogásba, amelyről az idős Ádámné, Béluska anyja így vélekedett, mikor Vilma azt füllentette neki, hogy a nővére színésznő.

Ádámné: Színésznő? Szegény! [...] Aztán, ha meg nem sértem a kis-asszonykát, rossz útra tért a kedves testvére?

Vilma: Bizony rossz útra tért. Négyszobás lakása van.

Ádámné: (részvétellel) Szegény!

Vilma: Aztán automobilon jár.

Ádámné: (részvétellel) Szegény!

Vilma: Mert hát egy gazdag gróf udvarol neki.

Ádámné: (könnyeit törli) Szegény lány, keserves élete lehet.

És mégis, győz Vilmának az a vonása, mely elindította őt pályáján: józansága. Ami egyszer már a grófhöz vezérelte, odavezérli újra, csak rövid kirándulást, "nyári regét" engedélyezve neki a masamódlét boldogságába. Mennyire egyszerűen is fordul visszájára minden, s mégis mennyivel több a megérkezés fázisa az elindulásénál: nem is csak - a bolti eladó udvarlására büszke - Klári életét próbálta ki Vilma, de Tica élete, a piktor-feleség sorsa is felsejlett előtte. Mindkét oldalt kipróbálta és minden lehetőség ismeretében választotta királykisasszonyi életét. Lemondott a boldogság pillanatáról a küzdelem kivívta érvényesülés folyamatának javára: a nyári rege ezzel véget ért.

Érdemes egy pillanatra eltűnődnünk azon a metaforán, amivel Béla minduntalan meghatározza választottjának, a szürke kis masamódlánynak furcsaságát: "Magában van valami az elátkozott királykisasszonyból." Persze, hiszen Vilma: nagy nő, ragyogó primadonna, akivel a gróf művelt csodát: "Mi volt maga? Egy szögletes, szomorú kis masamódlány, akiből lassú, fáradságos munkával én formáltam ilyen ragyogó teremtet. Királykisasszonyt a kis csibéslányból.". Csakhogy a királykisasszony azzal a panasszal érkezett a szűk hónapos szobába, hogy "Ez alatt a négy év alatt sok mindent megtanultam, csak a szerelmet nem". S most, midőn Béluskára talál, rátalál a szerelemre is: inkább megáldott, semmint elátkozott királykisasszonyról van szó tehát. A mesékből persze ismerős ez a típusú sorsfordulat is: egyik legkedveltebb példája a Hamupipőke-történet, amit Heltai már egy szinopszisként maradt drámaötletében, az *Egy lány felébredben*²³ felvet, de utolsó színpadi művében, a *Szépek Szépében* fel is dolgoz. Abban a mesében persze egységes az értékrend, a fordulat minden szempontból szerencsés. Itt azonban, ahol a királykisasszony masamódként lehetne boldog s királykisasszonyként elátkozott, egy

²³A drámaszinopszis a Heltai hagyatékban maradt ránk: PIM KV 4742/25/1-4

másik, a meséével éppen ellentétes értékrend jelent meg, amelyet Vilma józansága mér fel pontosan. A két értékrend különbsége *A masamódban* még nem erkölcsi alapozású: Vilmának a szerelem és a ragyogás között kell választania. Nyilván nem konkrétan a labdarúgó fiú szerepe csábítja vissza a valóságba, hanem a mese értékrendjéért meghozandó áldozat ijeszti: "szeretni egy embert és övé lenni minden gondolatunkkal.", azaz a szerelem, ahogyan az nyáron megszületett: "Azelőtt Vilmának is csak egy boldogsága volt: dolgozni, tanulni, fáradni, előretörni a dicsőség felé. De akkor nem volt szerelmes, most pedig szerelmes volt, csak szerelmes, semmi egyéb. Nemcsak önzése és józansága olvadt semmivé ebben a nagy szerelemben, de minden vágya, törekvése, ambíciója is." - azonban "a végén mégiscsak pontosan és hűségesen visszatért a józansága, az önzése, az esze - ahogyan a szobalánya is visszatért a kéthónapos vakáció után."²⁴ Béluska, aki a darabban így vall: "Csak a mesékben hiszek. Azért vagyok művész... más, mint a többi ember, hogy higgyek bennük.", a mese értékrendjét közvetíti: az egymásban fellelt boldogság kizárólagos teljességét. Vilmának viszont ambíciói vannak, s ezért nem képes a másokban teljesen feloldódni, s igényei, melyeket Béluska nem elégíthet ki: az érvényesülés, a küzdelem - egyszóval a józanságra és önzésre alapuló polgári értékrend határozza meg Vilma döntését: a bohémromantika itt szenved először vereséget a polgári értékrend ellenében.

"Az író valami aktuális kérdést ragad ki a társadalom viszonyaiból. E kérdést izgató mese keretébe helyezi el, lehetőleg úgy, hogy egy középponti helyzetű jelenet, a *scène à faire* köré csoportosuljon a darab többi része. E jelenet, a *nagy jelenet*, rendesen az utolsó előtti felvonás végén helyezkedik el, s ennek előkészítésére szolgál minden előzmény, s ennek pergően gyors lebonyolítására az utolsó felvonás."²⁵ *A masamód* nagyjelenete a szerelem, a mese értékrendjének csúcspontját, egyszersmind a két értékrend közvetlen szembesülését hozza: "Az álmasamódlány fölmege a festővel a Gellérthegyre, a kioskba. Gyönyörű nyári éj van, a levegő még tele van rezgő hővel. Lent a város, a csendes folyó, a csillogó gázlángok. A szerelmes pár összébújik egy félreeső padon és most, itt tudják meg, hogy szeretik egymást. Bent a kioskban a gróf mulat új barátnőjével és másokkal, akik hozzátartoznak a szerelemhez, mely unalomból, kapzsiságból, dépit-ből szövődik. Banális cigányzene. Sértő hangzavar. Unalmas vidámság, közönséges, vasárnapi, elszomorító. Azután kijő az egész társaság és meglátja a szerelmes párt. Nem ismerik meg, a nő feje a férfi mellén pihen, a férfi feje ráhajol a nő karjára. Kontár író itt drámai jelenetet rögtönzött volna, fölfedezésekkel, riadásokkal, vagy legalábbis bujósdival. Heletnak finom ízlése azt súgja, hogy csak annyit mondhat a lármásokkal: Nini, szerelmes pár, ne zavarjuk őket.

²⁴Nyári rege, 51; 116; 137.

²⁵GALAMB Sándor, *Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből*, Bp., 1926, 7.

Még ezek is meg tudnak kissé illetődni. Ezek elhaladnak, azok itt maradnak."²⁶ Első látásra furcsának tűnik, hogy Heltai 1913-ban, mikor Krecsányi Ignácnak adja, előbb alaposan átdolgozza a darabot, s ennek során kihúzza az egész harmadik felvonást, végén az ominózus jelenettel együtt! A dramaturgiailag oly fontos helyre, nagyjelenetként így Vilma és Béluska megismerkedése kerül, mely még csak ígéri a szerelem idilljét: kedves, de hatásában és drámai feszültségében az előzőhöz egyáltalán nem mérhető jelenet. Az átdolgozás eredményeképpen nemcsak Béla szerepe csökken, hanem a két oldal találkozása is elmarad - s a tömörség prózai csábítása mellett alighanem a mélyebb megfontolás vezethette Heltait. Vilma idilljét csak annak emlékeiből rekonstruálhatjuk: nem szebb vagy tökéletesebb lesz emlékként, csupán szubjektívebb, s így Vilmát hívebben tükröző. A hangsúly ily módon eshet egyértelműen augusztus végére, a döntés pillanatára, s a nyár csak mint háttér, mint éppen múlttá váló jelen szerepel.

A nyár a bohózatokban a kötelező látszatot szabadságoló lehetséges kaland közege volt - most a látszattól Vilma igazi hajtóereje: az önmegvalósítás színi karrierben kiforró igénye lesz, a kalandból pedig boldogságot ígérő szerelem. A bohózaténál magasabb szinten tehát megint a nyár megteremtette konfliktus fogalmazódik meg. S míg a bohózatok hősei minden külső komplikáció dacára megőrzik a látszatot, addig Vilma minden belső komplikáció dacára visszatér színésznői pályájához: a régi nyarakban ott bújkált a komédia megnyugtató befejezése, ebben a nyárban ott bújkál, ha nem is a tragédia, de a szomorújáték felzaklató befejezetlensége.

A regény és a darab (mindkét változatának) befejezése eltér: a *Nyári regében* Vilma döntése jóval nehezebb. Egyrészt a színház nem várja nagy szereppel, az első labdarúgó fiú néhány mondata mellé csak ígéreteket kap; másrészt végérvényesen elbúcsúzik a Párizsba magányosan induló Béluskától, s ha titokban tán reméli is, hogy viszontlátja, ezzel nem fájdtja szívét. A *masamódban* ezzel szemben az első labdarúgó fiú főszereppé nő, a gróf ezzel vesztegeti meg Vilmát; majd immár sikere tudatában bohókásan kérdi tőle meg, jövő nyáron is masamód lesz-e: "Az. De mert itt Budapesten nagyon sokan ismernek - elmegyek Párisba." Ezzel persze a regény legfőbb erényét: az önmagában zárt pillanatnak elfogadott boldogság és a minden küzdelmével együtt folyamatnak, s eképpen az - élet igazi tartalmának felismert - érvényesülés antagonizmusát sikkasztja el a bohózati slussz-poénra hangolt befejezés.

"Tréfás dolog történt Heltai Jenő *Masamód* című darabjával is. Volt egy sűgónk, Kövesinek hívták. Ő szokta megcsinálni a szerzők kézírataiból a sűgókönyvet és a szerepeket. Egész éjjel dolgozott, mert a munka sűrgős volt. Másnap próbát szerveztek a

²⁶ALEXANDER Bernát, *Színház*, Vasárnapi Újság, 1910. 11. sz., 225-226.

darabból. Az egyik kávéházban már csaknem elkészült a munkával, de a kávéházat két órakor bezárták. Elment hát egy másikba, ahol nem volt záróra. Amikor bele akart fogni a harmadik felvonás végébe, kétségbeesve vette észre, hogy a kéziratnak ezt a részét elvesztette. Szörnyű bajában felcsengette Heltait és addig könyörgött neki, míg a szegény szerző újra megírta a hiányzó néhány lapot. De reggelre minden megvolt és a próbát megtartottuk."²⁷ - ha megnézzük a kéziratot, egyrészt azt látjuk, hogy az utolsó felvonás nagyobbik fele csakugyan nem az addigi iskolai irkákba, hanem külön lapokra írva, melyeket félbehajtván hajtottak be az utolsó füzet végébe. Látjuk viszont azt is, amin nem az újraírás változtatott, hanem a próbák: a darab eredetileg négy mondattal elébb fejeződik be! A sugópéldány ugyancsak, az utolsó négy mondat abban is a szerző kéziratosa: Vilma kacér pálfordulását nemcsak, hogy a kézirat elfogadása, de a sugópéldány lemásolása *után* iratták bele Heltaival²⁸, nyilván a Bárdi Ödön egy másik emléke megmagyarázta okból.

"Húsz előadás, ha elmegy a lány, és száz, ha ifjabb Nagy Istvánné lesz belőle"²⁹ - állítólag e szavakkal beszélte rá Faludi Gábor Bródy Sándort *A tanítónő* befejezésének megváltoztatására. Feltehetően a színház efféle üzletpolitikai megfontolása játszott közre *A masamód* sikamlósan könnyed zárlatában, ami fittyet hány a választás kényszerében rejlő szomorúságra. A regényben - s a vígjáték eredeti zárlatában - az ambíciói mellett kiálló Vilma a dilemma feloldhatatlanságát sejtí meg; a színpadi változatban (az 1913-as átdolgozás sajnos ezen nem változtatott) a mindkét életbe belekóstolt torkos színésznő úgy dönt, egyiket sem fejezi be igazán. Gyaníthatóan elindul azon az úton, mely *A színésznő* című kuplé szívtelen primadonnájáig vagy a bohózatok léha úrihölgyeiig vezet, akiknek karikatúrája egy bonyolult kalapvásárlásra *A masamód* kalapszalonzájába is betéved.

Ha az epikai és drámai zárlat különbségeit az egyes művek keletkezési idejének tükrében vizsgáljuk, furcsa következtetésre jutunk. A regényíró Heltai 1907-ben a *Nyári regében* olyan melankolikus befejezést választ, amely egyrészt meghaladja a tíz évvel korábbi *Hét sovány esztendőét*, másrészt a mindössze egy évvel korábbi, 1906-os színpadi műét, a *Madár Matyiét*. E melankolikus zárlatnak a színpadon még 1910-ben sem szerez minden áron érvényt, inkább belemegy az egyszerű szerelem mindennyári viszonyára alacsonyításának gondolatába - ugyanakkor érzékeny fülek már hallják az akkordok mollba fordulását: "Az életünk pedig elmúlik és az édes szerelem is gyorsan és bár nevetés

²⁷BÁRDI i.m., 49.

²⁸VÖ. az ősbemutató, különben csonkán maradt, Heltai kézírását őrző sugópéldányával: OSZK SZT Vig 257

²⁹BÁRDI i.m., 48.

hangzik: bizony mondom könny van mögötte..."³⁰ Az 1911-es *Az utolsó bohém* csak mellékszálon teljesülő boldogságát viszont már bátran felvállalja a három évvel későbbi *A Tündérlaki-lányok* című szindarab. Mindebből megalapozottnak tűnik az a vélekedés, hogy Heltai - aki az Arisztophanész-fordításhoz írt jegyzetében is megkülönbözteti a bibliofileket a színpadra dolgozó íróktól³¹ - a színpadon később törekszik csak eredendően mélabús hangjára találni, s hogy e rátalálásban nem kis szerepük volt a már taglalt műnemi átcsapásoknak.

Nem tudjuk, magát a slusszpoént mennyire értékelte a közönség; annyi bizonyos, hogy az egész darab hangulatát nem sikerült befolyásolnia. "Érzelmes voltál s nehéz gondolattal küzködő, nevettél később minden szépségen és ami szent: mosolyogva megvetetted; lehiggadtál végül s lassan-lassan a szívbe csendes jószág visszalopózott s a régi melegség nagy, nagy haragoddal fölényes, borús szeretetté egybeolvadt. S ami nagy sírásnak megszületett s szörnyű nevetéssé később elfajult: így ravasz, bájos mosollyá elváltozott végül... Költő, megértelek: szelíd és bánatos ember lettél, megbocsátó bölcs lettél, meleg szívű, kedves költő, te"³² - Füst Milán a bohózatok "szörnyű nevetése" után a szomorúságot, a lírát veszi észre *A masamódban*. Vilmának az a nyugtalanságát veszélytelen kiruccanássá szelidítő előfeltevés, melyet Tersánszky Józsi Jenő az egész darabra vonatkoztat: "a jólét nosztalgiája az ínség romantikája iránt"³³, a darab során az élet újrakezdésének komoly esélyévé súlyosul. És a folytatás vagy az újrakezdés között - melyik: melyik? - a döntés mindenképpen túlfeszíti a vígjáték kereteit.

A Tündérlaki-lányokban az a színésznő él tovább, aki a kilencvenes években még könnyedén szakított az érvényesülés bármely módjával, hogy Smici felesége vagy Matyi babája legyen belőle, mostanra azonban döntése sokkal nehezebb és mindenképpen felemás lesz. De amíg a Schillingerből Kalotaszegivé emelkedett Vilmának megmarad egyetlen vigaszaként, hogy saját szempontjai szerint dönthetette el, miről akar lemondani, addig Tündérlaki Boriska e vigasztól is megfosztatik - regényben (Sárvári Panniként) és színpadon egyaránt.

³⁰FÜST Milán, *A masamód*, Nyugat, 1910/I, 413.

³¹Heltai jegyzetét az első felvonásban szinte teljes terjedelmében idéztük, forrására vonatkozóan Vö. 1. fejezet, 49. sz. jegyzet

³²FÜST Milán, *i.m.*, 413.

³³TERSÁNSZKY J. Jenő, *A masamód röprize*, Nyugat, 1924/II, 652.

A Tündérlaki lányok - hányan voltak?

"A Tündérlaki lányok hárman voltak. Kettő közülök tisztességes volt, a harmadik nem."³⁴ Az elbeszélés első mondatában mintha egy újabb mese kezdődne, amit azután a második mondat mintha rögvést meg is cáfolna. Végére azonban a három leány története elárulja, hogy a hagyományos értelemben vehető mesével van dolgunk, csak a világ változott azóta nagyot, eltávolodott a mese hagyományos értékeitől. A jó leány azzal tehet legtöbbet anyjáért és testvéreiért, hogy tisztességtelen: így gazdag, bőkezű barátja révén eltarthatja az egész családot, sőt tisztességtelenségével közvetlenül is vásárolhat állást tanárnő húgának. Csak a mese szokásos záróeleme hiányzik: az a bizonyos herceg. Tündérlaki Putyi megtette a tőle telhetőt, s nővérei, Ella és Irén eztán majd nem érintkeznek vele.

A színpadi adaptáció először is mintha a herceg eddigi hiányát törekedne orvosolni. Megjelenik ugyanis Pázmán Sándor úr, aki egyre többször vizitál Tündérlakiéknál, miközben szomorún epedő szerelmes verseket farag az újságba. Íme, a herceg, aki végül mindig elviszi a legkisebb, tisztességes leányt - csak hogy, mint említettük, nagyot változott a világ: a tisztességes leány nem tisztességes, de nem is a legkisebb, hanem éppenséggel a legidősebb a nővérek közül. Boldog lehet-e a herceg egy legidősebb, tisztességtelen leánnyal - vagy egyáltalában: boldog lehet-e egy legidősebb, tisztességtelen leány?

Ez a leány még inkább legidősebb, mint korábban. A Tündérlaki lányoknak ugyanis nemcsak keresztnéveik alakultak át: Ellából Olga, Irénből Mancsi, Putyiból Boriska lett, de egy jóval fontosabb változás is elérte őket, amiről Molnár Gál Péter, aki a darab minden kritikusa közül egyedül veti egybe a novellát a színpadi művel, annak 1959-es felújítása kapcsán, meg is emlékezik: "Mire 1921-ben színdarabbá nőtt az írás, a lányoknak negyedik nővérük született. Az új jövevényre csak a drámaiság fokozása érdekében, a színszerűbbé tétel miatt volt szükség. *A Tündérlaki lányok* lényege nem változott a más műfaj keretei között sem."³⁵ Nemcsak az apró tárgyi tévedés késztet az idézett vélekedés felülbírálatára. Sáríka, akit Boriska így jellemez: "Sok a hiba bennünk... a mama egy kicsit könnyelmű, Olga egy kicsit rideg, Mancsi egy kicsit önző, én pedig... magamról nem is beszélek. De mihelyt Sáríkaról van szó, mindannyian becsületesek és jók vagyunk. Őrá

³⁴HELTAI Jenő, *A Tündérlaki lányok* = Uő., *A Tündérlaki lányok* (elb. kötet), Bp., 1914, 3.

³⁵MOLNÁR G[ÁL]. Péter, *A Tündérlaki lányok*, Élet és Irodalom, 1959, 8. sz., 11. Csak a pontosítás okán közöljük, hogy *A Tündérlaki lányok* bemutatója 1914. február 14-én volt, első repríze pedig 1915. október 13-án. Molnár Gál hibásan jelzi a darab harmadik vígszínházi felújításának dátumát (1921. szeptember 9.) keletkezési dátumként.

pazaroljuk minden gyöngédségünket, minden féltésünkkel őt őrizzuk, hogy az élet sok szennyéből, szomorúságából és nyomorából semmi se jusson neki", a mese hagyományos hősnője: legfiatalabb és ártatlan. Ártatlansága akkor sem rendül meg, mikor úgy dönt, hogy Boriska boldogságáért cserébe feláldozza magát - ahogyan azt Schöpflin Aladár is megállapítja: "Egy színre immorális cselekedet, de a jóság, a szeretet és a hamvas, gyermeki romantika sugallta s ezzel széppé és nemessé válik. [...] A kis leány olyan ártatlan, hogy azt sem tudja, mire akar vállalkozni, nem tud hogyan hozzáfogni, ügyetlen, remegő, félszegül elszánt és éppen ezzel józanítja ki az öregedő férfit, akit már-már felforralt a leány fiatal üdesége, hamvassága s rávezeti az egész dolognak abszurdítására. A kis leány tisztábban kerül ki a jelenetből, mint ahogy belépett."³⁶ És ez az ártatlan leány Pázmánba szerelmes, a darab végére pedig joggal gyanakodhatunk rá, hogy Pázmán viszonzni fogja az érzelmeit. Előttünk tehát a hagyományos mese: a herceg és a szűz szerelemben egymásra lelnek. A szerelem, a lehetséges boldogság kontrasztjának ábrázolása az, ami tökéletesen újat hoz a novellával szemben, amiben teljesebben jelenhet meg a mese, mint a társadalmi dráma háttére.

Hegedüs Géza Heltai-monográfiájában éppen e háttér ellen protestál erélyesen: "Az irónián is túlmenő, ítélen szatirikus vígjáték ha a második felvonással befejeződik - talán azt mondhatnók, hogy a magyar kritikai realista színpadi irodalom leghibátlanabb darabjával állunk szemben. [...] De azután hagyományos magyar átokként következik az a bizonyos harmadik, azaz a polgári nézőközönséget megnyugtató és kibékítő utolsó felvonás, amely már Csiky Gergely kemény kritikájú, harciasan szatirikus játékait is a legtöbb esetben kiegyezővé langyosította, s attól fogva Bródy Sándoron át úgyszólván kötelező volt minden magyar drámaíróra. Ez a végső felvonás volt az ára, hogy az előző felvonásokban az író bírálhasson. [...] Igaz, a kibékítő végső jelenetekben is marad valami fanyar irónia: ilyen a ti erkölcsötök. De eddigre Boriskából felmagasztosodott Kaméliás hölgy lett, az antiszentimentális realista vígjátékból szentimentális perdita-romantika."³⁷ Ezzel az osztályharcos esztétikában gyökerező állásponttal ellentétben úgy érezzük, hogy a harmadik felvonás Boriska és Sári sorsának gyökeresen különböző beteljesítésével drámai kontrasztot teremt mese és polgári valóság között; nem eltereli a figyelmet Boriska tragikumáról, hanem aláhúzza azt: Hiszen a darab - végre a vélt színházi követelmények sem módosította - zárlata nem a Boriskával éppen csak szakító Pázmán mesés pálfordulása, ennek nagyjából biztosra vehető esélyét egyelőre csak gyanítjuk; hanem Boriska

³⁶SCHÖPFLIN Aladár, *Színházak*, Vasárnapi Újság, 1914, 8. sz., 144.

³⁷HEGEDÜS i.m., 156-157.

összeomlása, aki a báró vállára borulva végre szabadon zokoghat fel: "Nagyon szerettem..."

A szerelem motívumától eltekintve tökéletesen igazolható Molnár Gál Péter véleménye, a darab viszonyrendszere az elbeszélését másolja. A két ifjabb leány sikeresen aknázza ki nővére anyagi és erkölcsi tartalékait: Mancsi megfosztja őt összekuporgatott pénzétől, Olga pedig egyetlen erkölcsi javától, a kitartójával szembeni köteles hűségtől, amit az egyfajta zsványbecsületnek engedelmeskedve parancsolt magára. Mindkettő hibátlan munkát végez: az egyik koronára pontosan nevezi meg azt az összeget, amit Boriska félretett, a másik pedig éppen azon az estén kényszeríti őt a kéjsóvár tanügyi tanácsos karjába, mikor Boriskában feltámad az egyetlen, zsványbecsülettel szembeszegülni képes erő: a boldogság joga. Az ő motívumaik - hozomány, karrier, jómód - nemtelenebbek a boldogságnál, s mikor Boriska és Pázmán útjába állnak, Boriska ki is fakad: "Nem a báró rabszolgája vagyok, hanem a tietek, ti nem engeditek meg, hogy becsületes legyek, és kimeneküljek a piszokból. Ti nem engeditek meg, hogy a magam boldogságát keressem. [...] És tiértetek tettem tönkre az életemet, tiértetek ítéltem magamat szolgaságra és becstelenségre. Azért, hogy ti ne jussatok erre a sorsra! Hogy tisztességesek maradhassatok! Hát azok maradtatok. Tisztességesek, szüzek... Szüzek! Szégyelljétek magatokat." Mancsi és Olga élete Boriska áldozata árán mederbe is jut: Mancsi hozzámehet a lecsúszott dzsentrí-tornatanárhoz, akit Heltai minden mentő körülmény elmellőzésével tesz nála ritka ellenszenves alakká; Olga pedig alighanem megkapja tanárnői kinevezését. Minthogy Boriska kibékül a báróval, még Bergnének sem kell búcsút vennie a megszokott jómódtól.

Az elbeszélés eredeti szereplőinek Boriskához fűződő viszonya tehát világos és elkeserítő. Jóval ellentmondásosabb azonban Boriska és az új jövevény, Sári kapcsolata - s éppen ezért keserédes, a Heltait ekkor érdeklő tragikomédiához sokkal találóbb; ez az ellentmondásos kapcsolat voltaképpen a darab magva. Hiszen egyrészt Sárika követeli a legnagyobb áldozatot Boriskától: Pázmánt. Ahogyan meg is fogalmazza: "Megint te légy az áldozat, mindig te? Mindent odaadtál nekünk, és most utolsónak, én vegyem el tőled azt az embert, akit szeretsz?" S mégis ő harcol a legkeményebben ezért az áldozatért: míg Mancsi csak kérte a pénzt, Olga pedig már kizsarolta a tanácsossal esedékes légyottot, addig Sári a saját be nem teljesült önfeláldozása mindenekfeletti erejével bírja rá nővérét arra, hogy sutba dobja önnön boldogságát. Boriskát, akit pénze elajándékozása egyáltalán nem érdekelt, de még a kénytelen este a tanácsossal sem tántorított el attól, hogy igent mondjon szerelmének, ez az áldozat teszi igazán nincstelenné.

Ugyanakkor Sáríkáknak van egyedül joga, hogy akár ezt a legnagyobb áldozatra is rávegye Boriskát. Nemcsak a mese az ártatlanoknak mindenben megfellebbezhetetlenül

kedvező jogán, és nemcsak azért, mert az ő motívuma ugyanúgy a szerelem, mint nővééré; méginkább azért, mert ő nem csupán húga, de egyszersmind voltaképpen reinkarnációja is Boriskának. Először is a foglalkozás miatt. *Az utolsó bohém*ban, mely az elbeszélés mellett a darab másik epikai mintája, a négy Sárvári lány művésznőnek készül, amolyan könnyen kapható leánynak, akinek típusát Heltai Csilicsali-nővéreként így jellemez *A Tündérlaki lányok* című elbeszéléskötet *Legenda* című elbeszélésében:

*Igaz, hogy a hangunk táncol,
Hanem azért van sikerünk,
Mert cserébe, kárpótlásul,
A lábunkkal énekelünk...*³⁸

A darabban viszont egyrészt a Boriska kultiválta zsványbecsületnek köszönhetően tisztul, másrészt a lányok sokféle irányba indulásával sokkal árnyaltabbá is lesz a kép. A korabeli lányok összes perspektívája felsejlik: Boriska addig énekelt a lábával, míg megtalálta a báróját, azaz megkérték a bal kezét, Manci az így szerzett jólétben őrizve szüzességét várhat a jó partira, azaz hogy megkérjék a jobb kezét - a finom distinkciót Bergnétől kölcsönöztük -, Olga pedig, ugyancsak e finansziális biztonságnak hála, tanulhat az egyetlen nők számára szóabajöhető, tanárnői pályára. Sáríka ugyan zongorázni tanul, skálázik naphosszat, de tisztában van vele, hogy a művészet elsőrendű feladata a mecénás fellelése; így hát megint pontosan látja a helyzetet, midőn nővérei előtt így indokolja meg tervezett önfeláldozását: "Semmi célja az életemnek. Előbb-utóbb úgyis az lenne a vége... És akkor mégis jobb, ha egy derék, jó ember, mint a báró..." Bizony, a művésznőnek ugyanaz a sorsa vár rá, mint ami Boriskára várt. A jó parti, a jó állás, de még a szerelmi házasság kínálta boldogság sem teremthető meg prostitúció nélkül - és szerencsés az, aki helyett más prostituálja magát. Boriska helyett Sári, de végül mégis Sári helyett is Boriska.

Hiszen ami leginkább azonosítja Boriskát és Sárít, az a karakternek azon egysége, amely az áldozatvállalás motívumában ragadható meg; e motívumot viszont ügyes színpadi fogásként két apró félreértés is erősíti. Sárít a darab során kétszer tévesztik össze Boriskával: először a báró, aki kitarja Boriskát, másodszor a költő, aki szereti őt - vagyis a Boriska két lehetséges választását megtestesítő két férfi. Boriska a bárót választja, Sári az ő jóvoltából választhatja Pázmánt. Azaz tulajdonképpen Boriska dilemmájának másik, szerencsés kimenetele jut osztályrészéül, akárha Boriska dönthetne másképpen,

³⁸HELTAI Jenő, *Legenda* = Uő., *A Tündérlaki lányok*, Bp., 1914, 78. A novellába ágyazott vers újabb szép példája az e korszakra jellemző münemi átfedéseknek.

boldogsága javára. Heltai, aki *Az utolsó bohém* két poétáját - a Sárvári Panniért epedő Mák Istvánt és a Nelkába szerelmesedő Csontos Szigfridet - egyetlen figurába vonta össze, a nőalakoknál nem választotta ezt a megoldást. Boriska saját személyében nem, csupán fiatalabb, megújult önmaga révén nyerheti el a boldogságot, úgy, hogy lemond róla. Ennek okát Schöpflin Aladár fejti ki meggyőzően: "A darab formára nem szerencsés, de hangulatában mélyen melancholikus befejezése teljessé teszi a moralitást: a leány, ki egyszer kilépett a normális morál köréből, nem térhet oda vissza többé, bárhogya megérdemelné is jóságával, a sok szennyen keresztül is megőrzött tisztaságával. Az erkölcsi rendből kilépettek számára nincs visszavezető út."³⁹ Van azonban újjászületés, mely persze suta és felemás: és Boriska, aki a mesében - mint majd Leila *Az ezerkettedik éjszakában* - megőrizte volna a báró mellett is szüzességét, Pázmán karjába omolhatna, a társadalmi drámában pedig visszakényszerülne a báróhoz, vigasz nélkül, itt egyszerre vigasztalódik és elvész. "Az élet egyik legnagyobb szépséghibája az, hogy semmit sem lehet jóvátenni... sem azt, amit elkövettünk, sem azt, amit elmulasztottunk." - mintha a báró kérése ellen bölcsessége ellen lázadna Boriska, mikor így beszél Sáríkáról Pázmánnak: "Magának adok valakit, aki én vagyok... egy új Boriskát, szebbet, fiatalabbat, szüzet..." Az alteregó bevezetésével e lázadás egyszerre lehetséges és mégis lehetetlen; Tündérlaki Boriska beteljesülő áldozata egyszerre feloldhatatlanul vigasztalan, másrészt az egyetlen megoldása életének, s egyetlen mód a mese erkölcsének megvalósítására. "Ez a befejezés egy belső tragédia mélységével tárja fel Heltai Jenő morális felfogásának harmóniáját."

Kevésbé harmonikus e felemás befejezés akkor, ha az alteregó hamis, ha Boriska rosszul fejtette meg Sári motivációját. Az általunk idézett Schöpflin-kritika az ártatlanságot ünnepli Sári figurájában - s a többi kritika tanulsága szerint e kérdésben az ösbemutató és a reprízek példásan egyetértenek; ehelyt azonban érdemes megvizsgálnunk e látszatra oly makulátlan ártatlanság aranyfedezetét. Mint azt már az eddigiekben láttuk, Sári tisztán látja jövőjét. Amikor a második felvonás tizenkettedik jelenetének végén nem szól Boriskának a báró ottlétéről, s amikor a turpisság kiderülése után, a tizenötödik jelenetben kacérkodni kezd a báróval, aligha cselekszik öntudatlanul. A csel, amivel édeskettesüket tető alá hozta s a tetszeni vágyás őszinte bevallása szinte kihúzza a báróból a vallomást, és Sáríkáknak éppen ez a célja - nővére érdekében, gondolhatjuk e ponton. Azonban elképzelhető, hogy egy ennyire tudatosan cselekvő leány egyszerre talajt veszítsen, és ily szerencsétlenül viselkedjék a légyotton? Nem valószínűbb, hogy ugyanoly talpraesett, mint amilyennek megismertük? Hiszen az eredmény őt igazolja: megtalálja az egyetlen eszközt, amivel lelohaszthatja a báró gerjedelmét, s pár mondatába telik csupán, hogy sikerüljön a megdöb-

³⁹SCHÖPFLIN Aladár, *Színházak*, Vasárnapi Újság, 1914, 8. sz., 144.

bent gavallért sikerül teljesen lehűtenie. Pedig az nem is tud délutáni látogatóiról: Olgáról, Manciról s a még mindig az ebédlőben bújkaló Boriskáról; azt hiszi, Sárika lépése kettejük magánügye. Ahogyan ez természetes is volna. S itt felmerül a kérdés: a saját tervezett áldozata feletti szertelen, sőt oktondi öröm bírta-e rá Sárít, hogy a második felvonás végén anyját és nővéreit beavassa tervébe - vagy inkább biztosítani akarta, hogy az Boriska fülébe jusson, s az meghatva lemondjon Pázmánról?

Az 1914-es ősbemutató szövegét magába foglaló első kiadás után hét évvel, a felújítás alkalmából megjelenik a dráma némileg átdolgozott szövege. A változtatások főképpen a harmadik felvonást érintik, s két fő vonalon haladnak. Egyrészt Heltai Boriska és Pázmán kimagyarázkodásából, azaz a tizenkettedik jelenetből kihagyja a Boriska bocsánataért könyörgő bárót, így téve a jelenetet sűrűbbé, drámaibbá. Másrészt - és szempontunkból most ez az érdekes - apró közbeszúrásokkal tudatja: a Tündérlaki-család szobafogságra vetette Sárikát, aki azonban a döntő pillanatban mégis megszökött otthonról. Vajon szökhetett-e abban a reményben, hogy - elhatározása ismeretében - nem rögtön a bárónál fogják keresni? Aligha. Számítania kellett rá, hogy áldozatát megakadályozzák, hogy legalább Boriskát, akinek kulcsa van a lakáshoz, ott találja. A légyottot tehát úgy kellett lebonyolítania, hogy a báró utasítsa el az áldozatát - s ez is sikerült neki. Boriska megrendülve lemond Pázmánról, aki persze eddigre megismerte Sárika érzelmeit. S az ön-feláldozó nővér még a darab utolsó mondatában is gyerekeknek nevezi hűgát.

Sári motivációja döntő fontosságú a darab szempontjából. Ha jóhiszemű ártatlanság vezette volna őt, Boriska áldozata nem lenne hiábavaló, alteregója így lehetővé vált boldogságából meríthetne legalább vigaszt. Ha viszont nem több szemfényvesztésnél, Sári az Olga és Manci módszereinek jóval leleményesebb örököse, akkor Boriska, miközben áldozata a szemünk láttára válik értelmetlenné, magányosságában nő tragikus figurává.

"Talán kissé túlságosan hangsúlyoztuk a darab morális levegőjét, de sok tekintetben Heltai maga csábít rá. Darabjának van valami ironikus erkölcsi példázat jellege, nemcsak abban, hogy minden cselekvés, minden jelenet a morális élével van felénk fordítva, hanem abban is, hogy az összes alakok példázatszerűen elosztva hordják magukban az író morális ítéletét."⁴⁰ És bár Kemény Simon szerint "olyan ez a darab, mint egy nagy, kedves, mély jóságú és sok helyen szívig hatóan vidám védőbeszéd a mai Budapest erkölcei mellett"⁴¹, mégis úgy találjuk, Heltainak a bohózatokban tanúsított elnézésénél lényegesen kevesebb, mindenkire egyaránt érvényes bűnbocsánatot fedezhetünk fel e da-

⁴⁰SCHÖPFLIN Aladár, *Színházak, Vasárnapi Újság*, 1914, 8. sz., 144.

⁴¹KEMÉNY Simon, *Magyar újdonságok*, Magyar Figyelő, 1914/I, 478.

rabban, aminek palettája ezért sokkal tarkább, mint amazoké. Bergné, Olga, Mancsi nyugós önzésükkel és kíméletlenségükkel bőven megszolgálták Boriska már idézett kifakadását; a tornatanár pedig a maga skrupulustól ment törtetésével, a báró előtti hajbókolásával és mindehhez szemforgató álerényével talán a legviszatasztóbb figura abban a drámai életműben, melyben általában a nem rokonszenves alakok is szívhezszólóan nem azok.

A drámai és epikai művekben eddig megfigyelt alaptípusok ugyanekkor érkeznek el arra a pontra, amit saját erkölcsi tetőpontjuknak ítéltünk. A Kartács Sándor figurájában indított, a kétféle Ádám Bélán, a sokszor megjelenő Mák Istvánon, a Reporteren, Csobolyán és Csontos Szigfriden keresztülvezetett poéta Pázmán Sándorban kiteljesedik: először reménytelen szerelmes versekkel jelentkezik, utána egy merész, hódító csókkal töri meg Boriska ellenállását, hogy azután, a nagy nő elmaradt látogatását követően, kérőként kopogtasson. S a léhának indult fiatalember, aki ily szenvedélyesen kezd: "Nem szomjazik az egészséges, becsületes, szép szerelemre, amelyben nincs hála, jószág, udvariasság, csak szerelem van?", házassági ajánlatát már a jószág hangjaival színezi: "Nem akarom, hogy tovább is ezt az életet élje... el innen, el! Elrontott élete így talán jóra fordul még.", míg végül búcsúzó menyasszonya mondja ki, amit mindketten tudnak: "Nem, Sándor. Engem nem szeretett. [...] Csak sajnált... meg akart menteni." A könnyen, hiába sóvárgó szerelmestől a választott nőt boldogsággal boldogítani kész vőlegényen át egészen a részvéig s a szánakozásig ível az útja.

A színésznő egyrészt ama régi Katóból, s utódaiból: a bohózatok magától értetődően ledér Cziczay Pannijából, Patkány Etusából, Babér Böskéjéből, az *Egy operette története* Mimijéből és Bibijéből, a Csilicsali-lányokból származik, kikkel még a Sárvári-lányok is meglehetősen rokonságot tartottak; másrészt elődjeinek tekinthetők a kegyüket megfontoltan osztogató okos Terkák s mind a nagy nők: Ilonkay Ilonka, Tavaszmezei kisasszony, Pintyőkei kisasszony, vagy éppen *A masamód* ellenprimadonnája, a Vilma helyébe surranó Bodza Irén is. A szerelemhez az egyik típus hűtelen, a másik számító: az első még fel sem éri, a másik már elutasítja. A boldogság igazi kísértéséig először Koltaszegi Vilma, utána Tündérlaki Boriska érkezik el. Ugyanazzal a szomorkás beletörődéssel talál vissza az első a grófhhoz, mint a második a báróhoz, de míg amaz végső soron az okos Terkák útját járta, s következtetésében csak első döntését ismételte rendületlenül, addig emerre apja bízta rá a család fenntartásának másképp megoldhatatlan feladatát, s döntésének megismétlésében megintcsak külső körülmények működtek közre; beletörődésének a tudatosan vállalt önfeláldozás okán nagyobb drámai súlya van.

Mellettük meg kell még emlékeznünk egy típusról, mely már a kezdetektől jelen van a bohém-poéta ellenlábasként, a boldogság-boldogulás ellentétpár másik oldalának képviselőjeként: a gazdag mecénásról, aki színpadra most csak kerül, Hegedüs Gyula sze-

rint újra párizsi hatásra. "Aztán jött egy szentimentális hullám a franciák felől. A 40 éves, szürkülő halántékú, szerelmes férfi."⁴² E figura társadalmi hovatartozása változó - Daksz úr megvagyonosodott uzsorás, Rátóti Iván gróf a gazdagnak maradt régi arisztokrata ritka példánya, Lajos báró nemrég vásárolta a bárói címet, egyébként bankár - de anyagi stabilitása változatlan és megingathatatlan. Kezdetben ellenlábasa ő is a bohémoknak, később csak amazok neki; Rátóti gróf kimondottan engeszteli Mák Istvánt: "Keserves dolog, mikor az embert lenézik a foglalkozása miatt... Pedig bizony isten nem is tehetek arról, hogy gróf vagyok. Egészen ártatlanul jutottam hozzá... nevetséges, hogy őseim érdemei miatt én lakoljak. [...] Itt van ön, egy kedves ember, aki nekem szimpatikus, és nem akar velem barátkozni azért, mert gróf vagyok. Hát én... én... bocsánatot kérek magától azért, hogy gróf vagyok."⁴³ Lajost semmiféle ilyen iróniáig túlzott felbuzdulás nem vezérli, de távolságtartása nem ellenséges. E típus drámai súlyát az szabja meg, mennyi beleszólása van az eseményekbe: Daksz úrnak (igaz, ő regényszereplő) semennyi, legfeljebb a *jus murmurandum* kétes vigasza; Rátóti gróf legalább asszisztálhat Vilma visszatalálásában, bokrétát küldhet a születésnapjára és megszerezheti a labdarúgó fiú főszerepét a számára. Lajos náluk jócskán tevékenyebb alak: udvarlásával felébreszti Sáríkában a nőt, majd fellángolása hűltén félreáll: "Becsületes megtaláló voltam; hazaküldtem a talált tárgyat, mihelyt kiderült, hogy nem az enyém." Rátóti gróf a vágytól a szerelemig jutott el; Lajos báró elvesztette Boriskát, megtalálni vélte Sárít, azután éppen fordítva: elvesztette Sárít, és visszakapta Boriskát - megkívánt, lemondott és megértett. S az - aforizmatikus kifejezésmóddal társult - értés fontos kritériuma e típusnak: már Rátóti grófnak megadott, hogy csattanós paradoxonokban maga bélyegezze meg hirtelen felébredt szerelmét: "Az én koromban az ember elveszti a mértéket. Vagy kevésbé szerelmes, mint illik, vagy szerelmesebb, mint kell.", s hogy végül rezignációjában: - "Az ember szakít, ez szomorú. Azután vigasztalódik, az még szomorúbb" - Vilma sorsát tükrözze; de Lajos, miközben csorbíthatatlanul viszi tovább a kései szerelem illetlenségének ironikus bölcsességét, még meg is értheti és fáradt, tapasztalt mondatokban kommentálhatja is Boriska tragédiáját.

Mert talán ő az egyetlen, aki felfogja e tragédia mélységét. Mikor Boriska kirobban az ebédlőből, s felelősségre vonja, védelmére ezt hozza fel: "Talán nem vagyok olyan bűnös, amilyennek hisz. [...] Igaz, ki kellett volna találnom.... de olyan jól leplezte, olyan ügyesen komédiázott!... Ha sejtené, milyen könnyen teszük lóvá a tapasztalatlan kis lányok a sokat tapasztalt férfiakat!" E mondatok kellően kétértelműek ahhoz, hogy Sárika fondorlataira utaljanak. De miért akarna a báró egyértelműbb lenni? Ha Boriska csalódik Sáriban,

---

⁴²HEGEDŰS Gyula: *i.m.*, 67.

⁴³A *masamód*

nyilván nem megy vissza Pázmánhoz: de érzéketlen s megközelíthetetlen lesz. Az áldozata szülte erő lehet csak az, ami még a bárónak is bocsánatot adhat - és Lajos hallgat, és vigasztal; pontosan látva s láttatva helyzetük s viszonyuk a boldogsághoz képest örökké esélytelen állapotát: "Gyere ide, te kis hős... te kis szent... és sírd ki magadat a gonosz öregember vállán... most, amikor senki sem látja... hiszen otthon úgysem mersz sírni... inkább én is segítek egy kicsit..." Egymásra maradásuk kölcsönösen bizonytalan és szomorú, s végtére kölcsönösen tükrözi egymást: a báró is megérdemelné azt a szerelmet s boldogságot Boriskától, amit sosem kaphat meg - ekképpen dramaturgiai tényezőből először itt emelkedik önálló drámai konfliktust hordozó egyéniséggé.

"A szerzőt eddig úgy ismertük a színpadról is, mint a pajkos jókedv és a vidám (olykor nagyon is könnyű) tréfa íróját. E színjátékával más hangot pendít meg s eddigi műveinél tartalmasabbat s értékesebbet nyújtott."⁴⁴ E tartalmasabbat s értékesebbet Schöpflin egyenesen moralitásnak nevezi, s hozzáfűzi: "Heltai Jenő új darabjáról szinte közmegegyezéssel állapította meg a kritika, hogy ez a legjobb és legteljesebb hatású dolog, a mit ez a szeretetreméltó, okos és finom író eddig adott"⁴⁵ Ebben a kritikákat áttekintve el kell bizonytalanodnunk: nem egy kritikus éppen mondandójának erkölcsi töltete miatt támadja a szerzőt.

"Azt hittük, hogy vége a demimonde-romantikának, a perdita szentimentalizmusnak, az érzékeny kokott-históriáknak. Tévedtünk."⁴⁶ - Balassa Imre kritikája minthacsak Hegedüs Gézárt előlegezné, ráadásul ő is a *Kaméliás hölgyben* látja a nemkívánatos mintát. Hiába jegyzi meg Bartha József, hogy "van ugyan a darabban valami a Dumas-féle kaméliás hölgyből, anélkül, hogy az eredetiségének rovására esnék"⁴⁷, Balassa tántoríthatatlan: "Ebben a darabjában mintha megcsillanna valami morálféle is abban a tendenciában, hogy íme, a tévedt nő, bármely körülmények között bukott is el, bármely intencióból - nem tarthat jogot a tiszta szerelemre. Ezt a gondolatot azonban már ismerjük Dumas Kaméliás hölgyének történetéből. És nagyon csalódnánk, ha azt hinnénk egy percre is, hogy Heltai morált akart kifejezni darabjában. Ő csak könnyeket akar, csak elérzékenyülést a kokottal szemben. Morális alapja neki soha nem volt és tán soha nem lesz. Az ő egyéniségének kedves derűjében mindig nagy adag romlottság és léhaság volt."⁴⁸

⁴⁴[BARTHA József] b.j., *Színházi szemle*, Katolikus Szemle, 1914, 308.

⁴⁵SCHÖPFLIN Aladár, *Színházak*, Vasárnapi Újság, 1914, 8. sz., 144.

⁴⁶BALASSA Imre, *Színházak*, Magyar Kultúra, 1914/I, 231.

⁴⁷BARTHA i.m., 308.

⁴⁸BALASSA, i.m., 231. A "tévedt nő" szóhasználat szándékos utalás: A *kaméliás hölgyből* készült Verdi opera, a *La Traviata* első magyar fordítása, Pataki László munkája, a *Tévedt nő* címet viselte.

Itt azonban véget is ér a későbbi relista igényekkel vonható párhuzam. Amíg Hegedüs Géza a zárlatot nem elég súlyosnak, addig Balassa Imre az alaphelyzetet érzi felháborítóan keserűnek: "A miljő, amelyben szerepelteti hősnőjét, a leundorítóbb pesti miljő. [...] Ha pedig ezekkel az alakokkal a kispolgári család *általános* ítéletét akarta kifejezni, hogy a kokott-himnusz még teljesebb legyen, akkor nagyon rosszhiszemű és hamis képet festett. Mert ezek az esetek igazán megtörténnek, de nem általánosak."⁴⁹ És bár Bartha József megint az advocatus diaboli pózában tetszeleg: "Ez a színjáték egy darab foltot mutat be a nagyváros anyagi és erkölcsi züllöttségéből. Jelessége, hogy nagyon is hű. Ilyen Boriskák és amilyen a családja - sajnos, nem egy van díszes székesfővárosunk babyloni rengetegében."⁵⁰, az erkölcsös oldal felbuzdulása nem irgalmaz, az *Élet* című lap kritikusa éppen hogy csak rendőrért nem kiált: "A Heltai Jenő darabjának is korcs a stílusa. [...] Az erénynek nem lehet eszköze a bűn, erre az erkölcsi sőt lélektani törvényre nem tud fölemelkedni Heltai s ezért nem is alkothat jelentős színpadi művet."⁵¹

Lám, pro és kontra tökéletes érettséget találunk a nagy felfordulás előtti utolsó hónapokban: egyfelől a konzervatív kritika végre elérkezik a dráma műneméhez, és sebtben bebizonyítja: azon belül sem képes megújítani argumentációját és konklúzióit. Másfelől Heltai saját ifjúsága élményanyagából merítve kora polgári társadalmának végre oly kiábrándult képét adja - elég, "ha meggondoljuk, hogy a súlyos megélhetési viszonyoknak hány erkölcsi kisiklottja ül a nézőtéren"⁵² -, mely végérvényesen a mese világába utasítja a boldogság jogát hirdető erkölcsöt, és vele kategorikusan szembeállítja a megélhetést és az érdeket eszményítő polgári erkölcsöt.

E megélhetés ugyanúgy érvényes Lajos báróra, mint Pázmán Sándorra, aki kesernyés gúnnyal dicsekszik: "Nekem például a boldogtalan szerelem évenként három-négyezer koronát jövedelmez. Az idén szerencsém van, olyan boldogtalan vagyok, hogy legalább tízezret fogok keresni." Akárha a kávéházak örökszép históriájából ütnénk fel azt a passzust, mely e régi bohém eltűntén kesereg *Az utolsó bohém* örvén: "1910-ben már voltak egykori 'Bohémek', akiket a *Boulevardisme* letérített a Regényesség száraz kenyérrel kövezett rögös útjairól. Ezek a 'Szerencsések' nem néztek már a Csillagok felé, tehát nem hágtak a Valóság sarába. Nem szobrot vártak holtuk után, ellenben pénzt, sok pénzt, és azt is azonnal."⁵³ E beérkezetttség mint ijesztő prófécia, a *Karácsonyi versben* rémlett föl, míg azóta a Mák Istvánok a historikus kiábrándultan ábrázolta változások világa

⁴⁹BALASSA i.m., 231-232.

⁵⁰BARTHA i.m., 308.

⁵¹HALASI Andor, *Irodalom és művészet*, *Élet*, 1914, 8. sz., 249-250.

⁵²KEMÉNY i.m., 477.

⁵³BEVILAQUA-BORSODY BÉLA - MAZSÁRY BÉLA, *Heltai Jenő és Mesteriskolája* = Uők., *Pesti-budai kávéházak, kávé- és kávésmesterség*, Bp., 1935, II, 779.

helyett rendre ama bohémes és mesés félmúltban élnek, rájuk nem érvényesek a mindenki mást szorító megélhetési gondok; ezért képviselhetik a mese erkölcsét. A boldogság kísértő ábrándképei maradnak így, nem emelkedhetnek igazán drámai konfliktusokig.

Mellettük a női főszereplők azok, akik hisznek a mese erkölcsének felsőbbrendűségében, de már nem kivontak a társadalom erkölcsének követelményei alól. Alapvetően gondoskodnak róluk, ahogyan a bohózatokban a férfiek Elviráról, Terkáról, Lenkéről, s így életük az unalomig biztonságos s legfeljebb a Bergné elpanaszolta gondoktól terhes lesz: "Azt hiszed, nem munka rendben tartani a házat, veszekedni a cselédekkel, elkísérni Boriskát a színházba vagy valami előkelő vacsorára, próbálni a szabónőnél, alkudozni a kalaposnéval, lóversenyre menni kocsikázni a Stefánia úton... Nem is tudom, hogy bírom ki." Viszont ha nincs szülő vagy férj, ki gondjukat viselje, akkor a társadalom nem kínál maga által is szentesített módot arra, hogy eltartsák magukat, mint Kalotaszegi Vilma, vagy akár másokat is, mint Tündérlaki Boriska. Az ő sorsukban ütközik tehát össze a két, egymást kizáró morális értékrend, amelynek kibékítésére éppen úgy kevés a bárók nagyvonalúsága, mint a költők nagylelkűsége. Ez a második, döntő ütközet, mely a bohémromantika végleges vereségét, s vele eltűnését hozza.

"Aki ezt a kedves, finom, meghatott darabot első előadásán látta, aligha gondolhatta, hogy a Vígszínház vele éri el fennállása óta egyik legnagyobb sikerét."⁵⁴ - ámul Kemény Simon s a Nyugat kritikusa hasonló ámulattal válaszol: "Mondják, hogy a Tündérlaki lányok, Heltai Jenő darabja eddig szinte páratlan napi bevételeket hoz a színháznak, mondják, hogy eddigi, és pedig tartós átlaga, fölül van mindazon, amit a színház eddig el tudott érni" - valóban, a színházban, ahol a pikáns bohózatok tízes, jó esetben húszas szériákat érnek meg, *A Tündérlaki lányok* három felújítást és ezeknek során hatvanegy előadást tudhatott maga mögött. "E siker, e rendkívüli siker, a publikumnak ez a feltétlen behódolása egy pillanatra meggondolkoztatja az embert: mi az a Heltai-darabban, ami - mint a színház körül mondják - beviszi az embereket?"⁵⁵

Úgy érezzük, a vígszínházi bohózatok és vígjátékok fejlődésvonalának áttekintése közelebb visz e kérdés megválaszolásához. Heltai darabról-darabra biztosabb érzékkel választ témát, s az eltanult színpadi eszközök fegyvermezzett alkalmazásával mind biztosabb kézzel szorítja mondandóját drámai formába. A bohózatoktól a vígjátékokon keresztül a társadalmi drámáig vezetett ez az út: a bohózatok egyetlen értékrendje - mely a nem-kíváncsi bonyodalmakon kívánt csak úrrá lenni - mellett *Az édes teherben* bukkan fel a szerelem, mint egyelőre zavartalan boldogságot könnyen ígérő másik, örökérvényű le-

⁵⁴KEMÉNY, i.m. 477.

⁵⁵KÁDÁR Endre, *A tündérlaki lányok*, Nyugat, 1914/I, 349-350.

hetőség, hogy végül az örökérvényű és az aktuális szempontok, ütközésük során, csak felemás megoldásokban, mindenképpen űrt hagyva a nézőben, teljesedjenek.

E mondandó mind higgadtabb formában talál kifejezésére. Az énekes bohózatoktól a vígjátékok csattanós, hatásvadász poénttechnikáján keresztül jut el addig a formai magabiztosságig, melyet Schöpflin így méltat: "Művészetének érettségét mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a lehető legegyszerűbb eszközökkel dolgozik, minden raffináltság nélkül, mintha minden töprengés, okoskodás és számítás nélkül csinálta volna darabját."⁵⁶ S noha nyilván nem hallgathatunk arról a jelentős technikai újításról sem, melyet az előadások kapcsán maga Heltai elemez: "Ehhez a vígjátékomhoz sok kedves emlék fűz. Sokszor láttam nemcsak itthon, külföldön is. Premierjét végignéztem vidéki nagy színházainkban is. Ha irodalmi nem is, legalább is nagy kultúrtörténeti esemény bolt mindenütt. Ugyanis akkor találták föl az öngyújtót. Úri és elegáns valami volt akkor az öngyújtó, olyasféle, mint a kamásni. Kiváltságos egyének éltek vele csak. Vidéken mindenütt az igazgató játszotta a bárót, dehogy engedte volna át másnak ezt a kívánatos rangot. És mindegyik azzal hangsúlyozta bárói voltát, hogy öngyújtóval gyújtott cigarettára. Ez volt a darab legdrámaibb pillanata, a közönség elfojtott lélekzettel figyelte: sikerül-e az öngyújtóból szikrát csiholni. Óriási megenyhülés, megkönnyebbülés, itt-ott viharos taps jutalmazta a fellobbanó lángot."⁵⁷, mégis úgy érezzük, nemcsak szellemes, korszerű kellékhasználata miatt tekinthetjük *A Tündérlaki lányokat* egy írói pályaszakasz, sőt az egész eddigi drámai életmű tetőpontjának.

⁵⁶SCHÖPFLIN Aladár, *Színházak*, Vasárnapi Újság, 1914, 8. sz., 144.

⁵⁷HELTAI Jenő, *A Tündérlaki lányok margójára*, Színházi Élet, 1937, 14. sz., 14-16.

MÁSODIK RÉSZ A POLGÁR (1914-1940)

Negyedik fejezet Amíg Jánosból Elnök Úr lett (1914-1935)

Poéta a háborúban

"Két fiam megy a háborúba... de én vidám vagyok... Ha egy-egy pillanatra elszomorodom, csak egy okból való. Az, hogy kimaradtam ebből a nagyszerű akcióból, és nincs módom se jogom puskát vetni a vállamra és indulni az indulókkal, vérezni a vérzőkkel, ölni, győzni a győzőkkel. Fiam, ki türelmetlenül várod a parancsot, hogy töretlen válladra puskát vethess, és indulj a harcok harcába: irigykedve nézek reád, vágyam kísér és nem könnyűm. Irigyellek, mert a legnagyobb és legszebb akciónak, mely e kihűlt csillagon eddig megtörtént vala, részese léssz..."¹ - Bródy Sándortól (kit alig pár hónappal előbb még az lelkesített, hogy Heltai Jenővel, Lengyel Menyhérttel és Molnár Ferencsel közös alkalmi darabot² írjon, Hegedüs Gyula huszonöt esztendőszíni jubileumát megünnepe-lendő) valók e harcias mondatok, az első világháború kitörését követő mámorban, melyet Magyar Bálint így jellemez: "A hosszas és sokáig eredménytelennek látszó manipulációról éppen a döntő pillanatban derül ki eredményessége. 1914 nyarán ugyanis a közvélemény egységesen lelkes háborúpártivá válik."

A Vigszínház történetének krónikása ezután számba veszi a színházak lehetőségeit ebben a helyzetben: "Szabad-e a színházaknak játszaniuk, amikor fiaink a fronton véreznek? Úgy látszik: nem illik és mintha a közönségnek sem illenék színházba járnia. Felmerül tehát a gondolat: a nyári szünet végeztével ne nyissanak ki. [...] Az állami színházak egyelőre zárva maradnak, tagjaik méltányosságból megkapják fizetésük felét. [...] A nyári színházak változatlanul tovább játszanak. A városligeti Feld-színház műsordarabja a *Szervusz, Pest!* Most hozzácsatolnak egy utójátékot, *Szervusz, Belgrád!* címmel. A Magyar és a Király Színház társulata konzorcionális alapon tovább játszik. Beöthy kivonul saját színházából, és átadja színészeinek, akik alkalmi darabot íratnak Pásztor Árpáddal.

---

¹Idézi: Vigszínház, 104.

²BRÓDY Sándor - HELTAI Jenő - LENGYEL Menyhért - MOLNÁR Ferenc, *A vendégek. A Vigszínház nagy színészeinek rögtönzéseit egybekötő, hevenyészett darabvázlat sugópéldányként maradt meg.* OSZK SZT Vig 325/b

Címe: *Ferenc József azt üzente...* A második darab a *Varsótól Adriáig*, a harmadik pedig: *Nagy dolog a háború*. A Népoperában (ma Erkel Színház) a *Vörös ördögök* kerül színre, a Royal Orfeumban (a mai Madách Színház helyén) Nagy Endre revüje, *A nagy esztendő*, az Urániában ismeretterjesztő előadás *Nagy szövetségesünk: Németország* címmel.³

A Vígyszínház hasonló megoldást választ, bár igazgatói vezetéssel: a háborút s a győzelmi mámort hirdető alkalmi darabokat tűz egymás után műsorára. Magyar Bálint, aki könyvében meglepő módon hallgat Heltai Jenő vígyszínházi jelentőségéről - azt aényt például nem is közli, hogy 1915-1918 között Heltai a színház dramaturg-igazgatója! - Hegedüs Gyula alkalmi játékaról, a *Mindnyájunknak el kell menni*ről számol be áradó részletességgel. Ez a darab ugyanazt a kérdést tematizálja, amit a Bródy-idézetből is kiolvashattunk: hogyan lássák helyzetüket azok, akik nem mennek ki a frontra? Az ő kétségeik kivetítése nyilván az otthonmaradt színházi közönség lelkiismeretének megnyugtatóát szolgálja. Ugyanez lehet a belső mozgatója Heltai alkalmi játéának, mely *Akik itthon maradtak* címmel kerül műsorra 1914. augusztus 25-én, s még nyolc estén - és amit Magyar Bálint meg sem említ.

*Fogadjuk jó szívvel, amit a sors ránk mért,
Egyformán harcolunk mi mind a hazáért.
Karddal az erősek, részvéttel a gyöngék,
Vér és könny áztatja a haza szent földjét,
Egyformán jótékony harmat mind a kettő,
Az a föld, melyre hull, nem maradhat meddő.*⁴

A nagyapa, kinek fia, a feleség, kinek férje, a leány, kinek vőlegénye s az unoka, kinek apja ment a háborúba, vigasztalják egymást ekképpen, hogy azután térdre hullva együtt imádkozzanak, míg legördül a függöny:

*Isten, kinek neve mindörökké áldott,
Adj nekünk egy erős, új Magyarországot!*

Az alkalmi játék azt is bizonyítja, hogy a konzervatív kritika léhának csúfolta s a komolyabb, jelesül a nemzeti felbuzdulások írásba foglalására felháborítóan alkalmatlannak bélyegezte pesti modern irodalom mily elkötelezettséggel szólal meg a háború kitörésének

³Vígyszínház, 106-107.

⁴Az *Akik itthon maradtak*ból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Akik itthon maradtak* = Uő., *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYÓREI Zsolt szerk, Bp., Európa, 2001, 389-395.

pillanatában, azaz hogy mennyire tökéletes is a nagyrészt német és zsidó származású kultúrintelligencia asszimilációja. Ennek hiábavalóságát Heltai már ebben az esztendőben írt önéletrajzában tökéletesen látja: "A kritika többször megmagyarázta nekem, hogy csak magyarul írok, de nem vagyok magyar író."⁵, de igazi súllyal a második világháború rémségei közt, az egeresi toloncházban fogalmazza meg:

Volt magyar író... ej, mit emlegetsem?

*Megérdemeltem. Köszönöm.*⁶

Ekkor még az "erős, új Magyarország"-ért való fohász a társadalom jószemű kritikusanak megismert Heltai tollából valamely társadalmi megújulás reményét is sejteti. Szűkebb érdeklődésünk területén pedig még formája miatt is megemlítenéd: a jó másfél évtizede készült *A királyné apródja* után itt bukkan fel először az önálló, meg nem zenésített verses szöveg - amott még prózával váltakozott, az első színverses darab tehát ez! -, mely majd a mesejátékoknak anyanyelve lesz.

A levelek lehullottak - győztes katonáink mégsem tértek vissza. A háború elhúzódik, a medrükbe visszatérő hétköznapi megszokott háttérévé válik; Pest úgy tér felette napirendre, ahogyan az ördög látogatását szokja meg a *Mese az ördögről* című Heltai-novellában. A színházak újra a rendes kerékvágásban működnek, igaz, az ellenséges hatalmak drámatermése lekerül a színről - látszólag. A Vigszínház ugyanis cinikus megoldással teszi túl magát e kimondatlan tilalmon: Faludi "mintha kezdené sejtetni, hogy minél mélyebbre kerülünk a háborúba, annál inkább igényli, majd követeli a közönség a gondúzó mulatságot", ezért "a Vigszínház hazard módon továbbra is játszik francia darabokat, csupán eltitkolja szerzőjük nevét. Mintha nem írta volna őket senki. A színlepen a fordító (átdolgozó) neve szerepel egyedül. *A hamisított férj* Felix Gandra színdarabja. A színlepen azonban csak ennyit közöl: 'magyar színpadra alkalmazta: Heltai Jenő'. [...] Úgy tűnik, formalitásról van szó, mindenki szemet huny: a daraboknak nem a tartalmuk, inkább csak a szerzőik ellen lehet kifogás."⁷ Heltai maga hét fordítást, köztük négy franciát és egy angolt szállít a Vigszínháznak.

A drámaimport ezzel együtt persze gyérül. És bár eredetileg "szó volt róla, hogy a magyar drámairodalomnak ez a bojkott hasznára lesz, a francia darabok kiszorultával a Molnár Ferenc-i nemzedék több helyet kap a műsorban"⁸, mégis, Heltai éppen ezekben az

⁵HELTAI Jenő, *Önéletrajz*. In: *Az Érdekes Újság Dekameronja*, I., Bp., é.n. [1914], 82.

⁶HELTAI Jenő, *Egeres = Uő., Elfelejtett versek*, Bp., é.n. [1946], 85-87.

⁷Vigszínház, 109-111.

⁸Vigszínház, 110.

években szinte teljesen elhallgat. Két vékonyka kötete, az addigra régi darabokból összeállított *A királyné apródja - Akik itthon maradtak* - nyilván a verses forma sorolja egymás mellé a tartalmilag igencsak eltérő két játékot - és az apró karcolatokból összeállított *Végeladás* jelenik meg, mindkettő 1916-ban. Emellett egyrészt az *Érdekes Újság* kiadta különböző tematikus antológiákban találkozhatunk nevével⁹, másrészt a kabarészerzők körében bukkan fel, ottani szövegei közül *Az öreg népfölkelők dala* a gyűjteményes verskiadásban¹⁰ már helyet kapott; *Hamduna* című egyfelvonásosát, mely ismereteink szerint az 1914-es *Akik itthon maradtak* és az 1922-es *A kis cukrászda* között egyetlen bemutatott, illetve megjelent drámai műve, az Apolló kabaré mutatja be 1917. augusztus 28-án - még ez évben a Nyugatban is napvilágot lát¹¹. Ez utóbbi elemzésével a maga tematikus helyén, az arab mesevilág ihlette művek sorában foglalkozunk, melyek gyökerét egyébként itt kell keresnünk.

Heltai elhallgatásában ugyanis nem csupán az esetleges lelki okokat lehet firtatnunk: temérdek elfoglaltsága is akad. A dramaturg-igazgatói feladatkört is hónapokig csupán névleg látja el, hiszen közben "hivatalos haditudósító. De nem a tűzvonalban, mint például Molnár Ferenc, hanem a veszélytelenebb, de sokkal szélesebb látókört nyújtó szövetséges nagyvárosokban. Leghuzamosabb ideig Konstantinápolyban." A Hegedüs Géza elmondotta tényekből elfogadhatónak tűnik következtetése: "Ott ismeri meg azokat a keleti színeket, amelyek később oly gyakran térnek vissza műveiben."¹² - már ha a túl általános "keleti" meghatározást az iszlám kultúrára s azon belül is az *Ezeregyéjszaka*ra vonatkoztatjuk.

E hatás közvetlenül csak a *Hamdunában* jelentkezik, igazi kiteljesedését majd a harmincas évek második felétől figyelhetjük meg. Heltai soron következő színpadi műve, *A kis cukrászda* Budapesten játszódik - problematikája azonban nem kis részben szintén a háború megérlelte társadalmi átalakuláson alapul.

A nagy nő a kis cukrászdában

Heltai Jenő hagyatékából a következő, a *Magyar Színpad* című folyóirat számára készült kommuniké került elő:

⁹HELTAI Jenő: *A komitácsi*, In: *Háborús novellák* Bp., 1915, 14-21.; illetve: HELTAI Jenő: *Ősz és Fehér ruhák*, mindkettő az *Énekek a régi időkben* című válogatásban, mely megjelent mint *Az Érdekes Újság ingyenes karácsonyi melléklete*, Bp., 1916, 7-8; 37-38.

¹⁰HELTAI Jenő, *Versei*, szerk. GÁBOR György, Bp., é.n. [1959], 381.

¹¹HELTAI Jenő, *Hamduna*, Nyugat, 1917/II, 14-21.

¹²HEGEDÜS, i.m., 43-44.

"Ha igaz, ma este végre színrekerül egy vígjáték, amely négy év óta tengeri kígyó gyanánt húzódik végig az újságok színházi rovatán. Hol itt merült föl, hol ott, hol emitt adattam elő, hol amott, hol sehol. Ha a rovatvezető kifogyott a hírekből, 'A kis cukrászda'-ról mindig lehetett valamit írni, csak úgy, mint szebb időkben a fiumei cápáról és a szerencsétlen parasztról, akit a farkasok kiettek a csizmából. Lelke mélyén minden színházi ember meg volt győződve arról, hogy 'A kis cukrászda' nincs, nem volt, és sohasem is lesz meg.

Talán ez is lett volna legokosabb, meghagyni ezt a vígjátékot legendának, mumusnak, nagyreményű és sajnálatos töredéknek, soha el nem készülő remekműnek. Szívesen megtettem volna, de későn jutott már eszembe. Legközelebbi vígjátékkal talán kipótolom ezt a mulasztást.

A darabról már több újságban nyilatkoztam, mindegyikben másként. E nyilatkozatokból vonva le a Magyar Színpad számára a darab tartalmát: 'A kis cukrászda' azt akarja szemléltetővé tenni, hogy bármilyen édes dolog legyen is egy cukrászda, azért mégsem fenékgig tejfel. A habos torták árnyékában is sok keserűség lappang és - bármily hihetetlen! - vannak emberek, akiket egy nagy cukrászda sem boldogít.

Az is lehet, hogy nem ez a darab tartalma. Ebben az esetben bocsánatot kérek tévedésemért."¹³

Négy esztendeje, 1918 óta húzódik tehát az új vígjáték terve, amelyet végülis 1922. december 16-án mutat be a Vígszínház, s negyvenhét előadással meglehetősen sikerként könyvelhető el. Abból a tényből elindulva, hogy e négy év első felében, 1918-19-ben, egyetlen kötete sem jelenik meg, Hegedüs Géza következtetésére juthatunk: "A forradalmak idején tanácstalan. Károlyiékkel rokonszenvez, a kommunistákat nem érti, azonosulni nem tud se velük, sem ellenségeikkel."¹⁴ E tanácstalanság, mely most elhallgattatja, a következő világrendés alkalmával az ellenkezőjébe fordul, s éppenhogy fokozottabb írói tevékenységre fogja sarkallni. Most csak 1920-ban szólal meg újra: megjelenik azóta is egyik legismertebb, *A III-es* című, később meg is filmesített¹⁵ regénye, s egy évvel később (miközben a Vígszínház felújítja *A Tündérlaki lányokat*) elbeszélés-kötete, *A vörös pillangó*, amit 1922-ben egy újabb elbeszéléskötet, a *Mese az ördögről*

¹³HELTAI Jenő, *A kis cukrászda. Az író a Vígszínház mai újdonságáról*. A nyilatkozat tudomásunk szerint végül nem jelent meg, gépirata Heltai hagyatékában található, PIM K 5240/402.

¹⁴HEGEDÜS, i.m., 44.

¹⁵Az 1937-ben forgatott filmet Székely István rendezte, Eiben István fényképezte, a főbb szerepekben Lázár Mária, Törzs Jenő, Jávors Pál és Csontos Gyula voltak láthatók. A forgatókönyvet Heltai Jenő Mihály Istvánnal együtt írta meg.

követ, hogy azután egyre több műve jelenjék meg és kerüljön színpadra, mind gyorsabb egymásutánban. "Ő volt az a bizonyos baloldali polgár, aki posszibilis maradt, amikor még Molnár Ferencnek is kommunista-szimpatizánsként kellett egy időre emigrálnia. Valószínűleg ezért válhatott a következő két évtizedben annyira fontos kultúrpolitikai tényezővé, és oly hasznossá az egész irodalom számára."¹⁶ Nem vitatva, inkább magyarázva Hegedüs Géza megállapítását, kell aláhúznunk Heltai írásainak következetes apolitikumát; a társadalmi jelenségek mind szigorúbb bírálata a fasiszmus előretöréséig, azaza a harmincas évek második feléig nem válik nála politikai rendszerek kritikájává. Érdeklődésének középpontjában továbbra is a társadalommá terebélyesedett közösség törvényeihez alkalmazkodni kénytelen egyén anyagi és erkölcsi boldogulása áll.

A társadalmi struktúrának a háború és a forradalmak megváltoztatta képét epikában majd Heltai legkiábrándultabb regénye, az 1926-os *Álmokháza* taglalja, mely az új körülmények között helyét nem találó férfi rajza; míg színpadon - mégpedig újra a vígjáték színpadán - a helyét megtaláló nő történetével *A kis cukrászda* jeleníti meg.

E változás, ahogyan azt Magyar Bálint elemzi a Vígsház vonatkozásában, már a háború éveiben megindult: "A felélénkült, rapszodikus (majd a háború után, az inflációban hisztérikussá váló) üzleti élet nem kedvez a szolid egzisztenciáknak. A szabadon mozgó vállalkozók többet kockáztatnak, veszíthetnek, de nyerhetnek is. Az inflációs jelenségek, a pénzszaporulat és az áruszűke idején a pénzügyi kalandorok nyerési esélye megnövekszik. Igyekeznek is kivenni részüket a számukra régebben elérhetetlen javakból: ide tartozik az önmotogató, parádés színházba járás. Elsősorban a Víg-, mellette a Király-Színházban."¹⁷ Nem derül ki pontosan, Tommy, az idejét eltölteni és pénzét elkölteni képtelen milliomos - elvileg ügyvéd, de miféle ügyvéd az, akinek ilyen egy napja: "semmi dolgom, de nagyon sokféle nincs semmi dolgom, úgyhogy amíg egyik helyről átjutok a másikra, rengeteg idő vész kárba"¹⁸? - melyik színház egyik legdrágább páholyába indul a premierre Masával, amiből végülis első Gabival közös estéje sarjad, de gyaníthatjuk, hogy a Vígsházról lehet szó.

Az sem derül ki, a nyámnyila, szemlátomást magatehetetlen Tommynak honnét, a háború szülte gazdasági zűrzavar mely területéről származnak a milliói. Mindenesetre megvannak, s így élheti az újjazdagodóknak azt a nyüzsgő, feltűnő életét, amelyet Molnár Ferenc így jellemez: "a hirtelen meggazdagodás ekkora vihara még sose zúgott végig a világon. Ezért hat ránk főleg tömeghelyeken, színházban, lóversenyen, kávéházban,

¹⁶HEGEDÜS, i.m., 45.

¹⁷Vígsház, 112.

¹⁸*A kis cukrászda* című darabból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYÓREI Zsolt szerk., Bp., Európa, 2001, 397-516.

korzón.¹⁹ S mindehhez persze hat éve még kedvest is tart: Masát, a ritka erélyű és cselekvően jóságos kokottot. Pontosabban inkább Masa tartja és neveli jóságra őt, ahogyan Tommy azt fennen hirdeti is: "Azelőtt léha voltam, éjszakáztam, kártyáztam, haszontalankodtam. De anyuska mellett mindenkinek meg kell javulnia. Ráneveli az embert a jóságra, mint valami jóleső, kedves és egészséges sportra. Azelőtt eveztem, most jó vagyok." Egyre nem neveli rá Masa Tommyt: az önállóságra. Amint azt Gabi megfogalmazza: "Maguk megállapodott, nyugodt házaspár... vagy még inkább anyuska meg a fiacskája." Viszonyuk nemcsak hat évnyi megszokás okán nem igazi szerelem többé, hanem erős, furcsán fonák alá-fölérendeltségi jellege miatt sem. Masa Tommynak becézi az ügyvédet, amaz pedig anyuskának szólítja kedvesét, és jámboran, ellentmondás nélkül fizeti minden szeszélyét; ha kell, Violának, a tisztességtelenségben megöszült madame-nak egyenlíti ki adósságait, ha pedig az kell, akár egy cukrászdát vásárol Masa bajba jutott barátnője, Gabi számára. Ezzel a cukrászdával kezdődik azután Masa gyorsan felívelő üzletasszonyi karrierje, a gyors meggazdagodásra oly alkalmas kor színpadi jelképe.

Amíg Tommy figurájában az 1900-as évtized második felének az énekes bohózatokból megismert hőseire: Bernátra és Szokolczayra ismerhetünk - eltekintve persze a házasság bohózati alkalmazású motívumától, ami helyett itt a tízes évek bohémjainak nőülési hajlandóságát találjuk -, addig Masa alapvonásai mintha Tündérlaki Boriskáéit tükröznék, mintha az ő érettebb, tapasztaltabb képmása lenne. Legkevesbé a származásában: a színésznői pályára a hamar érkező mecénás reményében lépett, és annak segítségével társadalmi rangra emelkedő leány helyébe a szerelem társadalmilag lecsúszott áldozata lép: "Ha csaltam volna az uramat, még ma is tisztességes asszony lehetnék. De becsületes voltam és nem tudtam hazudni... othagytam, mert mást szerettem. Az meg engem hagyott el... így kezdődött...", aki a nálánál fiatalabb, erélytelen ügyvéd mellett végülis nem a boldogságot, hanem a szabadságot találja meg. Már *A Tündérlaki lányok* harmadik felvonásában rácsodálkozhattunk, micsoda határozottsággal intézi Boriska a sorsát - Masa e férfias erélyt még tudatosabban alkalmazza. "Úgy beszélsz, mint egy férfi." - szepegi neki a szende Gabi, mire rávágja: "Az is vagyok olyankor, amikor nem vagyok nő. Aki csak nő akar lenni, megérdemli sorsát." Éppoly határozottan igazítja majd el Gabi és Tommy jövőjét, akár Boriska Sáriét és Pázmánét. Végül pedig, tipikus vígjátéki slusszpoénnal, maga előtt is nyitva hagyja a ráköszöntő magányból a Braemer karján kivezethető utat: "Mindenesetre borotváltassa le a bajuszát."

Az ő ellentéte az eddigi vígjátékokból még nem ismerhetett igazi naiva: Gabi, a "csak nő", azaz a másik fölényére és feltétlen gyámolítására rászoruló nő. Az ő sorsa is

---

¹⁹Idézi: Vígsház, 113-114.

példázatszerű: a leánykori boldogságkeresés eleve a szegény szülők diktálta kompromisszumba fűl, férje tönkremenése és öngyilkossága után szüleihez menekül, s egyetlen önálló döntése, hogy újabb gyámolítókat keresni Pestre utazik, ahhoz az iskolai barátnőhöz, akin egyszer, férje társadalmi rangjának fényében, átnézett az utcán. Masa hihetetlen elánnal segít neki, míg Gabi éppen gyámoltalanságával ki nem hozza Tommyból a férfias erőt, mely szerelmük igazi tartalma lesz: "Rajtam csak olyan valaki segíthet, aki gondolkodik és mer, néz is, meglát is, eszes, mikor buta vagyok, bátor, mikor gyáva vagyok, erős, mikor gyöngé vagyok..." Ez a motívum viszont már ismerős: Gabi gyengeségével ugyanúgy kényszeríti áldozatra Masát, ahogyan Sári - tettetett - ártatlanságával Boriskát; Pázmánt pedig ugyanúgy az ártatlanság mozditja először Sáríka felé, ahogyan Tommyt a gyengeség-gyámoltalanság Gabi felé. Boriska és Masa egyaránt abban a pillanatban mondanak le kedvesükről, mihelyt a náluk gyengébbtől kellene kérniük valamit. Így lesz az eredetileg Gabinak vásárolt cukrászda olyasféle végkielégítés a kokott Masa számára, amilyenre Boriska célzott a bárónak: "ha ez a kis szeretet is kipusztul a szívéből, és szépen, barátságosan kiadja az utamat, [...] ki fog járni számomra egy trafikot."²⁰ Boriska és Masa azonban elég erősek ahhoz, hogy maguk döntsenek róla, mikor kell a trafik vagy a cukrászda mellett voksolniuk. Ne feledjük, hogy Gabinak már akkor megtetszett Tommy, mikor legelőször futott vele össze, s a cukrászda-vásárlásról még szó sem esett: Masa cukrászdai elfoglaltságát, mely látszólag ellehetetleníti virulens kapcsolatát Tommyval, értelmezhetjük a fiatalabb vetélytársnő felbukkanásakor eleve reménytelen küzdelem nagyon gyors és hatásos elkerülésével is.

Amíg azonban a Boriskában, sőt Vilmában felfedezett erő Masában változatlanul tovább él, a társadalom reakciója erre az erőre a hirtelen, rapszodikus konjunktúra idején alapvetően megváltozik. A darab alsóbb társadalmi osztályba tartozó szereplőinek viselkedése is elárulja, mennyire egyetlen cél: a tulajdon áhítatos kultusza mozgat mindenkit - Kosztolányinak ekkor született *A nagyvárosban éltem, hol a börzék...* kezdetű verse pontos lírai látletet e korhangulatról. Tommy, a cukrászda forgalmát fellendítendő, napra nap négy Braemer-tortát küld hordár útján Violának: a hordár azonban csak hármat visz, a negyedik árát megtartja magának; Viola pedig, aki nem tudja, kitől és honnét e furcsa mindennapi csemege, behozza a tortákat a cukrászdába, hogy Gabi vásárolja fel őket. Mindenki minden eszközt felhasznál a boldogulás érdekében. Braemer, a kisipar halálkészen szünetlen kesergő cukrász az általa csupán bérelt cukrászdát megvételre ajánlja fel a ház, s vele a cukrászda voltaképpen tulajdonosának, Masának, minthogy három éve egyetlen petákokot sem volt képes a bérleti díjból törleszteni - e gazdasági manőver enyhén

²⁰HELTAI Jenő, *A Tündérlaki lányok* (dr).

szólva is kérdéses. Mikor pedig Tommy ad neki tízezer koronát a törlesztésre, abból rögtön kifizet - hármat, a többit pedig zsebre teszi. A létharc, melynek modellezésére egykor a színházon belüli állapotok, primadonnaháborúk szükségeltettek, immár minden területre kiterjedt. "A régi jó háborús időknek vége, béke van, tehát mindenki bajban van... akinek van valamije, kapaszkodjon bele és ne engedje ki a kezéből" - sommáza Braemer úr. Másának pedig van valamije: a rossz híre. Mi persze már Tündérlaki Boriska óta tudjuk, hogy e rossz hír éppen az ellenkezőjét jelenti, s ezt Masa pontosan meg is fogalmazza: "Tisztességes asszornynak nincs szüksége arra, hogy jóhíre legyen..." Csakhogy most a rossz hír még kimondott előnyt is jelent. Már az első estén, mikor Masa a kasszagép mögé ül, a Heltai színpadáról letűnhetetlen úrinő, aki negyedik udvarlójával ül be a cukrászdába, ekképpen ámul: "Érdekes! Azt már hallottam, hogy egy tisztességes asszony titokban nem egészen tisztességes... de hogy egy nem egészen tisztességes nő titokban ilyen tisztességes legyen... [...] Szenzációs! Nem is tudtam, hogy ez egy olyan érdekes hely... hiszen akkor érdemes ide járni! Ha én ezt ma este elmesélem a vacsoránál..." Lám, Masa rossz híre hozza igazán divatba a cukrászdát, végső soron tehát pénzre váltható eszmei tőkét jelent: a társadalom erkölcsi felfogása inkább süllyedt, mintsem emelkedett a háború kezdete óta.

Schöpflin Aladár, aki már *A Tündérlaki lányok* morális súlyának elismeréséért is kardot vont, ezúttal is az erkölcsi kérdések felvetésére figyel: "a máskülönben könnyű, minden komolykodástól irtózó darab erős erkölcsi bázisra van építve: a tehetséggel végzett munka nagy életértékét ábrázolja."²¹ A munka értékéről vallott nézeteiben Masa valóban a darab összes többi szereplőjétől különbözik. Tommy így beszél magáról: "Én nem tudom a kenyeremet megkeresni. Ha nem volnék gazdag, koldulni mehetnék, mert dolgozni... A munka olyan, mint a szerelem. Fiatalon kell megtanulni, hogy hinni tudjunk benne." Gabi ugyanilyen, bár más indíttatású képtelenséget fedez fel magában: "Értse meg már, hiábavaló a jóságuk, gyöngé, gyámoltalan és gyáva vagyok, elkényeztetett, elbizakodott rossz gyerek, aki csak kapni szeret, fáradozás és megszolgálás nélkül." A cukrászdába betérő, már emlegetett úrinőről - aki éppen úgy nem különbözik Bernátnétól, ahogyan *A masamód* kalapszalonjába betérő elődjétől sem - így nyilatkozik a szintén naphosszat henyélő, teménytelen idejét statisztikákban előrlő²² udvarlója: "Kérem, egy úriasszony! Annyi dolga van! Kommissiók, fodrász, szabónő, manikűr, korzó, cukrászda, verniszázs, színház, nyáron tennisz, télen jég, mindenféle flörtök..." Akárha Bergné korábban idézett panaszkodását hallanánk, amelynek szakasztott ellentéte a minden nap játékonysági segélykörütnak tartó őrangyal, Masa önértékelése: "Egész nap lótok-futok, élem a

²¹[SCHÖPFLIN Aladár] s.a., *A kis cukrászda*, Szózat, 1922. dec. 17., 9.

²²Jancsi statisztika-tébolyának alapötletét Heltai majd az *Utazás enmagam körül* című kötet *Statisztika* című írásában dolgozza fel; Bp., é.n. [1935], 17-19.

kényelmes, nyugodt életemet..." Az irónia ugyanaz, csak visszájára fordítva, Masa szerénységének megjelenítését célozza. A cukrászda kézbevétele után hirtelen oda e temérdek törődés: Masa kizárólag vállalata felvirágoztatásával foglalkozik: "Most már kell nekem ez a folytonos nyugtalanság, az örök láz, az örök cselekvés, harc, vetekedés, siker, az égés és az elfáradás..." Hogy ez jellegében mennyire nem új jelenség, Masa második felvonásbéli betoppanása árulja el, ahogy este végre fáradtan megnézi Gabit és a cukrászdát: "Az emberek olyan gyámoltalanok... Igazán nem tudom, kin segítsék előbb... [...] Mire eljutok ide, minden leleményességemet elpazaroltam már... másokra." Lám, a feladatokban való maradéktalan felmorzsolódás korántsem új vonása az eddig karitatív hajlandóságában oly tevékeny asszonynak, kinek állandó elfoglaltságát főképpen az elkényeztetett Tommy sínyli meg, aki korábban, már az első felvonás ábrázolta időkben is gyakorta háttérbe szorult. Masától való elszakadtában érti meg Masa szenvedélyének lényegét: "Szerelmes csak én voltam. Maga nekem egyetlen anyuskám volt, én magának csak egyik gyermeke... Ugyanolyan gyermeke, mint a Baba vagy a cukrászda..." A gyámolítás gesztusa fontosabb Masa számára a gyámolítandó személyénél, így szerelme és szeretete mind erejének megnyilvánulási formái, amint azt maga is bevallja Violának: "Tommy a fiam, Baba a lányom. Hogy mit szeretek benne? A gyámoltalanságát, azt, hogy rám van szorulva. A magam erejét szeretem az ő gyöngeségében." Nem beszél róluk másképpen, mint a cukrászdáról: "A cukrászda most már nem hagyja magát... élni akar, virulni, ragyogni.... Megöljük? Nem kár érte?" Masa végső soron a cukrászdában leli fel azt, amit az emberekben hiába keresett: a végtelen és teljes függést az ő erejétől. "Ha az ember teremteni kezd, egykönnyen nem hagyja abba." Tommyt akkor veszíti el, amikor az Gabi mellett férfivá ért: a kis cukrászdából viszont nagy cukrászdát csinál, s így ő is révbe jut. A sejthető házasság csupá mellékszálként egészíti ki ezt az érzést - hiszen, amint azt Schöpflin írja: "valószínűleg férjhez fog menni az üzletvezetőhöz, *akit szintén ő tett emberré.*"²³ [Kiemelés tőlem - Gy.Zs.]

És jobban meggondolva, anyuska két becézettjének, Tommynak és Babának révbe érése sem fest másként. Gabi eleve gyámoltalanságával biztatja a férfit: "Csak lusta ahhoz, hogy gondolkodjon és valamiért felelősséget vállaljon." Tommy ezért e szavakkal kér engedélyt tőle arra, hogy foglalkozzék vele: "Hátha vagyok olyan legény, hogy segíteni tudjak valakin, aki nálam is gyöngébb és támasztalanabb?" S a kísérlet, melynek motivációját Tommy eleve az "önzés" szóval jelölte meg, sikerül: Tommy és Gabi egymásba szeretnek. E szerelemnek a Masa érzéseivel húzható párhuzamát Tommy maga mondja ki szerelmi vallomásában: "magának én vagyok anyuska és nekem maga a Tommy. Le-

²³[SCHÖPFLIN Aladár] s.a., *A kis cukrászda*, Szózat, 1922. december 17., 9.

hetséges volt, hogy ne szeressem meg? Olyan gyöngye, olyan tanácstalan volt, olyan ijedt és szomorú... olyan hálás volt minden vigasztalásért, úgy nézett föl rám, mint én anyuskára, mint valaki nagyon erősre, bátorra. Most már érzem, hogy annak is kell lennem... Férfi lettem maga mellett, Baba."

Úgy tűnik, a szerelem egyetlen mozgatója a két fél közötti harmonikus alá-fölérendeltség, az erőviszonyok ideális egyensúlya. A gyengébb rászorul az erősebbre, ezért kéri a cukrászda nevében Braemer Masa kezét, s a válasz ezért reményt keltően bizonytalan.

A könnyed vígjátékban egyedül a mese értékrendjének - mely értékrend csúcsán az önmagáért való, méltó szerelem fénylik - nem leljük nyomát. *A kis cukrászdában* hiányként jelentkezik, ami *A Tündérlaki lányok*ban felemás happy endként volt megragadható: a többiekénél külön személyiség magánya. Amikor Masa elfárad, éppúgy magára marad, mint Boriska, midőn lemond szerelméről: a báró éppoly kevésbé oldhatja e magányt, mint Braemer úr. A mese értékrendje eltűnt: a társadalomban nem lehet boldogságot találni, csak feladatot vagy vigaszt. Ennyi a szomorúság ebben a darabban, mely hangjában csakugyan jóval könnyebb, mint *A Tündérlaki lányok* - vígjáték, nem társadalmi dráma. De vígjátékként sem mentes attól a keserűségtől, amit Heltai maga árult el a kommunikében, jellemábrázolásának ereje pedig Fenyő Miksát három év távlatából e véleményre ragadtatja: "'A kis cukrászdát' én ma is a legkülönb karakterdrámának tartom, ha ugyan szabad Heltaira ilyen iskolás kifejezést használni."²⁴

Arcok és álarcok

Az előbbi idézet azonban már abból a cikkből való, mely Heltai eddigi írói működésének tetőpontjául az *Arcok és álarcok* címen egybefoglalt három egyfelvonásost jelöli meg. Ezeket 1925. november 28-án mutatta be a Vígszínház: "Heltai Jenő három kis vígjátékával művészete irodalmi értéktetésének fordulópontjához ért. [...] Egy egész író és egész élet pompás munkája a maga értékeivel, mágneses erejével most teljesedett ki a közönség előtt."²⁵

A három egyfelvonásost Heltai maga is felkonferálja a *Színházi Élet* olvasóinak, kevés szóval keveset árulva el róluk. A korábban írt, általunk már elemzett nyitódarabról csupán ennyit jegyez meg: "Az első darab címe: 'Karácsonyi vers', műfajára nézve 'csendes vígjáték'-nak nevezhetném. Valamikor a Nemzeti Színház színpadán tetszett a

²⁴FENYŐ Miksa, *Heltai Jenő egyfelvonásosai*, Nyugat, 1925/III, 601-602.

²⁵FENYŐ Miksa, *Heltai Jenő egyfelvonásosai*, Nyugat, 1925/III, 601-602.

közönségnek. Nem hinném, hogy a világ annyira megváltozott volna, hogy a ma publikuma ne fogadná szívesen a kis darabot."²⁶ Kárpáti Aurél lelkesebben ünnepli s pontosabban jelöli ki a régi darab helyét az új kompozícióban: "Üde, friss, eleven, ötletes és mulatságos, akárha ma íródott volna. Finom, szellemes nyitány, amelynek 'Leitmotivja' a Parnasszusról leszállított költő panasza. Igazi atelier-darab. A nyárspolgár fantáziáját ingerlő titok leleplezése: miképpen, milyen kicsinyes, nyűgös, pénz-gondos realitás talajából nő ki a poézis aranyfája? Vidám tréfa, kedves játék, futó mosolygás, az egész egy csepp alig érezhető, szemérmesen elbújtatott keserűség, amely szikraként pattan ki a valóság és költészet acél-kova ütközéséből."²⁷

Az orvos és a halál, melynek novellaváltozatát Heltai az *Írók, színésznők és más csirkefogók* című kötetben, furcsamód *A halál és az orvos*, fordított címen jelentette meg²⁸, s olyannyira közel állt szívéhez, hogy az általa szerkesztett *Magyar humoristák* című antológiában²⁹ - a *Piroska és a farkas* mellett - általa képviseltette magát, mindössze ennyi méltatást kap a szükséges kommunikében: "A második darab 'A halál és az orvos' - fantasztikus mese. Találkoznak benne a 'félelmetes' és a 'mulatságos' elemek."³⁰ Nemcsak Kárpáti Aurél licitálja túl e visszafogott mondatot, midőn így fogalmaz: "A pompás nyitányt, a mozarti könnyedségű fioritúrát tömör, elmélyült tétel követi: Az orvos és a halál. A költő hangja ugyan megtartja ironikus árnyalását, de mondanivalói, játék közben, szinte észrevétlenül nőnek, súlyosodnak. [...] Heltai költői nagysága emelkedik itt a belga költő zsenije mellé, maeterlincki kód, misztikus homály nélkül. [...] Ezekben a természetes, mindenki számára érthető, szinte maguktól adódó kifejezési formákban a költészet legnagyobb erői feszülnek. Kimondhatom: ez a darab remekmű. Remekmű, amely a modern magyar drámaírás nevezetes történelmi dátumává avatta a szombati bemutatót."³¹, de a *Népszava* ítése sem adja alább: "Ez nem mese, hanem dráma, a legmélyebb, a legnagyobb erővel megírt színmű, amely úgy témájával, mint formájával új korszakot és új irányt jelent a magyar drámairodalomban. Akik ott voltak, joggal ünnepelték, mint az első magyar szimbolikus drámát."³²

²⁶[?], *Heltai Jenő nyilatkozik a Színházi Életnek három új egyfelvonásosáról*, Színházi Élet, 1925, 47. sz., 16.

²⁷KÁRPÁTI Aurél, *Arcok és álarcok*, Pesti Napló, 1925, 271. sz., 17.

²⁸HELTAI Jenő, *A halál és az orvos* = Uő., *Írók, színésznők és más csirkefogók*, Bp., 1910, 63-74.

²⁹HELTAI Jenő szerk., *Magyar humoristák*, Bp., 1920.

³⁰[?], *Heltai Jenő nyilatkozik a Színházi Életnek három új egyfelvonásosáról*, Színházi Élet, 1925, 47. sz., 16. Érdekes megfigyelni, hogy a kommuniké keletkezésének pillanatában Heltai még nem döntött a novellacím megfordításáról.

³¹KÁRPÁTI i.m.

³²[GERGELY Győző] (G.gy.), *"Arcok és álarcok"*, Népszava, 1925, 271. sz., 11.

Már több ízben voltunk tanúi, hogyan dolgozza át Heltai korábbi epikai alkotásait drámává. Ahogyan írtuk, ez, a bohémtematika feldolgozását átfogóan jellemző alkotói módszer eddigre alkalomszerűvé lesz, Heltai csupán egy-egy egyfelvonásosa ötletét kölcsönzi valamelyik novellájából. *Az orvos és a halállá* lett *A halál és az orvoson* mérhető le, milyen jól ismeri az érett drámaíró a színpadi hatás szabályait.

A novella Doktor Morbiduszát szanatóriumából viszi át betegéhez egy titokzatos, fekete batár. A beteg nevét már induláskor elárulják neki: a narráció kínálta helyváltoztatás és belső monológ lehetővé teszik, hogy az orvos megérkeztekor általa nagyjából felmért helyzetben találja magát. A színpad követelményei merőben mások: az egyfelvonásos egyetlen helyszíne megköveteli, hogy a felismerés ott helyben, s a néző tempójához igazított, lassabb ütemben következzen be. Ebben segít a novellánál jóval terjedősebben s jóval látványosabbra megírt helyszínrajz - míg amott mindössze ennyit tudunk meg: "Hosszú és szűk folyosó végén álltak meg egy ajtó előtt. [...] Az ajtó két szárnya kipattant, a szűk folyosóra vakító világosság tódult ki.", addig itt: "régimódi, boltíves, alacsony szoba, amelynek fenéken, a jobb sarokban és balközépen egy-egy nagy tölgyfa-ajtaja van. Jobbra, a fal mentén hosszú asztal balról és hátul egy-egy székkal. Balra, a fal mellett, az ajtótól jobbra és balra rekeszekre osztott, nagy könyvekkel, aktacsomókkal, kartonokkal zsúfolt hatalmas állványok, aminők az adóhivatalokban láthatók. Előttük egy-egy magas pulpitus. A mennyezetről, színes üvegén keresztül, tompított kékes vagy zöldes fénnel világít egy ámpolna. Fenéken, az egész fal hátsó hosszában, a saroktól az ajtóig egyetlenegy hosszú fapad, láthatón a várakozók számára. A fehér falak teljesen dísztelenek, csak a pad fölött van egy nagy ingaóra. Az órán se szám, se mutató. Az inga alsó díszé két, élével fölfelé álló kasza. Semmiféle élő holmi: virág, madár, nincs a teremben, amely nagyjából úgy fest, mint egy iroda a hivatalos órák elmúltával." A belső monológ helyetti dialógus megteremtésére pedig egy asszisztentst rendel a tanár mellé Heltai - hogy a figurát megőrizze a pusztá funkcióvá laposodástól, erősen karakterizálja. Idegessége elűt a tanár nyugalmától, amely hétköznapi helyzetet gyanít a rendkívüli alkalmában. A tanár pragmatizmusa szinte a vakságig megy: a néző fantáziája, az asszisztens szavait útmutatóul használva, felajzva siet előre, s teremti meg, a tanárral mintegy vitatkozva, a misztikum szükséges közegét.

"És most erős és biztos kézzel kettőt vágott a Halálon. Azután föléje hajolt és figyelte. A Halál többé nem mozdult. Meghalt" - a novella tömör egyszerűségében megrendítő mondata a színpadon apró, alig látható gesztussá jelentéktelenedne, semmiképpen sem kaphatna kellő súlyt. Heltai tehát az egész operációt kiviszi a színpadról, jelentőségét a gondosan ott hagyott asszisztens feldúltságával érzékelteti. A novellában

nem szereplő, képi megnyilvánulásában hatásos eszközzel, ama bizonyos, eddig folyton lengő inga hirtelen megállásával teremti meg helyette a szükséges, nagyszerű pillanatot.

Az elbeszélés és a dramolett különbségei ettől a ponttól kezdve elhanyagolhatóak: itt és ott egyforma könnyedséggel sikerült az operáció, mely a beteg halálával megváltaná halálától az embert. A tanár, a világ legnagyobb sebésze, "Bársonykéz, hetvenöt egyetem tiszteletbeli doktora, harminckilenc akadémia tagja"³³, a polgári szalon - legyen az csakugyan szoba vagy kalaposbolt, cukrászda vagy szanatórium - falai közül kilépve, csodát tenne: a misztikum konkrétan megrajzolt terében minden álmok legfényesebbjét valósítaná meg! Bernát ügyvéd úr remekül megóvta a házasságát, Kalotaszegi Vilma megkapta a labdarúgó fiú szerepét, Masa nagy cukrászdát csinált a kicsiből - de mit számít minden ép házasság, színpadi ragyogás, üzleti karrier ehhez képest: "Én megváltom szenvedéseitől a világot... én elpusztítom a betegséget, föltéphetetlen pecsétet ütök a könnyek kútjára, örök életet ajándékozok az emberiségnek, örök derűt... halhatatlanságot magamnak és mindenkinek..."?

Csakhoggy abban a pillanatban megszületik az új kegyelmes úr, az örök dicsőség emberi ábrándját az inga újbóli megindításával foszlatva semmivé. Az ábrándból nem marad más, mint orvosi műhiba, Bársonykéz egyetlen mellényúlása, ráadásul vétek a hipokratészi eskü ellen. Az ember, aki teljesítménye indokolta önhittséggel érkezik, és a halál előszobájának s az odáig vezető útnak minden szokatlanságát komédiának becsmerli, ambícióit követve maga téved komédiába: emberi szemszögből tragikus isteni komédiába mégpedig, mert minden dicsvágy ajzotta emberi elhatározás pillanatnyi sikerben megmutatkozó örökérvényű hiábavalóságát bizonyítja. A cinikus, hitetlen tanárból, ki kételkedik a honoráriumban: "Önnek sejtelve sincs arról, milyen leleményesek az emberek, amikor nem akarnak fizetni. És amikor eleve elhatározták, hogy nem fizetnek, még pénzt is költenek arra, hogy ne fizessenek.", gőgös messiás lesz, ki visszautasítja azt: "Pénzért adjam az életet, a boldogságot? Ingyen mindent mindenkinek, királynak és koldusnak egyformán...", majd alázatos ember, ki fejet hajt és elfogadja, a magyarázattal együtt: "Embernek, fájdalom, csak emberhez méltó honoráriumot adhatunk.", halandó, kitől a halál ekképpen búcsúzik: "Viszontlátásra"; a legnagyobb dicsőség éppoly enyésző, akár a legkisebb - ezt Bársonykéz, kit a novellában Doktor Morbidusznak hívtak, éppen úgy öregkorára tudja meg, mint egykor a Kültelki Színház ragyogó primadonnája: az okos Terka.

³³Az orvos és a halálból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Menaszéria*, Bp., 1962, 67-95.

"'Az orvos és a halál' és a 'Menazséria' című vigjátékok így egymás mellett valósággal 'Jeu de l'amour et de la mort'"³⁴ - Fenyő Miksa láttatja egy mondatban azt a kapcsolatot, mely a különbségeiben oly nyilvánvaló, mégis közös cím alá vont két darab között fennáll. Heltai kommunikéjét előbb fejezte be, mint ezt az egyfelvonásost, úgyhogy más címmel s csak körülbelül nyilatkozik róla: "A harmadik darab címe 'Az utolsó oroszlán'. Történik egy vándorcirkusz nagy kocsijában, amely, mint ismeretes, bútorszállító kocsihoz hasonlít. Két képből áll a kis darab. Az első kép azt ábrázolja, mint csődítik be a publikumot, a második kép viszont már a becsődített publikumot ábrázolja a kis menazséria közepette. A világ eme legkisebb állatseregletének összesen egy oroszlánja van. Az oroszlán - a címszereplő - a passzív hőse a groteszk komédiának. Ő keveset vesz részt a cselekményben, de körülötte bonyolódik minden."³⁵

Soványka, minden lényeges információt nélkülöző szinopszis, mely elhallgatja a legfőbb motivációt: a szerelmet, mely a *Menazséria* szereplőiből akár oroszánt is csinálhat. Mert míg *Az orvos és a halál* arc és álarc metaforája legpontosabban Kosztolányi pár évvel későbbi kedves rímében, az "álarc-halálarc"-ban megragadható, addig a *Menazsériában* a metaforikus ellentétpár sokkal világosabban feloldható: az oroszlánbőrbe bújt ember játszott és valós szenvedélye ütközik össze a játék, a szemfényvesztés auto-reflexív közegeiben: a porondon.

Az alapötlet, ott még vegytiszta komikumában, a *Végeladás* darabjai közé illesztett *Egy menazséria rejtelsei* című humoreszkben³⁶ bukkan fel először, ahol a novellákból kedves ismerősünk, Stop Jeremiás Hugó szolgálaton kívüli nicaraguai vezérőrnagy sajátos megélhetési forrásaként szerepel a tigrisbőrbe bújás. E menazséria igazgatóját sem motiválja más: miután elitta és elkártyázta állatseregletét, a megmaradt állatokat pedig inségében egymással falatta fel, kénytelen magamagát, illetve kikiáltóját szerepeltetni "Ahmed, a Felisz Leó Amerikánusz Makszimusz Ultimusz, az eleven koporsó"³⁷ bőrében. A látszat sokszor megénekelt világában találjuk hát magunkat e kisvárosi, lecsúszott menazséria porondján: az oroszlán éppen úgy nem oroszlán, ahogyan Miss Florida, a bájos szőke idomárnő sem Miss Florida, hanem egyszerűen Mancsi, ex-manikűröslány, sőt még csak nem is Miss, hanem az igazgató felesége. Őt veszi le a hozzá gáláns bókokban kinyilatkoztatott szerelemmel közeledő hölgyfodrász a lábáról, midőn a kikiáltó közönség-csalogató ajánlatát kihasználva bemerészkedik a ketrecbe, és dacolva Ahmed morgásaival

³⁴FENYŐ Miksa, *Heltai Jenő egyfelvonásosai*, Nyugat, 1925/III., 601-602.

³⁵[?], *Heltai Jenő nyilatkozik a Színházi Életnek három új egyfelvonásosáról*, Színházi Élet, 1925, 47. sz., 16.

³⁶HELTAI Jenő, *Egy menazséria rejtelsei* = Uő., *Végeladás*, Bp., 1916, 25-28.

³⁷A *Menazséria* című darabból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962, 67-95.

s a kikiáltó vasrúdjának döféseivel éppen úgy egyetlen, minden ellenállást félresöpítő csókban sejteti meg vele a romantikát és a szerelmet, akár Pázmán Sándor úr annak idején Tündérlaki Boriskával. A két együtt dobbanó szívet csupa álarc választja el egymástól: a féltékeny, de fáradt férjet s a féltékeny és szilaj szeretőt rejtő oroszlánbőr mellett Miss Florida piros nadrágja, melybe Mancik lelkét zárta a szükség.

A kis manikűröslány ugyanúgy a ragyogásról, a színi karierről ábrándozott egykoron, mint Schillinger Vilma a kalapszalokban, csak rosszabbul választott: egy gróf Rátóti Iván helyett egy jogvégzett színészt, aki házassággal láncolta őt magához és elszegényedett. Szerelmük az oroszánokkal együtt tűnt el, hogy maradjon a puszta forma - az oroszánbőr. Az oroszánbőr, melybe most a megöregedett, cukorajos igazgató a fiatalembert is szerződtetni akarja: maga a látszat, a vadságnak és szenvedélynek utánzása és hazugsága: "Az élet komédia. De melyik komédiában van több élet, mint ebben az olcsó szemfényvesztésben, ahol mindegyikünk a legtöbbet, a legemberibbet adja magából? Álarcunk mindig őszintébb, mint arcunk."

És az előadás idejére mindenki bele is feledkezik a szerepébe: "Amikor bent vagy a ketrecben és én az ostort pattogatatom... olyankor azt hiszem, valóság, amit csinálók, érzem a veszedelem rettenetes mámorát, látom a közönség remegését, forró levegő csap meg, megrészegek..." Az oroszán pedig morognak, üvöltenek, karikákon ugranak át és elsűnnek egy pisztolyt. Az előadás után mindegyikük másként viszonyul a játékhoz, három eltérő módon vonatkoztatja magára az oroszáni állapotot. Frigyes, az egyelőre csak reménybeli Ahmed számára csupán játék a szemfényvesztés, állandó oroszános viccek forrása, miket nyakra-főre röppentget fel, méghozzá azzal az öniróniával, melyet annak idején a friss kedvű bohémoknál szokhattunk meg: "Önért juhászcutya is lennék, nemhogy oroszán" - vallja meg érzéseit Miss Floridának, akit röviden "az állatok királynője"-ként ünnepel, miközben vetélytársáról, a bőszi kikiáltóról könnyedén jegyzi meg: "ezzel a féltékeny tigrissel legyek én egy ketrecben oroszán?" A kikiáltó azonban csak látszólag bőszi fenevad; miközben az oroszáni életérzést teljes szenvedélyességében igyekszik képviselni, s így rohanja le Miss Floridát, akinek kegyeire mindezidáig hiába sóvárgott: "Te, hát nem látod, hogyan kínlódom miattad, milyen éhes vagyok rád, a fehér húsdra... hogy szeretném a fogamat beléd vájni, hogy fölfaljalak, mint egy vadállatot, mint egy oroszán..." - igazából nem tölti meg azt a revolvert, amivel pedig lelőni ígéri az asszonyt és csábítóját. Az igazgató kettős játékot űz: Frigyes előtt, kecségetésképpen, ugyancsak kedélyes oldaláról közelíti meg a metamorfózist, színész-múltjából merítve vicceit: "Helyes a bögsz, oroszán!" - idézi Shakespeare-t, midőn megállapodnak a fiatalemberek. Eközben Mancinak a komédiázás kényszerét panaszolja el: "Ha manikűrös-lány lehet oroszán-szelídítő, hölgyfodrász is lehet oroszán... Én doktor jurisz szintén oroszán

vagyok... mindenki oroszlán, aki három napja nem evett...", és az önnön könnyelműsége és *A kis cukrászda* kapcsán taglalt gazdasági viszonyok áldozataként roskadtan könyörög felesége szerelméért: "Mit csináljak? Gyáva vagyok, gyöngé vagyok, beteg vagyok és élni akarok. Akármilyen nyomorultan...állatbőrben, abroncsot ugrálva és létrát mászva... élni... élni... és látni téged... megsimogatni néha a kezedet." Miss Florida azonban megteszi, amit Masa nem tett meg: megkülönbözteti a látszatot a valóságtól, és kiszáll a játékból. Férjét és Pétert becsalogatja a ketrecbe, s mikor azok belefeledkeznek az oroszlán mutatványaiba, rájuk zárja a ketrecet: "Itt éltem veletek, mert hittem nektek, azt hittem, igazi oroszlánok vagytok. Igazi oroszlánok! Az egyik széttephette volna az udvarlómát és nem tépte szét... a másik lelőhetett volna engem és nem lőtt le... Bementetek a ketrecbe, amikor nem volt muszáj és meghunyászkodtatok előttem, pedig csak egy csókba vagy egy pofonba került volna, hogy én hunyászkodjak meg előttetek... [...] Elmegyek, elviszem magamat tőletek, a fiatalságomat, a szépségemet, az életakarásomat. [...] Isten veletek, oroszlánok... nem vagytok igazi oroszlánok, oroszlánbőrben szamarak vagytok..." S a két képet egy harmadik követi: "*A menázséria bejárója sötétben, elhagyottan tátong. Éjszaka. Csillagok. Holdvilág. Rátűz a menázsériára. A távolban kutyaugatás. A menázsériából elnyújtott, keserves bögés hallatszik.*"

A *Népszava* kritikusa ugyan *Az orvos és a halál* bűvöletében alig emlékezik meg a *Menázsériáról*, annyit mégis megjegyez: "[E] tragikomédiában több a komédia, mint a tragikum. A tragikum benne, hogy a nő végül is otthagyja azokat, akik csak látszatot nyújtanak neki és követi azt, aki a valósággal kínálja meg."³⁸ A drámai életmű eddigi szakaszának ismeretében elmondhatjuk, hogy e látszat-valóság dilemma a kezdetektől feszíti a Heltai-darabokat: az énekes bohózatokban a polgári látszat minden áron való fenntartásának komikumát jelentette, a későbbi vígjátékokban és középfajú drámákban pedig a boldogság-boldogulás antagonizmusában csúcsosodott ki. Mindkét esetben a metaforában álarccal megjelölhető oldal bizonyult erősebbnek: először az álszent látszat győzedelmeskedett a fergetes bonyodalmakon, utóbb a boldogulás vágya, majd az önfeláldozás vigasza emelkedett a boldogságkeresés fölé - mindannyiszor találkoztunk egy olyan erővel, mely semlegesítette az egyéniség - a metaforán belül arccal megjelölhető - belső, őszinte igényeit.

Ezért furcsa, hogy a kritikus, ki *Az orvos és a halál*ban oly vájt füllel figyel fel a szimbolista vonásokra, a *Menázséria* mellett ily süketen halad el. Mi viszont torpanjunk meg a "szimbolista" jelzőnél - pedzettük már egyszer, a *Naftalin* kapcsán: hanem míg annak a szimbolizmussal csak közvetetten, diszkrétan kacérkodó dramaturgiája leginkább a

---

³⁸[GERGELY Győző] (G.gy.), i.m.

bújosdi-játék komikai lehetőségeit aknázza ki gazdagon, addig e tragikomédia, melyet a szerelem jogát hirdető zárata méltán sorolna a mesék közé, az oroszlánbőr - mint álarc - szimbólumának mind komplexebb kifejtésén fárad, hogy végül a látszat-valóság problematikáját így összegezze: "ez a ketrec az egyetlen valami ebben a nagy világcsalásban, amelyben élünk... mindenki a másikat akarja beledugni, kiereszteni pedig senki nem akar minket..." Csak a szerelem ereje vezethet ki ebből - Frigyes úgy beszél, mint majd Agárdi Péter, amíg beszél -, s Heltai, aki a társadalmi viszonyok parancsainak, a boldogulás kényszerének, a nála gyengébbek zsarolásának meghódoló ember tragikumát vitte, különösképpen női sorsokra koncentrálva, színre, most végre - először *A ferencvárosi angyal* Mimije után - a boldogság felé indítja hősnőjét.

Nem tudjuk, hogyan alakul majd Mancsi és Frigyes sorsa: de elindultak a mesék birodalmába. Az elindulás pillanata az övék. Mint ahogyan Alanyi Péteré az a pillanat, amikor felolvassa a végre elkészült karácsonyi verset. És ahogyan a világhírű sebész messiási felbuzdulása is nyer egyetlen pillanatot jutalmul, a remény egyetlen pillanatát, míg az inga áll. Az *Arcok és álarok* három szimbolikus útját mutatja az emberi törekvéseknek - akárha a Csongor, a romantika ifjú hőse a hármaskörön új és régi vándorokkal találkozónak: a Tudóssal, a Művésszel, s a Szerelmesekkel (csak az érdekesség kedvéért érdemes megemlíteni, hogy a *Csongor és Tünde* első kidolgozásában még szerepel a vándorok között a szerelmespár³⁹). Heltai hősei, kik a végtelent hajszolják, felemás eredményre jutnak: egyetlen pillanat lesz az övék. S míg *A masamód* kapcsán fejtegettük, hogyan győzedelmeskedik a megfontolás folyamatának perspektívája a boldogság pillanatának ígéretén - itt a művész művészete, a tudós tudománya, a szerelmesek szerelme eléri az áhított pillanatot, a megfontolás emberei pedig a látszatok rácsai között, az igazi ketrecben maradnak, és keservesen bőgnek.

Összegzés és pauza

"Heltai Jenő sokkal sűrűbben ad alkalmat gratulációra: hol egy pompás kötete jelenik meg, hol egy olyan írása, melyről városszerte elragadtatással beszélnek, hol valamelyik regényét filmesítik meg, hol mint színpadi szerző szaporítja nagyszerű haditetteinek számát."⁴⁰ - írja a *Színházi Élet* (a már nagyapa és unokái meghitt pillanatairól tudósító) cikke. Heltai az *Arcok és álarok* és a *Jó üzlet* közötti évtizedben csakugyan nem

³⁹VÖ. a kritikai kiadás jegyzetével: VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák IV*, sajtó alá rendezte: FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-TÓTH Ernő, Bp., 1989, IX, 803.

⁴⁰FARAGÓ Baba, *Nagyapa*, *Színházi Élet*, 1935, 18. sz., 14.

pihen: miközben egyre újabb s újabb művekkel jelentkezik, összegzi is eddigi munkásságát.

Az összegzés formája a tízkötetes életmű-sorozat, melyet az 1918 óta maga vezetett Athenaeum jelentet meg 1923-tól 1927-ig. A tovább bővített *Verseken* és a népszerű régi kispróza-gyűjteményeken - *Az asszony körül*; *Írók, színésznők és más csirkefogók*; *Színes kövek* - kívül a nagyobb regény-sikerek is újra napvilágot látnak: a *Family Hotel*, *Az utolsó bohém*, a *Jaguár* és *A 111-es*, a sorozat utolsó kötete pedig új elbeszéléseket és karcolatokat foglal magába, *Papirkosár* címen. A hatodik kötetet szenteli Heltai a drámáknak: *A kis cukrászda* mellett - mely ekkor jelent meg utoljára - az *Arcok és álar-cokban* immár "Hat kis vígjáték"-ot találhatunk: a színpadon egyberendezett hárommal elegyítve két korábbi siker: *A nagy nő* és *Az asszonyi ravaszságok könyve* címen a *Ham-duna*, valamint *Amerikai párbaj* címen az az egyfelvonásos, melyet majd 1939-ben *Fekete golyó* címmel üdvözölhet *Az utolsó pillanat* darabjai között a Pesti Színház közönsége. Mindeközben termékeny regényíró: 1930-ban jelenik meg az *Álmokháza* és az *Életke*, 1934-ben pedig a színész-problematikát új szempontból vizsgáló *Ifjabb*.

A Színházi Élet cikkének utolsó passzusa a drámaíró ticséri, s kimondatlanul is a *Jó üzletre* utal. Az ujjongás annál is érthetőbb, minthogy Heltai, a szorgalmas prózaíró színpadon tíz esztendeje egyetlen újdonsággal sem jelentkezett.

A sajtó, főleg az Est-lapok, ahová Heltai legtöbbet dolgozik s ahol a legtöbbet szerepel a nyilvánosság előtt, e tíz évben nehezen törődött bele a drámaíró elhallgatásába. 1925 karácsonyán *Öt magyar író munkában* címmel közöl cikket Nagy István; Molnár Ferenc, Szomory Dezső, Lengyel Menyhért és Móricz Zsigmond mellett Heltait is megszólaltatja, aki azonban mintha kimondottan ugratná a serény faggatózót, a nagy semmit kovácsolva sebtében ígéretes tervvé: "Hogy mi lesz a legközelebbi darabom? Igen. Határozottan írok egyet. Most állandóan forrong bennem a téma. Kettő is. Egyszer majd az egyik megéri, és akkor leülök az asztalomhoz, és megírom. Igen. Egy háromfelvonásos vígjáték lesz. Még az idei szezonban színrekerül. Hogy miről szól? Ha ezt én most elmondanám, akkor már készen is volna. Akkor már megírtam volna. Amikor elmondom a darabom témáját, akkor kész."⁴¹ A beígért háromfelvonásos darab nem készült el, s bár Hevesi Sándor 1926-ban azt nyilatkozza, hogy a Nemzeti Színház számára Heltaitól és Molnártól szándékozik darabot kérni⁴², e törekvésnek is egyetlen eredménye - Hevesi igazgatása alatt - *Az orvos és a halál* 1931-es repríze lesz.

⁴¹NAGY István, *Öt magyar író munkában*, Az Est, 1925, 292. sz., 17.

⁴²SZOMAHÁZY István, *Hevesi Sándor a Nemzeti Színházról és önmagáról*, Pesti Napló, 1926, 294. sz., 74. Molnár Ferencről egyébként Hevesi igazgatása alatt egyetlen darabot sem hoz a Nemzeti.

1929-ben újabb esemény: a Pesti Napló két jelenetet ad ki Heltai új vígjátékából, a *Mi történik Margittal?*-ből⁴³. A rövidke részlet alapján megállapítható, hogy Heltai ebben a darabjában a tizes évek elejének bohémromantikáját idézte volna meg: az *Írók, színésznők és más csirkefogók* című 1910-es kötet egyik levélformában írt elbeszélését, az *Egy regény történetét* kezdte dramatizálni. Ez a vígjáték azonban a közölt két jelenetnél elakad; e jelenetek gyakorlatilag kimerítik az elbeszélés ötletét - Heltai valószínűleg nem jutott túl az alapötleten.

1930-ban Az Est fényképet közöl *Heltai Jenő új vígjátékát írja*⁴⁴ címen - azonban a beígért újdonság csak nem tűnik fel. Talán ez is magyarázhatja, hogy a következő esztendőben ugyanez a lap régen írt, de közönség elé sosem került Heltai darabokkal próbálja kecsegtetni olvasótáborát: "Heltai Jenő évekkal ezelőtt Ambrus Zoltánnak egy novelláját dramatizálta a színpad számára. A darab egészen új és eredeti műfaj volt, kívánta a zenét. Heltai szellemén keresztül anakronisztikus jellegű, sziporkázó szellemességű, perszifláló játék lett belőle. Címe *Türelmes Grizeldisz* lett. Ez a *Türelmes Grizeldisz* elkerült a színpadi kiadó kezébe, aki éveken át hasztalan kereste a kongeniális zeneszerzőt, aki megfelelő ritmikával és melodikával szólaltatja meg Heltai Jenő poézisét. Ebbe aztán belefáradt az író, a kiadó is, és a *Türelmes Grizeldisz* a kiadó íróasztalának fiókjába került, és aludta hosszú, végtelennek látszó téli álmát. A véletlen változtatott a helyzetén. Reinitz Béla, a jeles komponista, Ady verseinek zenés poétája darabot keresett. Kutatásai közepette kezébe került Heltai Jenő *Türelmes Grizeldisz*-e. Reinitz már az első jelenetek után fellelkesedett. A második felvonást már otthon olvasta, sőt már munkához is látott anélkül, hogy Heltai sejtette volna. Rövidesen aztán Reinitz eljátszotta munkáját Heltainak. Heltai nem akart hinni a fülének. Az intim baráti körben rendkívüli visszhangja volt Reinitz muzsikájának és Heltai gyengéd, finom lírájának. A *Türelmes Grizeldisz* most már a színpadé. Heltai és Reinitz elvégzik rajta az utolsó simításokat, és akkor átadják művüket a nyilvánosságnak." És ha mindez nem volna elég, a cikk még egy csemegével kedveskedik: "Különös érdekességet ad a helyzetnek, hogy a *Türelmes Grizeldisz* feltűnésével egyidejűleg Heltainak még egy vígjátéka is felbukkant, egy vígjátéka, amelyről ő szintén megfélekedezett, és most, hogy újra átolvasta, annyira inspirálta, hogy újból hozzáfogott a vígjáték részletes átdolgozásához."⁴⁵ Ma persze már aligha deríthető ki, melyik lehetett az utóbbi mű - az elmondottak alapján éppenséggel akár a *Néma levente* prózai változata is, melynek egykori meglétéről csak Heltai 1936-os nyilatkozatából tudunk: "A [reneszánsz olasz] novella elolvasása után rövid idővel egyszer már nekifogtam

⁴³HELTAI Jenő, *Mi történik Margittal?*, Pesti Napló, 1929, 294. sz., 67-68.

⁴⁴Az Est, 1930, 30.sz., 7.

⁴⁵[?], *Heltai Jenő két, már elfelejtett, soha nem játszott darabja*, Az Est, 1931, 57. sz., 12.

a munkához. Megpróbálkoztam azzal, hogy versben írom meg a darabot, *azután megírtam A néma leventét prózában*."⁴⁶ [Kiemelés tőlem - Gy.Zs.] - de erre semmi bizonyíték nincs. Ami a *Türelmes Grizeldiszt* illeti, a bemutató terve valamiképpen elsikkadt. A darab zenéjének nem lertük nyomát, szövegének nagy része, kéziratban, megtalálható Heltai hagyatékában.⁴⁷

Ennek az esztendőnek a nyarán azonban egy új dráma régi terve is felmerül. "Régen tartozom a Vígszínháznak egy darabbal. Ezt fogom most befejezni. Már hosszabb idő óta dolgozom ezen a darabon, mely most befejezés előtt áll. Címe még nincs."⁴⁸ Ennyi információ alapján merő hipotézis lenne a *Jó üzletre* gyanakodnunk, főleg, minthogy négy esztendeig nem zörget még Heltai új darabbal sem a Vígszínház, sem más színház kapuján.

Heltai drámaírói pauzáját több ok együtthatásával magyarázhatjuk. Egyrészt kultúrpolitikai tevékenységével, mely már a háború éveitől datálható: 1917-től (kis kihagyással) elnöke a Magyar Színpadi Szerzők Országos Egyesületének, ennek az írókat és zeneszerzőket összefogó érdekképviselői és segélyező szervnek. Egy évvel később, ahogy már említettük, az Athenaeum igazgatója lesz. 1926-tól alelnöke (1945-től majd elnöke is) a magyar PEN Clubnak. Fordítói és főképp kultúrdiplomáciai szerepe érdekesebbé teszi 1927-ben a francia Becsületrendre, a La Roubaix-ra, melyről így vall: "Ami a becsületrend lovagjává történt kinevezésemre illeti: hát bizony, be kell vallanom, nagyon jól esett. És azt hiszem, nem vagyok szerénytelen, hogy talán kicsit meg is érdemeltem annak a sok francia irodalmi munkának Magyarországon való ismertetésével, amelyet műfordítói munkásságommal s az Athenaeum élén végeztem. Száznál jóval több színdarabot ültettem át magyar nyelvre, németből, olaszból és franciából és ezeknek körülbelül kilencven százaléka francia darab volt."⁴⁹ Ezzel egy időben lesz a Színpadi Szerzők Nemzetközi Egyesületének alelnöke. 1929-től a színdarabírókat, színigazgatókat és színészeket tömörítő érdekvédelmi szervezet, a Szövetségközi Kilences Bizottság munkáját irányítja. Színházigazgatói pályája is folytatódik eközben: 1929-32 között a Belvárosi Színház, 1932-34 között pedig (Bródy Pállal és Wertheimer Elemérrel közösen) a Magyar Színház művészeti igazgatója - mindezen funkciói ismeretében korántsem meglepő, hogy "Jánost" újabb tisztelői egyöntetűen Elnök Úrnak szólítják.

Az Elnök Úr már 1928-ban így panaszkodik: "Mindig szándékomban van darabot írni és sohasem jutok hozzá. Nincs rá időm... Annyi dolgom van újabban, amióta

⁴⁶[FAZEKAS IMRE], F.I., *Beszélgetés Heltai Jenővel*, Pesti Napló, 1936. március 29., 22.

⁴⁷PIM K V 4742/41. A darab keletkezésének ideje mára kideríthetetlen, ismételt eltűnésének oka sem ismert.

⁴⁸PALÁSTI László, *Heltai Jenő beszél új munkáiról*, Magyar Hírlap, 1931. július 4., 10.

⁴⁹[VÁRÓ Andor] (v.a.), *Amíg egy magyar író eljut - a becsületrendig*, Színházi Élet, 1927, 5. sz., 3.

belecsöppentem az irodalmi közügyekbe és a magyar írók nemzetközi propagálásába, hogy bizony alig van időm magamnak dolgozni. Az az érzésem, hogy egyelőre még tudok használni a magyar irodalom ügyének és többet használok azzal, hogy a magyar írókat külföldön propagálom, mintha magam is darabot írnék a magyar közönségnek."⁵⁰ 1930-ban, miután Budapestre szervezte a Színpadi Szerzők Nemzetközi Egyesületének kongresszusát, csökkenti feladatait: tizenöt év után megválnak a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületének elnöki posztjától. "Most, hogy idestova hatvan éves vagyok, arra is kell gondolnom, hogy a magam dolgaival foglalkozzam"⁵¹ - indokolja meg elhatározását.

Ugyanakkor a nagy figyelemmel és törődéssel végzett kultúrdiplomáciai munka láttatja meg vele a drámaírás aktuális problémáit. 1928-ban ankétot indít a Nyugatban⁵² *A magyar drámaírás válsága* címmel. Ankétnyitó írásában saját keserű élményei köszönnek vissza: *Jus primae noctis* című operettjének felújítását - *Enyém az első csók* címen - az Andrassy úti Színházban 1928. május 16-án erkölcsi kifogásokra hivatkozva csaknem betiltja a rendőrség.⁵³ Nem csoda, ha Heltai a politika álszemérmére hívja fel a figyelmet: "Mi marad ma a magyar írónak? A máról nem írhat, mert akárhová nyúl, a kezére ütnek. Szent és sérthetetlen mindenki! A jó erkölcsök mindének előtt! Marad számára a múlt, amelyhez szintén csak kesztyűs kézzel szabad hozzányúlania, vagy marad egy olyan elképzelt világ, melynek nemcsak falai vannak papírosból, hanem igazi élet híjával ténferegnek alakjai is."⁵⁴ - láthatjuk, hogy Heltai mindkét lehetőség iránt érdeklődik: míg soron következő polgári darabjai a társadalmi tabukat támadják, addig mesejátékai az elképzelt világot töltik meg élettel, drámai indulattal.

Hiszen elképzelhető, Heltai színpadi elhallgatása - a temérdek egyéb elfoglaltság mellett - a felismert problémákon való töprengés, vajúdás csendje volt. Mindenesetre e csendnek 1935-től elképesztő drámaírói termékenység lesz a folytatása. Ebben az időszakban olyan, tematikailag teljesen különböző darabok születnek: a *Jó üzlet*, *A néma levente*, *Az ezerkettedik éjszaka*, *Az utolsó pillanat* két új darabja: *A fehérrózsás úr* és az *Interjú*, végül az *Egy fillér*, melyeket éppen tematikai különbségeik okán, más-más fejezetben kívánunk tárgyalni.

⁵⁰[BÁLINT György] B.Gy., *Heltai Jenő a magyar sikerekről és a magyar dráma helyzetéről beszél*, Az Est, 1928. március 11., 13.

⁵¹*Miért mondott le Heltai Jenő a színpadi szerzők elnökségéről?*, Az Est, 1930, 131. sz., 9.

⁵²Vö. Nyugat 1928/I, 173-198. és 249-274.

⁵³A darab - a sajtó nagy felzúdulására - a közerkölcsöt féltő rendőri cenzúrán akad fent. Végül a rendőrkapitány bekéri a példányt, a sajtó támadásától megszeppenve két sort kihuzat, és engedélyezi az előadást. A botrányról ld.: Pesti Napló, 1928, 114. sz., 19-20.; Az Est, 1928, 114. sz., 9.; Magyarország, 1928, 117. sz., 9.

⁵⁴HELTAI Jenő, *A magyar drámaírás válsága*, Nyugat 1928/I, 173-175.

Ötödik fejezet

Társadalmi dráma és egyéni számvetés (1935-1940)

A rossz házasság mint jó üzlet

"És mert tudom, hogy műről és költőről még sokáig fognak írni, följegyzem, nem mint kritikus, de mint tanú, a jövő irodalomtörténetíró számára: Heltai Jenő tizenkét nap alatt írta le ezt a darabot, de előbb tizenkét évig hordta magában, érlelte, fejlesztette, míg végre - remekmű születése - leszakadt róla."¹ Az irodalomtörténetíró annál nagyobb hálával tartozik Lakatos Lászlónak az - ugyan alighanem jócskán misztifikált - adatközlésért, minthogy semmi más forrás nem vall a *Jó üzlet* keletkezésének közvetlen előzményeiről - a vajúdas tizenkét esztendejét, mint láttuk, bizonytalan ígéretek jelzik csupán a sajtóban.

A végülis 1935. április 13-án a Vígszínház színpadára került darab címe első hallásra az alapszituációra utal: a nyomorgó fiatal orvos pénzért elveszi a grófi barátnőt. "Magyarország társadalmi viszonyai csaknem kizárják azt, hogy itt társadalmi dráma születhessen. A legtöbb író még ma is a társaságon kívül él, az úgynevezett társaságba alig egy párat fogadnak be, az pedig örül, hogy bent van, és ne árulja el a titkokat. [...] Marad tehát témakörnek a pesti író számára - hiszen az író csak azokat a dolgokat tudja becsületesen és jól megírni, amikben ő maga is benne van - a kávéház, a színház, az éjszaka, a nyomor, a legjobb esetben a Józsefváros és a Ferencváros kispolgári, a Lipótváros zsidó világa."² Mint látjuk, a bohózatok lipótvárosi polgárai ugyanúgy eltűntek Heltai színpadáról, ahogyan a Józsefváros poétái és masamódjai, a bankárból lett bárók - vagy éppen az élhetetlen hadimilliomosok és gyakorlatias kokottjaik is. A kiadó- és színház-igazgatóként előkelő körökbe került Heltai szelíd gúnnyal jelzi, hogy a társaság fenntartások nélkül azonosítja magát a társadalommal - az ebbe a titokba beavatott író a társadalmi drámát a társasági drámában keresi és találja meg. A *Jó üzlet*ben a Horthy-rendszer felkarolta patinás magyar arisztokrácia kerül szembe a gazdasági válságban elszegényedett polgári középosztállyal. Nem tudni, az ilyesfajta üzleteknek mennyi a valóságalapjuk - az egyik kritika mindenesetre céloz rá, hogy akad: "Alappal vagy alaptalanul az utóbbi időben gyakran terjedt el az a pletyka, hogy valamelyik megtévedt úrileány számára gazdag és előkelő szeretője névleges férjet vásárol, aki így a szégyent elpalástolja

---

¹LAKATOS László, *Heltai Jenő: "Jó üzlet."*, Magyarország, 1935. április 14., 10.

²HELTAI Jenő, *A magyar drámairás válsága*, Nyugat, 1928/I, 173-175.

és a születendő gyermeknek nevet ad."³ Annyi azonban bizonyos, hogy e pletykák színpadi tematizálása művésziileg is veszélyes gesztus, mert - amellett, hogy társadalmi tabukat sért -, könnyen a főhős ellenszenvessé válását vonhatja maga után. Ahogyan azt Kosztolányi meg is jegyzi: "Több ízben halljuk, hogy ez a fiatalember 'tisztességes'. De valóban az-e? Életkörülményei kényszerítők, hozzátartozóin segíteni kell, ezenkívül komolyan szeretne dolgozni a tudománynak, kísérleti nyulai, és egerei között. Az ilyen okolást az életben elfogadjuk, meg is bocsátunk neki, de mint nézők sokkal finnyásabbak vagyunk, a hőstől eleve elfordulunk, mert azt érezzük, hogy tetteivel egyszer és mindenkorra eljátszotta azt az eshetőséget, hogy komolyan vegyük, és erkölcsi erőt tiszteljünk benne."⁴ Püskösti Andor még csak a dráma indító ötletét védi, amikor így ír: "[Heltai] biztos kézzel építi fel ezt a nem túlságosan rokonszenves történetet, amely lassanként széppé és nemessé válik, ahogy a benne szereplő emberek nem aljasodnak közönségesekké, hanem a legaljasabb helyzetben is emberhez méltó módon viselkednek."⁵

Ennek az emberhez méltó viselkedésnek határai azonban a három felvonás során kitágulnak. "A két jelenettel, az elindulással és a lezárással Heltai jóformán ki is merítette a történetet, [...] a három felvonás idejére egyedül ő maradt a színpadon, ő volt a műfaj és ő volt a mondanivaló"⁶ - Illés Endre vélekedése akkor volna támadhatatlan, ha a *Jó üzlet* nem lépne túl a cím összefoglalta alapszituáción. Schöpflin Aladár azonban másképp látja a darab szerkezetét is, amikor az alapszituációra fokozatosan ráépülő konfliktus jelentőségét méltatja: "Ez a fiatalember jobb meggyőződése ellenére egyezik bele a házasságba s ezt mindig éreztetni kell, miközben az a veszély fenyeget, hogy ő lesz az az ember, aki a darab folyamán mindig rosszkedvű és mindig rontja a mások kedvét annál az alsóbbrendűségi érzésnél fogva, amely házassága körülményei miatt természetes, hogy feltámad benne. Heltai ezt a nehézséget finom tapintattal kerüli el, amikor beleviszi a furcsa házasságba azt a nagyon érthető és szép motívumot, hogy a házaspár külön élnek egymástól, de lélekben egyre közelebb jutnak egymáshoz s a végén ez a közeledés - itt a darab legszebb írói gondolata - akkor válik teljessé, amikor elválnak egymástól."⁷

"Ha az igazi író mindig csak arról ír, hogy Jancsi szereti Juliskát, és hogy Juliska viszontszereti, vagy nem szereti viszont, ebben mindig lesz valami, ami érdekelt fogja az embereket, ami mondani fog valamit a számukra."⁸ - a *Jó üzlet* ezen a felismerésen

³PÜSKÖSTI Andor, *Jó üzlet*, Újság, 1935. április 14., 21.

⁴KOSZTOLÁNYI Dezső, *Jó üzlet* = *Uő., Színházi esték*, Bp., 1978, I, 587-588.

⁵PÜSKÖSTI Andor *i.m.*

⁶ILLÉS Endre, *Jó üzlet*, Budapesti Hírlap, 1935. április 14., 16.

⁷SCHÖPFLIN Aladár, *Jó üzlet*, Nyugat, 1935/I, 427- 428.

⁸[BÁLINT György] B.Gy., *Heltai Jenő a magyar sikerekről és a magyar dráma helyzetéről beszél*, Az Eő, 1928. március 11., 13.

nyugszik. A rossz ízű alaphelyzet és a belőle kinövő szerelmi konfliktus küzdelme a dráma igazi tétje. A cím sötét szarkazmusára a beteljesületlen szerelem líraisága cáfol rá, amint azt a patetikus Lakatos László is megfogalmazza: "Hogyan lesz az ocsmányságból tisztesség, az eladott fiúból hős, az üzletből a világ legtisztább, legszebb, legszenvedőbb szerelme (kölcsonösen: doktor úr és méltóságos kisasszony) és hogyan kell szétmenniök, mielőtt egymáséi lehettek volna, hogyan szakad el ez a fehér házasság, hogy a méltóságos kisasszonyt elvehesse a gróf, akitől közben mégis elválík a felesége és a doktor úr a laboráns kisasszonyt, akinek még korábban elígérkezett - ez a darab nyers meséje, az adomacsontváza. De ahogyan ez történik: ez a legszebb, legemberibb, legigazibb és legköltőibb. Legheltaibb."⁹

Már ha egyáltalában rácáfol. Papp Jenő eleve a címben fedezi fel a szarkazmus helyetti iróniát, s a szerző közönségcsalogató fogásának minősíti: "Mit nevez 'jó üzletnek' Heltai Jenő ebben a vígjátékában, amelyet szombat este mutatott be a Vígyszínház? A tiszta, szép szerelmet nevezi annak, azt a titkolt és tompafényű tűzvészt, amelyik a becstelenségbe taszított férfi és a gyalázatba esett nő között támadt, a kölcsönös szenny és meghurcoltatás ellenére. Ketten nyertek valamit, ők ketten kötöttek jó üzletet: megtalálták a soha ki nem mondható szerelmet. Az élet aljas, a társadalom még inkább az, - mondja a szerző, - de legaljasabb az emberek. Ennek az egész hordának a feje fölött megtalálni a megfoghatatlant: ez nehéz dolog, de lelkesítő feladat. Heltai Jenő ezt a leletet a maga ismert cinikus melegségével egyszerűen üzletnek nevezi, leminősíti, elkeveri a sok talmi áru közé, alkalmazkodik korához és környezetéhez, nehogy rajtacsípjék a rajongáson, amellyel a tisztát és tündöklőt szereti. Jó üzletet hirdet a címlapról a Lipótváros kellős közepén, áruról és szerződésről beszél, nehogy elriassza az érdeklődőket. A jó üzletre mindenki kíváncsi. Csak a legeslegvégén derül ki, hogy amit ő egész este kitűnő üzletnek jelez, az nem bolt, nem pénz, nem nagyszerű anyagi siker, hanem légies massa, szívügy, ábránd és csak a tisztességes lelkek főnyereménye."¹⁰

Akár Papp Jenő leleményes magyarázatának adunk hitelt, akár a pragmatikusabb cím-értelmezéshez ragaszkodunk, az alapszituáció és a szerelmi szál feszültségének kibontakozását érdemes a darab egészen végigkísérnünk.

⁹LAKATOS László, *i.m.*

¹⁰PAPP Jenő, *Jó üzlet*, Új Magyarország, 1935. április 14., 23. A jobboldali lap kritikusának egyelőre enyhén antiszemita fanyalgása ekkor még a lipótvárosi közönséget célozza. Későbbi bírálatában - vö. az *Egy fillér*, *A néma levente* és *Az ezerkettedik éjszaka* kapcsán írtakkal - már hirtelen fordulattal közvetlenül a szerzőt támadja; s ha úgymond esztétikai okokból is, a sebten támadt értetlenségben mégis alighaném joggal gyanítunk napi politikai elfogultságot.

A mindenki egyként magasztalta költőiség tónusának mostani komorságát a drámai életművön belüli előzményei ismeretében mérhetjük fel. A *Jó üzlet* motívumainak soka felbukkant már előbb is Heltai színpadán: Várnai Péter családjáért - többek közt húga férjhezmeneteléért - hozott áldozata Tündérlaki Boriska családjáért - többek közt húga férjhezmeneteléért - hozott áldozatát juttatja nemcsak a mi eszünkbe, de a Heltai-darabokat immár bő két évtizede bíráló Schöpflinébe is: "Heltai Jenő szereti megmutatni, hogy a szép cselekedet mögött lehet rossz ember, a kevésbé szép mögött viszont lehet nagyon jó ember. Csak *A Tündérlaki lányok*ra kell gondolni, ahol egy kokott önfeláldozó jóságát láttuk nagyon szépen és meggyőzően színpadra vetítve." Ugyanakkor Pétert saját kutatásainak finanszírozása is motiválja, s ebben a karrierjét építő Kalotaszegi Vilmára emlékeztet, akárcsak abban a - bárha ellentétes irányú - szerepjátékban, amelyet vállal: míg Vilma elbújik a kalapszalomban, addig Péter kénytelen előbújni laboratóriumából és az előkelő családi élet színpadára lépni: bridzsezni, táncolni tanul, rászokik a cigarettára; s ahogy Vilma elbűvöli Ádámnét, Béluskát és Klárit, aképp csodálja Ágnes családja, élén a velük is lakó Adél nénivel a fiatal, szótlan és komor orvost. A vőlegényvásár, különösképpen ahogyan Péter egyszer megfogalmazza: "Nemcsak praxis nélkül való fiatal orvost [kaphattak volna ennyi pénzért], hanem letört mágnást vagy levitézlett földesurat is"¹¹ - szintén ismerős: a régi énekes bohózat, a *Bernát* cinikus szanatóriumi főorvosa, doktor Cserebűly éppen az Endre gróféhoz mérhető, ellenszenves fölénnel vásárolt magának műbetegeket, ahogyan azt a tábornoknak ki is fejtette: "azért a pénzért, amit önnek fizetek, már egy udvari tanácsost kapok és ez ma sikkesebb."

A legkönnyebben persze e legutóbbi motívum súlyosodását láthatjuk be - a szinte lineárisan fejlődő Heltainak első énekes, nyári bohózatát választja el a legnagyobb időbeli távolság a *Jó üzlettől*. Ami amott a megélhetés egyéni, ritka leleményű módozata - amilyen például a tigris állásának betöltése a *Menazséria* humoreszk-előzményében, vagy az oroszlané a *Menazsériában* -, abból itt az egyéni boldogság eddig egyetlen szentélyének, a házasságnak áruba bocsátása lesz. Váradi Péter előképei, azok a bohém fiatal emberek, akikre a kritikus utal is: "Új Heltai Jenő bontakozik ki ebben a darabban és ez az új Heltai Jenő nemcsak megérti alakjait, de együtt is érez velük és a történetbe belelopja *Az utolsó bohém* s a többi Heltai-remekművek fájdalmasan szép hangulatát."¹², a nőülés szándékában érték el saját erkölcsi tetőpontjukat - Mák Istvántól és Béluskától kezdve egészen a hadimilliomos Tommy-ig. Választottjaik: a *Nyári rege* Vilmája és Boriska számára a házasság azt a mentsvárat és bűnbocsánatot jelentette, melyre az egyik ugyan

¹¹A *Jó üzlet*ből vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYÓREI Zsolt szerk., Bp., Európa, 2001, 517-609.

¹²PÖNKÖSTI Andor, *i.m.*

még az érvényesülés reményében, de a másik már erkölcsi okoknál fogva sem vállalkozott. Itt viszont - s e különbségben már felfedezhetjük Péternek Boriskához viszonyítható tragikus elmozdulását is - a fiatal orvosnak ezt, az erkölcsi felemelkedést bizonyító elhatározást kell eladnia ötvenezer pengőért.

"Heltai Jenő gondolkozik (és gondolkoztat) afelett, amiből más szerzők *csak* darabot írnak. Nemcsak a színpadot változtatja meg, hanem a nézőteret is. Ha becsület és becstelenség relativitásáról beszél (anélkül, hogy moralizálna) a költő szuggesztív erejével tudja rákényszeríteni a közönséget, hogy vele töprengjen, vele latolgasson, vele higgyen és vele kételkedjen."¹³ Várnai Péter morózusságát azonban csak kezdetben indokolja tisztán az az erkölcsi fenntartás, amit Ágnes, ki a színi utasítás értelmében egyetlen pillanat alatt átlát Péteren, a rá jellemző nyíltsággal rögtön ki is mond: "Maga nem elég erős ehhez a dologhoz. Izgatószerekkel mérgezi és fűti magát, hogy elviselhesse azt, amit vállalt. Kéjeleg a megaláztatásban. A szenvedésből és a szégyenből próbál erőt meríteni. Ön túlságosan tisztességes ember." Ezután - és egyre inkább - annak a legküzdhetetlen érzelmnek kibontakozása kényszeríti a maga emelte sáncok mögé, ami a "medaljon" megpillantásakor születik meg, azután mind tapinthatóbb, jól-rosszul leplezett jeleit tapasztaljuk az Ágnes életformájához való, részben önkéntes alkalmazkodásban (táncolni például nem utasításra, hanem magánszorgalomból kezd tanulni), hogy tetőpontját egyrészt abban a meleg humorral ábrázolt pillanatban érje el, melyben - pontosabban melyekben, hiszen két külön pillanatról van szó - Péter és Ágnes megpillantják egymás pizsamáját; másrészt abban a grófnak adott ultimátumban, amellyel felébreszti Ágnesben a nő szuperlatívuszát: a feleséget.

Péter ultimátuma jóval szenvedélyesebb, mint a funkciójában vele azonos egykori féltékenység, amellyel *Az édes teher* Tamása visszahódította Lenkét. Ebből a szempontból megalapozatlannak kell ítélnünk a kritikus mondatát: "A drámai csomó kibogozását két olyan személy veszi a kezébe, akinek tulajdonképpeni konfliktushoz semmi tevőleges köze sincs."¹⁴ Péter és Ágnes igazi házasságuk küszöbén állnak immár, mire az alaphelyzetet visszakövetelő Éva meggyőzi Mária grófnét: válják el. S minden fél kezdeti közös óhaja ekkorra megfellebbezhetetlen kegyetlen külső erővé nő az igazi szerelmespár számára, kik a hajdan kellemetlen, átmeneti helyzetben fellelték az örök boldogság esélyét. Olyan erővé, melyet a tisztesség fogalma szentesít: Péter a tisztesség belső szabadságát választja az árán megvásárolható boldogság helyett, s ebbe Ágnes kicsit kesernyésen nyugszik bele: "Mi

¹³RELLE Pál, *Jó útlelet*, Magyar Hírlap, 1935. április 14., 14.

¹⁴PÖNKÖSTI Andor, *i.m.*

nők néha többre becsüljük azt a gazembert, aki miértünk követ el valami gazságot, mint azt a tisztességes embert, aki másokért áldozza föl magát."

Nem szabad szem elől tévesztenünk annak a körülménynek a súlyát, hogy Boriskából 1935-re férfi lett. Ez korántsem az a nemi átcsapás, aminek csodáját a *Naftalin* szekrénye produkálta annak idején. Míg a háború előtt és sokáig utána is az érvényesülés és a létharc minden eszköz felhasználását követelő kényszere azoknak parancsolt, akik mögött nem állt biztos háttérként apa vagy férj - az első elmozdulást ettől egy abszolút mellékszálban Gabi férjének öngyilkosságában ragadhatjuk meg *A kis cukrászdában* - addig a korábban jómódú középosztály anyagi ellehetetlenülése az erősebb nemet is efféle, a becsület hagyományos felfogását ignoráló paktumokra szorítja. Mindemellett világosan látszik, hogy az ilyen kényszerhelyzeteknek most is a nők az igazi beavatottjai - Várnai Péter sorsát az ügyében közvetlenül vagy közvetetten érdekelt nők bonyolítják: Ágnes, Éva és Mária grófné. Ágnes származásáról annyit tudunk, hogy a grófnél nevelkedett, és Mária grófné levetett ruháit hordta boldogan - jogosnak tetszik a gyanú, hogy a gögős Gáthy család valamely távoli, elszegényedett oldalágának leszármazottjáról lehet szó. Az ő sorsa Péterével párhuzamos: a jó üzlet gondolata valószínűleg nem az ő agyából pattant ki, s ugyan végső soron ugyanolyan szenvedő alanya a gróf önző és szerencsétlen ötletének, mégis szilárd jellemével és szerelmes rajongása magyarázta határozott öntudattal áll ki mellette egyetlen aktív pillanatában: midőn a medaljon megmutatásával megghiúsítja Péter és Endre gróf semmi jót sem ígérő találkozását. Péterrel könnyedén, nőisége gerjesztette, de a tisztesség s az anyaság egyértelműen féken tartotta kacérsággal viselkedik, míg meg nem sejti férje némaságának igazi okát, s a polgári házasságkötés barátságtalan szertartása ellenére nem éli meg ő is döntő változásnak a férjhezmenetelt. Az ő reakcióin lemérhető, mekkora balfogás is ez az álesküvő: az "igen" kimondásától kezdve függ attól a viszonytól, mely Péterhez köti - olyannyira, hogy közös lakásukban még Endre gróf közeledését is visszautasítja. A gróf férfiatlan halogatása s Péter saját rendszerén belül tanúsított következetessége hasonlítják meg végképp magával az ultimátum estéjén; erre később, a búcsú pillanatában majd így emlékezik vissza: "Volt egy pillanat, egy este, amikor nem csak el tudtam képzelni azt, hogy az uram, hanem éreztem, hogy igazán az". Érzelmeinek kényszerű megvallatlansága állítja párhuzamba Péterrel: ebben az elfojtottságban rejlik kettejük közös titka, mely kissé *A kis cukrászda* Tommy-Gabi románcának burkolt kibontakozására emlékeztet.

Abban az adok-veszek világban, ahol a férjet vásároló gróf szervilis ügyvédje fontoskodóan fogalmazza meg az egész kor és felfogás feletti vádbeszédet a szerződés legfontosabb pontjaként: "szeretetet, gyöngédséget, hűséget nem hogy nem kérjünk öntől, hanem a leghatározottabban tiltakozunk ellene és visszautasítjuk", Ágnes szerelme az ön-

magával szembeni őszinteség pillanatában - melynek Mária grófné a tanúja - legfeljebb az együttérzésig juthat el. "Elhagyott voltam, egyedül voltam és ugyanazt éreztem, amit két ajtóval odább az a másik ember... Megsajnáltam! Ez van, Mária. Idill nincs." Endre gróf iránti elkötelezettségét - íme, Heltai szelíd, könyörtelen iróniája! - csak akkor vallhatja meg, midőn az már nem több, mondjuk úgy: oroszlánbőrnél. Péter és Ágnes szerelme pedig abban a kimondatlanságban hervad el, amit a kritikus így méltat: "Mikor elbúcsúznak egymástól, mind a ketten arra a bizonyos estére gondolnak és mind a ketten csak két szót mondanak, hogy 'én is...' ; 'én is...'"¹⁵ A megvallatlan szerelem édesbús hangnemét Illés Endre költőien jellemzi: "A dialógus, amelyből oly természetesen hajt ki a mosoly és elborulás, mint tavaszi faágon a rügy és virág. [...] Érzelmesség, melyet a mosolytól a megvilágítás foka különböztet meg."¹⁶

Évában, Péter menyasszonyában, a törekvő medikában, nyoma sincs a Péterre és Ágnesre olyannyira jellemző lemondásnak, mely egy felsőbb, lélekben arisztokrata értékrend eleganciája. Éva okos, ügyes, céltudatos nő, aki nem válogat az eszközökben, s végül meg is kapja, akit akar. Péter sorsát eldöntő cselekedetéről a férfi az utolsó pillanatban, véletlenül értesül, és megdöbbenése nemcsak Ágnes elvesztésének, de a bármilyen praktikára gátlástalanul hajlandó Évában való csalódásnak is betudható. E csalódás oka megint társadalmi szintű: a harmincas évek közepére a társadalmi hierarchia kialakulása az új, gazdasági alapon is befejeződött, azon változtatni egyéni döntés és elszánás immár képtelen. Az individuális szabadság legfelső foka a saját korlátok maradéktalan, szigorú fenntartása: ennek szenvedő hőse Péter, kinek ha függetlenségét fel is kell áldoznia, hát legalább minden gesztusával hangsúlyozza, hogy ő csak a szerződésnek engedelmeskedik, ahogyan azt Ágnesnek leszögezi: "Üzletfelek vagyunk. Én eladok, ön vesz... Én jól járok, alkalmasint ön sem fizet rá. Ezzel a dolog el van intézve", sőt még Ágnes viccein sem hajlandó nevetni, mondván: "ez nincs bent a szerződésben." Ez ellen az utolsó szabadság ellen vét Éva, amikor könyörög a grófnénak - Péter visszanyert szabadsága így, szerződés ide vagy oda, nem több alamizsnánál.

Mária grófné, a saját úri környezetébe menthetetlenül bezárt, reakcióiban így a beltenyészetű arisztokratának az operettekben szívesen karikírozott idiotizmusát (gondoljunk csak a *Mágnás Miska* Pixijére és Mixijére) képviselő, ugyanakkor éles eszű, minden szentimentalizmustól mentes, önkényében veszélyes teremtmény, ki a gordiuszi csomót nem is annyira szeszélyből, hanem egyrészt gögből vágja át: "Azt, amit Endrének ígértem, Endre továbbígérte az ügyvédnek, az ügyvéd az orvosnak, az orvos a doktor-

¹⁵PÖNKÖSTI Andor, *i.m.*

¹⁶ILLÉS Endre, *i.m.*

kisasszonynak - ez a baráti váltó nagyon sok kézen ment keresztül. Endrének aligha váltottam volna be, de amikor egy külvárosi szövetkezet mutatta fel, kifizettem." Másrészt pontosan felméri, hogy Ágnesen immár az igaziba forduló látszatházasság felbontásával állhat bosszút. Mert a hatalom bizonyosságában a szeszélyes asszony, akit e meghatározó jellemvonása furcsamód régi kedves hősünkhöz, a ferencvárosi angyalhoz hasonít, nagyonis egyetlen konkrét indulat: a bosszúvágy hatására cselekszik; ha úgy tetszik, ama régi angyalnak sötét párja ő, a szegények jólelkű védelmezőjével szemben az arisztokrata, unalomból fakadt rosszakarat angyala. Mint látjuk, a lelki és társadalmi arisztokratizmus inkább ellentétes, mint rokon fogalmak ebben a társadalmi kérdéseket csak ennyire érintő drámában.

"Aki a pénzt felkínálja, nem tehet szemrehányást annak, aki elfogadja..." A rokonszenves, komikus nagynéni-mellékszereplő, Adél szájába adott mondatnak tengelyén forog a *Jó üzlet* kapcsolatrendszere. Aki tiltakozik, az még nem tisztességes, csak a kelleténél mohóbb - Endre gróf ugyanazzal gyanúsítja a házasságában felengedni nem tudó Pétert, mint a zsíros jutaléknak dudorászva örvendező, lelkiismeretlen ügyvéd a vőlegényéért síkra szálló Évát. Más emberi kapcsolatnak, mint a közös érdeken alapuló cinkosságnak nemigen leljük nyomát a darabban: Ágnes gyermeki rajongása Endre gróf iránt, Adél őszinte, anyás vonzalma Péterhez, Ágnes és Péter más irányú ígéretek megfojtotta szerelme mit sem változtathatnak azon a helyzeten, amit a gróf kényelemszeretete - amivel ódzkodik dűlőre vinni házassága ügyét - teremt, és Mária grófné gögje s bosszúvágya old meg. A házasság, az eddigi lehetőség, csúfosan megbukott, éppen a fonákjáról látjuk: mihelyt Ágnes beleszeret Péterbe, válnia kell tőle; s mihelyt, ezzel kölcsönhatásban, kiábrándul Endre grófból, hozzá kell mennie, hogy egyetlen vigaszt ezután gyermekében lelhesse fel. S ezzel elérkeztünk az egyetlen perspektívához, Ágnes anyaságához, amely - kimondatlanul - a jövőbe mutató bizonytalan ígéletben keresi a boldogság evilági megvalósulását. A szereplők jelenében minden elvégeztetett.

Már *A masamód* négy felvonásának háromra húzása kapcsán foglalkoztunk a társadalmi dráma egyik alapvető jellegzetességének, az utolsó előtti felvonást záró nagyjelenetnek elbagatellizálásával. *A Tündérlaki lányok* és *A kis cukrászda* egyértelműen mutatták, hogy Heltai tudatosan és következetesen tér el a nagyjelenet jól bevált sablonjától. A szerkesztésben - a tematikai fordultnál évtizedekkel előbb - jelenik meg az igazi izgalmakat és drámai fordulatokat a végére tartogató mesemondó. A nagyjelenet áthelyezését egyetlen kritikus sem róta fel Heltainak, sőt Schöpflin most magasztalja érte: "az a ritka eset áll be, hogy a darab kissé lassú indulás után egyre gyorsítva a tempót, az utolsó

jelenetében jut legmagasabbra s ebben a szűkszavú jelenetben jelenik meg teljes díszében a költő."¹⁷

Inkább a költő, mint a jogász. Legalábbis a szakember, az irodalmár, de polgári hivatását tekintve ügyvéd Falu Tamás a befejezés jogi vonatkozásaiban talál formai kifogásolnivalókat, amelykeről levélben számol be Heltainak: "Először: mikor a közjegyzőhelyettes bejön, s aláírja a házaspárral az ügyvéd által készített okiratot. Ez jogilag helytelen, mert házastársak között létrejött vagyoni jogi megállapodás csakis *közjegyzői* okirat formájában érvényes, az aláírások hitelesítése nem elégséges, vagyis itt a forma a lényeg. Ezt a jelenetet úgy kellene megoldani, hogy a közjegyzőhelyettes hozza be az okiratot, ő tegye a házaspár elé, hogy ezek pillanatnyi átfutás után aláírják. Másodszor: az ügyvéd bejelenti, hogy Somló és Darvas [Falu Tamás nem a figurák, hanem a színészek nevét használja: Várnai Pétert Somló István, Ágnes Darvas Lili alakította a bemutatón] házasságát hűtlen elhagyás címén bontatja fel, s a pert 'holnap' megindítja. Ez házassági jogi lehetetlenség. Közjegyzői okiratba foglalt tanúsítvánnyal kell igazolni, hogy a házaspár több mint *hat* hónap óta külön élnek. Ez a jelen esetben nem igazolható. Az ügyvéd egyszerűen hagyja el, milyen címen akarja felbontani a házasságot. Más jogcím található bőven, hiszen az ügyvédek azért vannak, hogy ilyent találjanak."¹⁸ S noha Heltai védekezik: "Igen tisztelt Uram, engedje meg, hogy darabom iránt mutatott szíves érdeklődését hálásan megköszönjem és egyúttal tisztelettel és szerényen megemléksem, hogy annak idején, amikor a darabot írtam, az ügy jogi részét is megtanácskoztam egy-két ügyvéd jóbaráttal. Ennek megvolt az az eredménye, hogy a darab, ha másként nem is, jogilag kifogástalanul volt fölépítve. A próbák alatt sok mindenféle húzás, rövidítés és összevonás történt, ennek következménye lehet az a bántó hiba, amelyet Ön kifogásol!"¹⁹, de a szöveget már kiigazítva jelenteti meg a Színházi Életben.

A befejezés dramaturgiai feszültségét ugyanakkor Kárpáti Aurél elemzi találóan: "Péter ugyan vállalta a becstelenség vádját *mások* előtt, de *ön maga* ítélőszékétől még boldogsága árán sem kap felmentést. Ágnes a gróf felesége lesz, Péter el fogja venni Évát, - ez a kettős házasság azonban itt korántsem vígjátéki happy end. Sokkal inkább új dráma kezdete."²⁰ Ebben a boldogság kétségét mind nyomatékosabban felvető befejezésben ismeri fel Hatvány Lili Heltai legsajátabb mondandóját: "Gyönyörű darab a 'Jó üzlet'. Gyönyörű és vidám és szomorú. Happy end helyett ugyanazzal a kis könnyes mosollyal

¹⁷SCHÖPFLIN Aladár, *Jó üzlet*, Nyugat, 1935/I, 427- 428.

¹⁸Falu Tamás 1935. április 21-én kelt levelének lelőhelye: PIM K V 3823/189/3.

¹⁹Heltai három nappal később, április 24-én válaszol. Levele Falu Tamás hagyatékában található: PIM K V 4320/31.

²⁰KÁRPÁTI Aurél, *Jó üzlet*, Pesti Napló, 1935. április 14., 20.

végződik, mint 'A masamód', 'A Tündérlaki lányok' és 'A kis cukrászda'. Ez a végtelenbe elcsengő mollakkord, Heltai specialitása - vagy talán az élete. Bevalljuk szégyen nélkül sírtunk a végén, pedig nem egykönnyen szoktunk sírni, és akkor is legfeljebb magánügyben."²¹

Heltai a *Jó üzletben* végeredményben leszámolt jelene társadalmával, oda már csak emlékezni s magával számot vetni tér vissza; a boldogság örökkön hirdetett jogát ezután a mesékben keresi; mindjárt a Várnainál szerencsésebb, mert mesés korban született Péter: Agárdi Péter, a néma levente sorsában.

Mielőtt azonban ennek, a valósághoz képest emelkedettebb értékrendnek érvényesülését vizsgálánánk a különféle tematikájú mesejátékokban, egy részükhöz képest előreszaladva (azaz *A néma leventét* s *Az ezerkettedik éjszakát* átugorva) most az emlékezésben és számvetésben tekintsük át Heltai búcsúját a polgári világtól! Ezzel a megoldással lesz ugyanakkor töretlenné Heltai vígszínházi pályafutásának krónikája, hiszen verses mesejátékait a Magyar Színház mutatja be, míg *Az utolsó pillanat* premierjére a Vig kamaraszínházaként működő Pesti Színházban kerül sor 1939. december 9-én, az *Egy fillérére* pedig a Vígszínházban, 1940. december 11-én.

Négy utolsó pillanat

"Egy kicsit kabaré-hangulatba jutunk, azt nem lehet tagadni"²² - reflektál régi kedves ismerősünk, Schöpflin Aladár *Az utolsó pillanat* több külön darabból szerkesztett kompozíciójára. A fenntartás, ami Dékány Andrásnál már komoly kifogássá, bírálatának lényegévé sűrűsödik: "Nem tudjuk eldönteni, mi adhatta azt az ötletet, hogy a színház (ha először és utoljára is) átnyergeljen a kabarérendszerre, de a választás mindenesetre nem volt szerencsés."²³, annál különösebben hangzik, mivelhogy szűk másfél évtizeddel ezelőtt az *Arcok és álarok* egyfelvonásosainak összekapcsolásakor senki emberfiában fel nem merült ez, a színházi kritikában bizony dehonesztálónak számító utalás.

Mindemellett a könnyű műfaj felemlegetése nem Heltai kabarészerzői múltjának-félmúltjának felhánytorgatását célozza, hanem a kompozíció egységét firtatja, pro és kontra egyaránt. Az út, melynek stációit Schöpflin rajzolja meg: "Heltai érdekes helyekre vezet bennünket, a házasságközvetítő irodájába, elegáns mulatóhelyre, misztikus, ko-

²¹HATVANI Lili *Színházi levele*, Színházi Élet, 1935, 17. sz., 14.

²²SCHÖPFLIN Aladár, *Az utolsó pillanat*, Tükör, 1940, 1. sz., 64-67.

²³[DÉKÁNY András] (d.a.), *Az utolsó pillanat a Pesti Színházban*, Új Magyarország, 1939. december 10., 15.

mor helyiségbe, ahol a Halál lakik, a kiöregedett színésznő szalonjába"²⁴, Dékány szerint zsákutcákba vezető vargabetűk egymásutánja. "A gyűjtőcím valahogy azt akarja kifejezni, hogy a négy darabocska cselekményének megoldása magán viseli az 'utolsó pillanat' megállapítását, de ezen a nagylélekzetű csokorfoglalaton túl nincsen semmi, ami bármilyen vonatkozásban is megadna valamilyen folyamatosságot. Így azután az történik, mint amikor az embert hol hideg, hol pedig forró vízzel öntik nyakon."²⁵ Ezzel szemben Vázsonyi Endre, csatlakozva a "kabaristákhoz", a sokféleségben inkább üdítően megkülönböztető, semmint összekötő jegyet lát: "A bemutató sikere hihetőleg ismét jóidőre leszámolt azzal a felelőtlen és alaptalan hiedelemmel, amely az önmagukban lezárt, rövid színdarabok műfaját a kabarédeszkákra száműzte, és ezzel valóban denaturálta is. A Pesti Színház négy egyfelvonásosának összefoglaló címe - 'Az utolsó pillanat' - azt sejteti, hogy a kis komédiák között tartalmi, eszmei vagy legalább hangulati összefüggés van, holott a sorozatnak egyik értéke éppen az, hogy darabjai tárgyukban, ötleteikben, s még igényességükben is szerencsés változatosságban különböznek egymástól."²⁶

Tekintsük hát Vázsonyi méltatásának szellemében először külön-külön az egyfelvonásosokat! A *Fekete golyó*, amely *Amerikai párbaj* címen már megjelent az életmű-sorozat hatodik kötetében, az *Arcok és álarcok* darabjai között, miniatűr bohózat, a műfajnak Heltainál már évtizedek óta nem látott értelmében. A cselekmény mozgatója megint a szerelmi háromszög: Stübnerné, Badacsonyi Kázmér és a mindenről tizenöt év boldog házasságtörés után értesülő Stübner háromszöge, mely a bohózat sablonjának megfelelően az *in flagranti* milliomodik leleményes megoldásába ér. Az egyoldalú amerikai párbaj sajátos változatában két fekete golyó közül csak a sértett fél húz - ám az öngyilkosság kötelezettségét a nősülésé váltja fel. A végkifejlet szintén tipikus: az elvált Kovácsné házasságközvetítő-irodájába toppanó Badacsonyi végülis a hölgyet veszi feleségül. A főszereplőnek, a SzemmértékHITELESÍTŐ Hivatal aligazgatójának körülményeiben nem nehéz a régi nyári bohózatok hőseiére ismernünk: ha nem is magánpraxist vivő jómódú ügyvéd vagy orvos, de jelentős fizetést húzó állami hivatalnok, értékes ingatlanok biztosította aranytartalékkal.

A frappáns, a jellemkomikum kínálta lehetőségekkel ötletesen játszó bohózat - melyben a nősülési kényszer motívuma a műfaj követelményeinek szellemében devalválja a régi bohózatok meghaladásában, a vígjátékokban prezentált bohém-hősnek erkölcsi netovábbjaként méltatott nősülési hajlandóságát - dúskál a bonmot-kban és a mondatok szintjén megjelenő szellemességben is, mindenfajta társadalmi kérdés boncolgatásának -

²⁴SCHÖPFLIN Aladár, *Az utolsó pillanat*, Tükör, 1940, 1. sz., 64-67.

²⁵DÉKÁNY, i.m.

²⁶VÁZSONYI Endre, *Az utolsó pillanat*, Újság, 1939. december 10., 17.

kivéve a horribilis pénzösszegekből kikövetkeztethető súlyos inflációt, mely azonban csak közvetett szerephez jut - és belső konfliktusnak rovására. A házasságtörés évtizedek óta nem látott motívumából indító darab voltaképpen egyetlen vonásában tér el a *Bernát* vagy a *Naftalin* meghatározta típustól: a szereplők idősebbek. Kovácsné "35-45 éves, úgynevezett 'még mindig szép' asszony, kellemesen érett és gömbölyű", Badacsonyi pedig "körülbelül 45-50 éves, kopaszodó, pápaszemes, borotvált arcú, szikár ember" - és noha "lehet kövér is, pápaszem nélkül, szakállas, bajszos", mármint Badacsonyi, ez mit sem változtat a tényen, hogy inkább a régi bohózatok hősei szüleinek, mondjuk, Csaplárosnak és feleségének korában járnak. A szituáció és a stílus alapján igazat kell adnunk Vázsonyinak, aki megállapítja: "a *Fekete golyó* című bohózat inkább csak afféle kellemes és könnyes *lever de rideau*-ja az utána következőknek."²⁷ Talán ez az utána következőkhöz képest könnyű hang az oka, hogy a bohózat hamar eltűnik a sorozatból: az 1939. december 9-i premiért követő harmincnégyszáz előadásból csak az első hatban játszották el a *Fekete golyót*.

"A soron következő darab finomsága, egyszerű, szomorkás humora megkapó kontrasztja az előbbinek. Címszereplője, az öregedő '*Fehérrózsás úr*', utolsó estjét tölti Budapesten, ahová csak látogatóba érkezett haza külföldről. Frakkban, cilinderben, abba a kis mulatóba téved, ahol ifjú éveiben mindennapos volt. Valakit vár. Vajon kit? 'A múltat várom' - sóhajtja. De csak egy kis táncosnő keresi fel a szeparében, s a téma, amelyről kettesben elbeszélgetnek, bizonyára sokban különbözik amattól, amelyre a görli számított. 'Olyan szépeket mond, mint a filmekben' - gügyögi s szívesen ajánlja fel, hogy alkalmilag és kivételesen, hűtlenné válik szerelméhez, a szakszofónoshoz. A csendes öregúr búcsúzik: reggel indul a vonatja s másnapról nem igen gondolhat többé a múltra. Szépen és a nagypénzű vendégnek járó alázattal köszönnek el tőle a pincérek és Hercsikné, az élemedett virágáros-asszony. Az előkelő úr pedig talán sohasem tudja meg, hogy az ősz hajú virágárosnő maga volt a múlt, amely csendben és titokban mégis megjelent a reménytelen randevún: valaha Péntek Nussinak nevezték, és három szál fehér rózsát kapott minden este egy fiatal úrtól, aki később külföldön telepedett meg. 'Mit gondol, csakugyan nem ismerte meg' - kérdi a pincér. 'Nem tudom - mondja Hercsikné - talán megismert...' "²⁸

A *Fehérrózsás úr* ötlete abból a forrásból táplálkozik, melyből *A Tündérlaki lányok* alapötlete: *A Tündérlaki lányok* című, 1914-es novelláskötet darabjai között foglal helyet *A francia szoba* című párbeszédes jelenet, mely a görli kivételével mindenestül tar-

²⁷VÁZSONYI, i.m.

²⁸VÁZSONYI, i.m.

talmazza már e vígjáték cselekményét. Tekintve, hogy az 1927-es, egyfelvonásosokat magába foglaló *Arcok és álarcok*ban még nincs ott, átírását 1925 (az *Arcok és álarcok* színpadi premierje) és 1939 közé tehetjük. (Ne csodálkozzunk rajta, hogy az idős Heltait jellemző nosztalgia már 1914-ben felsejlik - hogy milyen fiatalon kezdi a nosztalgiát, arra éppen a kabarédalokból, példának okáért az 1901-es *Vén kocsis dalából* következtethetünk.)

A vígjátékban a fehérrózsás úr és az öreg virágárusasszony mint a megöregedett Pázmán Sándor és Tündérlaki Boriska állnak egymással szemben, s viszonyuk Heltai kabaréköltészetének másik remekét, az 1911-es *Versek* kötet *Azóta* ciklusában meg is jelentetett *Regényt* idézi. A görli behozatala s vele a korkülönbség dacára megszülethető kapcsolat megjelenítése többértelmű: egyfelől nosztalgikus megélesztése a régi fiatalemberek s masamód-erkölcsű színésznő kedveseik hajdani románcának. Másfelől a korkülönbség eddig ab ovo csak érdeken alapulható motívumának, a fiatal színésznő s az idős, bőkezű mecénás viszonyának meghaladása. A *Fehérrózsás úr* e motívum újragondolása révén jeleníti meg a drámaíró Heltai által először ábrázolt, lírai finomságú témát: az öregedést. E legfontosabb szemszögből a sorozat negyedik darabja, az *Interjú* tekinthető e vígjáték ikerdarabjának.

A kettő között bemutatott *Az orvos és a halál* abszolút nem színpadi újdonság: mint azt már említettük, az 1925-ös vígszínházi premier után a Nemzeti Színház 1931-ben felújította, ezúttal egy legfeljebb hangulatában és terjedelmében rokon darab, Sierra Martinez: *A pásztorok* című egyfelvonásosának párjaként. Itt és most, a négy darab teremtette új összefüggésből kiragadva, semmit nem kívánunk hozzátenni a korábban elmondottakhoz; a darab atmoszféráját felidézendő, mégis ideiktatjuk Schöpflinnek *Az utolsó pillanat* apropóján írt szép szavait: "Egy fél órára el is komolyodunk, mialatt *Az orvos és a halál* című kis darabot játsszák. Nemcsak azért, mert a halálról van szó benne, arról, hogy a halál halhatatlan, mint az élet, hanem azért is, mert újra érezzük, hogy ez a kis groteszk valójában kis remekmű, olyan, mint egy elegáns vitorláshajócska, amely könnyedén siklik az enyhén hullámozó víz felett, de alatta sötét mélységek húzódnak meg."²⁹

Az *Interjú* című vígjáték hőse, az egykori "nagy nő", aki Heltai színpadán először Cziczay Panniként és Patkány Etusként cserélte kegyeit aranygyűrűkre. Satori Böske, az operett régi csillaga, egykor két király szeretője, az egyiktől szintén gyűrűt, a másiktól pompás gyöngysort kapott emlékül - ahogyan ezt a hozzá interjút készíteni érkezett

²⁹SCHÖPFLIN Aladár, *Az utolsó pillanat*, Tükör, 1940, 1. sz., 64-67.

újságírónak, Karvaly Sándornak el is árulja. A kedvesen pimasz, agilis újságíró éppen úgy utódja a régi Pázmán Sándornak, ahogyan Mancsi a *Fehérrózsás úrban* a régi táncosnőnek. Szenvedélyre azonban váratlanul nem a nagymamái kort megért primadonna unokája, a tizenhét esztendősz Gizike, hanem maga a máig gyönyörű primadonna gyűjtja. Nem csoda: hála a kozmetika s a masszázs jótékony eredményeinek, a nagymama "egy kicsit nagyon érett, de nagyon szép asszony. Lehet ötven éves, de lehet hatvan is. Egyetlen ősz hajszála sincs. Remek frizura, frissen festett, frissen hullámosított haj. [...] Rózsás arc, bőven rúzsosított száj, tépett szemöldök, műszempilla, piros köröm. Úgynevezett 'igéző pongyola' van rajta."³⁰ A hangsúly e darabban is a múlt - ezúttal némiképp művi - meglelevenedésén, az ifjú újságíró sikeres hódításán, e színháztörténetnek szóló főhajtáson van, amit csupán kiegészít a bájosan kacér, ironikus zárlat: midőn Karvaly Sándor, ujján a király gyűrűjével - amit a nagymama, saját bevallása szerint, egyszer odaajándékozni készült annak, akit majd nagyon szeret - távozik, a nagymamából megéledt nagy nő telefonon újabb hat másolatot rendel az ékszerből, a nagy keresletre való tekintettel. A korkülönbség itt is az őszinte vonzalomban oldódik fel, s a régi ideáltól, a nagy nőtől szépen, csáberejének változatlan, a patinától csak növelt teljében búcsúzhatunk.

Íme, így fest külön-külön az a négy darab, melyet a szerzői igény a Vigszínház kamaraszínházában egybekomponált. Hiába a Vázsonyi-féle, változatosságot méltató vélemény, bennünk mégis eleven az igény, hogy egyberendezésükben a mennyiségi teljességet meghaladó elképzelést keressünk. Nemcsak bennünk - ugyanez a törekvés mozgatja a Magyar Nemzet mára azonosíthatatlan szignójú kritikását is, aki ünnepélyes pátosszal erre a következtetésre jut: "A Pesti Színház színpadán szombattól kezdve minden este egy nagy író mesél. Az utolsó pillanatról szólnak meséi, a lét és vég között lebegő titokzatos percről, mielőtt örökre megállana az idő, a végtelenbe hullának mind a dolgok s az ember megkapná Istent és elveszítené önmagát. De ez az utolsó pillanat még az emberé. Az emberé, aki most, ez ámúlt és rokontalan percben, az elmerülő idő és a felbukkanó tudat végtelen mélyére szállva, sejti meg eredeti rendeltetését: az örök életet. E perc azonban már se bűnbánásra, se harcra nem elég. A nagy ígéret örökre elveszett, s kérdés, hogy az, mit önkárpótlásul az ember kitalált: a halhatatlanság, megmarad-e? A szerényebb halhatatlanságot kéri Heltai meséiben négy ember. A kispolgár pénzben, földben, házban, aranyban óhajtja e földön maradandóvá tenni életét. A világfi a halhatatlanságot egy asszony emlékében szeretné megszerezni, az orvosprofesszor a tudományban akar magának örök emlékoszlopot emelni. A primadonna gáláns kalandok emlékét vágyja

³⁰Az *Interjú*ból vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Interjú* = Uő., *Menaszéria*, Bp., 1962, 195-225.

megörökíteni. Végül azonban kiderül, hogy ez is, más is és minden hiába. Nincs halhatatlanság se, hiszen még maga a halál se halhatatlan."³¹

E lelkesülés megvesztegetően hat ránk s a pillanat jelentőségének felismerését fontosnak és igaznak találjuk - csak hogy nem a taglalt összefüggésben. Úgy véljük, a négy darab legfontosabb közös sajátsága, hogy Heltai korábbi műveit idézik fel, s amennyiben túllépnek rajtuk - mint a korkülönbség ellenére kibontakozó vonzalom motívumában -, azaz csak az egykori konfliktusok tompítását s ezzel a minden ítéleten túli, engesztelt emlékezést szolgálják. Míg a *Fekete golyó* a bohózatok korszakát eleveníti fel, addig a *Fehérrózsás úrban* és az *Interjúban* a vígjátékok favorizált típusai lépnek még egyszer színpadra. *Az orvos és a halál* olyan meghatározó fontosságú, de tematikájában és problematikájában mindezidáig egyedi darabja a drámai életműnek, hogy e kései sommázatban önmagát kell felidéznie. Ezt a múltidézt egyetlen konkrét közös motívum húzza alá a négy felvonásban: a szereplők életkora. Badacsonyiról és Kovácsnéról, a fehérrózsás úrról és Hercsiknéről, végül a nagymamáról sorban kiderült, hogy javakorabeliek - a hölgyek persze inkább: érettek; Bársonykézzől pedig még 1925-ben megtudtuk, hogy már akkor sem volt fiatal. Ezek az emberek szépek és nemesek, akár nagymamácska és nagypapácska ama régi kabarédalban³². És mert a régi Heltai-darabok szólamait variálják újra, alakjukon átsüt az eddigre hatvannyolc esztendő költő összegző mosolya.

Úgy érezzük, a cím megfejtését nem annyira a szereplők sorsában, hanem a Heltai drámaírói korszakaira való reflexióiban kell keresnünk. Nem a szereplők döntő pillanatairól van itt szó, mint az *Arcok és álarcok* idején, hanem, sokkal szubjektívebben, a szerző utolsó pillanatáról, arról a pillanatról, melynek teltségében helyet kell kapnia minden régen próbált íznek - a polgári színjáték tematikáján belül. Ez az összegzés azt a számvetést előlegezi meg, amelyen az *Egy fillér* hősének - ne feledjük: *A királyné apródja* és a *Karácsonyi vers* költői óta nem láttunk sikeres, beérkezett, elismert költőt vagy író Heltai színpadán! - át kell esnie; mintha az a kondérnyi olaj lenne e négy egyfelvonásos, amelyből ama bizonyos tálentumot elő kell majd halásznia.

Az utolsó pillanat vígjátékaiban hőseitől köszön el a polgári író: hangja megbocsátó és meghatott. Amikor önmaga felett készül ítéletet mondani, következetes lesz és könyörtelen - aki másoknak oly könnyű szívvel mérte a mosolyos bocsánatot, saját magát nehezen oldja fel.

³¹(u.), *Az utolsó pillanat*, Magyar Nemzet, 1939. december 10., 22.

³²HELTAI Jenő, *Nagymamácska*. A Szirmai Albert megzenésítette dal szövege a *Fűzfásip* kötet *Kabaré* című ciklusában jelent meg: Bp., é.n. [1913], 125-126.

Retúrjeggyel a kínai pokolba

"Reális keretbe foglalt irreális történet, amelynek finoman bogozott, dús szárazsú eseményei tulajdonképpen a képzelet síkján játszódnak le a halált megelőző, *utolsó pillanat* tömörített és felfokozott drámai feszültségében."³³ [kiemelés tőlem - Gy. Zs.] A kiemelés a Kárpáti Aurél sugallta - *Az utolsó pillanat* és az *Egy fillér* közötti - szoros kapcsolat nyomatékosítására szolgál: míg az előbbi kompozícióban a polgári drámaíró addigi életműve felett tart seregszámlát, addig itt önnön írói lelkiismerete feletti ítélkezésre szólítja közönségét. Az önmagának ástott verem már *Az utolsó pillanat* végkicsengése folytán tökéletes csapda: azáltal, hogy az egykori, a polgári világ keretei között szükségképpen adódó konfliktusokat szomorkás emlékké, tiszta hangulattá oldja a nosztalgia, a visszatekintő szemében a drámai életmű veszít súlyából - megmérettetik és könnyűnek találhatik. Az egyszer már idéztük, könnyed belátás: "szegény ember voltam és vagyok, azt kellett csinálnom, amiből a színházakkal együtt én is megéltem"³⁴, így válik nehéz önváddá az idős költő lelkében, mely lélek egyszerre bölcs kínai koldussá, alvilági lélekvezetővé testesül: "Tiszteletre egy csöppet sem méltó testvéred vajmi gyakran ír szemetet. Nézz körül, kiváló remete... némi jómodot és kényelmet látsz itt, jó bútorokat... szép régi holmit... Ez a ház az enyém... pénzem is van a bankban, nincsenek gondjaim, kapum előtt az egyik autóm, a másik a garázsban... Szeretek is jól élni, utazni, szeretem a mulatságos társaságot, a finom italt, a jó szivart... a szép nőt... ehhez pénz kell..."³⁵

A lelkifurdalást fogadatlan prókátorként nagy jóakarattal, de kevésbé meggyőzően enyhíteni igyekvő Hegedüs Géza³⁶ hiába siet megjegyezni: "Nem Heltai személyes valomása, hiszen a játékbeli költő életkörülményei, gondtalan élete, autói, saját háza, bankbetétje igazán nem jellemző a jól kereső, de mindig pénzzavarban élő Heltai Jenőre."³⁷ Megcáfolhatjuk ezt az éppen tárgyilagosságában gondatlan kijelentést magával a darab egyik jelenetével is, ahol a költő a gyakori kölcsönöket hánytorgatja fel a látomásában megjelent bankvezérnek, amiket uzsorakamattal kellett visszaadnia; de szebb, ha Németh László megállapítását vetjük ellene, amit az isteni útmutatást könyörgő Babits, a *Boldog, szomorú dal* és a *Számadás*-ciklus Kosztolányija, a rábízott talentumról számot adni

³³KÁRPÁTI Aurél, *Egy fillér* = Uő., *Főpróba után*, Bp., 1956, 362-366.

³⁴[?], *Heltai Jenő, a fordító*, Színházi Élet, 1922, 37. sz., 2.

³⁵Az *Egy fillér*-ből vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Egy fillér* = Uő., *Színművek*, Bp., 1960, 455-565.

³⁶Ahhoz képest, hogy Hegedüs Géza több írásában tartja e darabot a drámaíró Heltai csúcsteljesítményének, megdöbbentő pontatlanságokon kaphatjuk rajta. Heltai-monográfiájában a darab befejezésére emlékszik hibásan: "És amikor újra a Fekete Császár előtt kell állnia, senkit sem hívhat, hogy helyette halássza ki az egy fillért a forró olajból" (HEGEDÜS, i.m., 178.), Kónya Judittal közösen írt könyvében, *A magyar dráma útjában* pedig *Egy krajcárként* említi (Bp., 1962, 164.)!

³⁷HEGEDÜS, i.m., 148.

sóvárgó Karinthy támasztanak alá: "A tehetség önvádja a legnagyobb szenvedés, melyet bordáink ketrece fogva tarthat. Amiért vádol, a világ szemében sokszor nem is véték."³⁸ Ez az önvád Heltainál is ott van: a közszeretnek és népszerűségnek örvendő író már 1936-ban, egy kispróza-kötet címében ezt kérdi magától: *Hol hibáztam el?*, s az itt még könnyű játékosággal megválaszolt kérdés tíz év után gyötrőbben tér vissza Heltai utolsó verseskötetében:

*Mit fogsz felelni - mert felelni kell! -
Az életedet hol hibáztad el?*³⁹

E kérdés megválaszolására teremti meg István, a költő, a Heltainál eddig még nem látott álmovilágot, a kínai poklot, mely a megszokott polgári környezetből, ahogyan Kárpáti Aurél mondotta, a reális keretből az irreálisba viszi őt át.

A hét képből az első kép első fele, a második és a hetedik kép egésze jelentik azt a keretet, amelyen a többi kép víziója kifeszül. Ez a vízió sem egyetlen helyszínen játszódik azonban: a pokolból Irénkéhez, Irénkétől Ivánékhoz, Ivánéktól vissza István szobájába jutunk az infernó során. A bonyolult szerkezet, ahogyan azt Papp Jenő nevezi, voltaképpen egyetlen főtárgyalás, amin a vádlottnak joga van védekezni, sőt talán még valamit jóvátenni is bűnéből, melyet Heltai maga így határoz meg: "Így kerül azért a bűnéért, amit *happy end-jeivel és olcsó sikereivel elkövetett, a pokolba.*"⁴⁰

De csakugyan jóváteheti-e ezt a bűnét? Ha közelebbről megvizsgáljuk a darab gondolatmenetét, azt találjuk, hogy az alkotói és a magánemberi számvetés elsőre zavarosan elegyednek benne, s a jóvátétel egyenes útját bizony egy logikai göcs torlaszolja el. A haldokló költő ágyánál ugyanis nem Taj-Kong, a remete az első látogató. Őt már így üdvözlí István: "Vízióim vannak... mondjuk, hogy szimbólumok játszadoznak velem... szerelem, pénz, költészet... az első Irénke, a második Alfréd... a harmadik, írói lelkiismeretem, te vagy, kitűnő Taj-Kong." A koldus azután Wen-Hay, a Fekete Császár, az Örök Magányos elébe vezeti a költőt, ahol neki magának kell ráébrednie bűnére. István macakul a pénzhajsza és az odaadás nélküli emberi viszonyok miatt akar bűnhődni: "közönyös voltam... magammal törődtem csak.....", azután: "ártottam is néhány embernek... nem túlságosan... másokon is segítetttem, igaz, azokon se túlságosan... fölületes voltam, léha, elbizakodott, irigy, hiú.... haszontalan életet éltem", majd, minthogy ez nem

³⁸NÉMETH László, *Utóhang Heltaihoz* = Uő., *Két nemzedék*, Bp., 1970, 600-603.

³⁹HELTAI Jenő, *Kérdőív* = Uő., *Elfelejtett versek*, Bp., 1947, 7-8.

⁴⁰PAPP Antal, *Heltai Jenő nyilatkozik "Egy fillér" című új vígszínházi darabjáról*, Film Színház Irodalom, 1940, 47. sz., 5.

elég, feleségére összpontosít: "Márta... angyal... sokat bántottam...", de hogy az ördög erre is csak vállát vonja: "azért angyal, hogy bántsák", végtére a rossz sáfarkodás vétkében marasztalja el magát: "a pénz... nagyon szerettem a pénzt... [...] Sikert arattam, hogy felválthassam aprópénzre..." Ez alól azonban rögtön fel is menti magát: "Tollam az enyém." Megdöbbenésére ekkor hangzik el az igazi vádbeszéd Wen-Hay szájából: "Nem a tiéd. Kölcsön kaptad. Rád bízták. Szűzen kaptad, szűzen kell visszaadnod."

A költő, akit szemlátomást meglep az események ilyenén fordulata, igazán színesen reagál. Magyarázkodik: "Azzal áltattam magamat, hogy ideig-óráig csinálom csak, mihelyt lesz egy kis fölösleges pénzem, kimosakodok a mocsokból... megírom a remekművet, és az olcsó népszerűségből fölemelkedek a csillagok és az örök dicsőség magasába..."; elképed: "Emiatt?"; ironizál: "Ennyire vigyáz a pokol az irodalom tisztaságára?"; szofisztikába bocsátkozik: "Azt hittem, mennél elvetemedettebb dolgot ír valaki, mennél több mételeyt hint el, annál kedvesebb az ördögnek"; végül könyörögni kezd: "Hadd éljek még, félelmetes Wen-Hay, hadd próbáljam meg. Megfogadom, nem alkuszok meg többé, nem írok több happy endet... Hátha jóvá tudom tenni azt, amit vétettem?" És a költő, aki az Örök Magányosban is a költőt ismeri fel, irgalmat nyer - olyan logikai buktatóval, amit elsőre a hagymáz szeszélye magyarázhat csupán. Wen-Hay nem költővé teszi őt, hanem gyárossá: Irénke férjévé, majd sofőrré. Saját porhüvelyét semmiképpen sem kaphatja vissza, tehát ama vádra, ami egyedül pokolra juttatta, nem felelhet meg!

Akkor hát milyen vádakra remél felelni? Első új életében azokra, amikkel első lázkepe, Irénke, illetve - hogy ezt Irénke férjének képében zavartalanul megtehesse, némi tautológia szükségeltetik. Nevezetesen, hogy Irénkének ugyanaz legyen a kifogása az első kép víziójában István ellen: "A szeretete kellett volna. De maga nem szeretett. Azt akarta, hogy a magáé legyek, de maga nem akart az enyém lenni. Kapni akart, adni nem", mint a negyedik kép fiktív jövőidejében férje ellen: "Melegségre szomjaztam. Azt reméltem, megadod nekem. De amikor fáztam, te csak nyest-bundával takartál be, nem a szíveddel." Második új életében Mártához akar visszatérni, s ekkor alapvetően a valóságban, bár az ő távollétében elhangzott vádakra felel - Iván fogalmazta meg őket Mártának, míg ő oda-bent a halálos ágyán feküdt.

Az alaphelyzet a *Liliomé*hoz hasonlatos, de annál annyiban bonyolultabb, hogy a bűn és a vezeklés tartalma meghatározóan különbözik. Az írói megalkuvás, melynek büntetése a megvesztegetett bíróéval azonos, mit sem változnék, ha István egyik kísérlete sikerülne - költőként mindenképpen leszerepelt. S mégis, mintegy a két új élet esélyének miniatűr megismétléseként, újra a szerelem kínálta lehetőséggel védekezik. E megismétlés azonban már fordított irányú: miközben elárulja, hogy István gondolatai művészi kudarca helyett még mindig magánéleti fiaskója körül keringenek, immár nem a saját érzelmeit,

hanem a hozzá közel állt nőkét veti mérlegre. Ezt is hiába: sok nő megtenné neki azt a szívességet, hogy kiveszi helyette a *kest*, a kínai fillérest a kondérnyi forró olajból, de egyikük sem szerelemből cselekszik. Míg végre "kinyúlik a Múzsza fehér keze és elvégzi helyette a feladatot. Mégiscsak költő volt, a Múzsza, ha elárulta is őt, szerette. S a költő szépen, megbékélten hal meg."⁴¹

Schöpflin Aladár magyarázatát a Fekete Császártól kölcsönzi, aki így indokolja a Múzsza cselekedetét: "... tudta, hogy szereted. Tudta, hogy költő vagy. Rossz költő, de mégiscsak költő." Ehhez azonban nem kell a Múzsának jönnie, ezt Taj-Kong már akkor világosan látta, mikor Istvánt a pokolba vitte: "Ha haszontalanságokat írtál is, jövedelmező happyendeket, sivár közhelyeket, mégiscsak költő voltál... fölületes, megalkuvó, vásári... de hébe-hóba mégiscsak költő voltál..." Csakhogy míg ez az első kép zárlatában hangzik el, addig a szinte betűhív ismétlés a hatodik kép legvégén. A költő között - a már említett második kép kivételével - négy képnyi költői fantázia, két új élet esélye zajlik, egy hosszú emberi út húzódik, miközben a vád ellen nincs mód védekezni s az ítélet már előre elhangzott. Akár egy koncepció per, olyan e tárgyalás, csak persze az annyit kárhoztatott happy end: a felmentő ítélet módosít rajta. Mégis: mi értelme, mi jelentősége lehet e hosszú útnak, e bőven kifejtett válaszoknak, amiket a költő a neki sem szegezett kérdésekre ad? miért Irénkét hódítaná s Mártát engesztelné meg, mikor költői működésének mindehhez semmi köze? miért nem írni küldi vissza Wen-Hay, ha már a tolla áruba bocsátását rója fel neki?

Meggyőző feleletet csak úgy adhatunk e sokaságában végülis egyetlen kérdésre, ha úgy értelmezzük, hogy Heltai felfogásában a költészet és a szerelem valamely magasabb fokon tartoznak össze. A költőt művészi kétségei kergetik a lelkifurdalás vízióiba, de azokból csak érzelmi életének rendezése vezetheti ki. "Különös, hogy az egész főkérdés alatt fel se bukkan egyetlenegy olyan életcél se, mint a szépség, nagyság, haza, nemzet, a föld, a drága anyaföld, vagy egy nép szabadsága, hősiessége s az önfeláldozás vonzereje"⁴² - halljuk a sokszor fűjt nótát új háború új ürügyén felhangzani. Csakugyan, a reklamált motívumok egyike sem bukkan fel: itt legszigorúbban véve a költő magánéletéről van szó. Először félreértésként: Wen-Hay a költőt szólítja, István a magánembert vádolja. Nem érthetnék meg egymást, ha a két fogalom nem tartoznék szorosan egybe, ha Irénke vádjai nem hangozhatnának sokkal jogosabban a Múzsza szájából is... Csakhogy akkor még sehol sincs a Múzsza, még a metafora szintjén is csak a toll áruba bocsátásaként szerepel a költő bűne. A Múzsza csak később, csak végül jelenik meg, de tettének akkor sem tartalma az új,

⁴¹SCHÖPFLIN Aladár, *Egy fillér*, Nyugat, 1941, 38.

⁴²PAPP Jenő, *Egy fillér*, Új Magyarország, 1940, december 13., 6.

csupán formája: a női alak. A költészet női perszifikációja a cél, ami felé István útja vezet, a többi nő elhagyásának stációin által. Ezért nem érdekli semmi, ami külső motívum, és amit Papp Jenő kissé öntetszelgő enumerációval sorol fel - őt csupán a magánügy érdekli, költő és műzsája viszonya, amelynek a költő bármilyen, világ felé fordulása, egész alkotói habitusa csupán következménye.

"Heltai Jenő Az orvos és a halál után megírta a költő találkozását a halállal"⁴³ - Kárpáti Aurél remekül tapint rá a misztikus történet legközvetlenebb előzményére a drámai életműben. Az orvos egyedül - értsd: asszony nélkül - kerül szembe a halállal, a költőt, halála órájában, asszonyok látogatják sorban: Márta, a polgári tisztesség és a hitvesi erény, Irénke, a démoni csábítás, és Dóra, az üres siker szimbóluma, mindegyikük egy-egy komponense az egyetlen tökéletes szerelemnek - amely költő és műzsája közt szövődik. Nincs kötelesség és nincs szenvedély, mi földi nőhöz vonhatja, mert minden nő: *másik* nő. A költőnek műzsája előtt kell hódolnia: meg kell mutatnia, hogy nemcsak olyan happy endet tud írni, amelyet Taj-Kong látogatása előtt Mártának diktált, mint első felvonásvéget. A második felvonás két szomorú végű esélye után nő csak fel odáig, hogy mérlegre tegye a földi nők érzelmeit, és végképp elmagányosodjék, azaz a legnagyobb költő, az Örök Magányos mintájára az egyetlen, költőhöz méltó állapotba jusson. Aki csak műzsájával páros, annak földi sorsa a magány: Istvánnak ezt kellett megértenie, megírnia néhány szomorú befejezésben, a búcsúzásokon keresztül saját magányáig eljutnia - így érnie költővé.

Álomjáték - ez az *Egy fillér* műfaji meghatározása. A költő utolsó percének gazdag álmát környező realitás oly aljas és kicsinyes, amelyet a Heltai ábrázolta polgári világtól megszoktunk. Márta, a költő rokonszenves felesége⁴⁴, kinek elhatározását nem, de kedvét már kikezdte a sok csalás és bántás, amit István mellett eltűrt, meghallgatja Iván vallomását. Iván, a határozott fellépésű, udvarias, kulturált orvos a vallomás idejével és módjával árulja el, mennyire gerinctelen, lélekben impotens személyiség is ő: barátja halálos ágyától egy szobányira a haldokló vétkeket ostromozva kíván az áhított nő kegyeibe férkőzni, aki ha szomorúan is, de úgy szereti a sorsával viaskodó költőt, ahogyan őt sosem fogja. Egy régi Heltai-alak rémlik fel az orvos láttán: Tunkó Béla, Bernátnak, a sikeres ügyvédnek minden aljasságra kész barátja, akinek fő motívuma a Bernátné iránt érzett vágy. Ahogyan a sikeres író erejével, határozottságával és felfűggyével, mellyel - ha saját lázálmában is - az ördögtől is halasztást csikar ki a polgári világ egykori hősére, Bernátra

⁴³KÁRPÁTI Aurél, *Egy fillér* = Uő., *Főpróba után*, Bp., 1956, 362-366.

⁴⁴Heltai Márta figurájáról ezt írja a szerepet eljátszani remélő Fényes Alice-nak: "érdekes és vonzó, nyugodt és izgalmas, érzékeny és érzéseit elfojtó, őszinte és becsületes, okos és bátor, magát fölláldozó és ellentálló, gyöngéd és kemény". VÖ. PIM K V 3823/844. Egyébként Fényes Alice helyett végül Tolnay Klári kapta meg a szerepet.

emlékeztet indulásában, úgy örzi Iván a második, az alulmaradt, tehetetlenül irigy ember motivációját. Dóra, az üresfejű primadonna, a Heltai-életműben oly előkelő genealógiával bíró nagy nő, aki nem vár a neki írandó darabra, hanem eljátssza helyette szeretője sebtében összetákolt fércművét... Ennyi, nem több - minden más: fantazmagória.

Csakhogya e fantazmagória, István álma, elég erős hozzá, hogy a sivár pesti polgári környezetet kínai mesével töltsen meg, hogy értelmet és igazságot keressen a költő cselekedeteiben, és - ha eddig mindez fikció is - ráadásul az annyi indulat és vágy tépte embert megbékítse a halállal. S ha az engesztelhetetlen Papp Jenő fanyalog az illetén eklektikától: "Üti egymást a környezete és a beléje pónált társaság. Nem forrnak össze a pestiek és Kína életfelfogása. Ez a tátongó úr légüres térbe szorítja ki az egész történetet."⁴⁵, akkor e rövidlátó pozitivizmusnak elsőre Fenyő Miksa Ady Gangeszéről Rákosi Jenőhöz írt, az álmjáték védelmében kiálló sorait szegezhetjük ellene: "Ady Endre nyilván nem lapozott utána a földrajzkönyvben, mikor gyönyörű versét megírta. Nyilván úgy gondolta: hogy India az ő mesehon; képzeletország, az elérhetetlen s éppen azért százszorosan szép álmjáték, mely felé sok remek versben tárja ki karjait."⁴⁶ A költőnek kínai álma van, mert kínai darabra készül, tehát a költészet világa külsőségeiben rikítóan elűt a hétköznapi világától, a költőbe költöző végső, letisztult bölcsesség hona, mely a polgári világ minden nyűgét és csábját egyetlen fillérre váltja át.

A japán-kínai "konjunkctúra" először a múlt század végén ér Budapestre, mégpedig az angol operett révén. Arthur Sullivan *A mikádó* című operettjét 1886-ban mutatja be elsőprő sikerrel a Népszínház, Sidney Jones *Gésákja* a Magyar Színház szenzációja 1897-ben (Kosztolányi *Pacsirtájában* ezt látják majd a szülők Sárszegen), míg Sidney következő kínai tárgyú darabja, a *San Toy*, újra a Népszínházban kerül műsorra 1900-ban, ahogyan azután Howard Talbot *Kínai mézeshetek* című operettje is. Így Puccini *Pillangókisasszonya* (melyet a két librettista, Giacosa és Illica, David Belasco *Geisha* című drámájából írt) az 1904-es ősbemutató után mindössze két évvel a siker járt útjain érkezik el a magyar főváros operaházába. Kosztolányi novellája, *A kínai ember*, mely a rögeszmévé vált Kína iránti érdeklődést tematizálja, az 1911-es *Bolondok* című novelláskötetben jelent meg. Az 1914-es *Modern költők* című gyűjteményben Tecsujiro Inouye három versét, illetve Ma-Huang-Csung és Csan-Jo-Lu egy-egy versét közli Kosztolányi, a hét évvel később megjelent, "tetemesen bővített második kiadás" e szempontból mindössze Csi-King két versével gazdagodik.⁴⁷ Juhász Gyula 1923 és 1925 között

⁴⁵PAPP Jenő, *Egy fillér*, Új Magyarország, 1940, december 13., 6.

⁴⁶FENYŐ Miksa, *Hadi készülődések*, Nyugat, 1909/I, 48-51.

⁴⁷KOSZTOLÁNYI Dezső, *Modern költők*, Bp., 1914, 259-271, illetve Uő, *Modern költők: Tetemesen bővített második kiadás*, Bp., 1921, III, 223-225.

négysoros, keresztrimes versekkel kísérletezik, melyeket négyesével-ötösével *Japán módra, Japáni módon* cím alatt ad közre, különösebb feltűnés nélkül. Amikor viszont a Genius 1932-ben megjelenteti a Kosztolányinak közben külön fordításkötetével nőtt *Kínai és japán verseket*, az érdeklődés új hulláma csap fel. "Nyilvánvaló, hogy divatba jött. Nemcsak nálunk. Egész Európában" - szögezi le Karinthy 1933-ban a *Még mindig így irtok tinek A kínai vers* című írásában, ahol öt versparódiát is közöl.⁴⁸ Kosztolányi másik, ezúttal áttételesebben kínai témájú novellája, *A kínai kancsó*, az 1936-os *Tengerszemben* lát napvilágot, ugyanabban az esztendőben, amelynek áprilisában a Nemzeti Színház műsorára tűzi Kállay Miklós *A roninok kincse* című japán környezetben játszódó darabját, illetve az új évad elején, szeptemberben Shih-I-Hsing *Gyémántpatak kisasszony* című színművét. Az egzotikus környezet alkalmazása tehát csakugyan nem előzmények nélkül való az *Egy fillérben*.

Csak hogy Heltai darabjában a kínai környezet hangsúlyozottan erőltetett. Nemcsak azért, mert a túlvilági nagyüzem képzetében hollywoodi filmek stílusát mutató jegyekkel elegyedik, de azért is, mert forrása nem a közvetlen egzotikum, hanem annak a divat eltorzította, talmi utánzata. "Ahogy a pokol víziójában keveri a fantasztikumot a realitással, a túlvilág dialógusába beleszólaltatja néha a földi élet trivialitását, s ahogy általában ironikusan bánik az egésszel, abban mester kezét érezzük."⁴⁹ - állapítja meg Schöpflin. Wen-Hay gyaníthatóan azokkal a bölcs mondásokkal hozakodik elő, amiket István gyűjtött egybe, s büszke is rájuk módfelett: tipikus emberi gyengeségek szűrődnek át az álom szövetén. A két világ között a költői fantázia teljesen szabadon közlekedik: az egyikből a másikba csap, egyéni, girbegurba úton a belső béke, a megnyugvás felé tart. István ebben az utolsó pillanatban mást sem csinál, mint ír, megírja végre a tökéletes remekművet, költészet és valóság hibátlan szintézisét.

Az írás, a mű önreflexív jelentőségének felismerésében a tömény rosszindulat segíti a *Pásztortűz* kritikusát a kolozsvári premierről írva: "Mialatt az előadást nézzük, mindinkább erősödik bennünk a gyanú, hogy az egész darab nem más, mint egy nagy grimász. Fintor az irodalom és a közönség felé. A szerző tudatosan vagy öntudatlanul, mindegyre elszólja magát. A bölcsességekkel fűszerezett beszédű kínai koldus, a túlvilág követe szemére veti a költőnek, hogy azért akar kínai tárgyú darabot írni, mert a kínaiak ma divatosak s ő sem akar kimaradni a konjunktúrából. S a következő képben már kínaiak mozognak, mert hiszen Heltai sem akar kimaradni a konjunktúrából. Társadalmi vígjátékot írsz happy enddel - veti szemére a koldus [ily konkrét műfajmeghatározást dehogy ad Taj-

⁴⁸KARINTHY Frigyes, *Még mindig így irtok ti*, Bp., é.n. [1933], 123-127.

⁴⁹SCHÖPFLIN Aladár, *Egy fillér*, Nyugat, 1941, 38.

Kong!]] s a Heltai-darabnak legalább fele társadalmi játék, természetesen happy enddel. Úgy hat ez az egész darab, mint amikor egy fáradt, kiábrándult mesterember fellebbenti sikergépezetéről a fátylat s azután azzal szórakozik, hogy a közönség nem veszi észre, hogy egyszerűen csak ugratják."⁵⁰

A szigorú kritikával az önreflexió jelentőségének felismerésében értünk egyet: a darab nem csupán közlendőjéből, hanem meglétének tényéből is áll. A költőnek álmodnia kell: Heltai megírja azt a kínai darabot, amelynek során egy költő megír egy kínai darabot, a költő álomjátéka a Heltai-darab műfaja lesz. Az önreflexió csúcspontja kétségtelenül a befejezés: a költőre váró feloldozás - vajon Heltai ezzel magát ítéli el a happy end végkékében? Mindenesetre a döntő, utolsó pillanatban teljes kárpótlást nyújt a költőnek. A társadalmi vígjáték látszólag derűs, igazából komor végkifejlete fonákjára fordul, látszólag komor, lényegében azonban derűs zárlattá oldódik.

Ezért él a két környezet - a polgári valóságé s a keleti ízű meséé - együtt a darabban: a költő elképzelte új életek jósolta felemás boldogság helyett minden polgári hős közül ő lesz egymaga méltó rá, hogy átkerüljön a mesék happy endjébe. Minthogy azonban halandó hús-vér alak, e happy end a szerelem teljességét, a Múzsával kötött boldog frigyet csak a halál utánra ígérheti...

E ponton szerencsére abbamarad az önreflexió, rácáfolva Németh László hideg benyomására: "Aki új darabjával a Vígsház közönsége elé lépett, olyasmit érezhetett, hogy utoljára szól színpadról emberekhez. A darab legalábbis erre vall: utóhang egy sok tapsban elfoszlott élethez."⁵¹ Aki az *Egy fillért* írta, ha a Vígsház közönsége elé nem is léphetett többé új darabbal, nem meghalni indult; csak a csupa Mártából, Irénkéből, Dórából, de Ivánból, Alfrédéből, Károlykából is álló világtól búcsúzott el, hogy egyetlen igazi szerelmével, a Múzsával, azt a birodalmat járassák, ahol ők a törvényhozó hatalom: a mesék birodalmát. Az *Egy fillér* egészen *A néma leventéig* visszamenően érvényes tanulságot sugall - ezt bizonyítja az a tény is, hogy *Az utolsó pillanat* darabjai közé nem került mesejáték, az *Egy fillér* kínai stílusú kálváriáját csak a polgári világba beérkezett költőnek kell megjárnia, míg feloldhatja magát.

A harmincas évek második felében járunk, a polgári világ saját ellentmondásainak tébolyba fojtásához, a második világháborúhoz közeledik, az *Egy fillér* bemutatója idején már fuldoklik is benne. Az örök-fanyar Papp Jenő ennek is áldoz egy bökést: "A Vígsház törzsközönsége politikai tűszúrásokat várt Heltai Jenőtől. [...] Bízta benne, hogy ha egyszer Heltai Jenő kiáll a mezőnyre, akkor a halálra sebzett és száműzött eddigi irodalom

⁵⁰NAGY Elek, *Egy fillér*, Páztortűz, 1941, 125.

⁵¹NÉMETH László, *i.m.*, 600-603.

képviselőjében diadalmasan végez az átkos korszellemmel. Elégedetlenül tapasztalták a premieren, hogy a kiváló és koros bajnok az ördöggel való viadala során nagyrészt mellőzte az aktuális közügyeket, nem csapott fel irodalmi Békeffy Lászlónak, nem politizált, csak igen lagymatagon, hanem hattyúdalt írt, magánügyet intézett el a színpadon."⁵² A kritikából annak felismerése hiányzik, hogy Heltai gesztusa egyike a kevés lehetséges írói magatartásmódnak, hogy a költő a számára immár egyedül honos territóriumba talált végre el s mutatott utat...

Jöhetnek a mesejátékok!

---

⁵²PAPP Jenő, *Egy fillér*, Új Magyarország, 1940, december 13., 6.

HARMADIK RÉSZ A MESEK BÖLCSE (1936-1957)

Hatodik fejezet
Középkor és reneszánsz
(1899; 1907; 1936)

Longobárd apród vagy aranyszarvas?

"Álommese" - e szóban határozza meg a *Politikai Hetiszemle* ítése a Makai Emillel közösen írt, 1899-ben bemutatott¹ *A királyné apródja* műfaját, amely, túl azon, hogy első jele Heltai régmúlt iránti fogékonyságának - ezért illesztettük éppen *A néma levente* elé -, azt a vígszínházi sikersorozatot is elindítja, melynek voltaképpen végpontjával, az *Egy fillérrel*, elgondolkodtató szerkezeti hasonlóságaik okán a találó műfaj-meghatározás is sugallta, sajátos keretet alkotnak.

Mindkét álomjáték ugyanazzal az eszközzel operál, amit a *Pester Lloyd* kritikusa az előbbiről szólóban így világít meg: "ein dramatischer Scherz, der aus der Gegenüberstellung vom Traum und Wirklichkeit glücklich seinen burlesken Effekt holt"² Álom és valóság szembeállítása, ezt nem árt ismételten hangsúlyozni az *Egy fillér* vonatkozásában sem, a drámai műfajok szembesítésében is megtörténik. 1899-ben Heltai és Makai *A királyné apródja* zárlatában a romantikus tragédiát parentálják el, s Heltai ezután egy évtizeden át kizárólag bohózatban ábrázolja a polgári világot; sőt: *Az édes teher* bohém szereplői - ott még mellékszereplőként - jelzik, hogy a hangnem vígjátékvá szelődéséhez új, a társadalmi ranglétrán egyébként lejjebb elhelyezkedő réteg színrevitelére van szükség. *A királyné apródjában* a valóság győz az álom felett, a longobárdok bőségs királyai az apród és a királyné szerelmének láttán ugyan a karosszékekben ülve a kardjába hintázhatta magát (nyilván már ez is travesztíja a tragédiák szerelmi öngyilkosságainak), de a szituáció mai ismétlődésében a bankár elválik és újra nőül - "a végén még egy másik mozzanat is járul a cselekményhez. Szatírizálása a mai kornak. Hajdanában a házasságtörésnél vér folyt, ma - válóper."³ A tragédiából bohózat lesz, még a címe is megváltozik: *Longobárd apród*

---

¹Vígszínház, 1899. május 26.

²"Egy dramatikus tréfa, mely az álom és a valóság szembeállítása révén szerencsésen fejti ki burleszk hatását" = In: ROTHÁUSER, Max, *Feuilleton*, Pester Lloyd, 1899. május 27., 2.

³[FRIEDRICH Imre] -iki-, *Színházi bemutatók*, Politikai Hetiszemle, 1899, 22. sz., 12.

helyett *Az arany szarvas* kerül a címlapra - e gesztussal indul jelképesen az a pálya, amelynek sikereit majd az *Egy fillér* Istvánja próbálja levezekelni.

A királyné apródjának és az *Egy fillér*nek költője egyaránt nyárspolgár. Míg az előbbiben a színt bemutató szerzői utasítás írja elő a dolgozósobára nézvést: "Egyszerű, határozottan nyárspolgári berendezés"⁴, addig az utóbbiban az engesztelhetetlen Taj-Kong ítéli el ekképp István élvhajzását: "Ezek a nyárspolgár örömei. Te állítólag költő vagy." A nyárspolgárság két meghatározása azonban tökéletesen különböző: az egyikben a tartalmatlan bohémsággal szembeni viszony hangsúlyoztatik, a másikban a polgári életformában való teljes, szolgai feloldódás ostromoztatik. A királyné apródjának költője arról a pontról indul el, ahová majdan Istvánnak annyi hányattatás, maga megmérettetése után érkeznie kell: "[Szerencse] A szerelemben? Óh dehogy! A munkában, édes öregem, a munkában! A múzsa az egyetlen nő, amelyik még fölkeres."

Erről a pontról ama régi költő rossz irányba indult. Abba a valóságba, mely még az *Egy fillér* szituációjában is valóság, sőt nyomaiban magán viseli még a régi bohózat jegyeit: Ivánban felfedeztük a *Bernát* Tunkójának folytatását; de ha jobban belegondolunk, Iván udvarlása Mártának - ha persze sarkítva is - joggal idézi fel *Az arany szarvas* konfliktusát: a királyné szerelmét az apróddal, akik Alarik, a longobárd király halála után végtére egymáséivá lehetnek. A valóság tehát megmarad valóságnak, de bő négy évtized múltán csatát veszít az álommal szemben; akkor, mikor már nem tragédia, hanem mese fejlődik belőle.

A bohózatban ábrázolható valóság ugyanis a színpadon kívül tragédiává érett, ezért a dráma többé nem azt megneemesíteni hivatott, inkább menekülést igyekszik kínálni belőle. A prózával szemben, amit a bankár és válóperei jelentenek, vissza kell találni a versben élő, felsőbbrendű igazsághoz, a tragédia helyett a mesejátékhoz. A *Longobárd apródból* *A néma levente* lesz, a kettő közé eső külső valóságból pedig, mindabból az emberi szenvedélyből és aljasságból, az útból, amit István - ha Mák Istvánként éppen derűsen is - végigjárt: lidérces álom. A költészet igazi birodalma A királyné apródjától az *Egy fillér*ig változatlanul a régmúlt, ami mindössze annyit módosult, hogy középkor helyett reneszánsz lett belőle. Ezt a módosulást azonban, hirtelen ugrásként, történetesen dokumentálja is a drámai életmű másik, e bizonyos múltban játszó darabja: a *Jus primae noctis*, azaz - kötetbeli kiadásában - az *Úri jog*.

⁴ A királyné apródjából vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, GYŐREI Zsófi szerk., Bp., Európa, 2001, 5-27.

Ifjú a költő, vén a levente

"A színpadon a záródarabot játszották, Heltai Jenő *Jus primae noctis* című operett-jét, amely a középkor romantikáját parodizálta olyan finom művű versekkel, mint a brabanti csipke"⁵ - Nagy Endre a Modern Színpad Cabaret nyitóestjén: 1907. október 11-én csodálkozik rá a hajdanvolt időket rendületlenül versben megéneklő Heltai egyfelvonásosára.

Szinte csak a teljesség kedvéért torpantunk meg e csiklandós humorú rövid darabnál. Témája idesorolja, Heltai nem lanyguló középkori érdeklődésének tanúbizonyságai körébe, anélkül, hogy bármi újat elárulna erről az érdeklődésről. A középkor itt csupán az alapötlet kötelező háttere, melyet a színpadon cifra díszletekkel képesítettek. A vers és próza váltogatása nem két értékrendszer szembesítését szolgálja, hanem Szirmai Albert muzsikája révén betétdalokkal színesíti, operettszerűen, a cselekményt - a korabeli plakáton a darab ugyanúgy operettként szerepel, mint Nagy Endre emlékezéseiben. A konfliktus, amelynek harsány komikumában mintha a *Fehérrózsás úr* finom iróniája rejtőzködnék, persze szerelmi tárgyú, akár az ekkoriban születő bohózatoké. Mégis meg kell állapítanunk, hogy a *Jus primae noctis* sokkal könnyedebb, szabadabb, üdítőbb humorú darab, mint amazok. Brúnó, az első éjszaka jogát csappant szerelmi étvágya miatt elhanyagolni vágyó várúr figurájában valószínűleg a költő előrevetített nosztalgiáját, azaz végső soron öniróniát gyaníthatunk, s ez felszabadultabbá teszi Heltai hangját, mint az a malícia, mely a bohózatokat feszíti.

A fiatal Heltai, aki öreges kedvvel oly szívesen réved vissza emlékeibe, idős korára éppen fiatalosságával készíti ámulatra a vele foglalkozókat. Két évvel *A néma levente* bemutatója előtt így panaszkodik: "A kritika szótlanul asszisztált egy *dráma-iparművészet* kifejlődéséhez, ahelyett, hogy irányító szóval elősegítője lett volna egy egészséges *dráma-irodalom* kifejlődésének. A fiatalok nagy része is leállt ezek mellé és nincs meg bennük a kezdeményezés, az új hang bátorsága."⁶ Heltai, aki nemsokára mesejátékaival váratlan, új hangon szólal meg, már a *Jus primae noctis*-ban is fellélegzik, s e fellélegzésben nemcsak a malícia helyetti öniróniának, de a középkor üde levegőjének is nagy szerep jut; oly nagyot és jólesőt kortyol e levegőből, hogy *A néma leventében* visszataláljon hozzá, és a vén középkor helyett a fiatal reneszánszt, a vén Brúnó helyett az ifjú Agárdi Pétert ábrázolva, maga is megfiatalodjék, a kezdeményezést a nem mozduló fiatalok helyett vállalva fel - ahogyan azt egyik nyilatkozatában is megfogalmazza: "Rendkívüli módon örülök annak, hogy *A néma levente* sikerét az - *öreg*ek sikerének könyvelik el. Egész életemben a fiata-

⁵NAGY Endre, *A kabaré regénye*, Bp., 1935, 199.

⁶VAJDA János, *Négyszemközt Heltai Jenővel*, Literatúra, 1934, 210.

lokért harcoltam, de most nagyon jólesik, hogy új darabommal egy kissé *az öregeket is megvédtem!*⁷

Az idős költő és *A néma levente*

"Talán érdemes elmondanom, hogy amikor ezelőtt mintegy húsz évvel Heltai egy vígjátéka kéziratát első magánszínházunknak benyújtotta, dermedten és tanácstalanul fogadták. Heltai már 'az Elnök Úr' volt, egyebek közt a színpadi szerzők elnöke s maga is sikeres színpadi szerző, egyéb érdemeiről nem szólva; tekintély abban a világban is, ahol egyéb érdemek nemigen számítottak. 'Hogy is képzelem a szerencsétlen, hogy ezt elő lehet adni? Bukás volna, közröhej volna' - suttogták sopánkodva abban a körben, ahol efféle kínos suttogások égzengéses és kaján visszhanggal szoktak szerteáramlani; - 'nem is tudom, milyen kifogással adhatjuk vissza az öreg úrnak...' Tény, hogy visszaadták. Aztán, némi lámpalázás szurkolással, megpróbálkozott vele második magánszínházunk. Így került színre *A néma levente*."⁸ A visszautasítással mégsem körülményeskedhetett a Vígszínház valami nagyon. Heltai korabeli nyilatkozatában még diplomatikusan fogalmaz: "A Vígszínháznak írtam a darabot. Hogy mégis a Magyar Színházban került színre, az azon múlt, hogy a Vígszínház csak ősszel akarta a darabot eljátszatni. Minthogy nem tudtam, hogy Bajor Gizi az ősszel mikor és milyen körülmények között kap szabadságot, vagy egyáltalán a Vígszínház rendelkezésére állhat-e, nem akartam elszalasztani azt a most kínálkozó lehetőséget, hogy ő játssza a szerepet, amelyet neki írtam."⁹ de egy két évtizeddel későbbi interjúban már nem szépíti aényt: "A Vígszínháznak készült, de amikor megtudták, hogy próza helyett verses vígjáték született, hallani sem akartak a bemutatóról. Így került *A néma levente* a Magyar Színházba."¹⁰ Heltai következő verses mesejátékát, *Az ezerkettedik éjszakát* már fel sem ajánlja a Vígszínháznak, eleve a Magyar Színházba viszi, s "házsíínházában", ahogyan azt már írtuk, csak utolsó prózai darabjaival: az egyfelvonásosokkal - ezekkel a Vígszínház kamaraszínházában, a Pesti Színházban - és az *Egy fillérrel* bukkan újra fel.

A Magyar Színháznak mindazáltal csakugyan volt a Viggel szemben egy nagy előnye: Bajor Gizit, egyik büszkeségét a Nemzeti Színház nehezen engedte át magánszínháznak, Hevesi Sándor mint rendező neve a "Magyarkában" viszont olyan garanciát

⁷[FAZEKAS Imre] F.I., *Beszélgetés Heltai Jenővel*, Pesti Napló, 1936. március 29., 22.

⁸IGNOTUS Pál, *A nyolcvanöt éves Heltai*, Magyar Nemzet, 1956. augusztus 11., 5.

⁹FAZEKAS Imre, *i.m.*

¹⁰DEMETER Imre, "Az élet szép... Tenéked magyarázzam?" *Két beszélgetés Heltai Jenővel*, Szabad Nép, 1955. január 11., 4.

jelentett, melyet a Vig nem tudott volna produkálni. Hevesi Sándor szerepét Asztalos Mikós: *A néma levente forrása* című dolgozata¹¹ még fontosabbnak, kifejezetten ihletadónak állítja: "Hevesi 1901-ben került rendezőként a Nemzeti Színházhoz, s joggal feltehető - ismerve Hevesi páratlan érdeklődését minden színházi lehetőség iránt -, hogy ráérő idejében átnézte volt a Nemzeti Színház könyvtárát, s ott rábukkant Raupach kitűnő drámai magot rejtő, de különben már-már együgyű színpadi fércelményére, a néma főszereplőjű *Lovagszóra*. Az éles szemű, kitűnő színházi szakember hívhatta fel Heltai figyelmét a darabra. [...] A silány mű drámai magja meg is fogta Heltait: belekezdett feldolgozásába, de aztán félretette, s akkor fogott hozzá még egyszer, amikor Hevesi Sándor 1932-ben végleg megvált a Nemzeti Színházról, s kevéssel utóbb a Magyar Színházhoz került. Kétségtelen, hogy *A néma levente* Hevesi Sándor Magyar Színház-i működése alatt került ott bemutatásra."¹² Mindössze annyit jegyezzünk meg a pontosabbá tétel okán, hogy Hevesit a Magyar Színház akkori igazgatójaként maga Heltai alkalmazta 1932-ben; valamint - és ez jóval fontosabb - *A néma leventét* nemcsak, hogy Hevesi ottléte idején mutatta be a színház, hanem az ő, a kortársak által kongeniálisnak értékelt rendezésében, mely már a szöveg feletti bábáskodásra kiterjedt, ahogyan azt magától Heltaitól tudjuk: "Négyezer verssort írtam össze, amíg elkészültem a darabommal. Ebből kétezret magam operáltam ki, ami fölér egy jóra való japán harakirivel. Ebből a kétezerből még Hevesi Sándor is kihagyott néhány százat."¹³ Ha az adatok túlzóak is - *A néma levente* mai, az első megjelenéssel egyező szövege Kerényi Ferenc számozása alapján kétezernegyvenkét sort tartalmaz¹⁴ -, Hevesi aktív közreműködése egyértelmű.

*S te, Marzio, a krónikádba ezt
A szép kalandot híven följegyezd" -,*

Abban ugyan egyetértenek *A néma levente* irodalmi mintáit vizslatók, hogy a "valóságos" Galeotto Marzio nem engedelmeskedett királya parancsának: művében, a *De egregie, sapienter et iocose dictis ac factis Matthiae Regis*ben¹⁵ nyomát sem leljük a néma levente históriájának; azonban e ponton túl ahány vélekedés, annyi irányba indul. Általában a reneszánszra gyanakszanak, Hegedüs Gézával az élen, aki könyvében így ír: "Ez a

¹¹ASZTALOS Miklós, *A néma levente forrása*, It, 1974/I., 171-197.

¹²ASZTALOS, *i.m.*

¹³NAGY Endre, *Heltai Jenővel a kis kávéházban*, Színházi Élet, 1936, 22. sz., 12-15.

¹⁴KERÉNYI Ferenc szerk., *A néma levente és más verses játékok*, Bp., Unikornis, "A magyar dráma gyöngyszemei", 1997, 181-335. *A néma leventéből* vett idézetek ebből a kötetből valók.

¹⁵*Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásairól és tetteiről*. Először kiadta TORDAI Zsigmond 1563-ban, fordította KAZINCZY Gábor és BARNÁ Ferdinánd.

reneszánsz anekdota ifjúkora óta izgatta."¹⁶ Ebbe az igazolhatatlan vélekedésbe köt bele azután Asztalos Miklósnak már idézett, részben adatközlő írása, mely így érvel: "Fel kell tenni a kérdést, hogy vajon valóban mint reneszánsz anekdotát lelte-e fel a mesét darab-témául Heltai? Ennek ellentmond az a sok részletegyezés, amelyeket a két darab összevetése során megfigyelhettünk. Raupach is, Heltai is egy, azonos anekdotát dolgoztak volna fel, és az a feltételezett anekdota olyan bőbeszédű lett volna, hogy ennyi azonos részlettel szolgált volna mindkét feldolgozónak? Alig hihető."¹⁷

Asztalos Miklós a reneszánsz vonal lezárásával azt a hipotézist veti fel, mely szerint *A néma levente* Ernst Salomon Benjamin Raupach német drámaíró *Lovagszó* című drámáját követi. A szerző a *Lovagszó* egyetlen magyar nyelvű (súgó-)példányának őrzőjeként részletes szinopszissal alátámasztva fejtegeti a két darab véletlennel semmiképpen sem magyarázható hasonlatosságait.

A Cilia Ducca nevű susai özvegy szerelméért némaságával küzdő piemonti lovag, Don Filiberto da Virta négyfelvonásos vígjátékba foglalt históriája - mely először a Moncalieritől macskaugrásnyira fekvő Susában, majd VII. Károly francia király udvarában játszódik - egy leleményes, afféle fából-vaskarika ötletnek köszönheti egyetlen magyar, nemzeti színházbéli előadását 1843. augusztus 1-én. "Miért esett erre a darabra a színház vezetőségének választása? Két okból: mert Ludwig Löwe 'a nemzeti intézet iránti szeretetét tanúsítandó, mint vendég, szívességből' hajlandó volt fellépni a Nemzeti Színházban, és mert e színház színpadán az alapítóokmány statutuma szerint más szó, mint magyar, nem hangozhatott el. A pesti német színházban sűrűn szereplő neves német művész fellépési hajlandóságát nem lehetett figyelmen kívül hagyni - már a színház bevétele szempontjából sem -, viszont a színház statutumát sem lehetett áthágni. Így választottak tehát egy olyan színpadi művet, amelyben a férfi főszereplő, bár minden körülötte forog a darabban, és többször is hosszabb időt tölt a színen, nem ejt ki egyetlen szót sem."¹⁸

Asztalos a konkrét alkalom elmúltával feledésre ítéltetett Raupach-darab súgópéldányának Heltaihoz kerülését tehát Hevesinek tulajdonítja, s mindezzel egészzé is kerekednék hipotézise, amellyel - kimondatlanul - filológiai tévedéssel vádolja meg Hegedüs Gézát. Hegedüs csakugyan téved, de az alighanem bizonytalan emlékezés magyarázta tévedés biztos alapon nyugszik. Hiszen Heltai maga is makacsul máshol keresi saját darabjának a forrását. "Körülbelül harminc esztendeje, hogy olvastam egy középkori olasz novellát. Azóta hordom magamban *A néma levente* témáját. [...] A novella meséje

¹⁶HEGEDÜS, *i.m.*, 159.

¹⁷ASZTALOS, *i.m.*

¹⁸ASZTALOS, *i.m.*

VII. Károly francia király udvarában játszódik, - én az egész történetet áttettem Mátyás király udvarába. A francia lovagból magyar vitézt csináltam."¹⁹ - írja egyhelyütt, másutt pedig így egészíti ki: "sok évvel ezelőtt régi könyvek között böngészve egy kis középkori novellára bukkantam. Nem Boccaccio nemesveretű írásaiból való volt, őszintén szólva, hitvány kis fércmű volt, de volt a témájában valami csírázóképeség, mert évekig nyugtalankodott a lelkemben."²⁰ Hegedüs alighanem e nyilatkozatokból emlékezhetett a reneszánsz forrásra, csak hogy novella helyett csupán anekdotára. Márpedig a két műfaj közt alapvető különbség van, sok egyéb mellett az információközlés mértékében is - főleg a cselekményvezetést apró részletekkel akár szükségesen fölül is gazdagító itáliai reneszánsz novellisták esetében. Mindenesetre e nyilatkozatok mellé ráadásnak érdemes odatenni Heltai egy további megszólalását, melynek nemcsak az adja érdekességét, hogy a drámaírói pauza egy újabb félbemaradt (pontosan nem datálható) kísérletére vet fényt, hanem az is, hogy benne a szerző - *A néma levente* bemutatása előtt négy évvel - általánosságban tesz hitet ugyanazon téma ismételt színpadi feldolgozása mellett: "Kieszeltem egy darabot, dolgoztam rajta, megírtam belőle másfél felvonást. És akkor egy este elmentem a színházba, ahol egy Pirandello-darabot játszottak. Képzelteri a meglepetésem, amikor észrevettem, hogy - az én darabomat játsszák, amit még be sem fejeztem. *Pirandello megírta ugyanazt a témát, ami engem foglalkoztatott*. Természetesen azonnal félretettem darabomat, és azóta nem is nyúltam hozzá. Időközben azonban az ilyen találkozásokról való felfogásom lényegesen megváltozott. Felfedeztem, hogy az író számára nem lehet akadály, ha más író is megírta ugyanazt a témát, amelyet ő már megírt vagy éppen meg akar írni. Nem akarom azt mondani, hogy felfogásom ilyen való módosulása után meg fogom írni az abbahagyott darabot, de ha véletlenül mégis megírnám, ma már nyugodtan szemébe néznék az összehasonlítás minden eshetőségének, természetesen nem az írói értékelés, hanem az egyéni kitalálás és egyéni felfogás tekintetében."²¹ A nyilatkozatok alapján joggal merül fel a kérdés: Heltai, aki bevallja, hogy nem saját kútforrásból merített s ugyanakkor szentesíti a drámai téma átvételét - miért ködösít a forrás tekintetében, miért nem nevezi meg kerekperek Raupachot és a *Lovagszót*?

A legvalószínűbb felelet erre az irodalmi rang. Raupach-darabot újraírni esetleg kevésbé decens dolog²², mint egy reneszánsz novellát dramatizálni. Ráadásul a Hevesi

¹⁹FAZEKAS, i.m.

²⁰NAGY Endre, *Heltai Jenővel a kis kávéházban*, Színházi Élet, 1936, 22. sz., 12-15.

²¹HELTAI Jenő, "Amit eddig senkinek sem mondtam el", Pesti Napló, 1932. március 27., 17. Az említett drámatörödéket nem sikerült megtalálnunk.

²²Asztalos Miklós maga is megemlékezik a *Der Müller und sein Kind* című Raupach-szomortújátékról, amelyik hosszú évtizedeken keresztül kötelező programja volt a színházi repertoárnak. Heltai ismerte és

közvetítésével Heltaihoz került sűgópeldány, mint minta hipotézise oly kerek, még VII. Károly neve is egyezik, hogy a cáfolathoz legalábbis az eredeti novella felbukkanására lenne szükség.

Az eredeti itáliai reneszánsz novella viszont, hála Koltay-Kastner Jenő kutatásainak, felbukkant. "Mivel a *Néma levente* meséje a Quattrocentóban játszódik mindkét darabban, e korban kell keresnünk a közös forrást. Ezt mintegy húsz évvel ezelőtt meg is találtam, mégpedig Matteo Bandello (1485-1561) négy könyvbe osztott 214 novellájának egyikében."²³ Meséjéből kiviláglik, hogy Heltai közvetlenül belőle merített - valamennyi Raupach-hal felfedezett egyezés már Bandello novellájában megvan, amihez Heltai lényegesen hívebb, mint német kollégája. Egyedül a happy end Heltai önálló leleménye: Bandellónál a levente elküldi Ziliát, Raupachnál viszont egy másik nő felbukkanása sekélyesíti el Cilia és Filiberto konfliktusát. Magyarán egy irodalmi téma két, egymástól teljesen független feldolgozásáról van szó; noha ermésztesen nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Heltai melleleg Raupach darabját is ismerte - s ha igen, akkor feltehetően az Asztalos Miklós leírta úton-módon - de a *Lovagszó* semmit nem adott hozzá *A néma leventéhez*.

Végeredményben megállapíthatjuk - ami egyébként Asztalos Miklós tanulsága is -, hogy Heltai minden szempontból - köztük az írói értékelés szempontjából is - fölényesen utasítja maga mögé Raupachot. "A novella egyszerű kis történet, amelyből teljesen hiányzik minden drámaiasság"²⁴, állapítja meg Heltai, s a *Lovagszóval* való egybevetés - akár a két darab fogadtatásának tükrében - azt igazolja, hogy a megfelelő út a történet külső hűségének megőrzésén és belső mélyítésén át vezetett nagyobb eredményre. Míg Raupach drámájáról a legszelídebb bíráló is így vélekedett: "Miért nevezé e silány művet Raupach vígjátéknak, - hacsak a szobalány némely idétlen elménckedéseiert nem, megvalljuk, meg nem foghatjuk"²⁵, addig *A néma levente* tomboló közönségsikerét a kritika csaknem osztatlan lelkesedése is kíséri, némi kárörömmel nyugtázva a Vígsház üzletpolitikai megfontoltságú tévedését. A merev, siker-orientált színházi üzletpolitikát kárhóztató vélemény azon a különbségtételen alapul, amit elsőként Heltai fogalmaz meg

---

kellőképpen unta e darabot - a *Fűzfásip* kötet *Színházi rovat* című ciklusában található *A molnár és gyermeke* című versben e dráma két címszereplője könyörög végre csendért és nyugalomért.

²³KOLTAY-KASTNER JENŐ, *A néma levente meséje*, It, 1975/I., 180-191. Mint azt a pontos jegyzet elárulja, a III. könyv 17. sz. novellájáról van szó, melynek eredeti címe: *Il signor Filiberto s' inamora di madonna Zilia che per un bacio lo fa star lungo tempo mutolo, e la vendetta ch'egli altamente ne prese*. A novella a közelmúlt magyar Bandello-novellaválogatásában (*A pajzán griffmadár*, Bp., 1979) a nem is oly talányos *A néma levente* címmel jelent meg, ROMHÁNYI Ágnes fordításában.

²⁴FAZEKAS, i.m.

²⁵Idézi ASZTALOS, az alábbi hivatkozással: Nemzeti Újság, 1843. Kisasszony hava 4-én, 89. sz., 496. A kritika a szerző feltüntetése nélkül jelent meg.

egy interjúban: "Különbséget kell tenni drámaíró és drámaíró között. Vannak drámaírók, akik azért írnak, mert mondanivalójuk van és ezt csakis drámai formában tudják a legtökéletesebben kifejezni. Vannak viszont drámaírók, akik csak azért írnak darabot, - hogy éppen darabot írjanak. Ezek a darabcsinálók. És ha van válság, ez csak a darabcsinálók számára van, akkor, ha nem találják el a közönség pillanatnyi ízlését, ha elszámítják magukat. Az igazi drámaírók számára soha sincs válság"²⁶, és *A néma levente* kapcsán megismétel: "Ismét meggyőződhettem arról, amit mindig hirdettem, hogy a közönség örömmel fogadja, ha a színpadról író szól hozzá."²⁷ A kritika híven visszhangozza e véleményt: "a színházak táján megtörtént a nagy felfedezés: a színdarabokat írókkal kell íratni és nem mesteremberekkel. Az írók, tekintet nélkül arra, hogy 'mi tetszik most a közönségnek' és hogy 'tavaly minek volt sikere', írják meg témájukat."²⁸, márpedig "a közönség megajándékoztatásra vágyik és nem arra, hogy rábizzák a válogatást, mint holmi garasos bazárban"²⁹ - némely kritikus hangnemében akár bűbajos hasonlatokig is eljut: "Nő létünkre az jut eszünkbe, mikor 'A néma levente'-t valami aktuális kasszasikerrel összehasonlítjuk, amit suszterunk szokott mondani, ha megfenyegetjük, hogy ezentúl kész cipőt vássárolunk. 'Tessék csak megpróbálni' - mondja - 'azt a cipőt egy hónap alatt ki tetszik taposni, az enyémet még az unokái is hordhatják.'"³⁰ A velük látszólag polemizáló Márai Sándor tollán ugyanez a magasztalás tágabb perspektívába illeszkedik: "Heltai sikere arra tanít, hogy még sincsen igazuk azoknak, akik most kárörvendezve dörzsölik tenyerüket és hangosan mondják: íme, szőlőből is lehet bort préselni, tiszta irodalom is lehet siker a színházban. Nincsen igazuk, mert Heltai darabja csakugyan remekmű; azonban a remekművek ritkák. [...] De éppen a 'Néma levente' nagy és nemes sikerének dicsfényében látszik meg, hogy nálunk, legalábbis színpadi irodalmunkban, nemcsak a remekművek hiányoznak, hanem inkább az átlag silány és rosszhiszemű. [...] 'Hamlet' egyszer akad ezer esztendőben, - de a 'giccs', melyet Shakespeare műveivel egyidőben írtak az angol színpad számára, legalsó szinten a 'Volpone' volt."³¹

Shakespeare-t felemlgetni annál helyénvalóbb, minthogy a kritikusok - akik szerint "azt a bátorságot pedig, hogy Heltai 1936-ban üde kis verses mesével mert kiállni a közönség elé, külön meg kell dicsérni"³² - Heltai merszét, akár a történet, akár a műfaj tekintetében, irodalmi előzményeken nyugvónak érzik. Rédey Tivadar *A makrancos hölgy*

²⁶[BÁLINT György] B.Gy., *Heltai Jenő a magyar sikerekről és a magyar dráma helyzetéről beszél*, Az Est, 1928. március 11., 13.

²⁷FAZEKAS, i.m.

²⁸EBECZKI György, *Színház*, Új Idők, 1936/I, 497.

²⁹RÉDEY Tivadar, *A néma levente*, Napkelet, 1936, 338-339.

³⁰HATVANY Lili, *Színházi levele*, Színházi Élet, 1936, 14. sz., 6-10.

³¹MÁRAI Sándor, *Műsoron kívül*, Újság, 1936. április 2., 5.

³²AMBRUS Balázs, *Heltai Jenő: A néma levente (vígjáték)*, Kalangya, 1936, 266-267.

ellenképét gyanítja a darabban, mely "a nagyhangú 'nőidomár' helyébe éppenséggel a - *hallgató* Petruchio alakját állítja", de Shakespeare mellett gyakorta felrémlik Rostand és "az érzelmeket fölényesen kezelő, de azért meleg szívvel dédelgető"³³ Musset is. Legsűrűbben mégis a honi színpadi hagyományok felé fordul az előzmény-kereső bűvárkodás, és a dicséret, miszerint "[Heltai] újra meg meri és meg tudja szólaltatni magyar színpadon a rég hallgató verset, ezt a méltatlanul elüldözött 'néma leventét'."³⁴, csakhamar műfaji keretet is nyer. "Történetileg nézve furcsa anakronizmus ez a mű: Heltai egy, a darab megírását ötven évvel megelőző stílusdivatot követve remekelt, *A néma levente* tulajdonképpen az utolsó s legjobban sikerült neoromantikus verses vígjáték - az egyetlen, mely bőtermésű, de elég híglevű irányzatból máig él"³⁵ - írja Nagy Péter a darab sokadik repríze kapcsán, s Hegedüs Géza még politikai állásfoglalást is költ a műfaji áthalláshoz: "A másik lehetőség volt a menekülés minden adott valóság elől, felújítva az újromantika artisztikusan semmitmondó mesejátékát, áltörténelmi anekdotizmusát. Heltai, a színpadi szerző ezt az utat választja, mikor megírja *A néma leventé*-t, majd a többi hasonló típusú verses játékát."³⁶ Ha elfogadnánk a tudatos műfaji rájátszást, akár a szerző fricskájának is felfoghatnánk: Heltai, annak idején a modern magyar irodalom első fecskéje, a konzervatív oldal ízekre szaggatta lírikus, elegánsan úgy vesz elégtételt, hogy feltámasztja azt a drámai műfajt, amit éppen Gyulai Pál támadott a leghevesebben. Ezt a közvetlen áthallást azonban nem tartjuk valószínűnek.

Az újromantikus verses játékra való sűrű hivatkozásnak elsődleges oka a korban szokatlan verses forma, melyről Kárpáti Aurél így beszél: "Az egész darabon a művészi formának az a szükségszerűsége érzik, amely első pillantásra elárulja, hogy itt a nemes forma együtt született, szervesen egybenőtt a költői tartalommal."³⁷ Heltai viszont éppen az időtlenséget kívánja hangsúlyozni e formával: "Hogy miért írtam versben? Mert tér és idő fölé akartam emelni és annak a dimenzióknak a vers a kötelező frakk-viselete." A formai megoldást persze lélektani motiváció magyarázza: "Költő vagyok, és tudom, hogy az aktuális események csak külső alakulataikban változnak, ellenben örökkévalók és mindig aktuálisak maradnak a lélek mélyén lakó erők. Az eredeti novella francia földön játszódik le, a tizenhatodik században; én áttettem magyar földre, a tizenötödik századba; de bátran áttehettem volna a klasszikus görög földre, kétezer évvel előbbre."³⁸ Az utóbbi mondat

³³RÉDEY Tivadar, *i.m.*

³⁴KÁRPÁTI Aurél, *A néma levente*, Pesti Napló, 1936. március 21., 13.

³⁵NAGY Péter, *Két felújítás*, Élet és Irodalom, 1966. szeptember 17., 9. A kritika apropója a Vígszínház 1966. szeptember 9-i felújítása.

³⁶HEGEDÜS, *i.m.*, 159.

³⁷KÁRPÁTI Aurél, *A néma levente*, Pesti Napló, 1936. március 21., 13.

³⁸NAGY Endre, *Heltai Jenővel a kis kávéházban*, Színházi Élet, 1936, 22. sz., 12-15.

feltétlen érvényét vitató Schöpflin nagyobb szerepet tulajdonít a reneszánsz környezetnek: "Az ilyen játékos életbölcsséget formailag is ki kell emelni a mindennap realitásából, dallamot és ritmust adni bele, hogy azzá lehessen, aminek lennie kell: időtlen emberi érzés kifejezőjévé. [...] És szorosan időponthoz kötni sem szabad, azért nem lehet lejátszatni a mában s a történelmi időpontot is csak mint színt és kosztümöt szabad használni, a tényleges korfestés igénye nélkül, mert csak úgy lehet érzékeltetni, hogy minden idők embereiről van szó, ha a színpadon mozgó alakok nem tartoznak semilyen időhöz. *Erre a célra találta fel a romantika a maga saját külön költői középkorát és renaissanceát, amely nem volt sehol és semmikor, de ott van mindig és mindenütt az emberi fantáziában, mese-középkor és mese-renaissance.*" [kiemelés tőlem - Gy.Zs.] Ezzel a megoldással Heltai szorosan kapcsolódik a romantika irodalmi hagyományához, mely a tizenkilencedik század hetvenes éveinek színpadán csakugyan az újromantikus verses játék tiszavirágéletű tündöklésében talál ismét magára. Ugyanakkor Schöpflin igazára is szeretnénk felhívni a figyelmet, aki *A néma levente* verseiben inkább egy folyamat kezdetét, mintsem zárlatát látja - mégha visszatekintve e folyamat nem is nézett nagy fejlődés elé -: "Ahogy első hallásra meg tudjuk ítélni, Heltai egész újszerű, színpadi vers-nyelvet talált ki, egyszerűbbet, színpadhoz simulóbbat, mint régebbi verses vígjátékaink szerzői."³⁹

A Schöpflin emlegette mese-reneszánsz azonban nem mindenki szerint bontakozik ki rögtön a színpadon. Papp Jenő az első felvonás láttán így dohog: "A lovagi históriát Heltai Jenő két hangnemben írta meg. A hadfi egészen reális eszközökkel kezdi az udvarlást, naturáliákkal közeledik a hölgyhöz, gyűrűkkel és ékkövekkel puhítja a nő szívét, a darab tónusa a való világ, a levegő józan, meséről szó sincs, egy külföldi gáláns kaland szemtanúi vagyunk s a szereplők felfogásából arra lehet következtetni, hogy az író nem szándékozik elhagyni a szilárd talajt."⁴⁰ A vélemény veleje nyilván mindössze az, hogy az egyébként jószemű Papp Jenő megint rossz szemmel nézi Heltait. Mégis, ha a drámai életmű ismeretében vizsgáljuk *A néma levente* első képét, bizony felsejlenek olyan momentumok, amelyeknek előzményeivel mintha találkoztunk volna már Heltai polgári színpadán. Az első ilyen a látszatnak és valóságnak az a különbsége, mely Zília sokak által álszentségnek érzett vallásosságában nyilvánul meg: "a darab elején gögös özvegyasszony. Csak a jóhírért félti a szerelmével tolakodóan üldöző lovagtól. Látszólag csak az imával, a bibliával törődik. [...] De e magatartás páncélja mögött érző, eleven s főleg hiú emberi szív dobog. Ahogy barátnőjét figyelmezteti: 'Kacér játék, hogy onnét figyeled. / Az udvarlás nekem szól, ne feledd!' Vagy ahogy az ismeretlen udvarlóról kijelenti: 'Nem érdekel!' -

³⁹SCHÖPFLIN Aladár, *A néma levente*, Nyugat, 1936/I, 320-321.

⁴⁰PAPP Jenő, *A néma levente*, Új Magyarország, 1936. március 24., 13.

érezzük, hogy igenis érdekli őt, de gögijében elnyomja ezt a természetes emberi érzést.⁴¹ Mi vajon e gög igazi tartalma? Aligha pusztán a férjet a síron túl is kísérő hűség, és aligha pusztán a hit. Zilia gögijében az a következetesség bújik meg, természetesen lényegesen kidolgozottabb formában, amit annak idején *A rátartós királykisasszony* címszereplőjének dalában figyelhettünk meg: a méltó ellenfelét kereső, küzdeni sóvárgó erő. Ziliára maradéktalanul érvényes Beppo nagyképű monológjának tanulsága az asszonyi hiúságról, végtére elfogadja a legnagyobb s legszebb ékkövet - ugyanakkor éppen Beppo különbözteti meg őt barátnőitől:

[...] *Hát kit szeressen itten?*

(A szobára mutat, ahol a nők eltűntek..)

Azokat ott bent? Attól ments meg, Isten!

Nagyobb csapás vón száz tüzes pokolnál!

Mert milyenek is Monna Mea és Gianetta, Zilia barátnői? Az eddigi beszélgetésből tudjuk, hogy megcsalják férjüket, hogy némi juttatásért a komornával együtt a kezére játszanak az ismeretlen lovagnak - ne szépítsük: kerítik Ziliát -, hogy a gyönyörű ékszereket szívesen megvennék potom pénzen, hogy azután tetemes haszonnal adjanak rajtuk túl. Erkölcstelenek, pénz- és kéjsóvárák, s még társadalmi rangjukat is tekintve bizonyossággá érik bennünk a gyanú: a pesti polgárasszony utódai - historice nézve persze elődei - ők. Megszerezhetők. Zilia tőlük, de legfőképpen e fő vonásuktól különbözik minden erejével: ettől nő túl a polgári bohózat keretein, s emelkedik mesehősnővé - polgári származása ellenére éppen úgy, akár a rátartós királykisasszony. Zilia környezete az, mely alapvető tévedése ellenére is figyelmünkre méltatja Papp Jenő észrevételét - ez a környezet s benne az ékszerekkel kopogtató kísértés csakugyan a polgári bohózat dramaturgiai lehetőségét sejtetnék, ha Heltai nem jellemezné erősnek Ziliát, erejét csak finoman, érzékenyen csorbítva asszonyi hiúságával. Ezzel válik nyilvánvalóvá még Agárdi Péter színrelépte előtt, hogy Zilia vallásos megszállottsága nem álszentségből fakad, csupán az igazi küzdelmet, az igazi megmérettetést csak a szerelemben fellelni képes, s ez egyetlen területen társára-ellenfelére nem találó erő kényszerpályája, amely erő jelen pillanatban mintegy sötét, komor bűvöletben tartja Ziliát. Nem tudjuk, Agárdi Péter szerelme mennyire erős és egyáltalában mennyire szerelem - legfeljebb a buffó Beppo elkomolyodása jósolja egyelőre annak -, de azt már tudjuk, hogy irgalmatlanul megméretik és nehéz küzdelemre szólíttatik.

⁴¹GYERTYÁN Ervin, *A néma levente*, Népszava, 1955. január 25., 6.

Nagy Endre, *A néma levente* sikereit számlálva elő Heltainak, némiképp ironikusan említi meg: "A 'Nyugat'-ban tanulmányt írtak lélektani mélységeiről a modern pszichanalitika nézőpontjából".⁴² A szép és igen érzékeny tanulmány Wagner Lilla tollából - melynek megállapításaira sokszor szeretnénk hivatkozni - az első találkozás kapcsán váratlanul Zilia hallgatásáról beszél: "Zilia oktanul kegyetlennek látszik az ékesen beszélő lovaghoz, első találkozásukkor. S mennyire megértjük kirobbanó keserűségén keresztül a szemérem némaságára kárhoztatott, hallgató, s hallgatásában vergődő asszonyi fájdalmat, akinek a férfi társadalmában, a férfi erkölcei közt tilos a 'szó', tilos az Erosz, tilos a szexszus, tilos a természetes, a leplezetlen odaadás öröme - s akiben a dac, a kényszer, a szenvedés még folytatja s befejezi ezt a romboló munkát, tilossá teszi még az érzelmet is az örök 'özveggy'-ben. [...] Zilia hallgatása már-már ott tart, hogy az érzésképtelenség, a lelki frigiditás stádiumát átlépje."⁴³ Ezt a hallgatást van mersze megtörni az ügyes retardáció után fellépő Agárdi Péternek, a mese-reneszánsz lovagi szabályai szerint sínylődő szerelmesnek, aki egy csókot kér szíve hölgyétől.

A társadalom szabályainak kiszolgáltatott, boldogtalan nő persze régtől ismert motívum Heltainál. Akárcsak az első csók: *A masamód* Vilmája fél megcsókolni Bélát, mert azzal elkezdődik valami, aminek következményei beláthatatlanok; ezzel a csókkal kezdődhetnék Tündérlaki Boriska és Pázmán Sándor szerelme, mint ahogyan ezzel kezdődik Mancsi és Frigyes szerelme a *Menassériában* - az első csók a kapu, mely a mese szerelem-uralta birodalmába átvezet. Zilia azonban nem adja ingyen azt a csókot, melyet Hatvany Lili finom női érzéssel "végtelen"-nek nevez: három évi némaságot követel érte. Wagner Lilla ugyan lebecsüli magának a csóknak jelentőségét, de Zilia indulatait hihetően boncolja: "Két évig hallgatott a szó Ziliában, férje halála óta - hallgasson hát most háromig a férfiében, olyan kevés gyönyörért, amit egy csók adott - olyan kevés gyönyörért, amennyi neki is kijutott: amiért volt már egyszer, rövid ideig, férji hálótársa neki is, - s amennyiért kénytelen most, özvegysorán, hallgatni benne, a szemérem törvénye folytán az érzés. Lecke ez: hadd lássa a férfi, az öntelt: mi az, nőnek lenni - mit tesz az, hallgatni évekig, háborgó szívvel. De bosszú is. És nemcsak azért, mert a férfi oly szép és behízelt szavakkal mert neki udvarolni, mivel hiszen férfinak szabad; hanem másért is: hogy ily gyorsan, könnyen, szavakkal, önhitten és kín nélkül akar eljutni hozzá, az asszonyhoz, - aki göggé álcázott szóvalán kínok között ül és vár a jövőre. Ez a megirigyelt férfis szerep lesz az, melyen át kell majd vergődnie Ziliának, hogy megtudja, mennyi a látszat benne, - abban, hogy úgy érzi, a levente kíméletlenül akarja rombadönteni évek hosszú során át

⁴²NAGY Endre, *Heltai Jenővel a kis kávéházban*, Színházi Élet, 1936, 22. sz., 12-15.

⁴³WAGNER Lilla, *A "Néma leventé"-ről*, Nyugat, 1936/I, 389-393.

épített védőbástyáját, mely mögé védtelen szívét rejtette. Mindez forrong Ziliában: s bosszúval fogadja azt, aki őt orvosolni jött."⁴⁴

A másfél esztendő múltán játszódó harmadik kép ébreszt rá, mennyire orvosolta is Péter Zilia némaságát. A hölgy szemlátomást magához tért a gonosz ígézetből: igazából Péterre származtatta át. Nevet, tréfál és szerelmes dalokat tanít be komornájának s barát-nőinek. A leventéről szó sem esik, mégis tudjuk: Zilia vár, és nőisége e biztos esélyű várakozásban feselt ki. Hiszen ezzel búcsúzott Pétertől:

*Ha állod azt, amit fogadtál,
Szót, hangot eltemetve némán
Gondolsz keserves három évig énrám:
Mit csókomért cserébe kértem,
A hallgatásodat talán megértem.*

A búcsúban nemcsak a három év hallgatás, hanem annak következménye is felemlített. Zilia kemény próbatétele után biztonságban érezheti magát: a csók végtelensége kettejük külön titka marad. Érthető a rátörő nyugalanság, mikor - a reneszánsz komédia átöltözős hagyományát rendületlenül követő, ezúttal igricként megjelenő - Beppo énekét meghallja. Nemcsak jóhíre aggasztja, ezen túlvan. Hanem, ha Péter megszólalt, akkor nem állta a harcot, nem bizonyult hozzá méltónak - s akkor ő, a diadalmas, kegyetlen hölgy, a "la belle dame sans merci", hiába vár, akkor Papp Jenőnek volt igaza: Agárdi Péter esdeklése és szent fogadalma nem volt több inkább hitvány, mint gáláns fondorlatnál. Az ezek után hallott hírek természetesen megnyugtatják Ziliát, sőt olyannyira felvillanyozzák, hogy hajlandó a távoli Pannóniába indulni, és szóra bírni a leventét. Azt hiszi, megértette Agárdi Péter hallgatását. A veszély csak ajzza: végre megpróbálhatja erejének teljét, saját parancsát teheti semmissé. A pénz, akár nyeri, akár a dupláját vesztené, nem érdekli: még egy józan, polgári mérföldkő, amit a mese felé igyekeztünkben elhagyunk, hogy végre megérkezzünk Mátyás király udvarába.

"Nem akartam történelmi vígjátékot írni, annál kevésbé, mert a történetnek semmi hitelessége sincs. Szigorúan ragaszkodtam a gőgös özvegy és a néma levente között lejátszódó szerelmi magánügyhöz és Mátyás királynak és Beatrix királynénak is csak annyira adtam szerepet, amennyiben ők mint magánemberek vesznek részt ebben az ügyben, bonyolítják és királyi hatalmukkal elintézik és befejezik."⁴⁵ Heltai kommentárja elbír némely kiegészítéseket: először is Mátyás király színre léptetése két okból telitalálat.

⁴⁴WAGNER, *i.m.*

⁴⁵FAZEKAS, *i.m.*

Egyfelől a Schöpflin fejtegette sosemvolt, mégis örök romantikus reneszánsznak mesék és mondák kodifikálta hőse Mátyás király a honi köztudatban, és Kisfaludy Károly óta a színpadi hagyományban is. Másfelől, de ebből adódóan, innentől jelenléte megszabja a - ha nem is kortárs, de arra igen emlékeztető - polgári környezet mesébe fordulását; ha ezt rosszmájú értetlenséggel akarnánk megfogalmazni, idézhetnénk a folyton epés Papp Jenőt, aki mindemellett pontosan érzi e cezúrát: "A naív környezet feloldja az írókat az előbbi éles és reális hang alól. [...] Az emberek nem tudják, hogy felnőtteknek szóló komoly vígjátékot néznek-e, vagy Lakner bácsi mesedélutánjára tévedtek-e be."⁴⁶

A másik, Heltai kommentárját kiegészítő gondolat mintegy felesel az előbbivel, s mégiscsak a szerző által cáfolt aktualitás beszűrődését sugallja. Nemcsak abban a két sorban, amit a *Népszava* kritikusa kiemel:

*Nagy a dicsőség, kicsi a hitel,
S a háború bendőjét tömni kell!*

és így magyaráz: "a játék lágy hangjai közt itt is, ott is előcsapzik egy-egy kemény futam"⁴⁷, hanem abban a különbségben is - sőt abban méginkább -, ami a magyar király és itáliai hitvese látszólagos egységét minduntalan megbontja. Ennek tetőpontja az a pillanat, mikor a szülőhazájáról áradó Beatrit Mátyás kesernyés gúnnal inti le:

*Magyar királyné vagy, Beatrit,
Lelkem, ne búsulj! Az is valami!*

A külföldről érkező s a magyar közállapotokat oly átkosan döntő mértékben befolyásoló ideológia térnyerésének napjaiban nem tűnik erőltetettnek a nemzeti büszkeséget ébresztő mondatban kissé konkrét utalást is gyanítanunk.

Mátyás később sem békül meg az "itáliai boszorkánnyal", aki első próbálkozásával fel is sül. Beatrit támogatása kell hozzá, hogy egy második, négyszemközti próbára is sor kerülhessen. A nő és férfi küzdelmének e két külön képbe foglalt két állomását Wagner Lilla így elemzi: "Ugyanúgy, ahogy Zilia rosszaságból a saját baját, a hallgatást életi át Péterrel, ugyanúgy Péter, hogy Zilia is megértse őt, viszonzásul átéleti vele a férfi szerelmi kínlását, a megnehallgatott, vergődő széptevés kínálását, s mindebben élet és halál

⁴⁶PAPP Jenő, *A néma levente*, Új Magyarág, 1936. március 24., 13. Lakner Artúr (1893-1944) ifjúsági színműíró, aki 1926-tól vasárnaponként "Lakner bácsi mesedélutánjai" címen tartott gyermekmatinékat a Vígszínházban, majd a Royal Apolló Moziban és az Új Színházban.

⁴⁷BRESZTOVSZKY Ede, *Mosolygó bölcs*, Népszava, 1936. április 12., 27.

bizonytalanságát. [...] Most érzi Zilia, hogy a némaság tetszhalál, s hogy az ő lelkének a némasága is tetszhalál volt. S most kezd csak küzdeni, foggal és körömel - a maga életéért, Péter életéért. [...] A keserűség, ami Péter szíve falán lerakódott, több volt, hogysem Zilia útjának első állomásai feloldhatták volna. Nem Zilia hűségének, hanem Zilia szerelmében való kételkedésnek Othello-ja ő a hóhérjeleneteken keresztül az oltárig - nem megleckéztetni akarja ő mármost Ziliát, hiszen nem tud már neki hinni: mind súlyosabb, mind veszélyesebb próbák kellene, hogy lelke betegségét, az elharapózó kételyt legyőzze. S itt nagyon modern Agárdi Péternek, a néma leventének a problémája: a lélek megbénulása, megbénulása a várakozásban, a lélek pokolian kínzó kényszer-kétye abban, hogy lélek-e az a másik is, érez-e az a másik is, van-e szerelem és ideális eszme egyáltalában a világban? A nő nemcsak az élete fenntartásáért hazudja-e a férfinak, hogy szereti?"⁴⁸

A drámai életmű áttekintése után hozzátehetjük: ha Agárdi Pétert Zilia mellébeszélése hallgattatja el, akkor Ziliára még nagyobb súly nehezedik, s gátolja abban, hogy megszólaljon s szerelmet valljon az erre immár egyértelműen érdemes férfinak. Mellébeszélésében ott kísért a Bélát a színpad kedvéért elhagyó Vilma, a boldogságról önfeláldozásból vagy éppen saját erejébe vetett hitből lemondó Boriska és Masa, a gyermekkori ábrándjához annak megecetesedése után is állhatatos Ágnes elfordulása a szerelemtől. Ezt az örökséget kell leküzdenie Ziliának, ki Mancsi elindulása után az első, aki megérkezhet a mesébe - veszélyes utazás, akár az életébe is kerülhetett volna. "De Heltai, mármint Mátyás király, jó úrnak bizonyul, azt hirdeti: van menekvés, ha ára is van, van még út az életbe és a szerelembe."⁴⁹

Heltai Ziliája tehát megszólal: Setét Lajosnak bevallja Agárdi Péter iránti szerelmét. A kétség elnyugodhat, a hölgy még Beatrix királyné váltságát is elutasítja, még ekkorra megkésztet, gőgjét felhánytorgató monológiát is alázattal hallgatja végig, s készül a halálra, élete vélt végén tisztán és derűsen találva hitére - mennyire más is e halállal is kibékítő hit, mint a komor bűvölet, aminek nyűgözésében megismertük Ziliát! A nő - akinek Zilia jellemezte magát, ezzel az egy szóval az egyetlen, Mátyásnak rokonszenves választ adva - megtalálta, akit keresett, s akit Heltai minden hősnője hiába keresett eddig: a férfit, aki elég erős ahhoz, hogy legyőzze őt, s aki élni is képes ezzel az erővel. Zilia szerelmi vallomása a sorsát büszkén felvállaló asszony titka:

*Nem tudja. Én se tudtam. Most tudom csak,
Mióta láttam zordon némaságát*

⁴⁸WAGNER, i.m.

⁴⁹WAGNER, i.m.

*S tudom, hogy esküvése néki drágább
Csóknál, örömnél, hitvány életemnél.
Láttam, itélni mer, büntetni nem fél,
Türelmesen hízalja bosszúját.
Szemet szemért! Ha vágod, visszavág.
Én, én tudom, legyőzött és elestem.
Érte halok meg. És én ne szeressem?*

Zilia, aki még az éjféli pásztorórán is alkudozott, végső odaadásának fő motívuma felől ezzel jogos kétségben hagyván a férfit, itt végre színt vall. A hangnem finom ellentétjára, amit Papp Jenő oly értetlenül szemlél: "Ez még mókának is sok. Majdnem frivol. Az író rájön, hogy milyen hamis skálába tévedt és az utolsó percekben visszatér a könnyed vigjátéki hanghoz. [...] Zavarának nyomai megmaradnak a hallgatóság lelkében. A mese-szövegsnek ez a nagy törése alapjaiban rázza meg a sikert"⁵⁰, Wagner Lilla sokkal több empátiával tapint rá: "A humor Heltainál - a nagy költőknél mindig - az a szelep, amit a legnagyobb kérdések elviselésére nyit a költő. Itt két 'halál' szerepel: egy - az igazi, akit nem szabad meglátnunk, az a Thanatos, aki nem Morpheusnak, az édes álomnak, hanem Erosnak s a hallgatásnak testvére - s az a fecsegő hóhérfigura (milyen szimbolikus ez is!), aki mindennek a fonákját, a humoros oldalát mutatja. S úgy is jön, mint a humor a tragédiába: Setét Lajos mint siralomházi udvari bolond, - hogy a kivégzés idejét kitolja. Sokak előtt a humor méltatlan a tragédiához: a gyenge idegzetnek tett engedmény, méltó az esztétika aszkétáinak puritán megvetésére - és Setét Lajost mégis nélkülöztük volna Zilia börtönében. Nemcsak azért, mert ő nem az 'igazi' Setét Lajos, s bennünk azt a halvány, tudatalatti rejtelmet cirógatja, hogy az igazi Setét Lajos talán nincs is; nem is azért, mert hiszen, hála Heltainak, Zilia tragédiája nem lesz tragédia, hanem mint szabályos heppvend [sic!] a filmen, oltár előtt és gyönyörű nászi ruhákkal fejeződik majd be; hanem mert kár lett volna, ha nem halljuk ki Heltai bölcs, mosolygó szavát a Setét Lajos dupla álarca mögül."⁵¹ A komikum korántsem a vigjátéké: Zilia egyetlen pillanatig sem sejti, hogy Péterrel beszél. Sőt mi sem: figyelmes hatáskeltő apróság, hogy szereplőnévként a hatodik képben végig "Setét Lajos" szerepel, olvasóként is csak a végén eszmélünk a turpisságra. Nem a Molnár Ferenc *A testőrjéből* ismert bújósdi játék ez, messze több annál: mese, melynek egyetlen tétje az egymásra méltó férfi és nő egymást keresése. E keresés

⁵⁰PAPP Jenő, *A néma levente*, Új Magyarság, 1936. március 24., 13. E sikertelenséget emlegető passzus nemcsak mai ismereteinkkel (*A néma levente* számtalan reprízének lajtsromát ld. a Függelékben!) neveltséges, de az ősbemutató többi kritika egybehangzóan rögzítette, tomboló sikerének fényében is az.

⁵¹WAGNER, *i.m.*

útja itt a némaságon át vezet, ahogyan *Az ezerkettedik éjszakában* a társadalmi különbségeken át fog vezetni. *A néma levente* konfliktusa Agárdi Péter elhallgatásával kezdődik, s Zilia megszólalásával ér véget. A némaság és a mellébeszélés stációin át jutnak egymásig férfi és nő, és Mátyás király korholó sommázatában is a meséhez egyedül méltó konfliktus kibontakozásának és zavartalan megoldásának örvendezhetünk:

Békéljete meg! Balgák, mind a ketten!
Téptétek egymást, martátok, kegyetlen
Kéjjel keverve bajt, fájdalmat, átkot.
Gyilkos kíváncsiságban versenyezve
Csak azt kutatta áldatlan vitátok,
Szerelme próbáját ki állja jobban,
Ki meddig bírja és ki roppan össze?
És egymásért véreztetek titokban.
Haj, átkozott vetélkedés:
Szemet szemért és göggel verni gögöt!
Jóság hijával múlt el szép idők.
Siessetek egymást szeretni, és
Alázatban, jóságban összefogva,
Pótolni azt, mit dolyfötök mulasztott.
Virradjatok szerelmes, szép napokra!

"A közönség annyira megbabonázott ettől az időtlen, naív-okos történettől, melynek látszólag semmi köze nincs a mi életünkhöz, hogy amikor a hős ismét beszél és a harmadik felvonás végén megcsókolja hölgyét, a nézők erre a 'rendkívüli happyend-re' önfelédten tapsolni kezdenek, mintha valami gyermekelőadáson lennénk. Hja, a jó költők és a jó mesék bűbája ez!"⁵² S ha az egyetlen Papp Jenő csak azért sem tapsolt és boldogsávan távozott is a nézőtérről, Heltai egyetlen bevallott vágya teljesült: "Jó darabot akartam írni. És pedig nem olyat, amit az irodalom önkínzó remetéi tartanak jónak, hanem ami a karzat népének is tetszik. A színigazgatók nyelvén szólva: közönség-darabot akartam írni."⁵³ Azonban mégsem hisszük, hogy ez az egyetlen, az *Egy fillérben* levezekelő cél csalogatta Heltait. A Márai által "kis, hibátlan, töréstelen remekmű"-nek⁵⁴ nevezett

⁵²VAMOS Magda, *Színházi hírek*, Magyar Nemzet, 1945. december 11., 2. A kritika a Magyar Színház 1945. december 7-i reprízére reagál.

⁵³NAGY Endre, *Heltai Jenővel a kis kávéházban*, Színházi Élet, 1936, 22. sz., 12-15.

⁵⁴MÁRAI Sándor, *Napló 1943-44*, Bp., Akadémiai - Helikon, é.n. [1990], 155.

mesejáték a kor átfogó kérdéseire a magánélet problémáinak megválaszolásában keresi a választ; talán érdemes egy másik, immár nem Heltairól írt mondat erejéig idézni újfent Márait, ki szerelmes versek apró antológiájában használja ki a kínai konjunktúrát - az *Ismeretlen kínai költő Krisztus után a huszadik századból* bevezetőjében ezt olvassuk: "Ami megmarad, boxerlázadásokon, száműzetéseken, táncosnőkön és alkalmi költőkön túl, az mindig csak a szerelem, s a versek."⁵⁵ Férfi és nő, Jancsi és Juliska kapcsolatának minden egyéb kérdésnél fontosabb kérdését fogalmazza innentől Heltai a szerelem és a mese anyanyelvén, versben - ahogyan Püskösti Andor, az *Ezerkettedik éjszaka* láttán visszatekintve megfogalmazza: "'A néma levente' csengő rímeivel közel négy órán át megindított és megkacagtatott mindenkit és közben a nézők torkát elszorította az izgalom. Küzdelem folyt a rivalda mögött: a két nemnek az az örök harca, amelyre a legválasztékosabb költő sem talál illőbb szót, mint: a szerelem. Két érdekes, különös, hús és vér-ember akaratos gyengédséggel és simagató szigorúsággal makacsul és elszántan küzdött a másik és önmaga ellen és ez a harc lassan oldódott diadalmas szerelemmé."

A néma levente elkezdte diadalmas pályafutását, honi és külföldi színpadokon egyaránt. Hamarosan elkészül német és angol fordítása, s nagy sikert arat a bécsi Burgtheater s a londoni Saint James Theatre színpadain, sőt még megfilmesítésére is kezdődnek - ismeretlen okból megghiúsult - tárgyalások a Metro-Goldwyn céggel⁵⁶. A kolozsvári bemutatonak pedig akkora a sikere, hogy a román kultuszminiszter elővigyázatból a negyvenharmadik előadás után betiltja a darabot⁵⁷.

Heltait pedig ezután az *Ezeregyéjszaka* felé vonja mesélő kedve.

⁵⁵MÁRAI Sándor, *Ismeretlen kínai költő Krisztus után a huszadik századból*, Bp., Balassi, 1994.

[oldalszámok nélkül]

⁵⁶A bécsi bemutatóról (1937. február 3.) ld.: Pesti Napló, 1936, 232. sz., 14.; Az Est, 1936, 244. sz., 10.; Magyarország, 1936, 292. sz., 8.; Az Est, 1937, 14. sz., 6.; Pesti Napló, 1937, 27. sz., 13.; Az Est, 1937, 27. sz., 6. A londoni bemutatóról (1937. július 27.) ld.: Magyarország, 1936, 148. sz., 8.; Pesti Napló, 1937, 169. sz., 14.; Pesti Napló, 1937, 261. sz., 13.; Magyarország, 1937, 262. sz., 8.; Az Est, 1937, 262. sz., 6. Hollywood érdeklődéséről a Magyarország 1936, 109. számának 16. oldalán olvashatunk rövid hírt: "A Stunde mai száma jelenti, hogy a Metro Goldwyn filmgyár megvásárolta Heltai Jenő A néma levente című darabjának megfilmesítési jogát. Bajor Gizi szerepét a filmen Greta Garbo fogja játszani, akinek ez lesz a legközelebbi szerepe."

⁵⁷A betiltásról ld.: Magyarország, 1937, 40. sz., 8.

Hetedik fejezet
Az arab mesevilág
(1917; 1938)

Az asszonyi ravaszságok krónikája

"Volt egyszer egy tudós, aki egész életét egy nagy könyvnek szentelte. Ezt a könyvet az asszonyok hűtlenségéről írta, 14256 különféle módját sorolván föl benne a férfiak lóvátételének. Öreg napjaira ez a tudós megházasodott, és amikor valaki a felségéről kérdezősködött, büszkén mondta: - Kincs, igazi kincs! Neki köszönhetem, hogy sajtó alá rendezhetem könyvem javított és bővített kiadását."¹ - Heltai az epikában jóval korábban talált rá a mese műfajára, mint a színpadon. 1911-ben jelent meg a *Nyugat* gondozásában a *Kis meséskönyv*. Ebben bukkan fel az itt teljes terjedelmében közölt *A tudós felesége* című mese, mely az 1917-es *Hamduna* című egyfelvonásos² alapötletét tartalmazza.

A *Hamdunában* - melynek műfaja: arab mese egy fölvonásban - az alapötlet gazdagodik. A mesebeli tudós, mint láttuk, elsősorban férjként bővítette tapasztalatait, úgy is mondhatjuk: tudásvágyának szenvedő alanyává lett. Fuad bezzeg - "Kilenc feleségem volt és szeretőim számát csak Allah tudja, aki mindent tud"³ - lényegesen rendszerezőbb elme: ő háromezerhétshátszáznegyven fejezetbe tömörítette megfigyeléseit, melyeket tehát sokszor szeretőként szerzett. Most is élvezni indul tudása gyümölcseit, s ha a légyottból hamarosan bohózati bújócska fejlik is - ez még mind belefér a könyvbe, ahogyan Fuad a szekrénybe. A *Naftalinból* végzetként megismert szekrény ezúttal *Hamduna* lélektani hadviselésének eszköze: a női hűség próbakövéből hamar válik a férji bizalom próbakövévé. Ezt az átalakulást jegyzi fel "Az asszonyi ravaszságok krónikájá"-ba Fuad háromezerhétshátszáznegyvenegyedik fejezetként.

E fejezet tanulsága nyilván az lesz, újabb eredeti példával fűszerezve, hogyan vágják ki magukat az asszonyok az in flagranti szorult helyzetéből - hiszen Fuad végtére a bohózatírók kézikönyvét készíti lankadatlan szorgalommal. A tanulság kortól és környezettől függetlenül érvényes: a longobárd királyné éppen úgy segít magán, mint az úrinő a *Megoldás* című novellában⁴, ahol először kifondorkodja a bocsánatot, majd ennek birtokában megvetőn elhagyja nyámnyila férjét. Itt azonban, bár Fuad ezt aligha sejt,

¹HELTAI Jenő, *A tudós felesége* = Uő., *Kis meséskönyv*, Bp., 1911, 86.

²Az egyfelvonásos e címen került színpadra 1917. augusztus 28-án az Apolló kabaréban, és jelent meg a *Nyugatban* (1917/II, 373-384.); az *Arcok és álarcok* darabjai között már *Asszonyi ravaszságok könyve* címen szerepel.

³A *Hamdunából* vett idézetek forrása a *Nyugatban* megjelent szöveg.

⁴HELTAI Jenő, *Megoldás* = Uő., *A hét sovány esztendő és más elbeszélések*, Bp., 1912, 146-155.

nemcsak annyiban állunk szemben új fejezettel, hogy éppen a szekrény nyitottsága védi a legjobban a nő hazugságát. Hamduna ugyanis nem rögtönöz, hanem mindent előre megrendezett. "Elküldött a város túlsó végére az aranymíveshez a gyűrűjéért, pedig az aranymíves még az estvéli ima előtt elhozta" - Hafid tehát nem hamarabb érkezik haza a véletlenek váratlan összjátéka következtében, hanem időre jön; megérkezésének nemcsak a pillanata volt pontosan kiszámított - Hamduna ügyesen húzta addig az időt a pásztorórán! -, hanem a könnyen átlátható női hazugság szította indulata is. A nyitott szekrény bizalomra tanítja, s ezúttal joggal: Hamduna nem csapta be, még ha eszköznek is használta. A hagyományos bohózáti szerepek felcserélődnek: a férj boldogan távozik feleségével a hálóterembe, a szerető pedig hoppon marad. Mégpedig úgy, hogy fogalma sincs az asszony igazi indulatáról: "utálom ezt a Fuadot, az utálatok utálatával és gyűlölöm a gyűlöletek gyűlöletével". Hamduna csupán az öntelt nőtudóson akart bosszút állni, s a hibátlanul végigjátszott komédia segítségével el is éri célját: Fuad új fejezetet kénytelen nyitni a korábban teljesnek hirdetett könyvben. Minderről Fuadnak sejtelve sincs: az új fejezet eredendően hibás lesz, minthogy a szerző szemünk láttára veszítette el kompetenciáját. Ezzel beigazolódik a darabban gyakorta ismételt bölcsesség, amelyet a dőre férfi hiába igyekszik legbüszkébb sajátjával - tudományával - cáfolni: "Ó mily kiszámíthatatlan az asszonyok ravaszsága!"

A bohózáttól a lírán át a meséig

Az eredetileg semleges, stilizált környezetben játszódó *A tudós felesége* Keletre helyezésével döntően nem tartalmi többletre tesz szert, a cselekmény bővítése a színpad követelményeit szolgálja. Hamduna éppen annyit nyer, mint a longobárd királyné vagy a modern tökéletes feleség: uralkodik a méltatlan, erőtlén férfi felett - akár Mancsi, aki élete mindkét oroszlánját ketrecbe zárja. Az *Ezeregyéjszaka* világának megidézése, melynek hagyománya az európai kultúrtörténetben a XVIII. század elejéig nyúlik vissza⁵ - magyar nyelvre először Vörösmarty fordított részleteket az arab mesegyűjteményből⁶ - merőben hangulati jelentőségű. Már *Az ezerkettedik éjszaka* előtt feltűnő Heltai ilyen tárgyú írásaiban a líra nagy szerepe: a *Hamdunába* illesztett csodaszép szerelmes vers az 1923-as *Versek* kötet *Azóta* ciklusában is megjelenik, ottani címe és alcíme egyben forrást is jelöl:

⁵Az arab mesegyűjtemény első - francia - fordítása Antoine GALLAND munkája: *Les mille et une nuits*, I-XII, Paris, 1704.

⁶*Ezeregy éjszaka*, 18 füzet, Pest, 1829-34 = VÖRÖSMARTY Mihály, *Beszélyek és regék. Ezeregyéjszaka*, sajtó alá rendezte SOLT Andor, Bp., 1974, XIII, (kritikai kiadás), 139-235. és jegyzetei: 325-345.

Az illatos kertből (Nefzaui) - s Heltai elé egy másik, hasonló témájú és szépségű költeményt is illeszt, *Ezeregyéjszaka* címen⁷; de a Fenyő Miksa által sokszor magasztalt novella, a *Mese a gazdag költőről és a szegény költőről*⁸ is sűrű versbetétekkel ékesítve. A lírai hang az alapvető emberi vonások mesészerű felnagyítását szolgálja: a szép nők még szebbek, a csúnyák irdatlan csúfak, a bölcs férfiak még bölcsőbbek, de az ostobák szörnyen ostobák lesznek e távoli környezetben. Az egzotikum iránt fogékonyság mellett az esszencializálásnak e lehetősége indokolhatja a másfél évszázada eleven, de a huszadik század első felében külön felpeszsdülő európai-Ezeregyéjszaka-"konjunktúrát", melynek az egykorú magyar irodalomban olyan örökszép eredményei születnek, mint Karinthy Harunal-Rasid-történetei, Szép Ernő *Azrája*, Krúdy Szindbád-figurája, vagy Füst Milán számvetése, az *Ez mind én voltam egykor*. Heltait is ez mozdíthatja a Kelet világa felé - a konkrét inspirációt, mint azt már Hegedüs Gézára is hivatkozva írtuk, talán az első világháború alatti konstantinápolyi tartózkodás adhatta -, amikor két remekművű novellában két parabolát rajzol: a *Mese a szegény és a gazdag költőről* címűben a művészet és érvényesülés viszonyát, míg az *Abu Majub bolhájában* a hatalomét; e két novellájából azután *Ami az Ezeregyéjszakából kimaradt* címen külön ciklust csinál kisprózai működésének összefoglaló áttekintésében, az 1946-os *Ötven elbeszélésben*. Az elmondottak fényében érthető, hogy a legfontosabbnak felismert problémában: az egymáshoz méltó férfi és nő egymást keresésében miért fordul Heltai *A néma levante* folytatást megnehezítő sikere után ahhoz a világhoz, mely az európai irodalomban másfél száz éve a mese otthonát jelenti.

Varázsszőnyegen

"Heltai Jenő új verses mesejátéka olyan, mint egy csodálatosan dúsrajzú, virágos perzsaaszónyeg, amelynek türkizkék alapú tükrében aranyló palmetták, bíboros rozetták és indás virágok gazdag szövevénye fonódik össze. Kápráztató színpompa - az örök ifjúság és diadalmas szerelem meggyipiros keretébe zárva. Mintáinak játékos aprólékossága a költői képzelet meg-megújuló, szinte kifogyhatatlan találékonyságát, szálainak gondos-sűrű csomózása a művészi alkotókedv fáradhatatlanságát és igényességét hirdeti." - írja ihletett hasonlattal Kárpáti Aurél, hogy azután dicsérete az összehasonlításban érje el

⁷ HELTAI Jenő, *Ezeregyéjszaka* = Uő., *Versek*, Bp., 1923, 199-203.

⁸ Első megjelenése: Nyugat, 1911/II, 1077-1085. Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy FENYŐ Miksa a *Följegyzések a "Nyugat" folyóiratról és környékéről* című művének (Kanada, Ontario, 1960) 174. oldalán *A kövér költő és a sovány költő* címen emlékszik rá.

csúcspontját: "Szép és tökéletes, bevégzett egész. Méltó párja a *Néma leventének*."⁹ Ugyanerre jut Schöpflin Aladár, aki ítéletét alaposabb elemzéssel is alátámasztja: "*Az ezerkettedik éjszaka* testvér-párja *A néma leventének*, mert bármennyire más a témája s a környezete, azonos a műfaja s főképpen a hangja s a szelleme. A hang, a humoros és érzelmes motívumok keverési módja, a valóság fölé emelkedő, de a valósággal való kapcsolattól el nem szakadó légkör, a lírának beleelegyedése a drámai formába, a versnek hal-kan csilingelő játéka - mind ugyanaz."¹⁰ - láttatja a két darab kapcsolatát egyhelyütt, hogy azután másutt ezt kiegészítve fűzze hozzá: "Romantikus játék, hasonló *A néma leventéhez*, csak nem a renaissanceban játszódik, hanem a romantika másik kedves színterén, a Keleten. Ez a színtér épp olyan kevésbé reális, térhez és időhöz kötött hely, mint a másik darabban Mátyás király kora, - arra való, hogy háttér adjon a képzelet szabad játéknak."¹¹ A Schöpflin felismerte háttér-hasonlóságból következik az örök romantikus értékrend mindkét műben érvényes uralma is, melyet Kárpáti a szerelem és ifjúság diadalaként határoz meg.

A kritikusok többségénél az egybevetés az utóbbi mű rovására üt ki: egyazon írói szándék sikertelenebb megvalósítását, magyarán utánérzést gyanítanak *Az ezerkettedik éjszakában*. Eszerint a példakép tökéletes szerkezeti egyensúlyát - mely ott a mese és dráma arányának pontos eltalálásán nyugszik - emitt a mese nem-színpadai műfajának a drámai vonalvezetést károsan befolyásoló túlsúlya váltja fel. A keleti szönyegeket Kárpáti Auréllal együtt imádó Ebeczki György ugyanúgy erre jut: "*Az ezerkettedik éjszaka* azonban nem színdarab. Mese. Mese, széles, hömpölygő cselekménnyel, amelyek mint meseötlek tündökölnék, de nem szerves részei a dráma építményének. [...] Az ember kénytelen a keleti szönyegekre gondolni, a buja ornamentikájú, ragyogó színekkel és ragyogó képzelettel varrott szönyegekre."¹² mint a szönyegek iránt teljességgel közömbös Deák Zoltán: "Mindegy, hogy a színdarab dramaturgia dogmatikája szerint dőcögős úton jár, mindegy, hogy a cselekmény itt-ott vontatott, a fő a meseszerűség s ekörül nincs hiba"¹³, vagy a dús ornamentikájú szönyegek iránt valószínűleg kimondott ellenérzéssel viseltető Galamb Sándor: "Heltai Jenő drámai formába öltöztetett meséje színdarabnak nem olyan egyenletes alkotás, mint *A néma levente* volt. Van benne valami motívum-túlterheltség, valami buja halmozottság, itt-ott valami fárasztó. Az indítékok közül nem is

⁹KÁRPÁTI Aurél, *Az ezerkettedik éjszaka*, Pesti Napló, 1939. április 27., 15.

¹⁰SCHÖPFLIN Aladár, *Színházi események*, Nyugat, 1939/I, 414-415.

¹¹SCHÖPFLIN Aladár, *Színházi tükrök*, Tükrök, 1939, 6. sz., 464.

¹²EBECZKI György, *Az ezerkettedik éjszaka*, Új Idők, 1939/I, 709-710.

¹³DEÁK Zoltán, *Ezerkettedik éjszaka*, Film, Színház, Irodalom, 1939, 18. sz., 3-6.

egyszer éppen a legfontosabbakat érinti futólag az író s a mellékesebb mozzanatok a kelleténél szélesebben dolgozza ki."¹⁴

Az ő kifogásaikat - s másokéit, melyek konkrét helyeihez köthetők, s amelyekre ezért a darab részletes elemzése során utalunk - erősíti meg Pünkösti Andor vélekedése is, aki számunkra újdonságot már nem jelentő fenntartását szellemesen a darab egyik szerkezeti elemére, a keretjátékra való hivatkozással fogalmazza meg. "Sarazád az ezerkettedik éjszakán hű marad magához: mesét mond, nem színdarabot ír. [...] Az ezerkettedik éjszakán a búbáj éppen úgy diadalmaskodik, mint az előző ezeregyen, csak éppen Sahriar kegyenc szultánája vette fel a Heltai Jenő nevet."¹⁵ A keret az Ezeregyéjszaka kerete: a szultánt a rabnő, életét meghosszabbítandó, meséikkel mulattatja - e keret a cím mellett a legközvetlenebb utalás a darab forrására, amelyhez fűződő viszonyáról Heltai így beszél: "Ezeregyéjszaka - és mégsem az. Mert ami ebben a háromfelvonásos - hét kép, egy elő- és egy utójátékból álló - darabban van, az nincs benne az Ezeregyéjszakában. Kiindul egy régi keleti meséből, mely azonban nem az Ezeregyéjszaka meséiből való, majd beletorkollik egy másik mesébe: ez már az én mesém. Persze az egész darab tele arab és perzsa vonatkozásokkal."¹⁶

"Bagdadba nemrég, lent a kapu mellett, / Két jámbor tolvaj élt. És egy ravasz menyecske..."¹⁷ így kezdődik Sarazád meséje, mely már első két sorával megnevegetti a gazdagokról és tudósokról szóló untalan mesékbe fáradt Sahriar szultánt, ki uralkodói gondjaira ugyanúgy panaszkodik, mint annak idején a *János vitéz* francia királya, de már egészen más értelemben és súllyal - míg amannak jeremiádjában az öregség pihenő kedve szüli a világból menekülő vágyat, addig itt a közállapotok jelentik a megoldhatatlan, keserves problémát.

Keserves pálya a királyi pálya.

Emerre gond, amarra gond.

Sok a gonosz, több még a félbolond.

Amikor éjjel, álruhában

Járom a várost, szűk sikátorok

Mélyén a bús szegénység háborog.

Kitett holttestben botlik meg a lábam.

Dőzsöl a dús, az elnyomott sziszeg,

¹⁴GALAMB Sándor, *Az ezerkettedik éjszaka*, Magyar Nemzet, 1939. április 27., 13.

¹⁵PÜNKÖSTI Andor, *Az ezerkettedik éjszaka*, Újság, 1939. április 27., 11.

¹⁶FELKA Jenő, *Beszélgetés Heltai Jenővel új darabjáról*, Magyarország, 1939. március 11., 8.

¹⁷*Az ezerkettedik éjszakából vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, Az ezerkettedik éjszaka, Bp., 1939.*

*Fásult szívekből elpusztult a hűség.
Szép Kairómban úr a keserűség.
Véres pasák és kapzsi dervisek,
Pártoskodók, kiket fölvet a gőg,
Minden helyeslő, rongy hizelkedők,
Allah nevében ordító, konok
Hitetlenek, nagyszájú szónokok,
Mohó kufárok, vásáros csalók,
Világjavító, hitvány eumuchok,
Kiknek szavából irigység huhog,
Udvari költők, szorgos talpnyalók,
Fontoskodó buták, hamis próféták:
Bús életünkből száműzték a tréfát.
Vér, gyűlölet, sötétség mindenütt...*

A leírásban persze nem nehéz a darab születésének idején érvényes közállapotokra ismernünk: "Az ezerkettedik éjszakán Sahrazád nem Sarár szultánt bűvöli el, de a szultán-nál is hatalmasabb és szeszélyesebb közönséget, nem Sahrazádnak ad egy-egy napra élet-meghosszabbítást, de az álmoknak, hogy a néző legalább a színházban töltött három és fél óra alatt a valóságos jelenből visszafordulhasson a múltba homályosult mese felé."¹⁸ A közállapotokat és -hangulatot ekkor döntően befolyásoló szélsőjobboldal találva is érzi magát, mint ahogyan az régi epésünk, az éles szemű, de végletekig elfogult pártállású Papp Jenő bírálatából kiderül: "Az író [...] ezt a tréfát visszahozza 'bús életünkbe' s újra trónjára ülteti a hurik, tolvajok, boszorkányok, khádik, dzsinek, mavidok és ifritek, meg a nagyhasú pasák és háremtartó kéjencek gyönyörű világát. Azt az aranykort kell visszahozni, amely ilyen bolhává változtatott királyfik történetével törődik, a nép és a nemzet ne fusson 'fontoskodó buták' és 'hamis próféták' után, ne akarjon feltámadni, erőt felhalmozni, talpra állni, naggyá lenni, hanem éljen, nevéssen és örüljön az elefántcsont keblű lányoknak."¹⁹

Mindazáltal a keretjátékból a voltaképpen mesébe átvezető tréfát - melyet Heltai saját bevallása szerint keleti meséből merített - maga Papp Jenő is kitűnő alapötletnek minősíti. A Sahriár szultán udvarába érkezett két zarándok egykoron tolvaj volt az

¹⁸PÜNKÖSTI Andor, *Az ezerkettedik éjszaka*, Újság, 1939. április 27., 11.

¹⁹PAPP Jenő, *Az ezerkettedik éjszaka*, Új Magyarország, 1939. április 27., 11.

Ezeregyéjszaka történeteinek másik állandó helyszínén, Bagdadban, s egy szép napon összetalálkoztak a Kúfahba vivő úton.

"Ott áll előttünk a tisztáson a két derék, igazhívó tolvaj, fehér és fekete Hasszán."²⁰
 "Teljesen egyformák, közöttük egyetlen különbség, hogy az egyik nappal rabol és éjjel van otthon, a másik a nappalt tölti otthon és éjjel rabol. Két igazhitű Cox és Box, akik nem tudnak egymásról és szorgalmas munkájuk során alkonyatkor találkoznak össze, mikor az egyik a befejezésnél, a másik a kezdésnél lépi át a számára rendelt munkaidőt."²¹
 "Kölcsönösen kifosztják egymást, miközben kellemetlen meglepetés éri őket"²²:
 "Egyforma a csomagjuk tartalma. Az egyik csomag ürücombja pontosan fele a másiknak."²³ A klasszikus vígjáték felismerés-jelenetében használt kellékek - érme, medaillon - paródiája is tökéletesen működik: kétségtelenné teszi, hogy a Hasszánoknak "otthon közös feleségük van, amiről eddig nem is álmodtak. A gyönyörű Lailát ugyanis boszorkány anyja, Fatumah mindkét tolvajhoz feleségül adta, egyikhez éjszakára, másikhoz nappalra. A megcsalt férjek most tehát kibékülnek a közös bajban, egymás nyakába borulnak és bosszút lihegve sietnek haza. De mert mindketten halálosan szerelmesek Lailába, egyikük sem bírja megölni a hűtelent, aki tulajdonképpen nem is csalta meg őket, hiszen sohasem volt a feleségük."²⁴

Tulajdonképpen ennyi a tréfa, mely lényegében - a felsült, de még a bosszútól is megfosztott férjek motívumában -, és az in flagranti helyzetének újabb változatában, az asszonyi ravaszság krónikájának háromezerhét száznegyvenkettedik fejezetében minden szellemességével együtt nem emelkedik túl a *Hamduna* bohózáti problematikáján. Az *ezerkettedik éjszaka* akkor kezd ezt meghaladni, mikor megtudjuk, hogy Fatumah, az elszánt anya krétai altatópor segítségével leányát - Pünkösti Andor finom kifejezésével élve - megmenti "a házasság effektuálásától". Teszi ezt mégpedig azért, mert Laila nem akárci: a régi főméltságának, a posta-basának leánya, akinek apját Almalik szultán koholt vádak alapján lefejeztette. Az özvegy, ki azóta sötét mágikus hatalomra tett szert, a bosszúra és leányának a jóslatok szerint felbukkanó, harmadik, de egyetlen igazi jövődöbelijére vár, míg a Hasszánokkal tartatja el magukat. Természetesen ez a várakozás, a szerelem

²⁰KÁRPÁTI Aurél, *Az ezerkettedik éjszaka*, Pesti Napló, 1939. április 27., 15.

²¹PÜNKÖSTI Andor, *Az ezerkettedik éjszaka*, Újság, 1939. április 27., 11. A *Cox és Box* Gábor Andor egyik kupléja, melynek alaphelyzete: "Volt egyszer egy pesti asszony, férjét hívták Koxnak / Volt a háznak egy barátja, aizat hívták Boxnak / Irtózatosan unalmas volt a Koxné élte / Tévedésből Koxot Boxal gyakran elcserélte" csakugyan rímelt a Heltai-darab ötletére. A kuplé megjelent: Magyar Kabaré, 1912, november 15-30., 6.

²²KÁRPÁTI Aurél, *Az ezerkettedik éjszaka*, Pesti Napló, 1939. április 27., 15.

²³PAPP Jenő, *Az ezerkettedik éjszaka*, Új Magyarország, 1939. április 27., 11.

²⁴KÁRPÁTI Aurél, *Az ezerkettedik éjszaka*, Pesti Napló, 1939. április 27., 15.

kiérdemelése lesz az a cselekményszál, mely fokozatosan háttérbe szorítja a Hasszánok komédiáját.

"Kettő, vagyis egy se" - Laila eképpen fogalmazza meg a két Hasszán méltatlanságának elsőrendű tünetét: az önazonosság-hiányt. A kiválasztás gesztusára, azaz az egyetlenre koncentráló szerelemmel szemben a kettő mindig a végtelen számú érdektelen lehetőséget, a ki nem választottak, az egyetlen fontos szempontból nem releváns tucatemberek körét jelenti²⁵. A két Hasszán első látásra csupán a szerelem meg nem jelölte, a mese szempontjából tehát legfeljebb komikus mellékalaknak tekinthető párost alkot.

S bár méltatlanságuk már a megkettőzéssel eldőlt, még tetézik is. "Az ilyen kisleánnyal nem szabad komolyan beszélni, azt el kell szédíteni, el kell kábítani, hogy maga se tudja, mi történik vele... beszélni ráértünk volna már akkor is, mikor a szeretője vagyok" - már Tündérlaki Sárka pontosan tudta, hol tévedett újból a két Hasszán: csókjuk nem volt megírva Laila ajkán, ők nem kábították feleségüket, éppen ellenkezőleg: amaz kábította őket buja mákonnyal.

*Álmos zsványok, lomha állatok,
Ti férfiak? Ti? Vásáros bohócok,
Ti borisszák, ti szemtelen legyek,
Azon vitáztok, hogy kié legyek?
Kellek? Ha kellek, itt az altatótok!*

Laila ezt azután kiáltja oda két férjének, hogy ha már egyszer is elmulasztották megcsókolni, most mézes szavakkal kunyerálják szerelmét. Az ölelésre való képtelenséget azonban a bosszúállásra, az ölésre való képtelenség teszi teljes impotenciává. Ez a motívum szintén nem itt kerül elő először, már a *Menaszéria* korábban idézett részletében Manci azt rótta fel a két oroszlának, hogy azok csók vagy pofon helyett meghunyászkodtak előtte. A pofon, a makrancos hölgy megszelídítésének eszköze lehet erősebb is, ha a hölgy erősebb. Irénke majd az *Egy fillérben* ezt hányja a Sándorra lett István szemére: "Miért nem öltél meg? Legalább megtudtam volna, hogy szeretsz.", majd kicsivel később: "Ölj meg. Talán szeretnélek, ha megölnél." És csakugyan, az első mesejátékban Agárdi Péter csaknem megöli az erejében rendületlen Ziliát. A férfinak azt az erőt kell mutatnia, amivel

²⁵A külső hasonlóság - gondoljunk csak Shakespeare vígjátékainak kedvelt ikerpárjaira - a helyzetkomikum klasszikus eszköze. A belső jellegtelenségből fakadó hasonlóság, melynek feltétlenül nem is kell külső hasonlatossággal párosulnia, a modern abszurd dráma kedvelt eszköze. Gondoljunk csak az angol Tom Stoppard *Rosencrantz and Guildenstern are dead* című darabjára, amely a reneszánsz *Hamlet*et szembesíti a modern kor igazi hőseit: Rosencrantzt és Guildenstern; utóbbiaknak éppen felcserélhetőségük egyik legkarakterisztikusabb vonásuk.

uralkodni tud a választott nőn, ezzel lesz méltóvá a nő választására. A két Hasszán sem azt az életmű egészen át vizsgálható bizonyos első csókot nem adta meg Lailának, sem bosszút állni nem volt elég erős: ekképpen vallanak tetteik is arra, amit már kettősségükből is gyanítottunk: méltatlanságukra. Ezen a jogon nyilváníthatja magát Laila függetlennek, ha egyébként feltehetően sántít is a gondolatmenete:

*Megölni nem mert gyáva késetek,
Az öleléssel már elkésetek,
Melyet kötöttünk, semmis az a frigy,
Törvény szerint szabad vagyok megint.*

A két Hasszán büntetése nem az, hogy nem vetekedhetnek Laila kegyéért és kezéért, hanem hogy e vetekedésnek immár nincs súlya. Megvásárolni hiába akarnák, Fatumah nem adja, s szerelmüket is hiába ecsetelik oly szívhez szóló licitálással, mint a *Joujou kisasszonyban* Pierrot, Arlequino és Pantalon úr²⁶. A hosszas és kissé csakugyan vontatott alkudozás végén ugyan próba elé állítják őket: el kell lopniuk a szultán bolháját, de a verseny igazából nem is verseny,

*Mert külön-külön
A bolhát sose fogjátok fölön,
Ehhez a kincshez egy tolvaj kevés.*

tehát együtt kell menniük; s jogos kérdésükre: "Akkor ki győzött? És ki veszített?" csak zavaros, kitérő feleleteket kapnak: "A bolha bőrén máris összevesztek? / Ráérték arra!", sőt Fatumah még a kötélre csimpaszkodó Hasszánoknak is csak ennyit hajlandó elárulni a palotafalnál:

*Jön majd, mikor felelni kell,
Egy öreg ember. Allah dervise.
Ítélete parancs. Ő dönti el,
Ki kié lesz, kivel-kivel mi lesz.
A csillagokban így van írva ez.*

---

²⁶HELTAI Jenő, *Joujou kisasszony* = Uő., *Versei*, kiadja GÁBOR György, Bp., é.n. [1959], 105-118.

*Maradt, mi volt, a jelszó változott csak.
Ma bolhát kergetünk. Ki tudja, holnap
Fülünkbe lepkét, madarat dobolnak,
Szép nesze-semmit, álmot, hazugot,
Szaladj utána, fogd meg, ha tudod!*

"A balha, mint mozgalmi jelvény, mint zászló és mint politikai elvi lobogó: bánatos derűtséget aratott. Az író [...] mai vonatkozású politikai célzásai nemcsak hogy a tengelyhatalmakat nem érték el, hanem a liberális lelkekben is inkább csak bágyadt rokonszenvet keltenek, mert Heltai beburkolja őket egy hervadt filozófiába."²⁸ Papp Jenő gyaníthatóan ugyanazt érti "hervadt filozófián", amit Kárpáti Aurél, nyilván liberális lélek, "az örök ifjúság és diadalmas szerelem meggypiros keretének" nevezett. Fatumah éles politikai kirohanása - mely csoda, hogy nem sérti a keretjáték szultánjának tréfaszomjas fülét - ugyanis felolvad a gyorsan beköszöntő szerelemben. A bolha ugyanis nem más, mint Amalik szultán fia, Rusztám -

*Hős, akit a vásott
Laáb királynő elvarázsolt,
Mert nem fogadta buja ágyasának.*

Márpedig, miután a fehér Hasszán még szerencsésen átadja a szelencét, azután azonban leleplezik és tömlöcbe csukják, Laila belenéz a szelencébe, és megpillantja a bolha szomorú, emberi arcát.

*Amit akartál, huncut tréfa volt,
Amíg a bolha bolha volt csak.
De most, hogy érzed: ember, szenvedő,
Bánatba burkolt néma lélek,
Kegyetlen új rabságra mért ítéled?*

e szavakkal fogalmazza meg Laila a voltaképpen műfajváltást. A posta-basa tragikus sorsa, mely az imént már előrevetítette a mese térhódítását, az elvarázsolt bolha történetével lesz teljes. A Laáb királynét elutasító királyfi és a két férje mellett szűzen maradt leány úgy illenek egymáshoz, mint az ürücomb két fele. Kettejük méltó szerelméért

²⁸PAPP Jenő, *Az ezerkettedik éjszaka*, Új Magyarország, 1939. április 27., 11.

mindketten meghozták az első áldozatot, Lailának sikerült, ami a polgári környezetben élő Tündérlaki Boriskának lehetetlen volt: érintetlenül várhatta meg az egyetlen igazit. Az első próbatételt újnak kell követnie - Laila szabadon engedi a bolhát, mondván:

*Valaki jön majd! Ígérted, de nem jött,
Lopták. Aranyömlőbe dugva hozták.
Nem kell, anyám, így. Mást reméltem,
Szébb álmot ápoltam szívemben.
Ha ő az...*

FATUMAH (bólint)

Ő az!

LAILA

Akkor jöjjön értem.

Ne én válasszam, ő válasszon engem.

Laila ezzel párhuzamosan a maga feladatát is megfogalmazza: várni fog, míg Rusztám királyfi visszatér. Pünkösti Andor, aki a drámáról szólóban elvileg leszögezi: "A rivaldán túl a külső-világ törvényeitől függetlenül életbe lépnek a mese örök és megváltoztathatatlan törvényei. A néző a legvadabb lehetetlenséget is valóságnak fogad el [sic!]", e konkrét ponton nem bírja tovább és kifakad: "egy ember és egy bolha sorsviszonya inkább köztisztasági kérdés és nem dráma; megoldásához Dietrichstein kell és nem Heltai."²⁹ Azért valahogy Heltai is elintézi a szerelmesek ügyét, talán szerencsésebb módon is, mint a korban népszerű rovarirtószer tette volna, amely egyből a *Rómeó és Júlia* zárlatához vezetett volna bennünket.

A bolha nyomát követve azonban inkább a *III. Richárd*-ba érkezünk: az ágyában hanykolódó Almalik szultánt régi kegyetlen tetteinek véres álmai kísértik, melyeket Fatumah ifritjei bocsátottak reá. Nagy örömmel ébred e rémálmokból elveszet bolhája feltűnésére, s öröme csak nő, mikor a bolha eltűnt fiaként ölt testet szemei előtt. A Rusztámmá változott bolha azonban már nem az övé: beleszeretett Lailába; ráparancsol

²⁹PÜNKÖSTI Andor, *Az ezerkettedik éjszaka*, Újság, 1939. április 27., 11.

apjára, hogy engedje el a két Hasszánt, majd jöjjön utána Laila házába. Gonosz tettei levezekléseképpen pedig:

*Örökre vesd le gögöd dús palástját.
Böjt és imádság, ez legyen a bástyád
S a megalázkodás a kenyered.*

Almalik csakugyan elereszti a tolvajokat, s dervisköntösben követi őket házukig. A betoppanó dervisben Fatumah a megjövendölt igazságosztót köszönti, kinek furcsa viselkedése azonban némiképp elodázza a happy endet. Először a két Hasszán ügyében hoz legalábbis ellentmondásosnak tűnő határozatot - miután keményen ráförmedt Lailára:

*Mentek térted. Épen visszajöttök.
Merésükért ígéreted a zálog,
Választanod kell. Szavadat ha állod,
Allah leánya vagy. Ha nem, csak céda, rongy...*

váratlan és logikátlan engedékenységgel így folytatja:

*Aranybetűkkel minden nő szívébe
Bevéste Allah, hogy oda ki lép be.
Hős-e, hatalmas, büszke vagy silány,
Koldus, királyfi, költő vagy zshivány.
De akinek neve nincs bevésve
S árván bolyong a szeretők között,
Annak hiába minden vakmerése,
Sóhaja, könnye... mindhiába minden,
Sohase lépi át a küszöböt...*

A mese társadalmi drámákat végre közvetlenül is elmarasztaló igazságszolgáltatása persze megpecsételi a két Hasszán egysorsát - a dervis ítélete megfellebbezi Laila ígéretét, amiként azt "Balsorsom-Anyja" előre látta. A bíró azonban a további ítélkezésért jutalmat kér: Lailától egy dalt a szimbolikus jelentőségű, eddig még nem érintett lantján, Fatumahtól pedig a bolhát. A dal elhangzik, s a két Hasszán végre megérti belőle, hogy ket-jük felesége egy harmadikat szeret, de a bolhát nem kapja meg a dervis, akiben eddig

fennszóval is üdvözölték Amalik szultánt. Laila - újabb bizonyága Rusztámra hangoztatásának - a gonosz varázslat megtörését Almalik megalázkodásához köti:

*Király, hamuval hamvazd meg a fejed.
Amely takar, dervis-csuhád,
Igaz ruhád legyen, ne álruhád!
Vándorbotod kezédbe vedd.
Csuklódra köss nehéz vas-imaláncot
S hogy tőled eltávozzon, ami szenny:
Jámbor vezeklő, ájtatos zarándok,
Magadban, koldusan Mekkába menj!*

Almalik, aki úgy tűnik, Rusztám éjjeli szózatára fittyet hányva azért egyszer még megpróbálta volna fortéllyal visszaszerezni a bolhát, az ismételt felszólításra végtére megaláztatódik. Laila ezután minden bűbáj ismerete nélkül, a "Szeretlek"-szóval emberre változtatja szelencébe zárt kedvesét, aki a két Hasszán férji bágyadtságának ellentétéként elevenedik meg:

*Szeretlek, Laila, tiszta csókkal,
Forrón szorító öleléssel.
Nem úgy szeretlek, mint álmát az alvó,
Nem sirom el, hogy gömbölyű a térded,
Ó, drágagyöngyöt őrző szűzi kagyló,
Én nem halok meg, élek, élek érted.
Én lecsapok rád, mint galambra héjja,
Mohón, kívánó, éhes szenvedéllyel,
Te vágyaimnak büszke célja,
Hogyan szeretlek, megtudod ma éjjel.*

A bonyodalmas igazságosztás láttán be kell látnunk Papp Jenő kifogásának részbeni jogosságát: "A laza keret színpadi képtelensége arra kényszeríti Heltait, hogy szakadatlan cselekményről gondoskodjon, mint drámai pótlékról", még ha azt a méltánytalan ítéletet, melyet a keletiesen eleven érzékiség láttán ráadásul bántó ízléstelenséggel fogalmaz meg, el is vitatjuk tőle: "Tüzes a darabban csak az a szívdobogtató erotika, amely a női testet magasztalja s végzi ezt a tömjénezést a kiszikkadt bölcs fölényével,

amelyen azonban lépten-nyomon átüt a fonnyadt ajkak csámcsogása."³⁰ A kiszikkadt bölcs mindenesetre visszautasíttatja Hasszánjaival a Rusztám által felajánlott rabnőket, s zarándoklatra indítja őket Mekkába, akár Almalikot. Nem utaznak azonban együtt: a boldog szerelmespár éppen úgy elköszön tőlünk nászi szobájának küszöbén, mint a hatalmától elbúcsúzó uralkodó trónjának lépcsőjén. Csupán a két tolvajból lett zarándok további sorsáról értesülünk a keretjátékba visszatérve. Történetük megneveztette a kairói szultánt,

Tolvaj! Megfordult udvaromban sok már.

De tisztességesebbet nálatoknál

Még nem találtam, Allah uccse,

A tisztességes emberek között se.

Egyiküket trónja őrének, másikukat fő-fő rendőrkapitányának nevezi ki, s a két tolvaj hasra borulva köszöni a kegyet, miközben szívükben változatlanul parázslík Laila iránti gyötrő szerelmük.

A mese keretén belül párjukra nem talált Hasszánok sorsa annyira nem illik bele az általuk látszólag következetesen képviselt vigjátéki mellékszálba, hogy visszamenőleg is elgondolkodtató. Siralmas történetük két szultánt is megneveztet: Almalikot Sarazád meséjében és Sahriárt a keretjátékban. Mindkét szultán megjutalmazza őket: az egyik a kegyelem mellé tíz-tíz rabnőt ad nekik, a másik magas méltóságra emeli őket. Személyükben így hirtelen bonyolultabbá válik a mesének és a keretjátéknak eddig szemlátomást egyértelmű viszonya. A két szituáció hasonlósága nem a megjutalmazás gesztusával kezdődik, hanem az uralkodói álmatlansággal, melyért Sahriár a kairói közállapotokat okolja. Kényszerű - az Ezeregyéjszakából megismert - virrasztását azonban merőben más fénybe állítja Almalik álmatlansága, akit elsősorban nem bolhája elvesztése, hanem a lelki-furdalás tart ébren: vajon Sahriár nem ugyanennek az áldozata? Kairó közállapotaiért talán nem ő a felelős? Nevetése nem elhallgatása, elodázása-e valós tennivalójának, amelyre vajon nem kell-e érvényesnek tekintenünk az Almalik sorsa meghatározta párhuzamot? Mesékben lelt vigasztalódása nem az a bűn-e, amelyet Fatumah a bolhahajszá kapcsán így fogalmazott meg:

Unatkozó urak

Játéka. Csemegéje háremeknek.

Ti balhászoktok és ők kinevetnek!

³⁰PAPP Jenő, *Az ezerkettedik éjszaka*, Új Magyarság, 1939. április 27., 11.

Fatumah monológja végső soron Sahriár fejére idézi saját panaszát. Mit sem ér, ha egy-két ember a tömegből csakugyan megtalálja a bolhát, ha a szerencsés mulattatókat megjutalmazza a kegyes szultán.

A szultán, kinek szeszélye végtelenül büntethet - a két Hasszánra éppen úgy halál leselkedik Almalik börtönében, ahogyan Sahriár hálótermében Sarazádra, ha unalmasat találna mesélni ³¹ -, jutalmazni vajon miképpen tud? Mit adhat a két Hasszának azontúl, hogy nem veszi el életüket? Érzéki örömet kínáló rabnókat és az érvényesülést jelentő hivatalt - a polgári bohózatok és vígjátékok áhitott céljait! A két Hasszán azonosíthatatlanságának van egy, a szerelemtől független jelentősége is, mely azonban szintén a ki-nem-választottságban gyökeredzik. A másikhoz s így a végtelen számú többihez hasonlító ember, a tucatember olykor a tömeg képviselőjeként jelenik meg; a kabaré különösen szívesen szerepelteti, leggyakrabban két kávéházi beszélgetőtárs személyében: a már említett *Cox és Box* ugyanolyan példája ennek, mint a kétségtelenül nagyobb hírre jutott *Hacsek és Sajó*. A két Hasszán a tucatemberek megduplázottsága révén egy képviselője, akinek pontosan annyit kínálhat a hatalom, amennyit Fatumah kiáltott világgá. Ezzel fizeti ki a két szultán a két Hasszánt, akik a mesemondótól, Sarazádtól azonban váratlanul nagy és gyönyörű ajándékot kapnak:

*Ó, szomorúság két énekese,
Valamitek maradt még. A mese!*

A mese, ami alapvetően az egyesekről, a kiválasztottakról: Rusztám királyfiról és Lailáról s a kiválasztottaknak: Sahriar szultánnak és Almaliknak szól, mégis a két Hasszáné, akik - mint ama régi Bagó - szomorkodnak más boldogságának árnyékában, rabnók mellett is magányosan s a magas polcon is szürkén, észrevétlen. Az ő helyük kétfelől is meghatározott - a társadalom és politikai kiválasztottjai: a hatalmasok éppen úgy különböznek tőlük, mint a mese kiválasztottjai: a boldogok.

De ha e két meghatározó, kiválasztó erőt nézzük, hatásukat viszonylagosnak találjuk, az egy és a sok különbsége mindig átalakulóban van. A szerelem, mely Lailában ébredt, csinál abból királyfit, aki egyetlen bolha volt csupán Bagdad milliomm bolhája közül. S a hatalom egyetlenné avatta szultánról nemcsak az bizonyosodik be, hogy még annyiban sem különbözik egy másik szultántól, mint a fekete Hasszán a fehértől, de ráadásul a két

---

³¹Az *Ezeregyéjszaka* e motívumára konkrét utalás is található az előjátékban: SAHRIAR (Fenyegetőn) *De jaj neked, ha ócska a mese.*

névtelen tolvajjal egyazon sorsra jut: egyetlen tagja lesz a Mekka felé vándorló hatalmas, arctalan tömegnek. A hatalom és a boldogság között elakadt Hasszánok sorsa parabola: egyfelől a hatalom erejének múlandóságáról és uniformizáló jellegéről, másfelől a szerelem kiválasztó erejéről. Szultánok trónjáról látszik mindenki bolhának - de a szultánok eltűnnek, a bolhákból pedig királyfit nevel a szerelem; a hatalom a minden pillanatban múlttá válható jelen, a szerelem a minden pillanatban jelenné válható jövő. A mese ezúttal nem a kiválasztottokról szól, hanem a kiválaszthatóknak ígér - azt a jutalmat ígéri, melyet a bolhahajszoló hatalom nem ígérhet. Az ígéretnek e gesztusában haladja meg *Az ezerkettedik éjszaka A néma leventét*. "Kár, hogy a királyfi, híven a mese törvényeihez és hűtlenül a színpad törvényeihez, csak a végén, a harmadik felvonásban jelenik meg. [nota bene: már a második felvonásban megjelenik apja szeme előtt] Így minden színdarab vonzó kettőse, a szerelmi kettős két felvonáson át Laila kénytelen monológja."³² Éppen a látszólagos dramaturgiai baki figyelmeztet rá, hogy a hangsúly ezúttal az átalakulásig megteendő úton van. Senki sem több a bolhánál, amiből éppen annyi van, mint Mekkába induló zarándokból, vagy éppen szultánból - s mindenkit az a titokzatos bagoly ("háttérben bagoly huhog, varázslatos, kalapnagyságú szemei vörössé várnak"³³) vezet az úton, amelyiket Heltai az általa fordított Ibn Ghanim al-Makdiszi makámájából³⁴ kölcsönzött lélekvezetőnek: ott az egyéniséggé válás nehéz útját tanította az arab költőnek. Mindenki az egyénisége, a kiválasztottsága felé vezető úton kell járnia: a két Hasszán pedig a magas méltósággal éppen abba az aranykalitkába érkezett, ahonnan Rusztám bolhaként elindult.

"Nem hallgatok, csak nem beszélek. / Ez nagy különbség, ó, Kappan-Vezér" - vágja a fekete Hasszán a főeunuch szemébe azt a mondatot, melyet Heltai saját írói attitűdjének is vall a második világháború alatt: "Te azt hiszed, hogy hallgatok, / Pedig csak nem beszélek."³⁵ Heltaitól mi sem áll távolabb, mint bármelyik politikai párt szólamainak közvetlen hangoztatása. Tökéletesen rezonál azonban arra a kihívásra, melyet e számtalan Hasszánokat gyilkosan fenyegető kor ad az írónak. *Az ezerkettedik éjszaka* mind a hatalommal szembeni iróniában, mind a boldogság iránti elégtikus vágyakozásban azt az örökromantikus vágyakozást fogalmazza meg, mely aktuálisan csakugyan politikai állásfoglalás és vádirat. A korszellemet dicsőítő sajtó éppoly helyesen ítél, midőn a verses drámát "politikai célzatosságú darab"³⁶-nak bélyegzi, mint Schöpflin Aladár, midőn minden Hasszánok nevében így ír: "Olyan dolgok történnek, amilyenek nem szoktak valóban

³²EBECZKI, *i.m.*

³³[?] B.F., *Az 1002-ik éjszaka 2001 perccel a bemutató előtt*, Pesti Napló, 1939. április 26., 14.

³⁴IBN GHANIM AL-MAKDISZI, *A bagoly* = HELTAI Jenő, *Elfelejtett versek*, Bp., 1946, 120-124.

³⁵HELTAI Jenő, *Síralmas ének* = Uő., *Elfelejtett versek*, Bp., 1946, 82-84.

³⁶PAPP Jenő, *Az ezerkettedik éjszaka*, Új Magyarság, 1939. április 27., 11.

megtörténni és mégis igazak, mert ősi emberi szenvedélyek és indulatok fejeződnek ki általuk és kielégül bennük két természet-adta emberi igény: az érzelmes líra és a humor. Ülünk a nézőtéren és alig pergett le egy-két jelenet, már hiszünk olyan dolgokban, amelyeket a színházon kívül elhessentenénk magunktól. [...] Az utca ott zajlik a színház körül, jelszavak rikácsolnak, gondok terhelték az emberek lelkét, mikor bejöttek a színházba, s most mindez eltűnt, új, napfényes derűvel és lágy érzésekkel tele világba kerültünk s három órán át benne maradunk, mert benne akarunk maradni, felszabadul bennünk az a természetes emberi magatartás, amely *akarja* hinni, amit hinni jólesik. Kis időre visszaléptünk messze elhagyott gyermekkorunkba. A romantika halhatatlan s a költő varázslata, hogy ha belevitt ebbe a romantikába, nem enged egy pillanatra kizökkenni belőle. Olyan ez, mintha a reális élet és irodalom levegőjéből, csinytevők, kiszöknénk rövid időre a napsütötte rétre játszani."³⁷

---

³⁷SCHÖPFLIN Aladár, *Az ezrekettedik éjszaka*, Nyugat, 1939/I, 114-115.

Nyolcadik fejezet
Saját kortyok - idegen forrásból
(1943-1957)

Régi költő, új háború

Heltai (eredeti családi nevén Herzl) Jenőt nagybátyja, Theodor Herzl még 1895-ben akarta megnyerni a cionizmus ügyének. Az ifjú zurnaliszta nemet mondott: "Semmiféle olyan érzés nincs bennem és szívemben, az értelmemben, mely arra ösztönözne, hogy ezt a feladatot elvállaljam. Megmondom neked egészen őszintén, én nem vagyok zsidó. Én magyar vagyok."¹ Láttuk, már az első világháborúban milyen keserőséggel kellett Heltainak megkérdőjeleznie ezt az ifjúkori kijelentést. A harmincas évek második felétől pedig még súlyosabb lesz a helyzet: színpadi sikerek ide vagy oda, "már ott ólálkodtak íróasztala körül bikacsökök a zsebükben az első nyilas fajvédők. A második világháború hozta meg ezeknek az eldorádót: kiseprűzni az irodalomból a bélyegeseket. A János vitéz és Néma levente szerzőjét persze nehéz volt leradírozni a műsorról, így csak a színlapokról maradt le akkortájt Heltai neve."²

Majtényi Mihály megállapítása nem dokumentálható: a színlapok tanulsága szerint az *Egy fillér* harmincöt előadása után - ezek még mind Heltai neve alatt futnak - egyetlen magyar színház műsorára sem kerül a szerző nevének megjelölése nélküli Heltai-darab. A lehetőségek beszűkülését mutatja az is, hogy Heltai hagyatékában két drámatervre is bukkanhatunk, melyek sosem jutottak tovább a kidolgozásnál. A két vázlat egyike sem datálható, Heltai 1944. július 4-én ragasztotta be őket egy közös füzetbe. A *Casanova*-drámáról a feljegyzések sem árulnak el többet, mint hogy Eugène Marsan *Les femmes de Casanova* című tanulmányából indult volna ki, de *A jóemberek szigete* című vígjáték a fasiszta árja-ideológia tarvesztiája lett volna. "Mind nehezebb bejutni a szigetre, mind több okmány, a jóság igazolása kell hozzá. Jó nagypapát és jó nagymamát kell kimutatni" - áll az egyik feljegyzésben, majd a másikban: "Házasodni egymás között (szigetlakók között) szabad csak, kitenyésztk a jóból a jobbat. A jó fajvédelme."³ Ilyesféle témájú darabot nemhogy bemutatni nem lehetett volna, de nyilvánvalóan megjelentetni sem. Heltai tehát a közvetett kritikánál marad: háromévi szünet után Nestroy Lumpáciusz *Vagabundus*ának

---

¹ZSOLDOS Andor, *Theodor Herzl: Emlékezések* (New York, 1981) című művéből idézi: FROJIMOVICS Kinga - KOMORÓCZY Géza - PUSZTAI Viktória - STRBIK Andrea, *A zsidó Budapest*, Bp., Városháza - MTA Judaisztikai Kutatócsoport, "A város arcai", 1995, I, 182.

²MAJTÉNYI Mihály, *Heltai, Híd*, 1957, 740-744.

³A füzet Heltai hagyatékában található: PIM K V 4742/12/1-2.

átdolgozásával jelentkezik. A mű sem kiadót, sem színpadot nem talál; könyvalakban a szerző kiadásaként jelenik meg 1943-ban, színpadra pedig majd 1946. január 17-én kerül.⁴

Míg a szélsőjobb oldali sajtó méltóságán alulinak tartja, hogy tudomást vegyen egy újabb "újromantikus" verses játékról, addig az *Újság* és az *Új Idők* hasábjain megszólaló kritikusok rokonszenvvel és hálával méltatják az idős szerzőt. Halász Ernő ezt a - talán utolsónak félt - alkalmat ragadja meg, hogy egy hosszú cikk keretében rövid pályaképet rajzoljon Heltairól, Staud Géza pedig már három verses mesejáték ismeretében állapítja meg: "Heltai Jenő drámáírásában, úgy érezzük, fordulóra jutott a magyar dráma. Heltai visszahelyezte a színpadi verset régi jogaiba, ahonnan a naturalizmus művészetlen szemlélete kiűzte. *A néma levente*, *Az 1002-ik éjszaka*, és a *Lumpáciusz Vagabundusz* dialógusaival bebizonyította, hogy immár lehet versben beszélni a színpadon, sőt a színpadi beszéd meg is követel némi kötöttséget."⁵

"Ez a bohózat, ez a biedermeier Szent Iván-éji Álom, amelyben tündérek és meseterlegények incselkednek egymással, örökké élni fog. És minden átírással szemben örökké Nestroyé marad."⁶ Míg a kritika Heltait ünnepli, ő - a tőle megszokott szerénységgel - Nestroyra hárít minden érdemet. Az eredeti bohózat sikertörténetéről Szász Károly már a Heltai-átdolgozás premierjének kapcsán számol be: "A 'Der böse Geist Lumpacius Vagabundus oder das liederliche Kleeblatt' kirobbanó siker volt és az 1833-as bemutató alkalmával húszszor játszották egymásután. A darab a bécsi színpadok állandó műsordarabja maradt. 1835. április 21-én tartották meg századik előadásának jubileumát. [...] A nagysikerű színjáték ugyanabban az esztendőben bemutatásra került a pesti német színházban is. Sikere itt is óriási, a pesti és budai német színházak állandóan műsoron tartják." Ezután "átkerült a budai magyar színészek műsorára is. Amikor a Várszínházat 1833-ban Buda város tanácsa a kassai színjátszó társaságnak engedte át, a társaság az 1834-ik esztendőben a 'Lumpác Vagabundus'-ban szerezte meg első kasszadarabját. [...] Amikor 1837-ben megnyitották a pesti Nemzeti Színházat, Nestroy nagysikerű darabja itt is műsorra került. Az első nemzetiszínházi előadás Telepi György fordítását használta fel 1839. január 27-én. [...] A sikeres színjáték a nemzeti színpadon is megtette hatását. A bemutatót követő esztendőben, 1840-ben és 1841. évben a Nemzeti Színház állandó műsordarabja maradt. Egyesztendei pihentetés után 1843 szeptember 10-én ismét felújították. Legközelebb 1849-ben iktatták műsorba, utoljára pedig 1858. június 28-án olvassuk a 'Lumpáci Vagabundus'-t a Nemzeti Színház műsorán. Az 50-es években a

⁴HEGEDÜS Géza Heltai-könyvének 171. oldalán tévesen teszi a bemutatót egy évvel későbbre, 1947-re.

⁵STAUD Géza, *Lumpáciusz Vagabundusz*, Újság, 1943. szeptember 5., 11.

⁶HELTAI Jenő, *Bevezetőnek* = Uő, *Lumpáciusz Vagabundusz*, Bp., 1943, 5. [a továbbiakban: LV-Bevezető]

közönség ízlése a nagy darabok [?] felé fordult. Ezekben az években aztán egyre ritkább vendég lesz Nestroy is a magyar színpadon, majd a 60-as évektől kezdve egészen elmarad."⁷

Mielőtt az átdolgozás színháztörténeti háttérének jelentőségére térnénk, tekintsük át, mennyit változtat Heltai Nestroy bohózatán! Ebben a kérdésben az önnön alárendelt szerepét váltig hangsúlyozó Heltai és az átdolgozás legnagyobb részét Heltai "találmányának" ítélő Hegedüs Géza között középen foglalunk állást. Az eredeti tündérbohózat két - égi és földi - szintjét szemlélve arra a következtetésre juthatunk, hogy Heltai leleménye tartalmilag három irányba hat: a földi szinten egyrészt a magyarítás régi elvének megfelelően helyezi át honi környezetbe a jellegzetes bécsi milliőben játszódó cselekményt, másrészt Gyalu két kölcsönkérő jelenetével dramaturgiailag nyomatékositja a három cimborá önzetlen barátságának motívumát; szintén kitűnő dramaturgiai ötlettel teremti meg a Nestroy megírta fordulatokon belül az égi szféra közvetlen beavatkozásainak lehetőségét, ügyesen terebélyesítve ezzel Fortuna és Lumpáciusz Vagabundusz eredetileg csupán elvi jelentőségű, de igencsak kevéske szerepét; az égi szinten pedig Fortuna eredetileg epizódszerepre kárhoztatott lányának, Brillantinának Heppienddé formálásával, illetve Amoróza és Lumpáciusz Vagabundusz szerelmének beillesztésével olyan új összefüggésekbe állítja a cselekményt, melyek egyszerre jelentik a kor kérdéseire adott választ és Heltai saját fejlődésének újabb állomását. Mindehhez az a formai invenció, mellyel az eredetileg prózában írt, zárt számokkal sűrűn tarkított bohózatot - mely így formájában Heltai pályakezdésének énekes bohózataira emlékeztet - saját legérettebb színpadi megnyilatkozásává, verses drámává alakítja, egyetlen, dramaturgiailag fontos ponton hagyva mindössze egy zárt számot Csiriz üstökös-monológiában, végeredményben Sebestyén Károly megállapítását igazolja: Heltai "csak a vázat kapta osztrák kollégájától; a húst és vért, az izmokat és idegeket, az életet és mozgást, a bölcsességet és lírát önmagából merítette."⁸

Az átdolgozás momentumai közül vizsgáljuk elsőnek a magyarítást! A cselekmény idejének meghatározása hiába "mindig és soha"⁹, a környezet mégis - nagyjából - az eredeti vígjáték honi diadalútjának korát és helyét tükrözi: a 19. század derekán járunk, az egyesítés előtt álló Pest-Budán. A három mesterlegény háromféle útja a három, ekkor még külön város hangulatának felel meg. A pénzét elinni és elkártyázni szánó Csiriz egy óbudai kiskocsmában telepszik le, a szakmájában tisztességes megélhetést választó Gyalu a kisipara nevezetessé tette Budára költözik, míg a korai magyar vígjáték - Bessenyei, Csokonai,

⁷Szász Károly, *A Lumpáciusz Vagabundusz magyarországi előadásairól*, Színház, 1946, 3-4. sz., 20.

⁸SEBESTYÉN Károly, *Könyvekről - Heltai Jenő tündérvígjátéka*, Új Idők, 1943/II, 428.

⁹A *Lumpáciusz Vagabundusz*-ból vett idézetek forrása az első kiadás. Budapest, 1943, a szerző kiadása.

Kisfaludy Károly - kedvelt komikus típusát, a külföld-majmoló uracsot felelevenítő, gigerli Cérna a gyorsan és alapvetően párizsi minta után fejlődő Pest szívében, a Váci utcában nyit divatszalonot.

E korszak világa a közvetlen és közvetett irodalmi allúziókban is megfigyelhető. Két verssor, mindkettő Csiriz szájából, idézi a kor két kiemelkedő lírai megnyilatkozását; az első képben: "Lesz még egyszer ünnep a világon" és az ötödik képben: "Vadat, halat, mi jó falat" - konkrét jelentőség nélkül utalnak Vörösmarty és Arany korukban politikai időszerűségtől is súlyos költeményeire. Ugyanakkor a két tündér-ellenfél, Fortuna és Lumpáciusz Vagabundusz többszöri szerepjáttékkal elegyednek a cselekménybe: a kocsmában Lumpáciusz Vagabundusz Zsán főpincér, aki letörli a tábláról a lottéria megálmodott nyerőszámait, Fortuna pedig az özvegyasszony, aki eladja a legényeknek a nyerő szelvényt; Cérna szalonjában Fortuna direktriszként próbálja rábeszélni a vagyonát herdáló, urizáló szabót a házasságra, míg Lumpáciusz Vagabundusz gátlástalan arszlánként taszítja vesztébe, végül Csiriz kártyajátszmájában közvetlenül is szembekerülnek egymással. E szüntelen metamorfózisban nem nehéz Madách hatását felfedeznünk. A kísértő lidérc és a tündér mesterlegényekért folytatott harcába már Nestroy elemzői is szívesen látták bele Goethe emberiség-költeményének travesztiáját; magyar átdolgozásában a *Faust* helyébe nyilván a Tragédia kerül, Amoróza diadalmasan ekképpen is szólítja régi szerelmét: "Lumpáciusz Vagabundusz, ez a hitvány, / Kültelki Lucifer-tanítvány". S túl Madáchon, az alcím is a 19. század második feléből való, ami reneszánszát hozta a bohózatnak, ahogyan azt magától Heltaitól megtudjuk: "Csepreghy Ferenc a bohózatot 'Lumpáciusz Vagabundusz vagy a három jómadár' címmel a magyar színpadra átdolgozta. Ez a szerencsés, kedves, patinás cím ma is él még, holott a darabot a magyar közönség alig ismeri már. Kegyetlenség lett volna, ha átírásom számára új címet keresek."¹⁰

Heltai nemcsak, hogy nem keresett új címet, de a színpadképben meg is valósította Csepreghy leleményét. "Magas töltés, középen átjáróval. Az átjáró alatt az átvezető út a szín elején jobbra-balra elágazik. A szín elején, az átjáró jobbsarkában háromágú útmutatóoszlop, minden ága más-más irányba mutat. Az egyik jobbra, ezzel a fölírással: 'Erre!', a másik balra, ezzel a fölírással: 'Arra!', a harmadik hátra a fenékre, ennek a fölírása: 'Amarra!' Mindegyik ágon egy-egy, az út irányába néző varjú ül." Túl az útmutató madarakon, amelyek akképpen idézik *Az ezerkettedik éjszaka* baglyát, amiképpen a három jómadár találkozása is emlékeztet a két Hasszánéra a kúfahi úton, nyilvánvaló a hármas út

---

¹⁰LV-Bevezető

Csongor és Tündére vonatkozása - még ha a három mesterlegény mit sem tud arról, hogy sorsuk egymással cívódó tündérek játéka csupán.

"A tündéreknek nagyobb szerepet adtam a játékbán, mint Nestroy."¹¹ A cselekmény mozgató oka nem változik: Hillárisz és az eredetiben Brillantina szerelme, mely - a tékozló mágusfi megjavíthatásának kérdésében - Amorózát a Lumpáciusz Vagabundusszal vívott küzdelemben Fortuna fölébe helyezi. Ezzel kezdődik a mesterlegények megpróbálása, azaz a voltaképpeni drámai akció, melynek csak színleg lényege Lumpáciusz Vagabundusz legyőzése, valójában a szerelem és a szerencse (ez utóbbinak persze minden, annyszor színre vitt folyománya: siker, boldogulás, érvényesülés) vetélkedéséből áll. Heltai finom érzékkel állítja párba a szerelem tündérét a végső soron a bohém életformát szentesítő falurosszával: saját fiatalkorának eszményei mellett tesz ezzel hitet. S hogy ezek az eszmények mennyire múlhatatlanok, bizonyítja a Fortuna leánya, Heppiend kikönyörögte frigy. Lumpáciusz Vagabundusz ezzel Heltainál ugyanazt az utat járja be, mint földi tanítványai, s mese ellen berzenkedő szavaiból:

*Tündérvilág! Megbékülés, kegyek,
Jutalmak ékes képeskönyv-világa,
Ahol mindenki jó, nagylelkű, tiszta, drága
S unalmas - inkább átkozott legyenek.*

végére csak a kikoszarzott szerelmes keserve jajong. Fortuna viszont hiába eped a tündérkirályért, őket még a tehetséges Heppiend sem boronálhatja egybe: az idős író a polgári élet szerelem ellenében érvényesülő céljai iránt nem engesztelődött meg, mindent megértő bölcsessége nem bocsátotta meg Tündérlaki Boriska boldogtalanságát.

A drámaíró Heltainál egyedi eset, hogy nem közvetlenül színpadra dolgozik - a *Lumpáciusz Vagabundusz* megjelentetése saját költségén valószínűsíti azt a feltevést, hogy az utolsó megnyilvánulásnak vélt művet csodálhatjuk a Nestroy-átdolgozásban. És míg egyéni szinten a bohém életformából a polgári keretek közé érkező, azokba nemcsak beilleszthető, de jelenlétével azokat teljessé és széppé avató szerelmet fogalmazza meg Heltai e sommázatban, addig az átdolgozott darab színháztörténeti vonatkozásai általánosabb értelemben is érvényes mondandót sugallnak.

Először is, egy német történet - az őscsírának tekinthető novella Karl Weissflog: *Phantasiestücke und Historien* című kötetében jelent meg 1824-ben¹² - németajkú drámaíró általi színrevitelének magyarítása eleve nem lehet minden jelentőség híján a

¹¹LV-Bevezető

¹²LV-Bevezető

második világháború kellős közepén: arra a döntő szerepre figyelmeztet, amit a német szellem évszázadokon keresztül játszott Európa kultúrájában. Némi pátosszal szólva, a politikai ideológia által hazájától megfosztott költő e gesztusával a németséget és a nácizmust választja el egymástól, végső soron tehát a politikai ideológiát teszi hontalanná. Ugyanakkor, a magyar 19. század folytonos megidézésével emlékeztet ama kornak alapvető kérdésére: a Habsburg-birodalomtól független nemzeti fejlődés mikéntjére, sőt a nemzet megmaradásának szorongató kételyére - mely kérdés ekkor kétségbeejtő módon és mértékben telt meg új tartalommal. A nemzet-süllyesztő sír képe ironikus közvetlenséggel meg is jelenik a földi szint legemelkedettebb pillanatában, midőn Csiriz-üstökös-rögeszméje Nestroy szövegénél jóval súlyosabban jövendőli a világvégét:

*Mióta itt az üstökös,
Az atmoszféra oly ködös,
S a csillagok közt odafent
Már fölborult a régi, égi rend.
A megszokott nem kell nekik,
Más, új úton jár mindenik,
Ez jobbra hajt, az balra hajt
És ez csinál ma annyi, annyi bajt.
Nagy a sötétség és kevés a fény
Mit bánom én! Mit bánom én!*

Az érthetetlen, szilánkjaira tört világból eltűnt ama régi, tán sosemvolt, de a boldog békeidőkben mégiscsak megsejteni vélt, gondtalan boldogság, melyet Amoróza pártolt. Az ő helyét azonban a folyton más és más szemszögből megközelített, a bohózatban kigúnyolt, a vígjátékban sóvárgott, a mesékbe beleálmodott ábránd foglalja el: Heppiend.

*Régóta sejtem fennkölt hivatásom.
Sok millió felnőtt gyereknek
Tündérvilágot én teremtek.
Az, hogyha boldogságot nem ad is
Levendulásan régit, tiszta égit,
Olyat csupán, mely pótlék és hamis
Sok földi bajjal mégis csak kibékít.*

A régi ellenfél, a keserűdes, felemás befejezés ott bújkál e monológban, azzal a pesszimizmussal ellenpontozza a szerelem minden bajt feledtető diadalát, mely szintén 19. századi hagyaték, de amely végső soron mégis egy másik költői életmű zárlatában foglalt reménybe olvad: "Lesz még egyszer ünnep a világon.."

Ez az ünnep egyelőre beláthatatlanul messzinek rémlik. Magyarország német megszállása után a zsidó lakosság helyzete mind tarthatatlanabb, a gettóba zárástól, munkaszolgálatától, deportálástól csak kevés kivételezett menekedhet meg, belügyminiszteri engedménnyel. Heltai fia - aki őskeresztény anyja és megkeresztelkedett apa gyermekeként nem számít az üldözendők közé, apja tudta nélkül adja be a kérvényt. Mikor Heltai erről tudomást szerez, hosszú levelet ír a belügyminiszternek: "Fiamnak erről a lépéséről, melyet hozzám való szeretete és miattam és családom miatt való aggódása sugallt neki, nem tudtam. Nem avatott be tervébe, mert nagyon jól tudta, hogy noha barátaim is biztattak rá, én a magam számára sohasem kérnék semmit. Ezért vállalkozott rá tudtom, megkérdezésem nélkül. Amikor hitelesen megtudta, hogy a kérvényt nekem magamnak kell beadnom, kénytelen volt a helyzetet előttem őszintén feltárni. Megkért arra, tegyem meg ezt, én azonban kérését nem teljesítettem. Nem teljesíthettem. Ha egy kicsit ismernél, tudnád, hogy ez számomra elképzelhetetlen. Soha életemben nem kértem magamnak előnyt vagy kedvezést, mindig álltam azt, amit a sors rámmért. Sok jót kaptam attól az országtól, ahol születtem és amelynek nyelvén írok, el kell fogadnom a rosszat is. Egész múltamat meghazudtolnám, ha most, egy hosszú élet alkonyán, a helyzetemen való kíváncsi könnyítés kedvéért, egy sok százezer embertársamat egyformán sújtó ítélet elkerülése végett, a kérelmezéshez folyamodnék. Akkor sem teszem meg, ha azok, akik szeretnek és féltene, talán szenvednek is emiatt. Érdemekre hivatkozni, kivételezést, jobb sorsot kérni nem tudok. A kérvényt ennél fogva nem adom be"¹³ Érdemes eltűnődnünk azon, vajon a haza definíciója: "az ország, ahol születtem és amelynek nyelvén írok", inkább maliciózus eltávolodást jelez-e a magyarságát egykor annyi öntudattal hangoztató író részéről, vagy inkább dacos argumentumnak tekinthető.

A bátor kiállítás következményeiről kevés konkrétumot tudunk. Heltai sokáig készült háborús szenvedéseinek megörökítésére¹⁴, de végül - a hagyaték tanúsága szerint - még töredékeket sem vetett papírra e munkából. Annyi bizonyos, hogy 1944. június 15-én

¹³HELTAI Jenő levele Mester Mikós államtitkárnak, kelt Budapesten 1944. július 25-én. PIM K V.3823/847. A levélből részleteket közöl: HEGEDÜS, *i.m.*, 52-53.

¹⁴Heltait egy 1945-ös interjúban faggatták róla, miről fog szólni legújabb könyve. Válasza így hangzott: "Az ostromról. Az ostromról tiszta, őszinte, minden szentimentalizmus nélküli képet akarok festeni, az életviszonyosságait és az emberek viselkedését szeretném élethűen leírni." Ld.: FAHIDY József, *Őszinte beszélgetés Heltai Jenővel*, Fényszórá, 1945, 22. sz., 7.

más írók munkáival együtt az övéit is tűzre vetik. Július negyedike már a gettóban találja, itt rendezgeti füzetbe azt a kevés feljegyzését, amit megőrzésre érdemesnek ítél. A füzet első oldalára ezt írja: "Mindenféle megkezdett és abbahagyott munkához való följegyzések, régiak és újak. Kis papírosdarabkákról sorrendbe szedtem a ghettóban, ahol írásaim jórészt átadtam az elmúlásnak."¹⁵ Híres versének, az *Egeresnek* keltezéséből tudjuk, hogy ez év novembere az egeresi toloncházban találja, ahol megint Vörösmarty szavait idézi keserűen.¹⁶ "Azután következett a Gestapo börtöne, következett a bűjkálás, pincelakás, szüntelen halálfélelem..."

"...És végre mégis jött a felszabadulás"¹⁷ - sóhajt fel Hegedüs Géza. A *Lumpáciusz Vagabundusz* színre kerül a Nemzeti Színházban, és immár a történelmi happy end tudatában Kassák Lajos könnyedén állapíthatja meg: "Mennyi ifjúság, ártatlan képzelgés, jóhiszemű bizalom sugárzik ki a műből. Bánatos ízű a költő szava, de sohasem tragikusan megriadt, nem gyötrik a rossz emlékekből fakadt szorongások."¹⁸

A költő és a korszellem

"A közönség, mely este a díszelőadásra összegyűlt a Nemzeti Színház teljes fénnnyel égő csillárja alatt: a dolgozók élcsapata, a Kossuth-híd idővel és elemekkel harcoló munkás- és mérnökserege. És végig a páholysorban: a magyar kormány tagjai, köztük az első hidmunkás, Gerő elvtárs közlekedési miniszter, akit a közönség percekig robajos tapsal ünnepelt. Ott voltak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság képviselői is. Major Tamás meleg szavakkal üdvözölte a megjelenteket, elsősorban a hídépítés hőseit, akik a jól végzett munka után eljöttek, hogy néhány órára megpihenjenek egy nem nagyigényű, csak szórakoztatásra szánt színdarabon. De - ígérte - ki akarja mélyíteni a munkások és művészek kollektíváját és meghívta őket komolyabb és igényesebb színdarabokhoz is, legközelebb Molière-hez."¹⁹ - a *Lumpáciusz Vagabundusz* ősbemutatóját üdvözlő cikknek

¹⁵PIM K V 4742/12/1-2

¹⁶HELTAI Jenő, *Egeres = Uő., Elfelejtett versek*, Bp., é.n. [1946], 85-87. A vers utalást tartalmaz Kölcsey *Himnuszára*: "Ez a magyar, kit balsorsában isten / Megáldjon, védő karral megsegítsen, / Mert megbűnhődte már e nép?", Vörösmarty *Szózatára*: "Hazád miatt, bölcsőd miatt, mely ápol, / Sírod miatt, mely eltakar. // Szegény hazád ma elmerül, / Megfojtja szenny, kín, szolgaság hínárja. / Ki hallgatott a költő Szózatára?" - s e strófa negyedik soraként hangzik el szó szerinti idézetként, idézőjelben: "Légy híve rendületlenül!"

¹⁷HEGEDÜS, *i.m.*, 53.

¹⁸KASSÁK Lajos, *Lumpáciusz Vagabundusz*, Színház, 1946, 3-4. sz., 9.

¹⁹NEMES György, *Lumpáciusz Vagabundusz*, Szabad Nép, 1946. január 20., 2. Csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy SIKLÓS Olga 1970-ben írt könyvében már a színház nemkívánatos

csak egyik érdekessége, hogy Nestroyhoz képest komoly igényességet ígér Molière-nél. A felszabadulás utáni színházi osztozkodásban a Nemzeti Színházat megkapó, kommunista Major Tamás megnyitó szavai híven érzékeltetik azt az ambivalenciát is, mellyel az uralomra törő párt a polgári korból ittmaradt íróhoz viszonyul. Egyrészt megkerülhetetlen, hiszen alkotóereje nemcsak a háború éveiben maradt töretlen, de azóta megjelentette az *Elfelejtett verseket*, melyből a *Szabadság* című verset a baloldal szívesen és sűrűn vonatkoztatja magára. Összegző érvényű köteteit: *Ötven elbeszélés* (1946) és *Szerelem és vidéke* (1947) jelentős színi sikerek kísérik, így *A néma levente* 1945. decemberi repríze a Magyar Színházban²⁰, vagy Arisztophanész: *A nők összeesküvése* című komédiájának üde hangú fordítása a Ráduszművészet moziban játszó Vigaszínházban 1947-ben. Ez utóbbiról Hatvany Lajos így ír: "Ez a játékos elme olyan komoly munkás, aki öt borzalmas évnek meghajszoltsága közben Aristophanes jelzőinek magyar visszhangját hajszolta szakadatlanul. S ha ennyi nehéz megpróbáltatás közt véghezvitt férfi-munkája mégis úgy hat, mintha az ingujjából rázta volna ki, akkor ez a megszállt klasszika-filológus a könnyedség látszatát annak a római kritikusként köszönheti, aki arra tanította a hivatott írókat, hogy a művészetükkel takarják el a maguk művészetét."²¹

Sőt, a fáradhatatlan Heltai ismét beleveti magát Budapest színházi és kulturális életébe. Nemcsak a magyar PEN Club élére áll, de 1946 őszéig az 1945-ben újjászervezett Színház című folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke is. Nagyjából kéthetente közzéadott vezércikkei nagy lelkesedéssel, friss életkedvvel adnak hírt a színházi élet felporzásáról. Úgy tűnik, Kassák benyomása is helytálló, az idős író túltette magát a meghurcoltatáson: "Megcsaltak, amikor gyerekkoromban elhitették velem, hogy magyar vagyok és később többé-kevésbé szelíd formában figyelmeztettek, hogy nem vagyok az. Ezt azonban nem mások döntenek el, én magam érzem és tudom, hogy magyar vagyok. Ifjúságomban írtam francia és német verseket is, ha akarom, lehettem volna francia vagy német író, de mindig az volt az érzésem, hogy ez hazaárulás volna. Nem lehettem más,

---

paktumaként értékeli a Heltai-mesejáték bemutatását: "A Nemzeti Színház elhatárolta magát a hazai polgári íróktól, de ez a törekvése korántsem volt konzekvens. Lemondott Heltai Jenő *Néma levente* című vígjátékának felújításáról [VÖ. a 21. sz. jegyzettel!], de a Nestroy után írt *Lumpáciusz Vagabundusz* bemutatásával a kispolgári ízlés- és gondolatvilágnak adott színpadot." Ld.: SIKLÓS Olga, *A magyar drámairodalom útja 1945-1957.*, Bp., 1970, 16.

²⁰A felújítás előzményeit ld. BÁNOS Tibor, *Újabb regény a pesti színházakról*, Bp., 1983, 132-137.

²¹HATVANY Lajos, *Lapszélre*, Haladás, 1947, 23. sz., 8. A fordításhoz írt jegyzeteket - melyekben Heltai szinte szóról-szóra megismétli az 1908-as *Lüszisztratész*hez mellékelt fordításelméleti vélekedését - a már említett füzet (V 4742/12/1-2) 13-14. oldalán találjuk, a fordítás kézírata pedig szintén a hagyatékban található: V 4742/31/1-3

csak magyar író, mert magyar volt az első szó, amit kiejtettem és magyar lesz az utolsó is."²²

Nemzetközi kultúrdiplomáciai tevékenysége is folytatódik. 1947-től a Nemzetközi Írószövetség alelnöke, s a magyar irodalom buzgó propagandistája. Hosszú zürichi-párizsi-londoni útja során nemcsak saját műveinek francia, angol megjelentetéséről tárgyal, nemcsak a Korda-cég ajánlatát fontolgatja, de nagy gonddal ápolja Magyarország irodalmi presztízsét. 1948. júliusában Londonból indulatosan írja Barabás Tibornak, a Magyar Írószövetség elnökének: "A Nemzetközi Írószövetség párizsi központja arra figyelmeztetett, hogy a Magyar Írószövetség, amelyet, indítványomra, tavaly fölvettek a Nemzetközi Írószövetségbe, máig sem teljesítette vállalt kötelezettségeit. [...] Kár a világ jóindulatával ennyire visszaélni. Magyarország éppen most nagyon aktívan vízipólozik, magasugrik, birkózik és távolfut az itteni olympiai versenyeken, éppen csak a világirodalomból akar kimaradni? Itt is, Párizsban is nagyon érdeklődnek a magyar írók munkái iránt, nem szabad ezeknek a munkáknak a megjelenését megnehezítenünk. Nem rólam van szó, rólatok van szó. Amíg külföldön vagyok, tudom éreztetek a szájamat jártatni, mert van egy kis hitelem és tekintélyem, de ha ti magatok ilyen fensőségesen leszartok, akkor nem sokra megyek üres propagandámmal."²³

Azután Heltai beváltja 1947-es interjúja címében adott ígéretét: *Elmehetnék innen - de nem megyek*. 1948 szeptemberében hazatér. A pártpolitika a neves író és közéleti embert - a polgári kor más életben maradt íróihoz hasonlóan - a maga szolgálatába próbálja állítani. "A felszabadulás után hét, hatvan éven felüli író kapott évjáradékot: kor szerinti sorrendben Heltai, Schöpflin, én, Nagy Lajos, Szép Ernő, Kassák és Tersánszky. A miniszternek ő [Heltai] köszönte meg a szerény anyagi gondoskodást igen szép szavakkal. Holott akkor már megjárta volt Londont, ahol a Korda-filmcég busás jövedelmű munkakört biztosított volna a számára."²⁴ Heltai azonban kitart a *Magyar Nemzet* 1945-ös, *Miért hallgatnak a magyar írók?* címen közreadott körkérdésére adott válasza mellett, melyben a múlthoz való kötődéséről így beszél: "Írtam valamikor egy egyfelvonásost, szatirikus kis operettet, abban ezt énekelte a megnyitó kórus: 'Máma más nap van, mint egyébkor, Mert ma véget ért a középkor, pontban éjfélkor kezdődik az újkor'. Ezt éjfél előtt egy perccel énekelte a középkori kórus és éjfél után egy perccel a primadonna, a szerelmes színész és a komikus kifogástalan gyermeke volt már az új-kornak. Két perc alatt hiánytalanul átalakult és kötelelességtudóan újjászületett. Az író, akit millió szál köt a

²²FÓTHY János, *Elmehetnék innen - de nem megyek! - mondja a 75 éves Heltai Jenő*, Haladás, 1946, 31. sz., 8.

²³HELTAI Jenő levele BARABÁS Tibornak, 1948. július 31-én. PIM K V 4757/20/1-4

²⁴GELLÉRT Oszkár, *Találkozások Heltai Jenővel*, Népszabadság, 1957. szeptember 8., 10.

tegnaphoz, régi elgondolásaihoz és terveihez, megkezdett munkáihoz, két perc alatt ezt nem tudja megtenni, ha mégis megteszi, ő is operettfigura csak. Komédiázik, szerepet játszik, másnak a szavait veszi szájába, meggyőződés nélkül meggyőzni sem tud", a jövő iránti elvárásait pedig ekképpen fogalmazza meg: "Adja meg az új világ az írónak is azt a szabadságot, amelyet mindegyik tagjának megad, az írónak legyen szabad írnia. Írja meg azt, amit szeret, azt, amihez tehetsége és kedve van. Amikor kijelöljük azt, hogy mit vár az új világ az írótól, előzetes kritikát mondunk olyan művekről, amelyeket nem olvastunk még, amelyeket az író meg sem írt még és alkalmasint sohasem ír majd meg, mert az előzetes kritika korlátozza és megbénítja."²⁵ A minden művészi megnyilatkozást központi-lag irányítani kívánó politikai hatalomnak az az író, aki e szavakkal határolja el magát bármilyen pártállástól: "Ne a politika irányítsa az írókat, kizárólag írói eszközeivel az író irányítsa - ne a politikát, hanem az olvasók tömegét, hogy eligazodjon a jó és rossz között, a szép és a nemtelen között, világosság és sötétség között"²⁶, szükségképpen idegen. Ráadásul az egypártrendszer életbe lépése és a nyugati határok lezárása után többé az itthonmaradás sem érdem.

Így a kultúrpolitika halk vezeklésre ítéli Heltait: 1948 és 1951 között mindössze két, régi írásaiból összeválogatott, a háború előtti társadalom politikai és magánéleti visszasságait leglátványosabban bíráló s veszélytelenül mulatságos kötete: a *Family Hotel* és a *VII. Emmáuel és korát* egybefoglaló *Kiskirályok*, illetve a *Jaguár és más történetek* jelenik meg 1949-ben, viszont egyetlen egy színműve sem kerül színpadra²⁷.

"Révai elvtárs fejtette ki az írók kongresszusán, hogy az elmúlt korok szerzői közül azok, akik tagadták a kapitalista jelent, a maguk jelenét s a maguk módján harcoltak ellene - ezzel a harcukkal igent mondtak a holnapnak. Boldogok azok, akik ezt a holnapot becsületben megérték és most már a jelent is igenelve - folytatják a küzdelmet egy még fejlettebb holnapért. Az ünnepelt Heltai pontosan ilyen"²⁸ - az idézet már 1951-ből való, amikor Heltaira egy nehezen elhallgatható esemény irányítja a figyelmet: születésének nyolcvanadik, írói működésének hatvanadik évfordulója. A megünneplés álszent gesztusában alighanem része van annak a kérelemnek is - a másodiknak rövid időn belül, amit Heltai tudta nélkül írni -, melyet az idős író második felesége, Gách Lilla még 1950 decemberében intéz Rákosi Mátyáshoz: "Kedves Rákosi elvtárs, azzal a kéréssel fordultam Önhöz, hogy fogadjon, férjem, a nyolcvanadik évében lévő, beteg Heltai Jenő ügyében.

²⁵HARASZTI Tamás, *Miért hallgatnak az írók?*, Magyar Nemzet, 1945. június 23., 5.

²⁶HARASZTI Tamás, *i.m.*

²⁷A nem önállóan tekinthető mű, a *János vitéz* kivételével

²⁸FÖLDES Mihály, *A 80 éves Heltai*, Csillag, 1951, 9. sz., 1145-1147.

Levelemre válaszul Egri elvtársnő aláírásával felszólítást kaptam arra, hogy mondani-valómat írásban terjesszem elő. Heltai Jenő, akit a negyvenes évek kezdetétől fogva megakadályoztak írói működésében, a felszabadulás napjától kezdve teljes odaadással szolgálja a szabad Magyarországot, szívvel, tollal, tettel. [...] Sajnos azonban itt munkára nem nyílik elég alkalm, bár magas kora ellenére megőrizte teljes szellemi rugalmasságát, nincs állandó és szoros kapcsolata a szellemi élettel, ami véleményem szerint nem mindig rajta múlik... Senki sem lehet bíró a saját ügyében, de Önhöz őszintének kell lennem és meg kell mondanom, hogy ezt méltánytalanságnak érzem... Egészen bizonyos, sokkal többet tudna tenni és írni, ha nem küzdene állandóan nehéz anyagi gondokkal és nem hatna rá nyomasztóan, hogy írásait enyhén szólva mellőzik. Hogy mi a kérésem? Tegye lehetővé, hogy Heltai Jenő legjobb írásai megjelenjenek könyvalakban, és tegye lehetővé, hogy legjobb darabjai színpadra kerüljenek, és ezzel teremtsen meg az erkölcsi és anyagi lehetőségeit annak, hogy újult erővel dolgozhasson az országért és népért, amelyet annyira szeret és olyan hűségesen szolgál. A népi demokráciának se válna szégyenére, hogy egy nyolcvan-éves író újból csatasorba tud állítani."²⁹

A fohász meghallgattatik: az ideológusok fortélyos szófacsarással igyekeznek mosdatni a szerecsent, Illés Béla az *Irodalmi Újság* hasábjain - ahol Heltai kesernyésen ironikus, távolságtartó beszédét is közlik - még konkrétabban fejti meg a ravasz író osztályharcos stratégiájának lényegét: "Heltai írásairól azt szokták mondani, kecsesek, kedvesek, finomak, szellemesek. De amikor 60 esztendő írói munkásságát értékelni akarjuk, meg kell állapítani azt az elhallgatott vagy elfelejtett igazságot, hogy ezek a finom és kecses írók harcos katonák voltak. [...] Harcuk hősiességéből semmit sem von le az, hogy nem páncélban küzdöttek, hanem sokszor bohócruhában."³⁰ Íme, a méltatásba burkolt elutasítás: Major Tamás nyomdokain járva a drámaíró Heltait a mesejátékok felől, a prózaíró a komikum felől igyekeznek súlytalanítani. A hivatalos ünneplésnek ez a finom rangfosztás az igazi tartalma: Heltai kap egy kisebb állami kitüntetést; megjelenik egy novellaválogatása, *Talált pénz* címen; a Vidám Színpad bemutatja *Katonakönyvtár* című tréfáját, és mindezen túl - hat év óta először - új premierre kerülhet sor: Carlo Gozzi *A szarvaskirály* című mesejátékának átdolgozását az Állami Bábszínház tűzi műsorára, 1951. december 22-én!

²⁹Közli: BÁNOS Tibor, *Heltai Jenő esete A néma leventével*, Magyar Nemzet, 1994. október 29., 20.

³⁰ILLÉS Béla, *Heltai Jenő*, Irodalmi Újság, 1951. augusztus 16., 6.

Vers és próza viadala

Hiába a korabeli címlap: "tragikomédia, kizárólag felnőtteknek"³¹ - *A szarvaskirály* a Heltai elbogatellizálására való törekvésnek legjelentősebb állomása. Már maga a téma is külső kényszer eredménye - a szocialista kultúrpolitika támogatta új műfaj gyors fellendülését természetesen a szovjet minta ihleti: a moszkvai bábszínház *Szarvasvadászat* címen játssza Gozzi mesejátékát. A gyors fellendülés következtében krónikus darabhiánnyal küzdő bábszínház kisegítésére szemelik ki Heltait, aki tisztességgel s saját elveihez való hűséggel felel meg a feladatnak. Miközben a próza és vers váltakoztatásán a politikai persziflázst látjuk átderengeni, addig e rejtett áthallástól függetlenül is nagy siker a darab, melyet a színház 1959-ben és 1986-ban is felújít. "A verses szövegű bábjátékból, amelyet Szegő Iván állít színpadra, olyan művészi értékű előadás születik, amelyre jogos büszkeséggel tekint a színház. [...] Premierjét Heltai is megnézi, majd - a társulat öröme - még háromszor ül be az elkövetkezendő hónapokban a nézőtérre. Elégedettségének 'heltais' módon ad hangot: 'Életem legnagyobb sikere a János vitéz volt, azt csak egyszer néztem meg.'"³²

"Heltai, a nyolcvanadik évén is túlépett bölcs most már gyermekek számára írt verses mesejátékokat. Előbb a Gozzi témájából újjávarázsolt *Szarvaskirály*-t (amelynek annyi köze van Gozzihoz, mint a *Lumpáciusz Vagabundusz*-nak Nestroyhoz), majd a *Szépek szépé*-vel búcsúzott a hosszú élettől, a hosszú pályától."³³ - Hegedüs Géza, mintegy szentesítve az elbogatellizálás politikai szándékát, ezt a két elemző mondatot szánja a drámai életmű két utolsó darabjára. *A szarvaskirály*ról írt félmondat ráadásul még kevésnek is hibás: ez az átdolgozás jóval közelebb áll eredetijéhez, mint a *Lumpáciusz Vagabundusz*. Eltekintve az olyatén aktualizálásoktól, mint amikor Truffaldino Brighella személyazonossági igazolványát reklamálja, vagy az olyan finom irodalmi áthallásoktól, mint hogy a Deramo királyhoz sorba álló lánycsoport egyik mellékes tagját Juliettának, vőlegényét Rómeónak hívják, az átdolgozás tartalmilag inkább a súlypontok már sejtetett eltolásában hoz újat, melynek legjelentősebb eszköze: a próza és a rímes vers váltakoztatása.

"Ő a dicső vers, mi vagyunk a próza" - ekképpen magasztalta a felsült szerelmes, Lumpáciusz Vagabundusz szíve hölgyét, Amorózát. *A szarvaskirály*ban a szereplőket tekintve szabálytalanul, a jelenetek hangulata szerint váltakozik vers és próza, de a vers, a

³¹Színház és Mozi, 1951, 51. sz., 22.

³²SELMECZI Elek, *Világhódító bábok*, Corvina, Bp., 1986, 49. A moszkvai mintát és a reprízek adatait szintén innen vettük.

³³HEGEDÜS, i.m., 172.

tipográfiaiailag külön kiemelt és kórossal megoldott két helyet (az elhagyott vőlegények búcsúja az I. felvonás 7. jelentében és a vadászok kara a II. felvonás 1. jelenetében) kivéve sosem operett vagy énekes bohózat értelmében vett, az adott jelenetet tartalmában szinte ismétlő, érzelmileg hangsúlyozó zárt szám, hanem a cselekményt a prózával egyenlő mértékben építő kifejezési forma. Rangban pedig magasan a parlagi, lapos próza felett áll. Ezért van, hogy e darab hiába epedő szerelmese, az álnok Tartaglia miniszter érzelmei tolmácsolására nem érdemel verset. Ő, a negatív végpont, bukásáig nemhogy egyetlen verssort sem képes kipróbálni, de még dadog is - végül bukása fenségesebb lesz, mint cselekedetei voltak, s elenyészése előtt hét verssorban búcsúzik el. Ellentéte, a mese birodalmának fiatalon is örök uralkodója, Deramo király viszont kizárólag csengő rímekben szólal meg - kettejük nyelvi szituálásában jelentkezik a vers és próza viadala, mely több pusztá formai megoldásnál.

Anélkül, hogy Heltai valamennyi kései darabjába aktuális politikai állásfoglalást akarnánk erőltetni, érdemes felhívunk a figyelmet arra a nyilatkozatra, melyet a szerző még 1934-ben tett: "Nálunk jól indultak a dolgok, amikor a realiztikus művészet megvalósítására rendezték be a színpadot. Hogy ez alól a színházi emberek még ma sem szabadultak fel, az persze már hiba"³⁴ - ehhez még hozzávéve Staud Géza már idézett vélekedését a "művészietlen naturalizmusról", beláthatjuk, hogy abban a korban, mely a művészetet csakis az - idealizált - társadalmi valósággal való szoros, fantáziátlan kapcsolatában fogadta el, a vers ilyenén ünneplésének legalábbis konkrét esztétikai szerepe lehetett. S emellett az sem elhanyagolható, hogy a prózában dadogó gonosz s a versben szóló hős között a harc Angéla mellett ráadásul a politikai hatalomért folyik: a próza erőszakos puccsának allegorikus megjelenítése mindenképp mögöttes, a mesejátékát meghaladó mondandót sejtet.

Mindeközben megható személyes vallomás a fiatalság múlandóságának és maradandóságának ambivalenciájáról. Már a rég letűnt bohémkor örök témájának: a vadorzók karának ellentéte, a vadászok kara megpendíti a motívumot, mely a címet is új összefüggésbe állítja:

*Az erdőben kis virágok
Friss tavaszra nyílnak.
Ott kószál az aranyszarvas,
Homlokán a csillag!
Homlokán a fehér csillag*

---

³⁴VAJDA János, *Négyszemközt Heltai Jenővel*, Literatúra, 1934, 209-212.

*Ezüstfényű fáklya.
 Drága szarvas, arany szarvas,
 Szarvasok királya!
 Ezt a szarvast ejtsük el,
 Nékünk ez a csillag kell.
 Az a csillag szerelem,
 Az a csillag ifjuság.³⁵*

E motívum tetőpontját a koldus testében élő Deramo keservében éri el:

*Szép ifjú voltál, mint az új tavasz,
 Akármilyen voltál, immár nem vagy az.*

hogy azután Deramo és Angéla kettősében engesztelődjék meg, melyben a vén, elnyűtt testben rejtőző fiatal lélek és szellem esd vigasznál is jóval többet: megváltást mindentől, mi iramló és hervatag. S megváltását mi mástól remélhetné, mint a szerelemtől? A test romlékony, s e romlékonyság mesebeli kifejezője eldobhatósága - a lélek azonban, mely Deramo mives verseiben él, a küzlet minden változatában egy és ugyanazon marad: íme, az agg költő fellelte válasz a látszat és valóság különbségének régi problémájára. *A szarvaskirályban* még varázslat szükségeltetik a happy endhez - ezen lép túl a *Szépek Szépe*.

Két mese közt - néma csend

A szarvaskirály sikere, és a pohárköszöntők elhangzása után minden maradt a régiben. 1951-től *A néma levente* költője újabb bő háromévi hallgatásra ítéltetik: egyetlen Heltai-kötet sem lát napvilágot, egyetlen Heltai-darab sem színpadot - sőt, nemhogy tőle, de róla sem jelenik meg egyetlen sor méltatás, kritika sem³⁶. 1955-ben következik be a látványos fordulat, a hirtelen élő klasszikussá kinevezett író irodalmi rehabilitációja. Az Ifjúsági Színház 1954-ben beterjesztett műsortervéből a Népművelési Minisztérium Színházi Főosztálya még törli *A néma leventét*, egy évvel később viszont Ladányi Ferenc - aki aki nemcsak népszerű színész, de 1953-tól a Magyar Néphadsereg Színházának igazgatója

³⁵ *A szarvaskirályból* vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Harmadik kötet: *Lumpácusz Vagabundusz - A szarvaskirály*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.

³⁶ A nyilván nem teljes, de a teljesség igényét leginkább megközelítő A magyar irodalomtörténet bibliográfiájának 6. kötete (szerk. VARGHA Kálmán - V. WINDISCH Éva, Bp., 1982.) számbavette tételek között egyetlen egy sem keletkezett 1952 és 1954 között!

is - kieszközli bemutatását. Hosszas utánjárással sikerül a XIII. kerületi Pártbizottság színháztermében (melyet sebtében alakítanak át a színház kamarájává, Déryné Színház néven), Benedek Árpád rendezésében előadatnia a mesejátékot, ami azután bekerül a Magyar Néphadsereg Színházába, azaz az újjáépített Vígszínházba³⁷. Ezzel véget ér Heltai kényszerű Csipkerózsika-álma; az 1955. február eleji repríz, Ladányi Ferencsel és a fiatal Ruttkai Évával a főszerepben, óriási siker, az eddig elnémított hódolat most egyszerre tör ki. A színházi és irodalmi lapok gratulálni sereglenek, a színpadon egyik *Levente*-felújítás a másikat éri: márciusban Miskolcra, szeptemberben Szegeden, októberben Pécsre, decemberben Gyulán és - a pontos dátumot nem ismerjük - valamikor ez évben Szolnokon is születik egy-egy bemutató. Miközben ez a, nyilván nem csupán egy lelkes ember elindította, hanem a hatalom lehetővé tette gátszakadás fokozatosan az egyfelvonásosokat, *A Tündérlaki lányokat*, a *Naftalint*, és egy-egy rendezés erejéig a *Lumpáciusz Vagabunduszt* és *Az ezerkettedik éjszakát* is színpadra sodorja³⁸, addig bábszínház helyett ismét hagyományos színpadon kerülhet közönség elé az utolsó premíer, a *Szépek Szépe*.

A bölcsek bölcse

"Én még emlékezek a régi Gyermekszínházra és műsorára, Hófehérekére meg a hét törpére, Hamupipőkére, Piroskára és a farkasra"³⁹ - így kezdi Heltai *Hamupipőke* című írását. Azt nem tudjuk, a Rottenbiller utcai Gyermekszínházban milyen feldolgozását láthatta a Hamupipőke mesének, de nagypapa korában két színpadi adaptációval is találkozhatott, mégpedig a már említett Lakner bácsinál, aki a Vígszínházban két Hamupipőkét is műsorára tűzött a harmincas években: 1932-ben Havas Alíz - Szili-Kovács László darabja huszonkilenc, 1935-ben Molinári József műve pedig tizennyolc előadást ért meg - mindkét említett mesejáték *Hamupipőke* címen futott. Heltai, velük elmentében, nem Grimmert használta közvetlen forrásául, s nem is a népmese-gyűjteményekben lejegyzett változatokból⁴⁰ merített.

"Volt egy régi francia operaszöveg-változatom. Az anyag azonban mind nagyobb igénnyel lépett fel tollammal szemben. Egyre terebélyesedett, több és több mellékfigurát

³⁷ *A néma levente* 1955-ös felújítása körüli küzdelmekről részletesebben ld.: BÁNOS Tibor, *Heltai Jenő esete A néma leventével*, Magyar Nemzet, 1994. október 29., 20.

³⁸ A pontos felsorolást ld. a Függelékben!

³⁹ HELTAI Jenő, *Hamupipőke* = Uő., GÁBOR György - BÉLLYEI Pál szerk., *Pesti madarak*, Bp., 1958, 530-533.

⁴⁰ A különböző irodalmi és folklór-feldolgozások összefoglalását DR. BERZE NAGY János, *Magyar népmesetípusok* című könyvének (Baranya megye Tanácsának kiadása, 1957) II. kötetében, a 7-15. oldalon találjuk; a *Leányhamupipőke* meséje az 510. népmesetípus "A" változata.

tárt elem, mindinkább kíváncszott verses történetnek, mint mesének. Sokat foglalkoztatott... S új címet is adtam: *Szépek Szépe*."⁴¹ - így konferálja fel Heltai az *Öt mesejáték* utolsó darabját, a Petőfi Színház 1955-ös sikerét.

Az elkészült darab a figurák és a cselekmény tekintetében nagy hasonlóságot mutat Rossini vígoperai feldolgozásával, a *La Cenerentolával*, amelynek librettóját Jacopo Ferretti írta. Ezen librettó keletkezéséről Till Géza könyvében ezt olvashatjuk: "A szöveg alapja a közismert gyermekmese Hamupipőkééről. Zenésszínpadi pályafutását - amennyire a forrásokból megállapítható - Goldoninál kezdte, aki *Buona figlinola* címen Piccini számára írt belőle librettót. Ezt a művet még számos változat követte; közülük elsősorban Isouard 1810-ben Párizsban bemutatott *Cendrillon*-ja - szövegét Etienne írta - tekinthető annak az operának, amelyre Rossini szövegírója, a római Ferretti elsősorban támaszkodott."⁴² Peter Gammond enciklopédikus műve pedig már kifejezetten így tájékoztat Rossini operájáról: "Szöveg: Etienne francia nyelvű librettója alapján Jacopo Ferretti."⁴³ Az olyan egyezéseket figyelembe véve, mint a mostoha nőtől férfitá alakítása, a királyfi és - Grimmnél nem is létezett csatlósának - ruhacseréje, az öreg mágus szerepeltetése arra enged következtetni, hogy Heltai kezében minden bizonnyal Etienne librettója forgott; ő pedig, ahogyan már *A néma leventében*, de a *Lumpáciusz Vagabundus*ban és *A szarvaskirályban* feltétlenül, nem sokat változtat a készen kapott cselekményen, inkább az a dramaturgiai kihívás izgatja, miképpen tudja a meghatározott anyag hangsúlyainak megváltoztatásával a maga képére s kérdéseire formálni azt.

"Mi lehet az a varázslatos erő, ami megragadja, figyelemre készíti a nézőt, mert szinte előre tudunk minden fordulatot"⁴⁴ - Vitányi János kérdésére Gyárfás Miklós éppen a varázserő ellentétével válaszol: "Heltai Hamupipőke-meséjének az a nyitja, hogy emberismerete, az életről való véleménye a csodák között nem kallódik el. A mesebeli cipőbe egy valóságos kislány lábacska illik. Egy csinos kis női láb."⁴⁵ S hogy megkeressük azt a pontot, ahonnan ez a valóságos kislány indult, egészen a *Modern dalokig* kell visszamenünk:

Rágondolok. Szememben könny ragyog...

Ó, szerelem, első, igaz szerelmem!

⁴¹DEMETER Imre, "Az élet szép... Tenéked magyarázom?" *Két beszélgetés Heltai Jenővel*, Szabad Nép, 1955. január 11., 4.

⁴²TILL Géza, *Opera*, Bp. 1985, 337.

⁴³GAMMOND, Peter, *Opera*, Bp., 1994, 167.

⁴⁴[VITÁNYI János] V.J., *Szépek szépe*, Színház és Mozi, 1955, 12. sz., 6-7.

⁴⁵GYÁRFÁS Miklós, *Szépek szépe*, Irodalmi Újság, 1955. március 19., 7.

*Meg sem születesz tán, ha e láb nagyobb!*⁴⁶

s rögvest Schöpflinnek még *Az ezerkettedik éjszaka* kapcsán leírt gondolata juthat eszünkbe: "Hallgatjuk vagy olvassuk a darabot s azon vesszük észre magunkat, hogy teljesen olyan az érzésünk, mintha Heltai verseskötetét olvasnánk. Nincs egységesebb lelki magatartású költő Heltainál."⁴⁷ E lelki magatartáshoz csak annak fő mozgatója, a nő és a szerelem iránti változatlan mértékű elkötelezettsége fogható.

"Szívósan, okosan és mélabúsan hitt a tiszta szerelemben. Leginkább a szerény származású s polgárian szőke nőkben vélte fölfedezni a ragaszkodás, a simulékonyság és a jólelkűség erényét"⁴⁸ - írja majd Kürti Pál *Az ezerkettedik éjszaka* 1964-es reprizéről szólva. Ez a megállapítás éppoly érvényes az arab mesére, mint a Hamupipőke-átdolgozásra - mint ahogy az alapvető problematika: a látszat-valóság különbségének újra meg újra felvetett és megválaszolt kérdése már ott volt a *Madár Matyi*-ban, vagy a legfontosabb szerkezeti elem, a valóságot az ábránddal szembesítő álom *A királyné apródjában*. A régi mesében Heltai régi mondandóit fogalmazza újra, ismételt s immár csakugyan utolsó összegzőképpen.

A látszat, mint maskarádé, az érdekházassággal szemben a szerelmet kereső Tulipán királyfi és a tükördramaturgia szerinti párja, Dömötör Döme csatlós ruhacseréjével kezdődik - a királyfi, akár Deramo, attól tart, hogy valaki majd hatalomvágyból tettet iránta szerelmet. A csatlósna öltözött királyfi találkozik az egykor nemességet és ősi kastélyt vásárolt, de mára a tönk szélére jutott Peták báró mostohalányával, Hamupipőkével. Arról azonban mit sem tud, hogy öreg mágus-barátja (Brighella keleties nevű utódja), Abu Mabu, akit koldusként - újabb maskara! - a sajátjából vendégelt meg a jószívű leány, hálából csodás, szőke tündérré varázsolja, éppen olyanná, amilyen egy öreg mágus szerint a tökéletes női szépség (s ami történetesen egyezik az apró láb szakadatlan dicséretét zengő Heltai legsajátabb gusztusával is), hogy ilyképpen jelenjék meg a nagy udvari bálon, ahol a királyfi végre feleséget választ magának. A szőke tündérré, az ifjú kor nagy nőjévé, sugárzó operettprimadonnává varázst Hamupipőke - akihez mérhető tündérek csak Kosztolányi *Hajnali részegség* című versében kocsikáztak egykor a Tejúton - hamar beletalál új szerepébe: ajándék csattal és ékszerekkel kápráztatja el a rá természetesen nem ismerő, ostoba ikernővéreit, az egymástól Hasszánok módjára miben

⁴⁶HELTAI Jenő, *A szerelemhez* = Uő, *Versei*, Bp., 1959, 7-8.

⁴⁷SCHÖPFLIN Aladár, *Színházi események*, Nyugat, 1939/I, 414-415.

⁴⁸KÜRTI Pál, *Az ezerkettedik éjszaka*, Magyar Nemzet, 1964. november 20., 4. A kritika a József Attila Színház 1964. november 14-i repríze kapcsán született.

sem különböző Pancit és Mancit⁴⁹. "Máris úgy utálom, mintha száz év óta a legjobb barát-nőm volna"⁵⁰ - fogalmazza meg kettejük közös véleményét egyikük, eszünkbe juttatva ezzel a régi álságos színésznő-barátságokat, jelesül *A masamód* Kalotaszegi Vilmája és Bodza Irénje közöttit - a bálon zajló társasági élet stílusa egyébként is sokban emlékeztet a tizes-húszas évek vigjátékaiban ábrázoltra. A csodás, szőke Hamupipőkének csak rózsájára kell vigyáznia, mert ez minden megéledt varázslat záloga. Mikor azonban ismét találkozik a csatlóssal, akibe még odahaza szeretett bele, ráébred:

*Talán azért találkoztunk mi ketten,
Hogy mindörökké éljen a mese.*

E felismerésnek engedelmeskedve a rózsát, amivel Kukorica Jancsi egykor életre keltette Iluskáját, amivel Amoróza megszelídítette a magányába keseredett Lumpácusz Vagabunduszt, a csatlósnak hitt királyfinak ajándékozza: vívjon e jelben a Szépek Szépe királynéságot jelentő címéért. Dömötör, az álkirály közben szerelmet vall egyszerre mindkét Peták-lánynak, s azok neki: a briliáns tercett eredetije Nestroy *Lumpácusz Vagabundusznak* egyik dalbetéte, ott Cérna s a két álolasz nőcske közt - Heltai a maga átdolgozásából akkor kihagyta, de ezek szerint a tollában maradt. Tulipán persze megvív az álnok tarokkói szultánnal - aki a többi trónkövetelőt eddigre ajándék odaliszkokkal vagy fenyegetéssel eltántorította -, s persze legyőzi a nemtelen ellenfelet. A viadal közben azonban váratlanul halványulni kezd rózsája, s mire győz, a szőke tündér eltűnik, csak egyik cipőjét hagyva hátra. Míg Tulipán, immár királyi díszben, keresni kezdi a cipő tulajdonosát, a két baronesz csalódottan tér haza: nem elég, hogy hoppon maradtak, de az ajándékba kapott ékszerek is kámforrá váltak!

Hamupipőke azt kéri Abu Mabutól, hadd változzék vissza azzá a barna hajú árvává, akinek megismertük. A dohogó varázsló ugyan teljesíti a sorrendben immár harmadik kívánságot, de Hamupipőke két adottsága elidegeníthetetlen sajátja: dala (Rossini is egy minduntalan felcsendülő áriával jellemzi Hamupiőké!) és lábmérete. A Peták báró kastélyához érkezett Tulipán e dalt hallva ismer rá a barna lányban a szőke tündérre, de e ráismerés téves, s hiányzik is belőle a "szeretlek" varázsigéje, mely kegyelmet adott Ziliának és emberi alakot Rusztám királyfinak. A varázsige csak a valós ráismerés alkalmával, a cipőpróba után hangzik el, mikor Tulipán végre a barna lányt fedezi fel,

⁴⁹A névválasztásban Heltai 19. századi mintát követ: a két név először Arany László népmesegyűjtésének egyik darabjában, a *Panczimanczban* bukkan fel. Vö.: ARANY László, *Eredeti népmesék*, Pest, 1862, 277-284.

⁵⁰A *Szépek Szépe*ből vett idézetek forrása: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Negyedik kötet: *Szépek Szépe*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955.

öltözzék tündérnek vagy cselédnek - az így egymásra méltónak bizonyult szerelmesek végre elfogadják egymás kezét s elfoglalják a közös trónt. A szerelem s *A szarvaskirály* óta központi kérdésnek számító hatalom legitimizáltatik, míg Panci és Mancsi a tarokkói szultán két odaliszkiaként végzi; a muzulmán többnejűségnek hála - ennek inverze, a több-férjűség olyan képtelenség, melyet a két Hasszán panaszol *Az ezerkettedik éjszakában* -, nem kell ezután sem elszakadniuk egymástól. A víg Dömötör Döme pedig, az örök társ, kinek előképei közt Beppo a legjelentősebb, igen felmagasztaltatik: a király bölcs udvari bolondja lehet, az asztalfőt világéletében utáló⁵¹ Heltai igaz megfelelője:

*Ő a király s az udvar kritikája.
Ő az igazság ádáz bajnoka,
Nem hazudik, nem ámit, csal soha.
Mindent a tréfa köntösébe bújtat
S büntetlenül mindig a fejünkre sújthat.*

Bár a darab nem szűkülökodik a hatalom ily szabadságú csipkedésében sem - e szempontból legmerészebb pillanat a korban dívó politikai vadászatonak kigúnyoló jelenet, midőn a vadászok immár elhagyhatatlan kardalára bevonuló Dömötör király a dús zsákmányon csodálkozik, tekintve, hogy el sem sütötte a puskáját, mire a fővadász elmagyarázza: "Udvari vadászaton a vad magától esik el", s a ceremóniamester hozzáfűzi: "Önkritikából" - mi mégis függesszük szemeinket a látszat és valóság szerelemben megmutakozó, antagonistikus különbségére.

A mese eredeti menetét követve a darabban két happy end van: az első a tündér és a csatlós egymásra találása, a rózsza átadásának meghitt pillanata. Ez azonban a maskarádé tetőpontja is: a királyfi s Hamupipőke egyaránt hamis identitásúak. Ezért a rózsza közvetlenül csak a párviadalban hoz szerencsét - a magával éppen a csatlós vallomásának hatására meghasonló Hamupipőkét lovagja színeváltozása végképp kiábrándítja a varázslat teremtette csodából, mely az első happy endben tetőzött. De csakugyan: miféle rózsza az, amit őrizni kell, s nem szabad elajándékozni? Miféle egyszemélyes, hermetikusan zárt világ is a tündéré, amelynek titkával nem ismertethet meg senkit? A két happy endben kifejeződő önazonosság-különbség a mesén belül két tartományt határoz meg: a varázslat és a valóság tartományát. Az első happy endet követő kijózanodás a káprázatot visszamenően is a fikció világába utalja - a varázslatnak nincs valóságteremtő ereje, a

⁵¹A megállapítás Krúdytól való: "Mindig zárkózott és tartózkodó egyénisége sohase engedte, hogy az asztalfőre üljön." Ld.: KRÚDY Gyula, *Heltai és társai*, Új Könyv, Bécs, 1921, 7. sz., 8-9.

királyi palota eleve nem volt több Peták báró kiglancolt kastélyánál, s Hamupipőke ékszerei a palotát elhagyva elenyésznek.

Csak hogy ha Hamupipőke nem ajándékozná el a rózsáját, tündérként nyújtaná kezét Tulipánnak, ahogyan azt Abu Mabu megálmodta, akkor az ékszerek nem tűnnének el, a palota megmaradna palotának - egy másik tökéletesen végiggondolható lehetőséggel állunk szemben, s a kettő között egyedül Hamupipőkének kell döntenie. A szendeként megismert lányból először primadonna, végül a döntés során, melyhez fogható súlyú a mesejátékok egyetlen hősnőjének sem adatott, heroina lesz, aki azzal az erővel határoz sorsa felől, amit utoljára a társadalmi vígjátékok nőalakjainál: Vilmánál, Boriskánál, Masánál és Ágnesnél figyelhattunk meg, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. "Hamupipőke kis mesebeli lényének az az emberi diadala, hogy megköveteli Tulipán királyfitól: maga magáért szeresse őt, ne a báli emlékéért, tündéri alakjáért."⁵² A döntés, a mesén belül a varázslat hajfestéssel egyenértékű szőkeség-káprázatának és az általa biztosított fényes, de elszigetelt és hazug jövőnek elvetése a mese másik tartományába, a valóságba, és annak bizonytalan kimenetelű jövőjébe irányítja Hamupipőkét. E kibontakozás, akár az alaphelyzet eleve, éppen fordítottja *A masamódnak*: amott Ádám Béla az elvarázsolt tündérkisasszonyt gyanította és rettegte a szürkeségében oly kedves és felszabadult Vilmában, itt Tulipánnak az egyszerű külteki lánykára kell rácsodálkoznia a tündér jelmezében is. S míg Vilma a szerény jólét valósága helyett a színpad illúzióját választotta s nyerte mindössze, addig Hamupipőke lemond a káprázatról, s önmagát kínálja - s ezzel mindent megnyer, mi megnyerhető. Vilmáé a szerelem nélküli, hamis ragyogás, Hamupipőkée a szerelem és valódi tündöklés. A kísértés motívuma megegyezik, s mindkét nőnek ereje van ellenállni neki: a kalaposlánynak megadatik az illúzió, azaz a mese, a királylánynak a valóság. *A Szépek Szépe* második happy endjét furcsamód éppen az elajándékozott rózsza biztosítja: Abu Mabu végül ezzel hívja vissza a világgá induló árvalányt a cipőpróbára. A rózsza használati utasítását tehát abszolút rosszul fejtí meg a kiérdemesült varázsló: nem az a lényege, hogy megtartsák, hanem hogy odaajándékozzák - a káprázat és az őszinte szerelem, látszat és valóság örök viadalának kimenetele múlik ezen.

"Nagyon bölcs ember vagy, de azt hiszem, egy kicsit öreg már a női lélek rejtelseinek a kibogozásához" - rója is fel a tanácstalanul álldogáló Abu Mabunak (kinek alakjában sok kritikus a szerző önreflexióját gyanítja) a királyi udvarból a baromfiudvarba visszatért Hamupipőke, ki azzal a határozottsággal veszi a kezébe a söprűt, amivel Masa vette egykor kezébe a budai cukrászda ügyét. S a lehetséges áthallásoknak ezzel koránt-

---

⁵²Gyárfás Miklós, *i.m.*

sincs végük. A *János vitéz*re nemcsak a rózsza emlékeztet, de Hamupipőke öntudatos bemutatkozása is a Jancsiéra rimel: "Egy kicsit népies név. Nincs olyan előkelő, mint Panci vagy Mancsi, de azért szeretem."⁵³ A lányok cipőpróbára gyülekezése, e tarka, gyönyörű kavalkád éppen úgy eszünkbe juttathatja a *Jus primae noctis* falubeli lányainak küldöttségét, mint *A szarvaskirály* arajelőltjeinek seregszemléjét. Peták, aki a báróságot a hozzávaló kastéllyal, kutyabőröket őrző bőrraktárral és a családfát tartalmazó faraktárral együtt vásárolta, illetén társadalmi háttérében régen nem látott figura: *A Tündérlaki lányok* bárója sejlik fel benne, aki mostani lerongyolódásában, e tipikus dzs centri sajátságban a lefelé elutasító, felfelé hajbókoló Petrenczei visszataszító vonásait ölti magára - a félmúlt e jellegzetes figurájának komikus megjelenítése nemcsak önidézés, de egyszersmind nyilván az ötvenes években páholyban ülő, osztályharcos közönség megnyerését célzó határesetek is. Panci és Mancsi örök perlekedése a kolbász és kalbász felett persze a bolha-balha ejtésváltozatok csatájára utal, mint ahogy a két lány egyformasága a két Hasszán folytatása; bár emellett nemcsak a már említett Nestroy-komikák gazdagítják e figura-pár genealógiáját, de *A masamód* két epizódistája: a szintén testvérpár Elza és Sári, akiknek közös grófjuk volt - Vilma éppen úgy szakad el tőlük, mint Hamupipőke a mostohatestvéreitől. A tarokkói szultán - Heltai megteremtette - alakjában ott kísért mindama politikai szatíra, mely a *Kiskirályok* regényeit feszíti: míg amott Cirillország, itt Urgundia trónjáért folyik a küzdelem. Végül Hamupipőke álmának jelentősége világosan visszavezethető az *Egy fillérre*: itt és ott egyaránt a koldusgúnyába bújt bölcs kíséri át a kiválasztottat abba a másik birodalomba, melynek formáját a kiválasztott saját környezetéből merítő fantáziája határozza meg - István kínai módra berendezett szobája ugyanúgy alapja a pokol misztikus környezetének, mint Peták báró kastélya az álombéli királyi palotának. És mintha a költő, akinek megkegyelmezett a múzsa, találná meg hálából azt a nőt, akit mindig keresett, azt a barnát, aki helyett mindig szökét talált - aki szerelem sugallatára halászná ki a pénzt az üstből.

Hamupipőke éppoly összetett nőalak, mint a társadalmi vígjátékok boldogság helyett boldogulást választó alakjai, példának okáért Kalotaszegi Vilma, voltak; döntési szabadsága folytán ugyanakkor erősebb, mint Zilia. S a mesebeli szende helyébe lépő, kislányos, de felvágott nyelvű, tűzről pattant teremtes, ki olyan kacér is tud lenni, hogy Tulipán kedvetlenül állapítja meg róla: "Úgy beszélsz, mintha szőke volnál", akinek jellemzésében szorosan Vilmaéra ismerünk, végső soron mégis a festett hajjal és festett

⁵³Jancsi bemutatkozása első dalában így hangzik: "A nevem is, hej: parasztos, / De én nem szégyenlem." Vö.: HELTAI Jenő, *Versei*, Bp., 1959, 157-158. Heltai változata egyébként híven utal az eredetire: PETŐFI *János vitézében* (XIII. rész, 13. strófa) Jancsi így mutatkozik be: "Kukoricza Jancsi becsületes nevem; / Egy kicsit parasztos, de én nem szégyenlem."

lélekkel szemben foglal állást, mégis a valóság mellett dönt. Természetesen nem a szocialista realizmus esztétikája megkövetelte valóságot kell ezen értenünk, Keszi Imre hiába adja tudtunkra: "A mese haladó műfaj és harcok kiállás, a nép hosszú időn át mesével is harcolt a maga jogaiért, [...] a mese realizmusában tehát nincs hiány"⁵⁴, hanem a mesének azon tartományát, amelyben a varázslat illúziója nem működik. A mese és a káprázat világos elválasztása a társadalom körülményeitől független, szinte laboratóriumnak nevezhető körülmények közé helyezi az embert, s ott vizsgálja lelkét. Hamupipőke ábrázolása bocsánatkérés a társadalmi darabok hősnőitől, s egyben kegyelem a számukra. Az idős bölcs már nem hisz a világban, de hisz az emberben, a nőben, s Vilma bűnét Hamupipőke hozza helyre - a *Szépek Szépe* így válik Heltai leggalánsabb alkotásává, melyben mégsem a gavalléros udvariasság gesztusa nyilvánul meg, hanem a külső és belső szépség összhangjába s ekképpen a szerelemnek a másik legyőzése nélkül is lehető megvalósításába vetett végső hit, a mindent megélt mégis-optimizmus, mely, nemhiába annyi utalása: az egész drámai életművet hivatott új, aranyos fénnel bevonni.

Heltai optimizmusa, mely minden hányattatás közben egyre erősebben és erősebben kapaszkodik az időn és teren felülemelkedő, romantikusan örök szerelem felé, úgy tűnik, legyőzte még a háború óta eltelt bő évtizedet is: *Öt mesejáték* címen, négy kötetben jelennek meg Hincz Gyula kedves illusztrációival verses mesejátékai, s lassacskán a régóta tervezett életmű-sorozat körvonalai is felsejlenek. Élete utolsó esztendejében Heltai végtére még a Kossuth-díj átadását is megéri - az életmű-sorozat aktualitását azonban már az életmű végső befejezettsége adja.

"Sahrazád minden éjszaka mesélt s az Ezeregyéjszaka tanulsága szerint 'mikor Sahrazád itt tartott elbeszélésében, látta, hogy feltűnik a reggel és szerényen elhallgatott'. De ez az elhallgatás a mese legizgalmasabb pontján mindig olyan ügyesen történt, hogy a szultán a folytatásra kíváncsian mindig másnapra halasztotta a kivégzést. Drámaíró számára azonban ilyen esély nem adódik. Be kell hogy fejezze a mesét és a közönség ítéletét nem huszonnégy órával, de huszonnégy perccel sem tolhatja ki."⁵⁵ Az Ezeregyéjszaka mint keret, csakugyan illik a terjedelmét tekintve is ritka drámai életműhöz; e keretben ugyan minden mese külön befejezett egész, de mindegyik továbbviszi, variálja az öt megelőző valamennyit, s így összességük egyetlen olyan folyamattá dagad, melynek kanyarról kanyarra izgalommal várjuk folytatódását. Heltai bárhol hallgatott volna el, a legizgalmasabb ponton tette volna - a *Szépek Szépe* összegzése csupán kényszerű végpont. "A Bábszínház új darabot kért tőle az Andersen évfordulóra, a dán meseköltő

⁵⁴KESZI Imre, *Heltai Jenő: Szépek szépe*, Új Hang, 1955, 5. sz., 94-96.

⁵⁵PÜNKÖSTI Andor, *Az ezerkettedik éjszaka*, Újság, 1939. április 27., 11.

valamelyik művéből. Nagy kedve van hozzá; elvállalta. S máris kutatja Andersen életét - aki Pesten is járt valaha, a Dunán hajózott végig - hátha akad magyartárgyú meséje."⁵⁶

E tervből már semmisem valósult meg. Heltai Jenő a legizgalmasabb ponton elhallgatott.

---

⁵⁶DEMETER Imre, *"Az élet szép... Tenéked magyarázzam?" Két beszélgetés Heltai Jenővel*, Szabad Nép, 1955. január 11., 4.

BEFEJEZÉS

Egy szegényes utóélet és gazdag előélete

"A kritika csaknem egyértelmű hódolatán - egymásba botló jelzőkkel ugyan és *nagy zavarokkal az osztályozás körül* - le lehetett mérni: Heltai Jenő túllépett az irodalmi gourmandok féltékeny megbecsülésén, az újságok nyelvén szólva beérkezett."¹ [kiemelés tőlem - Gy.Žs.] Amennyire találónak érezzük Fenyő Miksa 1925-ös, az *Arcok és álarcokra* reflektáló diagnózisát, oly elhamarkodottnak derülését - ezért emeltük ki az osztályozás zavaraira utaló félmondatot. Igen, Heltai Jenő, a jó tollú drámaíró, beérkezett: a Vígyszínházban tekintélyes szériákat futnak darabjai, s midőn a Vígyszínház nem meri vállalni az avított műfajúnak érzett verses dráma bemutatását, két sikerrel - az egyikükhöz foghatóra - a *János vitéz* óta nem volt példa - jelenik meg a Magyar Színház színpadán, a háború után pedig hol bábdarabot ír, hol mégsem az lesz belőle, s amikor nem kényszerítik elhallgatásra, országszerte egymást érik, akkor és azóta, a Heltai-reprizek. Heltai beérkezett - de ez nem oldja fel a kritika zavarát.

Ez a zavar véleményünk szerint két fő okra vezethető vissza. Az egyik az a szinte obligátnak ítélnél - Heltain kívül Szép Ernőt, Füst Milánt, de még Karinthy Frigyes is sújtó - bizonytalanság, melyet a műnemi heterogeneitás, pontosabban szólva a mindhárom műnemben jelentősnek elismert teljesítmény idéz elő. Pálmai Kálmán Heltairól szólva majdhogynem hibaként rója fel sokszínűségét: "Termékenységét, műfajvariációit, témabeli sokféleségét tekintve, valóban 'ami eszembe jut' író. Rendszertelenül ír, formaelvek nélkül, mindig, mindenről, mindent."² A "formaelv-nélküliség" vádja Heltainál - és furcsamód mindegyik, fentebb említett alkotónál - a drámai életmű recepciójának háttérbe szorulását eredményezi.

Czibor János, a fiatalon elhunyt irodalomtörténész, akinek Hegedüs Géza szép emléket állít könyvében, éppen e bizonytalansággal számolt volna le tervezett Heltai-monográfiájában: "Heltai semmivel sem kisebbrendű drámaíró, mint a szellemes és csillogó exportőrök - Molnár Ferenc, Lengyel Menyhért és legjobb társaik -, de több náluk, mert költő; költő akkor is, amikor prózát ír. De sajátos helyet jelöl ki számára a költők között, hogy biztonságosan csevegő újságíró és novellista. A novellistának viszont bravúros hátteret ad, hogy gyakorlott drámaíró."³ Czibor halála megakadályozta e monográfia

¹Fenyő Miksa: *Heltai Jenő egyfelvonásosai*. Nyugat 1925/III. 601-602.

²Pálmai Kálmán: *Heltai Jenő*. Diárium 1946. okt-dec. 71-72.

³közli: Hegedüs 6.

elkészülését, s a műfajok-műnemek egymásba játszatásának szerepét - tudtunkkal - azóta sem vizsgálta senki.

A másik ok az az írói attitűd, melyet Karinthy saját művészetének jeles metaforájára, a cirkusz-metaforára méltat: "Heltai Jenő produkcióját huszonöt éve figyelem a legnagyobb ámulattal és irigy elismeréssel. Megjegyzem, artistaszem kell már ahhoz is, hogy ebben a csendes és nyugodt, mértéktartó és kiegyenlített produkcióban felismerjük a leghajmeresztőbb bravúrok egyikét, amiket a magyar irodalom valaha ismert: a laikus semmi boszorkányságot nem lát, s első pillanatra erőltetettnek fogja tartani a cirkuszi hasonlat alkalmazását. De a művelt olvasó mindjárt zavarba jön, s igazat kell adjon nekem, ha mellének szegezem a kérdést: hová sorozza Heltait? a tiszta és elvonatkoztatott költészet, hogy így mondjam, *a költészet ügyének* ápolói és művelői közé vagy a szórakoztatók és gyönyörködtetők sorába, akiket elsősorban a *közlés* s csak másodsorban a *kifejezés* becsvágya inspirál? Heltai bravúráját ezek után igen tömören és határozottan leplezhetem le. A mindig legidősebbnek s *legmodernebbnek* tetsző, mégis mintegy a félmúlt varázsával bűvölő *közismert* témák Blondinje ő: banalítások Niagarája fölött egyensúlyoz az ízlésnek kifeszített sodronyán, ahonnan minden pillanatban vagy a biztos *giccs*, vagy a biztos *kontárság* ürességébe való zuhanás veszélye fenyeget. Művészetén innen és művészetén túl egy keskeny út - [...] Heltainak volt bátorsága ezt a legkockázatosabb ösvényt választani. S egy életen át nem lépett félre, se jobbra, se balra. Mindig a banalítás szélén járt, és soha egy pillanatra sem volt banális - mindig a nagy és égető problémák közelébe kacérkodott, s soha egy pillanatra nem égette meg magát, s nem vált problematikussá."⁴

A Heltai halála óta eltelt szűk fél évszázad szakirodalmát vizsgálva, elenyészően kevés olyan írásra bukkanunk, amely nem valami konkrét alkalomnak - kerek évfordulónak, egy-egy kötet megjelenésének - ihlető (kényszerítő?) sugallatára született. A zöm, úgy tűnik, szintén a Karinthy által kötéltnaként jellemzett mutatványra vállalkozik, vagyis - immár a régi hajós metaforához nyúlva - a banalítás Szküllája és a problematikusság Karüdisze közt igyekszik átevickélni. S ha ez nem sikerül, s a két szirt közt választani muszáj, tapasztalataink szerint e hajósok alapvetően az utóbbitól rettegnek jobban, olyannyira, hogy könnyedén kiegyeznek az előbbivel. A Heltai-megemlékezések, kommunikék két sztereotípiát ismételnék újra meg újra.

Az egyik, az életmű sokfelé ágazása előtti időbe mereng vissza, Heltai pályakezdéséhez, s feleleveníti a Nyugat előfutárának, a pesti bohémek Murger-jének, a

⁴Karinthy Frigyes: *Heltai Jenő új könyvei*. Nyugat 1935/II. 19-21.

nyelv "elpestiesítőjének" mítoszát. Röviden foglalkozik az akkori bohémság mibenlétével, Heltai iróniájának és érzelmességének heinei ihletével, s lehetőleg felemlíti, miszerint Heltai kreálta a "mozi" szót.

A másik az alkotás mögött megbúvó írói egyéniség előtérbe állításával operál. "Heltai szereti az embereket. Heltaitól megtanul az ember úgy mosolyogni, hogy az már együttérzés minden megbocsájtható emberivel"⁵ - vallotta Czibor János. Noha Schöpflin irodalomtörténetének Heltai drámaival foglalkozó rövidke passzusában a jellemrajz és az irodalmi értékelés elegyítésére tesz kísérletet: "Heltai mutatta meg leginkább meggyőzően, hogy a művészi könnyűség nem jelent súlytalanságot s derűs mosollyal is lehet komoly dolgokat mondani. Benne van drámairodalmunkban legtöbb a művészet szelleméből, színpadi poggyászából sohasem hagyta ki a költő hangszerét", az idős Fenyő Miksa joggal figyelmeztet az ebben rejlő veszélyre: "Igazi méltatás a múltakban nem adatott meg Heltainak, sem a rangosztó akadémia és irodalmi társulatok részéről - bár ha nem tévedek, 'A néma levente' akadémiai díjat kapott -, de ami még feltűnőbb, a hivatalos irodalommal szembekerült, független szellemű irodalom részéről sem, mely megállapítás e sorok írója tollából önvádnak is beillik. Nem mintha Heltai Jenő pályája nem lett volna gazdag sikerekben: színdarabjait többnyire meleg elismeréssel köszöntötte a színházi kritika s lelkesen a színházi közönség; egy-egy kötet regénye, elbeszélése mindig elfogyott annyi példányban, amennyinél a kiadó bőven megtalálja számadását, verseit kedvelték, kabaréverseit különösen, de mindig volt valami enyhe fenntartás ebben az elismerésben, valami kihangsúlyozása annak, hogy az elismerés a szeretetreméltó író, a kedves bölcsőt, az emberszerető emberábrázolót illeti meg, kit azonban még egy lépés választ el attól, hogy a magyar írók legelső sorában foglaljon helyet."⁶

A nekrolójként született írás tanulságát Ungvári Tamás Heltai halálának tizedik évfordulóján fogalmazza újra: "Van-e Heltairól életrajzunk? Sorjázó tanulmányok rögzítették-e érdemeit? Évfordulók ugyan túlbecsülésre és újabb gyászmisékre csábítanak - de annyit megállapíthatunk, hogy Heltai még mindig a közönség írója javarészt, s helyét, jelentőségét nem derítette fel a szorgosabb kutatás."⁷ A többször megfogalmazott igényt sajnos nem elégíti ki Hegedüs Géza Heltai születésének századik évfordulójára írt, sokat idézett könyve. Igaz ugyan, hogy színes és olvasmányos portrét kínál az íróról, gazdag képanyaggal, mindazáltal felületessége és pontatlanságai nem engedik a monográfia rangjára emelkedni. Ungvári Tamás 1967-es, de érvényét nem veszített hiányérzetét

⁵közli: Hegedüs 6.

⁶Fenyő Miksa: Följegyzések a "Nyugat" folyóiratról és környékéről. Pátria Könyvkiadó, Kanada 1960. p. 194.

⁷[Ungvári Tamás] U.T.: *Heltai Jenő emlékezete*. Magyar Nemzet 1967. szept. 3. 12.

pontosan magyarázza Vidor Miklós (mint látni fogjuk, kissé Schöpflintől ellesett fordulattal) 1993-ban: "A sznobériára mindig hajló irodalmi közvélemény - a boncoké - finnyás tartózkodással valahol az igazi megbecsülés peremvidékén tartja számon Heltait, a könnyű műzsa fölcentjei között. Árnyalatnyi félrehallás áldozata, amely összetéveszti a könnyedséget a súlytalansággal."⁸

Pedig - ahogyan azt Fenyő Miksa megjósolta - Heltai népszerűsége halála után nem csökkent. A befejezett életmű szinte közvetlen reakciót gerjeszt: már 1957-től jelennek meg a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában az összegyűjtött művek: az elbeszéléseket és emlékezéseket tartalmazó, kétkötetes *Színes kövek*, a három bohémregényt közös cím alatt egyesítő *Tollforgatók*, a karcolatokat és kisebb komikus írásokat tömörítő *Pesti madarak*, a mesék gyűjteményeként *A bölcsék köve*, a *Versek*, a *Szinművek*, az egyfelvonásosokat és a két mesejáték-átdolgozást magába foglaló *Menaszéria*, végül két regény egy kötetben: *Második feleségem - Életke*. A regények számos új kiadást értek meg (a *Jaguárnak* még filmváltozata is elkészült⁹), s köztük oly elfeledettek kerültek újból elő, mint *A Vénusz-lakók*¹⁰ című 1905-ös (akkor még *Vénusz-bűnügy* címre hallgató) vagy a *Hoffmanné meséi*¹¹ című 1895-ös mű; a novellákból újabb és újabb válogatások születtek, így az 1963-as *Veri-e nagyságod a feleségét?*, az Olcsó Könyvtárban megjelent *Abu Majub bolhája*, vagy legutóbb a Millenniumi Könyvtár 128. köteteként megjelent *A Tündérlaki lányok* - a cím a régi elbeszéléskötetre utal, de a gyűjtemény anyagát a *Színes kövekből* válogatta Hegyi Katalin. S az egyes művek megjelentetése mellett 1999-ben Fráter Zoltán szerkesztésében megindult az újabb életmű-sorozat, melyben eddig a lírai életmű, az *Álmokháza*, az *Ifjabb* című regények, az *Utazás enmagam körül* című elbeszéléskötet, s végül két kötetben a humoreszkek láttak napvilágot. E terjedelmes enumerációval csupán a legalábbis meglepő különbséget kívántuk érzékeltetni, mely Heltai népszerűsége és recepciója között fennáll. Nem túlzás kijelentenünk: míg az olvasóközönség körében máig ő a huszadik század első felének egyik legelismertebb magyar szerzője, addig a szakirodalom makacsul adós Heltai irodalomtörténeti helyének átfogó igényű meghatározásával.

Ha ugyanezt a kérdést szorosabban a drámai életműre vonatkoztatva vizsgáljuk, hasonló képet kapunk. A kritika messze ezen a területen a legelevenebb; ám egy-egy

⁸VIDOR Miklós, *A boldog mester*, Magyar Nemzet, 1993, 11. sz., 11.

⁹A *Jaguár* mellett *A feltaláló* és *Az özvegy* című novellákat feldolgozó forgatókönyv Borhy Anna munkája. Az 1967-ben bemutatott film rendezője Dömölky János, főszereplői Mensáros László, Törőcsik Mari, Major Tamás, Pathó István, Bodrogi Gyula, Garas Dezső.

¹⁰Új kiadása: HELTAI Jenő, *A Vénusz-lakók*, Bp., Bembo, 1991.

¹¹Új kiadása: HELTAI Jenő, *Hoffmanné meséi és más elbeszélések*, a szöveget gondozta és az utószót írta HEGYI Katalin, Bp., Unikornis, "A magyar próza klasszikusai" 54., 1998.

előadás értő, érzékeny bírálata nem pótolhatja a drámai életmű átfogó vizsgálatát, melyet részben ezen életmű felderítetlensége is okoz. A Heltai halála után indult életmű-sorozatban ugyanis a dráma képviselteti magát a legghiányosabban. A *Színművek* gyűjtőcím mindössze öt színműre vonatkozik: a *Tündérlaki lányok*ra, *A néma leventére*, *Az ezerkettedik éjszakára*, az *Egy fillérre* és a *Szépek Szépére*; a *Menazsériába* a korai egyfelvonásosok közül az *Jus primae noctis* (*Úri jog* címen), *A nagy nő* és az *Arcok és álarcok*ba is beválogatott *Karácsonyi vers* mellett az *Arcok és álarcok* másik két darabja (*Az orvos és a halál*, *Menazséria*) és az *Utolsó pillanat* három újdonságából kettő (*A fehérrozsás úr*, *Interjú*) került. Az *Amerikai párbaj* (más címen *Fekete golyó*) hiánya éppoly megmagyarázhatatlan, mint az a szerkesztői ötlet, mely ebbe a kötetbe rendezte a Nestroy- és a Gozzi-átdolgozást is, afféle ráadásnak. Márpedig ez a két kötet meghatározza Heltai darabjainak további sorsát: egyetlen, bennük nem szereplő dráma sem látott napvilágot az elmúlt évtizedekben, s színpadra is csupán a *Naftalin* került.

Az első feladat tehát a drámai életmű egészének felmérése. A drámaíró Heltai egy-egy korszakát jelenleg legfeljebb egy-egy reprezentatív darabja képviseli - ha ugyan - az irodalmi köztudatban. A századforduló divatos színpadi formáit sorra megpróbál, bennük s általuk a közönség kegyét kereső - és kitanuló - inasévek sokszínű teljesítményéből csak a *János vitéz* versei maradtak elevenek. A Vígszínházban otthonára talált író legjellemzőbb témáját, a bohémromantika felelevenítését *A Tündérlaki lányok* képviseli. Az első világháború után írt, mind fanyarabb társadalmi vígjátékok, egészen az *Egy fillérig*, teljesen hiányzanak a palettáról. Legegyértelműbb *A néma levente* elismertsége, mely azonban a többi mesejátékra vet meg nem érdemelt árnyékot.

Mint látható, főleg a mesejátékok előtti, tehát az 1935-ig terjedő időszak dráma-termésével bánt mostohán a névtelenségbe burkolózott szerkesztő, s neki köszönhetően az utókor. A korokban nagy népszerűségnek örvendő, a Vígszínház ősbemutatóit követően országszerte szép sikerrel játszott bohózatok, vígjátékok és középfajú színművek egész sora tűnt el a feledés homályában. A *Színművek* kánona két fontos darabot emel ki mindössze: *A Tündérlaki lányokat* és a kronológiailag ugyan kilógó, de tematikailag az e vonal lezárásaként tekinthető utolsó vígszínházi ősbemutatót, az *Egy fillért*. E két darabnak a drámai életműben elfoglalt helye egymáshoz igen hasonló: mindkettő egy-egy alkotói szakaszt összegez egy-egy "utolsó pillanatban", azaz amikor a polgári kultúrát alapjaiban ingatja meg egy-egy világégés. Két csúcspont tehát a két darab - és a hozzájuk vezető látványos, kanyargós út tűnik el nyomtalanul az önkényes mustra folytán.

"Mit képzelsz? Az ember első darabja rögtön színpadképes? Csak tudnád, hányat írtam én a papírkosárnak, míg végre előadták az egyiket. Kemény dió a drámaírás"¹² - intette az idős Heltai a szárnyait próbálgató Péchy Blankát. Heltai, újságírói és költői karrierjéhez képest - leszámítva az 1894-es, egyszeri, alighanem amatőr előadást az Otthon Körben - csaknem egy évtizeddel később jut színpadhoz, miután temérdek fordítással szerzett már magának hírnevet színházi berkekben. Első darabjaiból, melyek a korabeli divatos, szórakoztató műfajokból kerültek ki, sokszor csak énekszámok maradtak ránk, olykor egy-egy szinopszis. Ezek alapján úgy tűnik, e darabok óvakodtak túllépni a műfaji sablonon, beérték az igényes mulattatással, a későbbi drámai konfliktusok kezdeményei legfeljebb egy-egy melankolikus pillanatukban vagy alakjukban - mint a *János vitéz* Bagója - sejlenek fel. Heltai ezekkel az első színpadi kísérleteivel - melyek közül nem egyet társszerzővel: Makai Emillel vagy Molnár Ferencsel ír - nagyjából egy időben bukkan fel a magánszínházak: a Vígsház, a Magyar és a Király Színház deszkáin. A kilencvenes években húszas éveit maga mögött hagyó író közben e daraboknak és regényeinek, novelláinak, de publicisztikai tevékenységének köszönhetően is révbe ér: honos lesz abban a polgári környezetben, melynek a szerelmet, a házasságot is érdekből kereső haszonelvű szemléletével nem tud kiegyezni. A modern magyar irodalom hirtelen megindulása a színpadon is meghozza a magyar szerzők divatját. Heltai, drámaírói minőségében, ekkor lesz a Vígsház házaszerzője, 1907-től évente bemutatják egy-egy darabját - igaz, az első három az uborkaszezonban. E nyári bohózatokban, miközben látszólag semmiben nem lép túl a francia bohózatok kliséin, egyre fanyarabb ítéletet mond a polgári világról, míg a Nemzetiben bemutatott *Karácsonyi versben* önmaga fölött tart ítélszéket. Helyzetével és környezetével való meg hasonlása irányítja figyelmét ifjúságának bohémvilágára. A bohém-romantika - műnemi határokat tudatosan ignoráló - felbukkanása a kilencszázas évtized második felének hozadéka; színpadra először *Az édes teher* mellékalakjaival, illetve a kabaréba írt jelenetek hőseivel kerül. Az 1910-es *A masamód* nemcsak abból a szempontból választóvonal, hogy a színház végre főszezonban hozza, hanem a pénztelen boldogság és a boldogtalan érvényesülés csábításának ereje is ebben méretik össze először; s ráadásul innét válik a dráma igazi hősévé a nő. Kalotaszegi Vilma útja voltaképpen egy ellen-Hamupipőke történet. A szegény kalaposlány nem több nyári káprázatnál, a valóság a káprázatot nagyüzemi körülmények között előállító színház illuzórikus csillogása, mely a gazdag mecénás segítségével ismét királykisasszonyá varázsolja az érvényesülést hajszoló nőt. A társadalmi elvárások szentesítette önzés Vilmának a lelkébe, jellemébe ivódott - így válhat a sorsát csak áldozatkészségből vállaló Tündérlaki Boriska súlyosabb drámai kon-

¹²PÉCHY Blanka, *Mesterem*, Élet és Irodalom, 1969., 45. sz., 5.

fliktus hordozójává, akinek kényszerű visszatérése a báróhoz egyszersmind a bohém-romantika lezárását is jelenti.

Az első világháború írói szünetét csak egy hazaszeretetre buzdító alkalmi darab töri meg 1914-ben, meg egy keleti környezetbe helyezett dramolett az asszonyi ravaszságról. Ennek hőse, Hamduna éppen úgy csavarja ujjá köré az arab férfiakat, ahogyan a hosszú hallgatást lezáró *A kis cukrászda* című darab hőse, Masa, a pestieket. A világháborút követő zavaros gazdasági viszonyok vállalkozó-hőse lesz a boldogság helyett a szabadságot kultiváló, erős asszony, akinek kokotti híre csak javára válik cukrászdája felvirágoztatásában. A szabadság persze ábránd: a mindenkin felülkerekedő, jót teremtő erő végül saját teremtményei áldozatává teszi Masát. Az *Arcok és álarcok* három (közülük két új) egyfelvonásosa a cím sugallta metaforában értelmezhető együtt: a világhírű sebész-tanár esete a Halállal éppenúgy az emberi ambíció végtelenségét mutatja, mint Masa cukrászdája, vagy a költő verse - és szükségszerű kudarcában éppoly kesernyésen ironikus, mint a szegény cirkuszigazgató erőfeszítése, mely oroszánt majmolni hajtja. A *Menazsériában* ugyanakkor végre elindulhat két kiválasztott a boldogság felé. Mindketten ravaszak, erősek, leleményesek: nem úgy, mint a *Jó üzlet* két hőse, akik gyengék, érzékenyek, eszményeikhez hívek, s így könnyen kerülnek olyan helyzetbe, melyből csak egy méltatlan társ oldalán keveredhetnek ki emelt fővel. S miközben Heltai, kinek kora társadalma iránti csömörét e komor színmű mutatja, verses mesejátékok egymásutánjában oldja fel magát a polgári értékrend érzelmeket háttérbe utasító kényszere alól, néhány egyfelvonásosban még szemlét tart régi darabjai felett, s az *Egy fillérben* a rábizott talentummal üzőtt sáfarkodását vizsgálja szigorúan.

Talán így foglalható össze az az út, mely a kánonba már hiánytalanul foglalt mesejátékokig vezet. Ezeket szívesen használták érvnek az idős Heltai mesemondó nagyapóvá egyszerűsítésére, azonban belőlük nemcsak a mintegy mellékesen, de következetesen jelenlévő politikai állásfoglalás hallható ki, hanem az egymásra méltó férfi és nő örök küzdelme a szerelemért. Az életmű a Hamupipőke-történet megidézésével végződik, amelyben a káprázat végtére illúzióvá halványul, s csatát veszít az érzelmek igazságával szemben.

A drámai életmű egészének felmérésébe szerencsés fordulatot hozott a *Masamód: Elfelejtett drámák* című kötet, mely voltaképpen e dolgozat hozadéka, s amelyet e sorok írójának lehetett alkalma szerkeszteni és sajtó alá rendezni. E dolgozat az ekképpen már - szinte - teljes egészében megjelent drámai életmű rendszerbe foglalására tesz kísérletet. Egyrészt Heltai drámaírói fejlődésének inkább áttekintéseként, mintsem minden részletre kiterjedő szakirodalmaként kívánja szolgálni a további, alaposabb kutatást; másrészt

viszont az eddigi szövegkiadások, előadások, kritikák és cikkek, tanulmányok minden eddiginél teljesebb számbavételével ezen kutatás biztos filológiai bázisát szeretné megteremteni.

A drámai életmű egészének vizsgálata persze temérdek, a jelen dolgozatban csak érintett kérdést vet fel. Mennyiben és miben hatott Heltaira az a temérdek fordítás, melyet szinte társszerzői invencióval végzett? A bohémromantika tudatos megidézése milyen kölcsönhatásban van a tízes évek elejének irodalmi érdeklődésével? A magát kényszerűségből prostituáló nő figurájában és sorsában milyen párhuzamokat vonhatunk Heltai kortársainak műveivel? Nyilván átfogóbb igényű vizsgálódást érdemel Heltai darabjaiban az erkölcsrajz, a politikai persziflázs - egyszóval viszonya mindazon "nem-irodalmi" tényezőhöz, történelmi vagy esetenként mikrotörténelmi vonatkozáshoz, melyek ismeretében a darabokról is pontosabb képet nyerhetünk. Tanulságos lesz a fennmaradt - fővárosi és vidéki - rendezőpéldányok szembesítő elemzése, különös tekintettel a szövegváltozatokra. Természetesen az alaposabb dramaturgiai elemzés - főleg a kevésbé ismert darabok esetében - szintén elkerülhetetlen.

Mint látható, e dolgozat a Heltai drámaírói recepciójához vezető, bizonynyal hosszú út egyik állomása remél csupán lenni. A kronológiai és tematikai megközelítést - úgy érezzük, megokoltan - változtató vizsgálati módszerünkben igyekeztünk arra a kettősségre figyelni, mely a drámai műnem egyik legfőbb sajátsága: az irodalmi érték és a közvetlen, élő színi hatás sajátos együttélésére.

Legfőbb óhajtasunk teljesedik, ha Fenyő Miksa egyik kritikájának konzekvenciája az egész életműből levonható tanulsággá nő: "Jól éreztük magunkat Heltai Jenő darabjánál, - ez nem elég. Komoly, értékes írói munkában gyönyörködtünk."¹³

---

¹³Fenyő Miksa: *A kis cukrászda*. Nyugat 1922. 1481.

F Ü G G E L É K

- I. HELTAI JENŐ RÖVID ÉLETRAJZA ÉS KÖTETEINEK, BEMUTATÓINAK LAJSTROMA
- II. HELTAI JENŐ DRÁMAI ÉLETMŰVE
  - II/A SZÍNPADRA KERÜLT DARABOK
  - II/B SZÍNPADRA NEM KERÜLT MONOLÓGOK, PÁRBESZÉDES JELENETEK,
SZÍNMTÖREDÉKEK
- III. HELTAI JENŐ DRÁMAFORDÍTÁSAINAK LAJSTROMA

I. HELTAI JENŐ RÖVID ÉLETRAJZA ÉS KÖTETEINEK, BEMUTATÓINAK LAJSTROMA

(Az életrajz a Heltait említő lexikonok szócikkeinek, a korabeli napilapok vonatkozó cikkeinek és a levelezésnek információit rendezi egybe, egyszersmind gondosan korrigálja a Hegedüs Géza Heltai-könyvének függelékében közölt, gyakran pontatlan adatokat.

A kötetek és bemutatók lajstroma a Magyar Irodalomtörténeti Bibliográfia VI. kötetében található, igencsak szegényes adatok kiegészítése. Csak a novumokat tartalmazza, azaz az első kiadáson kívül az új válogatásokat, illetve a valamilyen új, nagyobb egységbe sorolt műveket. A darabok esetében itt csak a címet és a bemutatás évét közöljük, részletesebb ismertetésük a II. pont alatt található)

1871:

augusztus 11-én megszületik Pesten, az Országúton (ma: Bajcsy-Zsilinszky út). Családi neve Herzl.

Az 1870-es években néhány évet Baján tölt, de 1876-ban Budapesten jelen van Deák Ferenc temetésén.

1884:

Első verse Horváth N. János álnév alatt megjelenik egy diáklapban. Címe *Életbölcesség* vagy *Élettapasztalatok*. [a verset nem sikerült megtalálnunk]

1885:

Utazás az északi sarkra címmel regényt, és egy általa is elfeledett című kétfelvonásos népszínművet ír.

1887:

Schiller *Tell Vilmosából* lefordítja Tell monológját: a Markó utcai gimnáziumban egy arany pályadíjat nyer.

1888:

O'Neyros és Guk-ker álnéven humoros írásokat közöl a Magyar Figaróban.

1889:

A Markó utcai gimnáziumban érettségizik. Beiratkozik a pesti egyetem jogi fakultására. A Vigadóban az egyetemi Olvasó-Kör egyik matinéján felolvassa *A kis varrólány* című versét.

1890:

Az egyetemet az első év után abbahagyja, újságíróként helyezkedik el a Magyar Hírlapnál. Ottani álnevei, szignói: Elta (1890-től); Jett (1890-től); Reporter (1891-től); -nos (1891); h.j. (1894-től); Eugenius (1896); Laura az öltöztetőnő (1896); Az öltöztetőnő (1897-1904).

1890-91 körül a "Víg és komoly magánjelenetek" sorozat 3. számaként megjelenik *Két monológ* című kötete, benne *Az omnibusz költészete* és az *Egy ablak alatt* című írások.

1891:

Feltűnik A Hét-ben. Leggyakoribb, ott használt álnevei, szignói: Elta (1891-től), Ichor (1891-1905), Incubus (1892-1905), Jett (1895), R. (1892); Reporter (1892-1905); □.

1892:

Egy éven át tényleges sorkatonai szolgálatot teljesít.

A Pesti Naplóba kezd dolgozni, gyakran használja az Ejup álnevet. A fiatal újságíró népszerűségét mutatja, hogy fényképet közöl róla az Ország-Világ, a Magyar Szalon, cikket pedig a Magyar Könyvészet és a Magyar Szemle.

Megjelenik első verseskötete, a *Modern dalok*, valamint a "Víg és komoly magánjelenetek" 49. számaként a *Bakfis álmok* című monológja.

1894:

Megjelenik *Kató* című verseskötete.

December 9-én az Otthon Körben bemutatják *Az operett* című darabját.

1895:

Bécsben nagybátyja, Theodor Herzl megpróbálja beszervezni a tervezett cionista mozgalomba, de Heltai nemet mond.

A Hoffmanné meséi című bohémregényét folytatásokban közli a Magyar Hírlap.

1897:

Megjelenik *A hét sovány esztendő* című regénye.

1898:

Megjelenik a *Kalandos történetek* című elbeszéléskötete. A Vígsház bemutatja első bohózatfordítását, Blumenthal - Kadelburg: *Mozgófényképek* című művét.

1899:

Bemutatók: *A királyné apródja*, *Egyiptom gyöngye*, utóbbi Forray Miklós zenéjével.

1900:

Szeptemberben a Vígszínház művészeti titkárnak hívja meg.

A karácsonyt Párizsban tölti, Szomory Dezső szobatársa a Rue Constantinople 15. alatt.

Megjelenik *Lou* című elbeszéléskötete, a Magyar Színház bemutatja a Makai Emille együtt írt "El Párisba!" című bohózatát.

1901:

Június 24-én lemond vígszínházi állásáról.

Molnár Ferencsel és Bródy Sándorral Kálnoki Izidor újságírónál laknak a VIII. kerület Pál utca 5. alatt.

Megjelenik a *Gertie és egyéb történetek* című elbeszéléskötet.

Prológusával nyit az első magyar kabaré, a Tarka Színpad; a nyitóesten még elhangzik *A vén kocsis dala* és a *Tűzoltó történet* című kupléja, a második műsorban pedig a *Regény* című jelenete.

1902:

Tartalékos tisztként szolgál.

A "Monológok" sorozat 133. számaként megjelenik *Liftben* című írása.

1903:

A Pesti Hírlap belső munkatársa lesz.

Kötetek: *Az obsitos* (verses elbeszélés); *A száműzöttek* (regény); *Az asszony körül* (elbeszélések)

1904:

Házasságot köt Hausz Valériával, aki egy ideig Jancsó Vali néven volt színész; még ebben az évben megszületik leányuk.

A Borsszem Jankó munkatársa lesz.

Bemutató: *János vitéz*.

A "Monológok" sorozat 133. számaként megjelenik a *Ha férfi volnék...*, és ekörül, dátum nélkül, ugyane sorozat 191. számaként a *Bábjáték* és 197. számaként *A szivar* című monológja.

Dátum nélkül, feltehetően ez év környékén jelenik meg *A király mulat* című karcolat-gyűjteménye.

1905:

Az Új Idők-ben Reporter álnév alatt publikál; humoros írásait novembertől a Fidibusz is közli.

Kötetek: *A Vénusz-bűnügy* (regény); *A titokzatos hercegnő* (regény); *Madmazel* (elbeszélések).

Verseket ír Rajna Ferenc *Ex-lex* című revüjébe, a Magyar Színházba.

1906:

János fia születik.

Bemutatók: *Bernáték kikocsiznak*; *A tengerszem tündére*; *Karácsonyi vers*; *Madár Matyi*.

Kötet: *Karácsonyi vers*.

1907:

Márciusban a Bonbonniere kabarének ír nagy sikerű kuplékat, köztük Kálmán Imre muzsikájára a *Dal a mozirólt*, aminek a "mozi" szót köszönhetjük.

Ősztől Molnár Ferencsel közösen, egy évadon át az újonnan megnyílt Modern Színház Cabaret művészeti igazgatója. Itteni bemutatói: *Jus primae noctis*, *A ferencvárosi angyal*, *A potyajegy*, közben olyan kuplé-sikerek, mint a *Háromtól hatig*, a *Nagymamácska*, *nagypapácska*, *A jó testvérek*.

A Pesti Hírlapba kezd dolgozni, gyakran álnév alatt: Elta (1907-től); Bernátné (1907); Frog (1908); Marquise d'Elta (1911). Szerepel a Pesti Hírlap Naptárában is.

A Vígszínház bemutatja a *Bernátot*.

Megjelenik a *Nyári rege* című regénye.

1908:

Kabarétréfái: *Utazás egy siker körül*, *A szerelem trombitája*, *Nick Carter a cabaretben*; és kupléi: *Az esernyő*; *A lencse*; *Szerelmes utcák*; *A tökéletes feleség*.

A Vígszínház bemutatja a *Naftalint*.

Kötetek: *Naftalin*, *A ferencvárosi angyal*.

1909:

Megjelenik a *Nagy nő* című tréfája.

Bemutatók: *A nagy nő*; *Az édes teher*; *Az előleg*.

1910:

Átköltözik a VIII. kerület Népszínház u. 23. alá.

Kötetek: *Írók, színésznők és más csirkefogók* (elbeszélések, karcolatok); *Scherzo* (elbeszélések, karcolatok).

Bemutató: *A masamód*

1911:

A Nyugat kiadja verseit.

További kötetek: *Az utolsó bohém* (regény); *Kis meséskönyv* (mesék); *Színes kövek* (elbeszélések).

1912:

Decembertől a Kakas Márton című vicclapba dolgozik.

Kötetek: *A hét sovány esztendő és más elbeszélések* (a regény új kiadása, hozzá kispróza); *Az én második feleségem* (regény). Az utóbbi még ebben az évben megjelenik németül is.

1913:

Könyvben is megjelenik *A masamód*.

Megjelennek politikai persziflázsregényei: *Family Hotel*, *VII. Emánuel és kora*; új, javarészt alkalmi költeményeit tartalmazó *Fűzfásip* című kötete; valamint *Family Hotel* című regénye és az 1907-es vígjátékra csak címében utaló *Bernát* című párbeszédese jelenetfüzére.

1914:

Átköltözik az V. kerület Katona József utca 39. alá.

A Vígszínház bemutatja és óriási sikerrel játssza *A Tündérlaki lányokat*.

Hegedüs Gyula huszonöt éves színészi jubileumát *A vendégek* című, Bródy Sándorral, Lengyel Menyhérttel és Molnár Ferencsel közösen írt színdarabban üdvözi.

Kötetek: *A Tündérlaki lányok* címen egyrészt elbeszéléskötet, másrészt színdarab lát napvilágot; emellett megjelenik a *Jaguár* című bohémregény és az *Egy operette története* című írás.

A háború kitörése utáni első évad egyik első bemutatójaként kerül színpadra az *Akik itthon maradtak* című alkalmi játéka.

1915:

A Vígszínház dramaturg-igazgatója lesz.

Haditudósítónak megy a Balkánra és Konstantinápolyba.

Megjelenik *Lim-lom* című kispróza-kötete.

1916:

Haditudósító Konstantinápolyban.

Kötetek: *A királyné apródja - Akik itthon maradtak* (drámák); *Végeladás* (kispróza).

1917

Elválík Hausz Valériától.

Áprilisban a megalakuló Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete elnökké választja.

Az Apolló kabaré háborús kupléit, valamint *Hamduna* című egyfelvonásosát mutatja be, utóbbi a Nyugatban meg is jelenik.

Megjelenik a *Kis meséskönyv* román kiadása.

1918:

Miklós Andor meghívja az Athenaeum kiadó élére, ahol 1939-ig marad.

1919:

Februárban lemond vígszínházi állásáról.

A Tanácsköztársaság feloszlatja a Magyar Színpadi Szerzők Egyesületét. Heltai visszahúzódik, a Tanácsköztársaság sajtójában mindössze a *Planétát tessék* című írása jelenik meg (Április, 1919. április 25.).

1920:

Az Est-lapok munkatársa lesz.

Megjelenik *A III-es* című regénye.

1921:

A Tündérlaki lányok repríze a Vígszínházban.

A vörös pillangó címmel elbeszéléskötete jelenik meg.

1922:

A két éve újraszerveződött Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete újra elnökévé választja.

Bemutató: *A kis cukrászda*.

Kötet: *Mese az ördögről* (elbeszélések).

A királyné apródja eszperantó fordítása mellett összes műve megjelenik spanyolul.

1923:

Május 15-én másodszor is megnősül, elveszi Gách Lillát, aki élete végéig kitart mellette.

Az Athenaeumnál tízkötetes életmű-sorozata indul. Először verseinek új kiadása lát napvilágot.

1924:

Hosszú nyugat-európai utazás.

1925:

Párizsba utazik.

Arcok és álarok címen három egyfelvonásosát (*Karácsonyi vers - Az orvos és a halál - Menaszéria*) mutatja be a Vigszínház, a drámák - három továbbival (*A nagy nő - Az asszonyi ravaszságok könyve - Amerikai párbaj*) kiegészítve - kötetben is megjelennek. *A III-es* megjelenik olaszul és franciául.

1926:

Új lakcíme: II. kerület, Bimbó út 4.

Júniustól féléves utazást tesz Franciaországon, Olaszországon, Svájcban és Ausztrián át.

A Magyar PEN Club alelnökévé választják.

Életműsorozatában megjelenik az *Írók, színésznők és más csirkefogók* új kiadása.

1927:

Januárban megkapja a francia Becsületrendet.

Februárban a Magyar Színadi Szerzők Egyesületének díszelnökévé, majd a Színadi Szerzők Nemzetközi Egyesületének alelnökévé választják.

Szeptemberben vakbélműtéten esik át.

Életműsorozatának megjelenik maradék nyolc kötete: *Az asszony körül* (elbeszélések); *Family Hotel* (regény); *Színes kövek* (elbeszélések); *Szindarabok* (drámák); *Az utolsó bohém* (regény); *Jaguár* (regény); *A III-es* (regény); *Papírkosár* (elbeszélések). Mindebből csupán a *Papírkosár* jelent újdonságot.

1928:

Megszületik első unokája, Péter.

Májusban *Jus primae noctis* című művének repríze, *Enyém az első csók* címen kerül színpadra az Andrássy Úti Színházban. A cenzúra betiltja a darabot, s rövid rendőrségi közjáték után, minimális módosításokkal kerülhet újra színpadra.

A *Family Hotel* olasz kiadása.

1929:

Három évadra Bródy Pállal és Lengyel Menyhérttel kibérli a Belvárosi Színházat. Zenei matinéik megtartására Bartók Bélát kéri fel.

December 9-én Hubay Jenő, Csathó Kálmán, Hevesi Sándor, Lázár Ödön, Roboz Imre, Hegedüs Gyula, Rátkai Márton, Törzs Jenő társaságában megalapítja a színházi szakemberek érdekvédelmét szolgáló Szövetségközi Kilences Bizottságot.

Álmokháza.

Megjelenik *Az utolsó bohém* olasz, illetve a *Jaguár* német fordítása.

1930:

Le akar mondani a Belvárosi Színház igazgatásáról, de hosszas huzavona után mégis marad.

Budapesten megszervezi a Színpadi Szerzők Nemzetközi Egyesületének második kongresszusát. A kongresszus után lemond a magyar egyesület igazgatásáról, és a hozzátartozó tagságról a Filmipari Alapban. Saját indoklása szerint dolgozni szeretne.

Az Athenaeumnál kiadja Ady összes verseit.

Új regénye: *Életke*.

A *III-es* német és svéd, *Az utolsó bohém* spanyol, a *Kis meséskönyv* olasz kiadása.

1931:

Karlsbadba, Berlinbe utazik, majd részt vesz a Pen Club hágai kongresszusán.

A *János vitéz* repríze az Operaházban, az *Orvos és a halál* a Nemzeti Színházban.

Olaszul megjelenik *Az én második feleségem* és a *Nyári rege*.

1932:

Megszületik unokája, Zsófia.

Lejár a Belvárosi Színház bérlete, Bródy Pállal és Wertheimer Elemérrel a Magyar Színházat bérelik ki 1934-ig.

Herczeg Ferenczel és Kosztolányi Dezsővel hármasban vállalja a Magyar PEN Club vezetését.

1933:

Vadnai László *A pénz beszél* című revüjébe ír verseket.

1934:

Megjelenik *Ifjabb* című regénye, valamint a *Family Hotel* román fordítása.

1935:

A Jó üzlet bemutatója a Vígyszínházban.

Megjelenik az *Utazás enmagam körül* című elbeszéléskötete, illetve *A Tündérlaki lányok* olasz kiadása.

1936:

Több hónapra Badenbe utazik, ott fejezi be *A néma leventét*.

A Vígyszínház értetlensége miatt a darabot a Magyar Színház mutatja be, Hevesi Sándor rendezésében. A rögtön négy kiadást is megért mű elnyeri az Akadémia Vojnics-díját.

Megjelenik a *Hol hibáztam el?* című elbeszéléskötete.

1937:

Bárdos Artúr társaságában Moszkvába tesz szakmai utazást.

A néma levente nemzetközi karrierje: Bécsben a Burgtheater, Londonban a Saint James Theatre mutatja be, ezzel egyidőben megjelenik a német és az angol kiadás is. A kolozsvári előadásokat, nagy sikerük miatt, a román kultuszminiszter táviratilag tiltja be.

1939:

Lemondatják az Athenaeum igazgatói állásáról.

Bemutató: *Az ezerkettedik éjszaka*, *Az utolsó pillanat* (*Fekete golyó - Fehérrózsás úr - Az orvos és a halál - Interjú*)

Kötetek: *Az ezerkettedik éjszaka* (dráma); *A gyilkos is ember* (elbeszélések); a *Jaguár* olasz kiadása.

1940:

Utolsó vígyszínházi premierje, az *Egy fillér* bemutatója és megjelenése.

1943:

Átdolgozza Nestroy *Lumpáciusz Vagabundusát*, s ha színpadhoz nem is jut, de saját kiadásában megjelenteti.

Megjelenik az *Ismeretlen ismerősök* című elbeszéléskötete.

1944:

Nem hajlandó kérelmezni a zsidótörvények alóli mentesítést.

Júniusban más magyar írók műveivel együtt az ő könyveit is elégetik. Ezután gettóba kényszerül, ahol számos kéziratát megsemmisíti. Ősszel munkaszolgálatosként kerül Veresmartra. Év végén bújkál.

1945:

A Magyar PEN Club elnöke, az újrainduló *Színház* című folyóirat főszerkesztője.

Új lakáscíme: XIII. kerület, Pozsonyi út 40.

1946:

A *Lumpáciusz Vagabundusz* bemutatója a Nemzeti Színházban.

Hosszú interjúban ítéli el a politika irodalomba avatkozását.

Megjelenik az *Elfelejtett versek*, öregkori, új hangú lírájának foglalata, és legkedvesebb novelláiból összeállított válogatása, az *Ötven elbeszélés*.

A *Színház* szerkesztését nyáron hirtelen Staud Géza veszi át.

1947:

A Nemzetközi Pen Club alelnöke lesz.

Részt vesz a magyar írók jugoszláviai felolvasó körútján.

Arisztophanész *A nők összeesküvése* című komédiáját az ő fordításában játssza a Vígszínház.

Kötet: *Szerelem és vidéke* (elbeszélések, karcolatok).

1948:

Nyugat-Európába utazik. Párizsban a Magyar Írószövetség nemzetközi elismertetése ügyében tárgyal, Londonban Korda Sándorral találkozik, aki megpróbálja rávenni az ottmaradásra.

A Pódium Kabaré bemutatja *Lokál* című jelenetét.

1949:

Hazatér.

A Family Hotel és a *VII. Emmánuel és kora* egy kötetben, *Kiskirályok* címen jelenik meg, a *Jaguár és más történetek* a bohémregény és a másutt már megjelent elbeszélések új kiadása. Színpadra - a *János vitéz* kivételével - egyetlen műve sem kerül.

Az *Álmokháza* megjelenik szlovák nyelven.

1950:

A politikai hatalom hallgatásra ítéli: egyetlen kötete sem jelenik meg, egyetlen darabja sem kerül színre, egyetlen nyilatkozata sem lát napvilágot, a sajtóban egyáltalán nem szerepel.

Felesége, Gách Lilla könyörgő levelet ír Rákosi Mátyásnak.

1951:

A Margitszigeten nagy ovációval ünneplik nyolcvanadik születésnapját. Megjelenhet egy novellaválogatása *Talált pénz* címen, a Bábszínháznak átdolgozhatja Gozzi *A szarvaskirály* című mesejátékát, a Vidám Színpad műsorára tűzi *A katonakönyvtár* című tréfáját.

1952:

Az ünneplés után újra dermedt csönd egészen 1955-ig.

1954

Az Ifjúsági Színház műsortervébe iktatja *A néma leventét*, de a Művelődési Minisztérium nem engedélyezi.

1955:

Ladányi Ferenc, a Magyar Néphadsereg Színházának igazgatója, kiharcolja *A néma levente* reprízét, a címszerepben saját magával, Zilia szerepében Ruttkai Évával. A januári bemutató után a darab két évadon belül színre kerül Szolnokon, Miskolcra, Szegeden, Pécsre, Gyulán, Győrre, Kecskemétre és Kaposvárra.

Heltait hirtelen élő klasszikusnak kiáltják ki. Bemutatják *Szépek szépe* című Hamupipőke-meséjét; *Öt mesejáték* címmel, de négy kötetben, Hincz Gyula illusztrációival jelenik meg *A néma levente*, *Az ezerkettedik éjszaka*, egy kötetben a *Lumpáciusz Vagabundusz* és *A szarvaskirály*, s a *Szépek szépe*.

1957:

Elnyeri a Kossuth-díjat.

Szeptember 3-án meghal.

XIII

A Szépirodalmi Kiadó gondozásában megindul az erősen szelektált életmű-sorozat. Kötetei: *Színes kövek 1-2.* (elbeszélések, sajtó alá rendezte: Gábor György); *Tollforgatók* (bohémregények: *Az utolsó bohém - Jaguár - Hét sovány esztendő*)

1958:

Gábor György szerkesztésében megjelenik a *Pesti madarak*, mely az elbeszélésekből és a párbeszédes jelenetekből válogat.

1959:

Az életmű-sorozat új kötetei: *A bölcsök köve* (mesék); *Heltai Jenő versei* (Gábor György szerkesztésében)

1960:

Megjelenik a *Színművek*.

1962:

Megjelenik az egyfelvonásosokat és mesejáték-átdolgozásokat tartalmazó *Menazséria*.

1963:

Az életmű-sorozat befejezéseként megjelenik két regény egy kötetben: *Második feleségem - Életke*.

Humoreszkjeinek válogatása *Veri-e nagyságod a feleségét?* címen lát napvilágot.

1969:

A Kerepesi úti temetőben felavatják síremlékét, Borsos Miklós alkotását.

1971:

Születésének századik évfordulójára megjelenik Hegedüs Géza Heltai-életrajza.

1972:

Kabaréjeleneteiből, humoreszkjeiből válogat az *Osztriga pezsgővel* című kötet.

1994:

Századelő címmel Urbán V. László - javarészt - korábban kötetben meg nem jelent Heltai írásokat ad közre.

1999:

Fráter Zoltán szerkesztésében új életmű-sorozat indul, melynek eddig megjelent kötetei: *Heltai Jenő versei* (1999) - *Utazás enmagam körül* (elbeszélések, 1999) - *Ifjabb* (regény, 1999) - *Álmokháza* (regény, 2000) - *Humoreszkek 1-2* (2001)

2001:

Győrei Zsolt szerkesztésében megjelenik *A masamód - Elfelejtett drámák* című drámakötet.

II. HELTAI JENŐ DRÁMAI ÉLETMŰVE

(Kronológiai sorrendben. A címvariánsokat / jellel, a kisebb eltéréseket zárójellel jelezzük. Az elveszett darabok címe mellé * jelet tettünk. Az 1945 előtti vidéki előadások számbavétele még nem fejeződött be.)

A) SZÍNPADRA KERÜLT DARABOK

1. Az operett*

Bemutatták:

Otthon-Kör, 1894. december 9.

2. A királyné apródja

(-MAKAI Emil)

Bemutatták:

Vígszínház, 1899. május 26.

Magyar Színház, 1906. november 3.

Vígszínház, 1915. január 23.

Megjelent:

Budapest, "Magyar Könyvtár" 814. sz., 1916.

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

3. Egyiptom gyöngye*

(operettlibrettó)

Bemutatták:

Magyar Színház, 1899. február 17.

Debreceni Színház, 1899. október 8.

Megjelent:

Bárd-féle kottakiadás, Bp., é.n. [1899] - csak néhány dalbetét!

4. "El Párisba!"*

(-MAKAI Emil)

Bemutatták:

Magyar Színház, 1900. május 17.

5. Regény*

(jelenet)

Bemutatták:

Tarka Színpad, 1901. december 7.

6. János vitéz

(dalszövegek BAKONYI Károly operettlibrettójához)

Bemutatták:

Király Színház, 1904. november 18.

Kolozsvár, 1905. május 14.

Budai Nyári Szinkör, 1906. július 28.

Csepeli Gyári Színház, 1919. június 22.

Magyar Királyi Operaház, 1931. december 6.

Debrecen, 1936. szeptember

Szegedi Nemzeti Színház, 1949. október 8.

Kecskeméti Katona József Színház, 1949. október 15.

- Pécsi Nemzeti Színház, 1950. május 27.
 Miskolci Nemzeti Színház, 1950. szeptember 18.
 Győri Kisfaludy Színház, 1951. szeptember 1.
 Debreceni Csokonai Színház, 1952. április 29.
 Kecskeméti Katona József Színház, 1953. december 23.
 Szolnoki Szigligeti Színház, 1954. június 5.
 Pécsi Nemzeti Színház, 1954. június 19.
 Szegedi Nemzeti Színház, 1954. szeptember 8.
 Békés megyei Jókai Színház, 1955. november 24.
 Egri Gárdonyi Géza Színház, 1955. december 3.
 Kaposvári Csiky Gergely Színház, 1955. december 23.
 Szolnoki Szigligeti Színház, 1956. december 23.
 Miskolci Nemzeti Színház, 1957. június 29.
 Állami Déryné Színház - Salgótarján, 1958. január 31.
 Győri Kisfaludy Színház, 1958. február 27.
 Szegedi Szabadtéri Játékok, 1959. július 26.
 Kecskeméti Katona József Színház, 1961. április 28.
 Debreceni Csokonai Színház, 1961. május 6.
 Szegedi Szabadtéri Játékok, 1961. augusztus 5.
 Állami Déryné Színház - Bag, 1963. december 25.
 Pécsi Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1967. október 14.
 Magyar Állami Operaház, Erkel Színház 1968. február 22.
 Szegedi Szabadtéri Játékok, 1968. augusztus 3.
 Állami Déryné Színház - Sárísáp, 1968. szeptember 18.
 Debreceni Csokonai Színház Kamaraszínháza, 1968. szeptember 21.
 Kaposvári Csiky Gergely Színház, 1968. október 4.
 Győri Kisfaludy Színház, 1968. október 7.
 Miskolci Nemzeti Színház, 1969. szeptember 19.
 Margitszigeti Szabadtéri Színpad, 1971. július 2.
 Margitszigeti Szabadtéri Színpad, 1972. július 15.
 Szegedi Szabadtéri Játékok, 1973. augusztus 10.
 Szegedi Szabadtéri Játékok, 1974. július 26.
 Soproni Ünnepi Hetek - a Győri Kisfaludy Színház vendégjátéka, 1978.
 július 8.
 Szegedi Szabadtéri Játékok, 1978. augusztus 9.
 Győri Kisfaludy Színház, 1978. november 16.

Szegedi Szabadtéri Játékok, 1979. július 28.
Fővárosi Operettszínház, 1979. november 17.
Győri Kisfaludy Színház, 1981. június 12.
Pécsi Nyári Színház, 1982. július 22.
Kaposvári Csiky Gergely Színház, 1982. október 22.
Békés Megyei Jókai Színház, 1982. október 29.
Erkel Színház, 1987. február 24.
Pécsi Nemzeti Színház, 1988. március 11.
Nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház, 1992. március 14.
Arany János Színház, 1992. március 15.
Budapesti Karmelita Udvar nyári színpada, 1992. június 28.
Nemzeti Színház, 1992. október 9. (az előző előadás átvétele)
Tapolca, Akropolisz Színpad, 1995. július 16.
Kecskeméti Katona József Színház, 1996. december 13.
Pécs, Tettei romok - nyári színház, 1998. július 21.
Szolnoki Szigligeti Színház, 1998. október 10.
Szegedi Nemzeti Színház, 2000. május 5.
Kaposvári Csiky Gergely Színház, 2000. december 1.
Eger, a Líceum udvara - nyári színház, 2001. július 6.

Megjelent¹:

Bárd-féle kottakiadás, Bp., é.n. [1904] -csak néhány dalbetét!
A Színházi Élet 1922/16. számának mellékleteként
In: *Kedvenc dalaink szövegei*, Bp., 1958. - csak néhány dalbetét!

6. Ex-Lex

(dalszövegek RAJNA Ferenc látványos revüjéhez)

Bemutatták:

Magyar Színház, 1905. március 14.

---

¹A *János vitéz* folyóiratokban fennmaradt kommunikációk, méltatásainak, kritikáinak egybegyűjtése még nem fejeződött be.

7. Bernáték kikocsiznak*

Bemutatták:

Fedák Sári kabaréestélyén: Vígszínház, 1906. május 26.

8. A tengerszem tündére*

(dalszövegek THURY Zoltán operettlibrettójához)

Bemutatták:

Magyar Színház, 1906. november 7.

Megjelent:

Bárd-féle kottakiadás, Bp., é.n. [1906] - csak néhány dalbetét!

9. Karácsonyi vers

Bemutatták:

Nemzeti Színház, 1906. december 15.

In: *Arcok és álarcok*, Vígszínház, 1925. november 28.

Megjelent:

Bp., "Műkedvelők Színháza" 36. sz., 1906.

In.: HELTAI Jenő, *Arcok és álarcok*, Bp., 1925.

In: HELTAI Jenő, *Szindarabok - Arcok és álarcok*, Bp., "Heltai Jenő munkái", VI, 1927; 1929. (2-3. kiadás)

In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962.

10. Madár Matyi*
(-Molnár Ferenc)

Bemutatták:

Király Színház, 1906. május 17.

11. Bernát

Bemutatták:

Vigszínház, 1907. június 1.

Vigszínház, 1916. március 21.

Népopera, 1916. március 25.

Budai Nyári Színkör, 1916. augusztus 30.

Aradi Nemzeti Színház, 1907. július 20.

Szombathely, 1907. november 8.

Székesfehérvár, 1914-15.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

12. Jus primae noctis / Enyém az első csók / Úri jog

Bemutatták:

Jus primae noctis címen: Modern Színház Cabaret, 1907. október 11.

Enyém az első csók címen: Andrássy Úti Színház, 1928. május 16.

Megjelent:

Úri jog címen: In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1961.

13. A ferencvárosi angyal

(- MOLNÁR Ferenc)

Bemutatták:

Modern Színház Cabaret, 1907. december 3.

Andrássy Úti Színház, 1922. december 15.

Megjelent:

Bp., "Fővárosi Színházak műsora" 276. sz., é.n. [1908]

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

14. A potyajegy*

Bemutatták:

Modern Színház Cabaret, 1907. december 28.

15. Utazás egy siker körül

Bemutatták:

Modern Színház Cabaret 1908. január 23.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *A hét sovány esztendő és más elbeszélések*, Bp., 1912.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

16. A szerelem trombitája*

Bemutatták:

Modern Színház Cabaret, 1908. január 23.

17. Nick Carter a Cabaretben*

Bemutatták:

Modern Színház Cabaret, 1908. április 1.

18. Naftalin

Bemutatták:

Vígszínház, 1908. június 6

Ungvár, 1908. szeptember 25.

Kedélyes Kabaré, 1917. d.n.

Miklósy Gábor Társulata: Cegléd, 1922. június 19.; Kispest, 1922.
augusztus 16; Kalocsa, 1923. április 30.

Belvárosi Színház, 1930. január 10.

Szeged, Városi Színház, 1930. július 18.

Kis Színpad, 1966. július 1.

Debreceni Csokonai Színház Kamaraszínháza, 1969. november 29.

Szegedi Nemzeti Színház, 1974. május 4.

Pécsi Nemzeti Színház, 1983. április 5.

Szolnoki Szigligeti Színház, 1984. május 27.

Nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház, 1989. november 26.

Népszínház, 1990. október 2.

József Attila Színház, 1990. október 6.

Soproni Petőfi Színház, 1997. november 29.

Megjelent:

Bp., "Mozgó Könyvtár" 14. sz., 1908.

Bp., "Fővárosi Színházak Műsora" 327-328. sz., 1914.

A Színházi Élet 1930/8.számának mellékleteként

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

19. A nagy nő

Bemutatták:

Magyar Színház, 1909. május 19.

Vidám Színpad, 1954. május 7.

Kis Színpad, 1954. december 3. (a Vidám Színpad vendégjátéka)

Szegedi Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1957. november 9.

Fővárosi Operettszínház Zsebszínháza, 1979. január 4.

Megjelent:

In.: HELTAI Jenő, *Arcok és álarcok*, Bp., 1925.

In: HELTAI Jenő, *Szindarabok - Arcok és álarcok*, Bp., "Heltai Jenő munkái", VI, 1927; 1929. (2-3. kiadás)

In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962.

In: HELTAI Jenő, *Osztriga pezsgővel*, Bp., 1972.

20. Az édes teher

Bemutatták:

Vígszínház, 1909. június 5.

Szalkay Lajos társulata, 1909-1910.

Megjelent:

A Színpadi Szerzők Egyesülete litográfiájaként, Bp., é.n. [1909]

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

21. Az előleg

Bemutatták:

Fővárosi Cabaret "Bonbonniere", 1909. október 2.

Fővárosi Cabaret "Bonbonniere", 1910. január 1.

Megjelent:

Bp., "Víg és komoly magánjelenetek" 198. sz., 1911-1916 között

In: HELTAI Jenő, *A hét sovány esztendő és más elbeszélések*, Bp., 1912.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

22. A masamód

Bemutatták:

Vígszínház, 1910. február 25.

Miskolc, 1910. március 28.

Bécs, Volksbühne, 1913. március 19.

Fővárosi Nyári Színkör, 1913. július 19.

Temesvár, Ferenc József Városi Színház, 1913. október 30.

Moszkva, 1914. január

München, Kammerspiel, 1914. november

Magyar Színház, 1924. november 1.

Megjelent:

Bp., "Fővárosi Színházak Műsora" 314-315. sz., 1913.

A Színházi Élet 1924/46. számának mellékleteként

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

23. A Tündérlaki lányok

Bemutatták:

Vígszínház, 1914. február 14.

Mariházy Miklós társulata: Kecskemét, 1914. június 30.

Vígszínház, 1915. október 13.

Bécs, Neues Wiener Stadttheater, 1916. március 13. (75. ea.)

Berlin, 1917. május

Budai Nyári Színkör, 1920. július 28.

Vígszínház, 1921. szeptember 9.

Mariházy Miklós társulata: Kaposvár, 1923. március 14.

Andrássy Úti Színház, 1937. február 20.

Debreceni Csokonai Színház, 1957. d.n.

Miskolci Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1959. október 16.

Állami Déryné Színház - Etyek, 1959. január 28.

Pécsi Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1960. január 23.

Fővárosi Operett Színház, 1964. január 29.

Veszprémi Petőfi Színház, 1981. május 8.

József Attila Színház, 1984. május 12.

Egri Gárdonyi Géza Színház, 2000. április 28.

Békés Megyei Jókai Színház, 2001. március 14.

Megjelent:

Bp., 1914.

Bp., "Színházi Könyvtár" 10. sz., 1921.

Bp., "Heltai Jenő munkái", VI, 1927.

A Színházi Élet 1934/36. számának mellékleteként

In: *Nagy színházi siker volt*, Bp., Unikornis, "A magyar dráma gyöngyszemei" 1. sz., 1994.

24. A vendégek

(-BRÓDY Sándor - LENGYEL Menyhért - MOLNÁR Ferenc)

Bemutatták:

Vígszínház, 1914. április 18.

25. Akik itthon maradtak

Bemutatták:

Vígszínház, 1914. szeptember 19.

Megjelent:

Bp., "Magyar Könyvtár" 814. sz., 1916.

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

**26. Hamduna / Az asszonyi ravaszságok könyve /
Az asszonyok ravaszságának krónikája**

Bemutatták:

Hamduna címen: Apolló Kabaré, 1917. augusztus 28.

Az asszonyi ravaszságok könyve címen: Vígszínház, 1925. június 6.

Az asszonyok ravaszságának krónikája címen: Irodalmi Színpad, 1959. május 21.

Megjelent:

Az asszonyi ravaszságok könyve címen: Nyugat, 1917/II, 373-384.

Az asszonyok ravaszságának krónikája címen: In: HELTAI Jenő, *Arcok és álarcok*, Bp., 1925.

In: HELTAI Jenő, *Szindarabok - Arcok és álarcok*, Bp., "Heltai Jenő munkái", VI, 1927; 1929. (2-3. kiadás)

In: Letűnt idők, Bp., "Játékszín" 42. sz., 1963.

27. A kis cukrászda

Bemutatták:

Vígszínház, 1922. december 6.

Bécs, Akademie Theater, 1923. december 6.

Megjelent:

Bp., "Heltai Jenő Munkái", VI, 1927; 1929. (1-2. kiadás)

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

28. Az orvos és a halál

Bemutatták:

In: *Arcok és álarcok*, Vígszínház, 1925. november 28.

Nemzeti Színház, 1931. november 13.

In: *Az utolsó pillanat*, Pesti Színház, 1939. december 9.

Debreceni Csokonai Színház, 1957. szeptember 16.

Irodalmi Színpad, 1959. május 21.

Ódry Színpad, 1993. január 15.

Megjelent:

In.: HELTAI Jenő, *Arcok és álarcok*, Bp., 1925.

In: HELTAI Jenő, *Szindarabok - Arcok és álarcok*, Bp., "Heltai Jenő munkái", VI, 1927; 1929. (2-3. kiadás)

In: HELTAI Jenő, *Menázséria*, Bp., 1962.

29. Menazséria

Bemutatták:

In: *Arcok és álarcok*, Vígszínház, 1925. november 28.

Irodalmi Színpad, 1959. április 21.

Irodalmi Színpad, 1968. május 23. - részlet!

Ódry Színpad, 1993. január 15.

Megjelent:

A Színházi Élet 1925/49. számának mellékleteként

In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962.

In: *Az ötvenéves magyar kabaré*, Bp., 1960.

30. A pénz beszél

(versbetétek VADNAI László látványos pesti életképéhez)

Bemutatták:

Blaha Lujza Színház, 1933. szeptember 26.

31. Jó üzlet

Bemutatták:

Vígszínház, 1935. április 13.

Megjelent:

Magyarország, 1935, 83. sz., 10. - részlet!

A Színházi Élet 1935. 28. sz. dráma mellékleteként

In: HELTAI Jenő, *A masamód. Elfelejtett drámák*, Bp., Európa, 2001.

32. A néma levente

Bemutatták:

Magyar Színház, 1936. március 20.
 Kolozsvári Nemzeti Színház, 1936. d.n.
 Debrecen, 1936. október
 Magyar Színház, 1945. december 7.
 Állami Déryné Színház - a Vígszínház kamaraszínházában, 1955. január 14.
 Szolnoki Szigligeti Színház, 1955. d.n.
 Miskolci Nemzeti Színház, 1955. március 14.
 Szegedi Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1955. szeptember 23.
 Pécsi Nemzeti Színház, 1955. október 1.
 Békés megyei Jókai Színház - Gyula, 1955. december 6.
 Győri Kisfaludy Színház, 1956. d.n.
 Kecskeméti Katona József Színház, 1956. február 20.
 Kaposvári Csiky Gergely Színház, 1956. december 29.
 Kecskeméti Katona József Színház, 1957. február 12.
 Szolnoki Szigligeti Színház, 1957. február 15.
 Egri Gárdonyi Géza Színház, 1957. június 7.
 Győri Kisfaludy Színház, 1958. október 17.
 Debreceni Csokonai Színház, 1959. december 20.
 Állami Déryné Színház - Zalaegerszeg, 1960. január 30.
 Vígszínház, 1962. március 1.
 Miskolci Nemzeti Színház, 1962. május 4.
 Veszprémi Petőfi Színház, 1963. március 15.
 Békés megyei Jókai Színház, 1965. november 12.
 Állami Déryné Színház - Zalasabar, 1966. február 12.
 Gyulai Várszínház, 1966. július 22.
 Vígszínház, 1966. szeptember 9.
 Szolnoki Szigligeti Színház, 1968. november 1.
 Győri Kisfaludy Színház, 1971. október 21.
 Állami Déryné Színház, 1972. január 29.

Debreceni Csokonai Színház, 1972. február 4.
 Veszprémi Petőfi Színház, 1972. március 3.
 Pécsi Nemzeti Színház, 1978. október 14.
 Hilton Szálló udvara, 1982. július 24.
 Miskolci Nemzeti Színház, 1984. január 4.
 Békés megyei Jókai Színház, 1984. július 5.
 Játékszín, 1989. március 24.
 Debreceni Csokonai Színház, 1989. szeptember 8.
 Veszprémi Petőfi Színház, 1991. július 20.
 Veszprém, Vár - nyári színház, 1992. március 7.
 Játékszín, 1992. március 7.
 Erdei Színház - Zalaegerszeg, 1994. július 7.
 Székesfehérvári Vörösmarty Színház, 1996. december 13.
 Pécsi Nemzeti Színház, 1996. december 20.
 Egri Gárdonyi Géza Színház, 1997. október 3.

Megjelent:

Az Est, 1936, 47. sz., 6. - részlet!
 Bp., 1936. (FÁY Dezső fametszeteivel) (1-4. kiadás)
 A Színházi Élet 1937/35. számának mellékleteként
 Bp., 1940.
 In: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Bp., 1955. (Ill: HINCZ Gyula)
 Bp., "Játékszín" 6. sz., 1958. (Utószó: SZENDRŐ József)
 Bp., "Színművek", 1960.
 Bukarest, 1963. (Utószó: PÁLL Árpád)
 Bp., 1968. (Ill: HINCZ Gyula)
 Bp., "Kiskönyvtár", 1972.
 Bp., 1979. (Az első kiadás reprintje)
 In: MÉSZÖLY Dezső: *Századok színháza: Verses játékok* - átdolgozott változat, Bp., 1982.
 In: HELTAI Jenő, ~ - *Az ezerkettedik éjszaka*, Bp., "Kiskönyvtár", 1985.
 In: ~ és más verses játékok, Bp., Unikornis, "A magyar dráma gyöngyszemei" 8.sz., 1997. (Utószó: PETRÁNYI Ilona)
 In: ~. *Öt magyar dráma*, Bp., Európa, "Diákkönyvtár", 1999. (Utószó: GYÖREI Zsolt)

33. Az ezerkettedik éjszaka

Bemutatták:

Magyar Színház, 1939. április 26.

Szegedi Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1958. március 7.

József Attila Színház, 1964. november 14.

Megjelent:

Az Est, 1939, 94. sz., 7. - részlet!

Bp., 1939.

In: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Bp., 1955. (Ill: HINCZ Gyula)

Bp., 1958. (Ill: KONDOR Lajos)

In: HELTAI Jenő, *Színművek*, Bp., 1962.

In: HELTAI Jenő, *A néma levente* - ~, Bp., "Kiskönyvtár", 1985.

34. Fekete golyó / Amerikai párbaj

Bemutatták:

Fekete golyó címen: In: *Az utolsó pillanat*, Pesti Színház, 1939. december 9.

Megjelent:

Amerikai párbaj címen: In.: HELTAI Jenő, *Arcok és álarcok*, Bp., 1925.

In: HELTAI Jenő, *Szindarabok - Arcok és álarcok*, "Heltai Jenő munkái", VI, Bp., 1927; 1929. (2-3. kiadás)

In: HELTAI Jenő, *Menaszéria*, Bp., 1962.

In: HELTAI Jenő, *Osztriga pezsgővel*, Bp., 1972.

35, Fehérrózsás úr

Bemutatták:

In: *Az utolsó pillanat*, Pesti Színház, 1939. december 9.
Ódry Színpad, 1993. január 15.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962.

36. Interjú

Bemutatták:

In: *Az utolsó pillanat*, Pesti Színház, 1939. december 9.
Irodalmi Színpad, 1964. január 20.
Fővárosi Operettszínház Zsebszínháza, 1979. január 4.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962.

37. Egy fillér

Bemutatták:

Vígszínház, 1940. december 11.
Veszprémi Petőfi Színház, 1986. február 7.

Megjelent:

Bp., 1940.
A Színházi Élet 1941/9-11. számának mellékleteként

In: HELTAI Jenő, *Színművek*, Bp., 1962.

Bp., "Kiskönyvtár", 1972.

38. Lumpáciusz Vagabundusz

(Johann NESTROY *Der böse Geist Lumpacivagabundus* c. darabjának átdolgozása)

Bemutatták:

Nemzeti Színház, 1946. január 17.

Pécsi Nemzeti Színház, 1969. március 7.

Debreceni Csokonai Színház, 1981. április 25.

Radnóti Színpad, 1984. február 11.

Nemzeti Színház, 1996. november 22.

Megjelent:

Bp., 1943.

In: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Bp., 1955. (Ill: HINCZ Gyula)

In: HELTAI Jenő, *Menazséria*, Bp., 1962.

39. Udvariasság*

Bemutatták:

Pódium Kabaré, 1947. május 3.

40. Lokál

Bemutatták:

Pódium Kabaré, 1948. március 17.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *Hol hibáztam el?*, Bp., 1936.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

41. A katonakönyvtár

Bemutatták:

Vidám Színpad, 1951. szeptember 12.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

In: HELTAI Jenő, *Osztriga pezsgővel*, Bp., 1972.

42. A szarvaskirály

(Carlo GOZZI *Il re cervo* c. darabjának átdolgozása)

Bemutatták:

Állami Bábszínház, 1951. december 22.

Állami Bábszínház, 1959. március 13.

Állami Bábszínház, 1983. szeptember 30.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Bp., 1955. (Ill: HINCZ Gyula)

Bp., "Bábszínpad", 28-29. sz., 1956.

In: HELTAI Jenő, *Menázséria*, Bp., 1962.

43. Szépek Szépe / Hamupipőke

Bemutatták:

Petőfi Színház, 1955. március 12.

Pécsi Nemzeti Színház Kamaraszínháza, 1974. február 10.

Békés megyei Jókai Színház, 1977. február 6.

Budapesti Gyermekszínház, 1982. február 19.

Veszprémi Petőfi Színház, 1987. január 6.

Játékszín, 1988. április 21.

Hamupipőke címen kizárólag: Miskolci Nemzeti Színház, 1993. október 10.

Nyíregyházi Móricz Zsigmond Színház, 1996. október 31.

Magyar Színház, 2000. december 16.

Megjelent:

In: HELTAI Jenő, *Öt mesejáték*, Bp., 1955. (Ill: HINCZ Gyula)

In: HELTAI Jenő, *Színművek*, Bp., 1962.

B) SZÍNPADRA NEM KERÜLT MONOLÓGOK, PÁRBESZÉDES JELENETEK, SZÍNMTÖREDEK

Az omnibusz költészete

In: HELTAI Jenő, *Két monológ*, Bp., "Víg és komoly magánjelenetek" 3. sz., é.n.

Egy ablak alatt

In: HELTAI Jenő, *Két monológ*, Bp., "Víg és komoly magánjelenetek" 3. sz., é.n.

Bakfis álmok

Bp., "Víg és komoly magánjelenetek" 49. sz., 1892.

Miután letörtem...

Magyar Hírlap karácsonyi melléklete, 1893.

Joujou kisasszony

A Hét, 1894, 256-257; 806-807.

In: HELTAI Jenő, *Versei*, Bp., 1959.

Liftben

Bp., "Monológok" 105. sz., 1902.

A boa

In: HELTAI Jenő, *Az asszony körül*, Bp., 1903; 1927.

A cigány és a hercegnő

In: HELTAI Jenő, *Az asszony körül*, Bp., 1903; 1927.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Az író

In: HELTAI Jenő, *Az asszony körül*, Bp., 1903; 1927.

Ha férfi volnék!...

Bp., "Monológok" 133. sz., 1904. (A címlapon a szerző fordítóként feltüntetve)

Bábjáték

Bp., "Monológok" 191. sz., é.n.

A szivar

Bp., "Monológok" 197. sz., é.n.

A gyöngéd fiatalember

In: HELTAI Jenő, *Madmazel*, Bp., 1905.

In: HELTAI Jenő, *Mese az ördögről*, Bp., 1922.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Elmélkedések a karácsonyfa körül

In: HELTAI Jenő, *Madmazel*, Bp., 1905.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

In: HELTAI Jenő, *Osztriga pezsgővel*, Bp., 1972.

Emlékek

In: HELTAI Jenő, *Írók, színésznők és más csirkefogók*, Bp., 1910; 1927.

In: *A Magyar Kabaré tízéves antológiája*, Bp., 1918.

Próbán

In: HELTAI Jenő, *Írók, színésznők és más csirkefogók*, Bp., 1910; 1927.

In: HELTAI Jenő, *Színes kövek*, Bp., 1911.

In: HELTAI Jenő, *Mese az ördögről*, Bp., 1922.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Találkozás

In: HELTAI Jenő, *Színes kövek*, Bp., 1911; 1927.

In: HELTAI Jenő, *Mese az ördögről*, Bp., 1922.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

A vallomások órája

In: HELTAI Jenő, *Színes kövek*, Bp., 1911.

In: HELTAI Jenő, *Mese az ördögről*, Bp., 1922.

In: HELTAI Jenő: *Színes kövek*, Bp., "Heltai Jenő munkái", V, 1927.

In: *Az ötvenéves magyar kabaré*, Bp., 1960.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, 1958.

A főnyeremény

In: HELTAI Jenő, *Színes kövek*, Bp., 1911.

In: HELTAI Jenő, *Mese az ördögről*, Bp., 1922.

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

Bernát - Jelenetek egy székesfővárosi polgár életéből
(jelenetfüzér)

Bp., 1913.

A francia szoba

In: HELTAI Jenő, *A Tündérlaki lányok* (elb), Bp., 1914.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Egy operette története

Bp., 1914.

Kávéházi idill

In: HELTAI Jenő, *Lim-lom*, Bp., 1915.

A jó tip

In: HELTAI Jenő, *Lim-lom*, Bp., 1915.

Napfogyatkozás

In: *Pünkösdi Kabaré: Az Érdekes Újság melléklete*, Bp., 1918.

Karácsony

Magyarország, 1920. 303. sz., 5.

A(z a) jó Giza

(vígjáték-vázlat két jelenetben)

Pesti Napló, 1921, 66. sz., 1-2.

In: HELTAI Jenő, *Papírkosár*, Bp., "Heltai Jenő munkái", X, 1927.

A jó Giza címen: In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Utolsó kaland

In: HELTAI Jenő, *Papírkosár*, Bp., "Heltai Jenő munkái", X, 1927.

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Mi történik Margittal?

(vígjáték-töredék)

Pesti Napló, 1929, 294. sz., 67-68.

A becsületes megtaláló

Film Színház Muzsika, 1957. január 20. melléklet

Hóhérsztrájk (1906.)

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Hóhérsztrájk, 1906. címen: In: HELTAI Jenő, *Osztriga pezsgővel*, Bp., 1972.

Jótekonyság

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Egy nagyon jó ember

In: HELTAI Jenő, *Pesti madarak*, Bp., 1958.

Hűség

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

Esős történet

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

Egy igazi hős

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

Az új lakás

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

A halhatatlanok

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

A szeretetreméltó művésznő

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

Az öltözőben

In: HELTAI Jenő, *Századelő*, Bp., Officina Nova 1994.

[Aktuális jelenetek]

(gépiratban maradt, kétszereplős csevegések a napihírekről, 1904-1908 között;
megjelenésük helyét nem sikerült megtalálnunk)

*A színházvizsgáló bizottság - A diplomata - Kard és toll - A káromkodás iskolája
- Délutáni előadások - A cár nyilatkozik - Haditudósítók - Ezüst-bál -
Bonyolódott eset - Takarékoskodjunk! - A borfiuk és a pékinasok - A ravasz
Japán - Orosz táviratok - Dreyfus - Konkurrencek - Minisztertanács - A cár a
csatatéren - A haditerv - A megváltoztatott haditerv - A száműzöttek -
Beszélgetés Pontyval - Művészet - Korrupció - A harctéri szerkesztőségben - A
magyar bika - A miniszterelnök humora - Egy vacsora Vampeticsnél - Ponty
búcsúja - A drámaírás új irányai - Olympiád.*

PIM K 4742/ 42/ 1-30.

A türelmes Grizeldisz

(kéziratban maradt töredékes mesejáték)

PIM K V 4742/41

HELTAI JENŐ DRÁMAFORDÍTÁSAINAK LAJSTROMA

(Az eredeti szerzők alfabetikus sorrendjében; a szerző, a cím és a műfaj után a darab első előadásának/megjelenésének helye és éve szerepel, a címvariánsokat / jellel, a kisebb eltéréseket zárójeles kiegészítésekkel különítettük el)

- ALTHOF, *A pojáczák / Bajazzók*, bohózatos némajáték, kézirat, é.n.
- ARISZTOPHANÉSZ, *A nők összeesküvése*, vígjáték, Vígszínház, 1947.
- ARLEN - HACKETT, *Gavallérok*, színmű, gépirat, é.n.
- ARMONT - GERBIDOU, *A gyémántköszörűs*, vígjáték, Vígszínház, 1921.
- ÁBRAHÁM - GRÜNWALD - LÖHNER BEDA, *Bál a Savoyban*, operett, Fővárosi Operettszínház, 1933.
- ÁBRAHÁM - GRÜNWALD - LÖHNER BEDA, *Mese a Grand Hotelban*, operett, Fővárosi Operett Színház, 1936.
- BAUM, *Szépség vására*, vígjáték, Színházi Élet, 1932/12. sz.
- BENATZKY - BEER - VERNEUIL, *Exhercegnő / Én és a húgom*, operett, Andrassy Úti Színház, 1932.
- BERNARD, *A kis kávéház*, vígjáték, Magyar Színház, 1911.
- BERNARD, *A kutyamosó*, bohózat, Vígszínház, 1903.
- BERNARD, *Tyükketrec*, vígjáték, Renaissance Színház, 1922.
- BERNARD - ATHIS, *A szerkesztő úr*, bohózat, Vígszínház, 1914.
- BERNARD - MIRANDE - QUISSON, *Csókoljon meg!*, bohózat, Renaissance Színház, 1924.
- BERNARD - MIRANDE - QUISSON, *Ő is!*, bohózat, Belvárosi Színház, 1926.
- BERTÉ - HARDT - WELEMINSKY, *Tavasz és szerelem*, operett, Városi Színház, 1917.
- BERTON - SIMON, *Zaza*, színmű, Vígszínház, 1921.
- BIRABEAU, *Volt nincs*, vígjáték, Belvárosi Színház, 1930.
- BISSON - DE TURIQUE, *A nevezetes kastély*, vígjáték, Vígszínház, 1901.
- BLUMENTHAL - KADELBURG, *Mozgó fényképek*, bohózat, Vígszínház, 1898.
- BONHOMME - GUITRY, *Kéz alatt*, Royal Orfeum, 1911.
- BOURDET, *A Rubikon*, vígjáték, Vígszínház, 1910.
- BOURDET, *Most jelent meg*, vígjáték, Nemzeti Színház Kamara, 1929.
- BOURDET, *Szabad az út*, vígjáték, Pesti Színház, 1939.
- BOURDET, *A szerelem órája / Pásztoróra*, színmű, Nemzeti Színház Kamara, 1926.
- BRACCO, *Fanyar gyümölcs*, vígjáték, Vígszínház, 1904.

- BRECHT, *A koldus operája*, dráma, Vígszínház, 1930.
- BROADHURTS, *A kedves bácsi*, énekes bohózat, Magyar Színház, 1905.
- CAILLAVET - FLERS, *Az egyetlen út*, komédia, gépirat, 1910 körül
- CARYLL - HAMILTON, *A danzigi hercegnő* (-Mérei Adolf), operett, Király Színház, 1905.
- CHRISTINÉ - SOLLAR - WILLEMETZ, *Fi-fi*, operett, Blaha Lujza Színház, 1921.
- CHRISTINÉ - WILLEMETZ, *Dé-dé*, operett, Blaha Lujza Színház, 1923.
- CLEMENCEAU, *A boldogság fátyla*, színmű, Nemzeti Színház, 1906.
- COCTEAU, *Bálványok / Szent szörnyetegek*, vígjáték, Nemzeti Színház Kamara, 1945.
- CONNERS, *Égből pottyant férj*, bohózat, Belvárosi Színház, 1931.
- CRONIN, *Jupiter kacag / Nevet az isten / A nagy út*, színmű, Művész Színház, 1945.
- DEHERRE - FOYEZ - EIBENSCHITZ, *A sötét kamra*, énekes bohózat, Magyar Színház, 1902.
- DONNAY, *Lysistrata*, komédia, megj. Bp., 1921.
- DOSZTOJEVSZKIJ - BATY, *Bűn és bűnhődés*, színmű, Színházi Élet, 1933/45.sz.
- DUCHESUE - FERNAND - LEVALLOIS, *Sólyomszem*, hagyaték, é.n.
- ENGLAENDER - SMITH, *A kórista lány / Az aranyos* (-Fái Jakab Béla), operett, Népszínház, 1902.
- FERNALD, *Igen? Nem? / Igen, te!*, vígjáték, Vígszínház, 1914.
- FEYDEAU, *Mit járkálsz meztelenül?*, bohózat, Vígszínház, 1914.
- FEYDEAU, *Mici hercegnő*, bohózat, Vígszínház, 1903.
- FEYDEAU, *Osztrigás Mici / Egy hölgy a Maximból* (Béldi Izor fordítását átdolg.), bohózat, Vígszínház, 1898.
- FEYDEAU, *Pubi*, bohózat, Vígszínház, 1925.
- FEYDEAU, *Toto*, bohózat, Vígszínház, 1912.
- FEYDEAU - PETER, *Nem csalom meg az uramat*, bohózat, Belvárosi Színház, 1923.
- FIELD - MAYO, *A rézágy*, bohózat, Vígszínház, 1916.
- FLERS - CAILLAVET, *A főpénztáros úr*, vígjáték, Vígszínház, 1925.
- FLERS - CAILLAVET, *A szent liget / A szentelt berek* (-Molnár Ferenc), vígjáték, Vígszínház, 1910.
- FLERS - CAILLAVET, *A zöld frakk*, vígjáték, Vígszínház, 1913.
- FLERS - CAILLAVET-REY, *A legszebb kaland*, vígjáték, Vígszínház, 1919.
- FLERS - CROISSET, *Az új urak*, vígjáték, Magyar Színház, 1927.
- FLERS - CROISSET, *Az Úr szölleje*, vígjáték, Vígszínház, 1923.
- FLERS - CROISSET, *Hazatérés*, vígjáték, Vígszínház, 1921.
- FONSON - WICHELER, *Beulemans kisasszony házassága*, vígjáték, Vígszínház, 1910.

- FRIEDMANN, *Brezeda úr*, bohózat, Magyar Színház, 1912.
- GANDÉRA, *A hamisított férj*, vígjáték, Vígshínház, 1915.
- GANDILLOT, *A kikapós patikárius*, bohózat, Magyar Színház, 1903.
- GAVAUULT, *A kis cukros*, vígjáték, Vígshínház, 1910.
- GAVAUULT, *A mumus*, vígjáték, Vígshínház, 1913.
- GAVAUULT, *A próba-baba*, kézirat, é.n.
- GEHRI, *Hatodik emelet*, vígjáték, Pesti Színház, 1938.
- GIGNOUX - THÉRY, *Csibi*, vígjáték, Magyar Színház, 1924.
- A. és E. GOLTZ, *Szenzáció*, komédia, kézirat, é.n.
- GRANICHSTAEDTEN - WILLNER - BODANSKY, *Ábrahám a mennyországban*, (- Molnár Ferenc), operett, Krecsányi Ignác társulata, Fővárosi Nyári Színház, 1912.
- GUIRAUD, *Fiam*, színmű, Nemzeti Színház, 1927.
- GUITRY, *Berg-operett-Zoom*, vígjáték, Vígshínház, 1912.
- HAINES - BAKER - HICKS - HAMILTON, *A bátkirálynő* operett, Népszínház-Vígopera, 1907.
- HENNEQUIN - BILHAUD, *Csókipirulák / Herkules pirulái*, bohózat, Vígshínház, 1904.
- HENNEQUIN - COOLUS, *Első csöngetés*, vígjáték, Vígshínház, 1923.
- HENNEQUIN - COOLUS, *Elveszett paradicsom*, vígjáték, Renaissance Színház, 1922.
- HENNEQUIN - MITCHELL, *A hölgyek öröme*, bohózat, Vígshínház, 1911.
- HENNEQUIN - VALABREGUE, *A szalmaözvegy*, énekes vígjáték, Népszínház, 1904.
- HENNEQUIN - VEBER - BILHAUD, *A második nászéjszaka*, vígjáték, Fővárosi Operett Színház, 1927.
- HERMANT, *Kiskirályok*, vígjáték, Nemzeti Színház, 1909.
- HIRCHMANN - FERRIER, *Bohémszerelem*, operett, Magyar Színház, 1905.
- HORST - STEIN, *Soh'se halunk meg*, énekes bohózat, Városligeti Nyári Színház, 1902.
- JEAN - LOUIS, *A párbaj*, Tarka Színpad, 1902.
- JEROME K. JEROME, *Fanny és a cseléd-kérdés*, vígjáték, Vígshínház, 1925.
- KENNEDY - DEAN, *Tessa*, színjáték, gépirat, é.n.
- KÉROUL - BARRÉ, *Léni néni*, énekes bohózat, Magyar Színház, 1914.
- KÉROUL - BARRÉ, *Végre egyedül!*, bohózat, Vígshínház, 1904.
- KNOBLAUCH, *(Ő)Nagysága ruhája*, játék, Vígshínház, 1915.
- KOTTOW, *Sztrájkol a gólya / Vége a gólyának*, énekes vígjáték, Palágyi Lajos társulata, 1912.
- LABICHE - AUGIER, *Az erénydíj*, vígjáték, Vígshínház, 1916.
- LAVERTON, *A fürdőkádban*, Bonbonniere, 1907.
- LEHÁR, *Mulató istenek*, operett, Magyar Színház, 1905.

- LEROUX - RICHEPIN, *A csavargó*, opera, Magyar Királyi Operaház, 1908.
- LORDE - FUNCK - BRENTANO - MARSELE, *Az arany kalitka / A szerelem bilincsei*, vígjáték, Vígsház, 1912.
- LOUYS - FRONDALE, *Az asszony és a bábu*, színmű, Vígsház, 1918.
- MARS, *A titkos rendőr*, bohózat, Vígsház, 1901.
- MARS - ANTONY, *Ki a gyerek?*, bohózat, Feld Színkör, 1898.
- MARS - KÉROUL, *Az őrnagy úr / Az ezred rózsálánya*, bohózat, Vígsház, 1902.
- MAUGHAM, *Ne váljunk el!*, vígjáték, Vígsház, 1928.
- MAZAUD, *Dardanelle, avagy a rászedett férj*, komédia, gépirat, 1923.
- MAYER-FÖRSTER, *Diákélet* [dalbetétek], színmű, Vígsház, 1904.
- MESSAGER - DUVALL - VANLOO, *A császárné dragonyosai / A császárné legyezője*, operett, Népszínház, 1906.
- MOLIÈRE, *A férjek iskolája*, vígjáték, megj. Bp., 1953.
- MOLIÈRE, *A nők iskolája*, vígjáték, Nemzeti Színház, 1942.
- MONTGOMERY, *Kettősfogat / Szerelem / Ha egy asszony szeret*, vígjáték, gépirat, é.n.
- MOUÉZY - ÉON - DURIEUX, *Az ezred apja*, énekes bohózat, Vígsház, 1911.
- NATANSON, *Szerelmi á-b-c / A szeretők iskolája*, vígjáték, Új Színház, 1929.
- NICHOLS, *Ábris rózsája*, vígjáték, Fővárosi Operett Színház, 1928.
- NORMAND, *A cilinder*, monológ, megj. Bp., 1900.
- NORMAND, *A nagyon csinos leány*, monológ, megj. Bp., 1903.
- NORMAND, *Kacagnom kell*, monológ, megj. Bp., 1903.
- PETER - FALK, *Pouche*, vígjáték, kézirat, é.n.
- PIRANDELLO, *Az ember, az állat és az erény*, mese, Belvárosi Színház, 1924.
- PRIESTLEY, *Az ismeretlen város*, játék, Vígsház, 1946.
- POLLOCK, *A csábító*, színmű, Vígsház, 1922.
- REINHARDT - WILHELM, *A pajkos grizettek*, Modern Színház Cabaret, 1908.
- REY, *A hűtlenség iskolája*, vígjáték, Vígsház, 1912.
- RODA RODA - RÖSSLER, *Csákó és kalap*, móka, Magyar Színház, 1910.
- ROGER - HENNEQUIN - MARS, *Korhely király*, operett, Népszínház, 1898.
- RUBENS - RALEIGH, *Napsugár kisasszony*, operett, Miklósy Gábor társulata, 1913.
- SALTEN, *Erős láncok*, vígjáték, Vígsház, 1912.
- SAVOIR, *A nagyhercegnő és a pincér*, vígjáték, Belvárosi Színház, 1924.
- SAVOIR - REY, *Amit a nő akar*, vígjáték, Belvárosi Színház, 1926.
- SAVOIR, *Dupla vagy semmi*, vígjáték, Blaha Lujza Színház, 1923.
- SAVOIR, *Kékszakkal nyolcadik felesége*, vígjáték, Belvárosi Színház, 1922.
- SHELDON, *Románc*, színmű, Vígsház, 1917.

- SHERWOOD, *Hannibál (Róma előtt)*, vígjáték, Vígsház, 1928.
- STEIN - HELLER, *Majolika*, vígjáték, Vígsház, 1913.
- O. STRAUSS, *A márványmenyasszony*, operett, Vígsház, 1917.
- STUART - HALL, *Az ezüst papucs*, operett, Népszínház, 1904.
- TERRASSE - FLERS - CAILLAVET, *Dicső lovagkor / Én, te, ő*, operett, Király Színház, 1904.
- VALABRÉGUE, *Az édes otthon*, vígjáték, Vígsház, 1901.
- VALABRÉGUE - HENEQUIN, *Coralie és társa*, bohózat, Vígsház, 1900.
- VEBER - DE GORSSE, *Csitri*, vígjáték, Vígsház, 1912.
- VEBER, *Loute*, bohózat, Vígsház, 1902.
- WEINBERGER - LEON - STEIN, *Az izé*, operett, Népszínház, 1902.
- WOLFF, *Naplemente*, színmű, Vígsház, 1921.
- WOLFF - LEROUX, *A lilium*, színmű, Nemzeti Színház, 1909.
- XANROFF - CHANCEL, *A királyné férje*, énekes vígjáték, Vígsház, 1904.
- YVAIN - BOUSQUET - FALK, *A párisi leány*, operett, Fővárosi Operett Színház, 1924.
- YVAIN - BARDE, *Csókról-csókra*, operett, Magyar Színház, 1927.
- YVAIN - MIRANDE, *Cserebere*, énekes vígjáték, Vígsház, 1922.

BIBLIOGRÁFIA

- I. ÁLTALÁNOS KORTÖRTÉNETI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVEK**
- II. ÁLTALÁNOS SZÍNHÁZ- ÉS DRÁMATÖRTÉNETI MŰVEK**
- III. HELTAI JENŐ ÉLETÉRE ÉS MUNKÁSSÁGÁRA VONATKOZÓ KÖNYVEK
ÉS CIKKEK**
- IV. HELTAI JENŐ NYILATKOZATAI ÉS EMLÉKEZÉSEI**
- V. HELTAI JENŐ DRÁMAÍRÓI MUNKÁSSÁGÁRA VONATKOZÓ IRODALOM**

I. ÁLTALÁNOS KORTÖRTÉNETI ÉS IRODALOMTÖRTÉNETI MŰVEK

- [ÁGAI Adolf] PORZÓ, *Utazás Pestről Budapestre 1843-1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből*, Bp., 1912.
- BENEDEK Marcell, *Délsziget*, Bp., 1990.
- BENEDEK Marcell szerk., *Magyar irodalmi lexikon*, Bp., 1927.
- BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Bp., 1896.
- BEVILAQUA - BORSODY Béla - MAZSÁRY Béla, *Pesti-budai kávéházak, kávé és kávésmesterség*, Bp., I-II, 1935.
- BÓKA László, *A magyar irodalom története a két világháború között = Uő, Válogatott tanulmányok*. Bp., é.n.
- A budapesti negyed* folyóirat vonatkozó cikkei, 1993-2000.
- FENYŐ Miksa, *Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről*, Kanada, Ontario 1960.
- FROJMOVICS Kinga - KOMORÓCZY Géza - PUSZTAI Viktória - STRBIK Andrea, *A zsidó Budapest*, Bp., Városháza - MTA Judaisztikai Kutatócsoport, "A város arcai", I-II, 1995.
- GYÁNI Gábor szerk., *Az egyesített főváros*, Bp., Városháza, "A város arcai", 1998.
- GYÁNI Gábor, *Hétköznapi Budapest*, Bp., Városháza, "A város arcai", 1995.
- GYÁNI Gábor, *Pest-Buda vajon "mily kifejlésre képes"?*, In: *Egy nagyváros születése: Pest, Buda, Óbuda az egyesítés idején*. Bp., "Tanulmányok Budapest múltjából", XXVII, 1998.
- HEINRICH Gusztáv szerk., *Egyetemes irodalomtörténet*, Bp., I-IV, 1905.
- HORVÁTH János, *Petőfi Sándor*, Bp., 1922.
- IGNOTUS, *Kísérletek*, Bp., 1910.
- KERESZTURY Dezső, *A magyar irodalom képeskönyve*, Bp., 1981.
- Kiss József és kerekasztala, Bp., 1934.
- KLANICZAY Tibor szerk., *A magyar irodalom története*, Bp., 1982.
- KLANICZAY Tibor - SZAUDER József - SZABOLCSI Miklós, *Kis magyar irodalomtörténet*, Bp., 1962.
- KRÚDY Gyula, *Ady Endre éjszakái*, Bp., é.n.
- MIKLÓS Elemér, *Petőfi és Béranger*, Bp., 1904.
- NEMESKÜRTY István, *Diák, írj magyar éneket!*, Bp., I-II, 1983.
- A Nyugat* folyóirat vonatkozó cikkei, 1908-1941.
- ROBOZ Imre, *Az irodalom boudoirjában*, Bp., I-II, 1916.
- SIMON István, *A magyar irodalom*, Második, bővített kiadás, Bp., 1979.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Magyar írók*, Bp., 1919.

- SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar irodalom története a XX. században*, Bp., 1937.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Írók, könyvek, emlékek*, Bp., é.n.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Egy apolitikus elmékedései*, Bp., Századvég, 1994.
- SÖTÉR István főszerk., SÖTÉR István szerk. (IV), SZABOLCSI Miklós szerk. (V-VI), *A magyar irodalom története*, Bp., IV-VI, 1965-66.
- SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Kolozsvár, I-II, é.n. [1934]
- SZIGETI Lajos Sándor, *Modern hagyomány: Motívumok és magatartásformák a huszadik századi magyar irodalomban*, Bp., Lord, 1995.
- TÁBORI Kornél - SZÉKELY Vladimír, *Az erkölcstelen Budapest*, Bp., 1908.
- TAMÁS Attila, *Költői világképek fejlődése Arany Jánostól József Attiláig*, Bp., 1964.
- TARJÁN Vilmos, *A pesti éjszaka*, Bp., 1940.
- TARR László szerk., *Az ezredév*, Bp., "Magyar Tallózó", 1979.
- VÁRADI Antal, *Az egykori Budapest*, Bp., 1922.

II. ÁLTALÁNOS SZÍNHÁZ- ÉS DRÁMATÖRTÉNETI MŰVEK

- ALMÁSI Miklós, *Színháték és társadalom*, "Színházi tanulmányok" 9, Bp., 1963.
- ALPÁR Ágnes, *A fővárosi kabarék műsora 1901-1944*, Bp., 1978.
- ALPÁR Ágnes, *A kuplék és szonok nyomában*, In: VAS Gábor vál., *Szalonspicc*, Bp., 1982.
- AMBRUS Zoltán, *Színházi esték*, Bp., 1917.
- ARDÓ Mária - DÖMÖTÖR Tekla - HARASZTI Árpádné, *A magyar színháztársaság és dráma története*, A Színház- És Filmművészeti Főiskola jegyzete, Bp., 1959.
- [BALLA Ignác] BENDEGÚZ, *Rüpkök hazafiság": Utóhang a vigszínházi tüntetésekhez*, Bp., 1897.
- BATTA András, *...álom, álom, édes álom...: Népszínházi művek, operettek az Osztrák-Magyar Monarchiában*, Bp., Corvina, 1992.
- BAYER József, *A magyar dráma története*. Bp., 1897.
- BÁLINT Lajos, *Művészbejárat: Visszaemlékezések*, Bp., 1964.
- BÁNOS Tibor, *Pályák és sorsok*, Bp., 1981.
- BÁNOS Tibor, *Regény a pesti színházakról*, Bp., 1973.
- BÁNOS Tibor, *Újabb regény a pesti színházakról*, Bp., 1983.
- BÁRDI Ödön, *A régi Vigszínház*, Bp., 1957.
- BÁRDI Ödön, *Thália mosolya*, Bp., 1957.
- BENEDEK András, *A játék varázsa*, Bp., 1985.
- BERCZELI A. Károlyné, *A Vigszínház műsora*, Bp., 1960.
- BERCZELI A. Károlyné, *A Népszínház műsora*, Bp., 1986.
- BÉCSY Tamás, *Kalandok a drámával*, Bp., Balassi, 1992.
- BÉCSY Tamás, *Sikerdarabok*, IT, 1998/1-2, 132-148.
- BISZTRAY Gyula, *Színházi esték 1930-1940.*, Bp., 1942.
- BRISSON, Pierre, *Bolond évek színháza*, Bp., 1944.
- CZIMER József, *A drámafordítás problémái*, Bp., 1961.
- CSAHIHEN Károly, *Drámaíróink*, Bp., 1927.
- CSATHÓ Kálmán, *Bajor Gizi*, Bp., 1965.
- CSÁKY Mór, *Az operett ideológiája és a bécsi modernség*, Bp., Európa, 1999.
- CSILLAG Ilona - HEGEDÜS Géza szerk., *A magyar dramaturgia haladó hagyományai*, Bp., 1953.
- DÉNES Tibor, *Színháztörténet (Magyar színház és dráma)*, Bp., 1955.
- DITRÓI Mór, *Komédiások*, Bp., 1929.
- GALAMB Sándor, *A magyar dráma története 1867-1896.*, Bp., 1937.

- GALAMB Sándor, *A magyar operett első évtizedei*, Budapesti Szemle, 1926, 204. k., 359-390.
- GALAMB Sándor, *Huszonöt év a magyar társadalmi dráma történetéből*, Bp., 1926.
- GALSAI Pongrácz, *Bajor Gizi játéka*, Bp., 1971.
- GÁBOR Jenő, *Színházi és irodalmi figurák*, Bp., é.n. [1914]
- GÁL György Sándor - SOMOGYI Vilmos, *Operettek könyve*, Bp., 1959.
- GRUN, Bernard, *Kulturgeschichte der Operette*, Berlin, 1967.
- GYULAI Pál, *Emlékbeszédei*, Bp., 1890.
- GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., I-II, 1908.
- HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig*, Bp., 1969.
- HARSÁNYI Zsolt, *Budapest színházai* = MÁRKUS Miksa szerk., *Budapest írásban és képen: A Magyar Hírlap naptáralbuma az 1912. esztendőre*, Bp., 1911.
- HEGEDÜS Géza - KÓNYA Judit, *A magyar dráma útja*, Bp., 1964.
- HEGEDÜS Gyula, *Emlékezései*, Bp. 1921.
- HERVAY Frigyes, *Magyar kabaret: Előszó* = Uő. szerk., *Magyar kabaret*, Gyoma, 1911.
- HEVESI Sándor, *Dráma és színpad*, Bp., 1896.
- HEVESI Sándor, *A mai dráma válsága*, Bp., 1922.
- HEVESI Sándor, *Színház*, Bp., 1938.
- HONT Ferenc szerk., *Magyar színháztörténet*, Bp., 1962.
- HONT Ferenc főszerk., STAUD Géza szerk., *Színházi kislexikon*, Bp., 1969.
- HUBAY Miklós, *Nemzeti színjátszás, drámai magyarság*, Bp., 1941.
- HUNYADY Sándor, *A Vigszínház negyven éve*, Bp., 1936.
- IGNOTUS, *Színházi dolgok*, Bp., 1910.
- JANOVICS Jenő, *A magyar dráma irányai*, Bp., 1907.
- KALINA, Ján L., *A kabaré világa*, Bp., 1968.
- KELLÉR Dezső, *Beköszöntő* = VAS Gábor vál., *Szalonspicc*, Bp., 1982.
- KELLÉR Dezső, *Kortársak és sorstársak*, Bp. 1971.
- KERÉNYI Ferenc szerk., *Magyar színháztörténet 1790-1873.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
- KERÉNYI Ferenc szerk., *A Nemzeti Színház 150 éve*, Bp., 1987.
- KERÉNYI Ferenc: *Színjátékgyománny 1848-49-ben* = KRÍZA Ildikó szerk., *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150.évfordulója alkalmából*, Bp., Néprajzi Társaság, 1998, 201-214.
- KOCH Lajos, *A Király Színház műsora*, Bp., 1958.
- KOCH Lajos, *A budapesti Magyar Színház műsora*, Bp., 1960.
- KOÓS Iván összeáll., *Az Állami Bábszínház 15 éve*, Bp., 1962.

- KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték*, Bp., I-II, 1978.
- KOZMA György, *A pesti kabaré*, Bp., 1984.
- LENGYEL Menyhért (VINKÓ József összeáll.), *Életem könyve*, Bp., 1988.
- LUKÁCS Gáspár, *A magyar társadalmi dráma fejlődése*, Bp., 1934.
- MAGYAR Bálint, *A Nemzeti Színház története a két világháború közt*, Bp., 1977.
- MAGYAR Bálint, *A százéves Nemzeti Színház*, Bp., 1937.
- MAGYAR Bálint, *A Vigszínház története*, Bp., 1979.
- MAGYAR Bálint, *A Magyar Színház története*, Bp., 1985.
- MÁCZA János, *A modern magyar dráma*, Ungvár, 1916.
- MÉSZÖLY Tibor, *Színház a század küszöbén*, Bp., é.n. [1986]
- MOLNÁR Gál Péter, *A pesti mulatók*, Bp., Helikon, 2001.
- NAGY Endre, *A kabaré regénye*, Bp., 1933.
- NAGY Ildikó, *Polgárosuló színház a polgárosuló Budapesten. Hagyomány és újdonság, 1890-1906 = A tudománytól a tömegkultúráig: Művelődéstörténeti tanulmányok, 1890-1945.*, Bp., "Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok", 14., 1994, 191-215.
- NAGY Péter, *A magyar dráma életrajza = Uő., Határárkő*, Bp., Argumentum, 1997.
- NÉMETH Antal szerk., *Színészeti Lexikon*, Bp., I-II, 1930.
- OSVÁTH Béla, *Türelmetlen dramaturgia*, Bp., 1965.
- PÉTERFY Jenő, *Dramaturgiai dolgozatai*, Bp., "Magyar Irodalmi Ritkaságok", 1931.
- PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története*, Bp., I-II, 1938-1940.
- RADNÓTI Zsuzsa főszerk., *A száz éves Vigszínház*, Bp., 1996.
- RAJNAI Edit, *A budapesti Magyar Színház első tíz éve (1897-1907)*, Színházstudományi Szemle, 16. sz., 1985, 115-185.
- RAKODCZAY Pál, *Dramaturgia*, Pozsony, 1902.
- RAKOSI Jenő, *Emlékezések*, Bp., I-II, 1926.
- RÁTONYI Róbert, *Az operett*, Bp., I-II, 1984.
- RÉDEY Tivadar, *A Nemzeti Színház története*, Bp., 1937.
- RIEDL Frigyes, *A magyar dráma története*, Bp., I-II, 1939-1940.
- SALAMON Ferenc, *Dramaturgiai dolgozatok*, Bp., I-II, 1907.
- SCHÖPFLIN Aladár szerk., *Magyar Színművészeti Lexikon*, Bp., I-IV, 1930.
- SEBESTYÉN Károly, *Dramaturgia*, Bp., 1919.
- SEREG Gyula, *A XX. századi drámairodalom realistái*, Debrecen, 1941.
- SÍK Sándor, *A magyar dráma elmélete és története*, Szeged, 1942.
- SOÓS Károly, *A magyar társadalmi dráma a XX. században*, Szeged, 1919.
- STAUD Géza, *A magyar színház történet forrásai*, Bp., I-III, 1963.

- STAUD Géza, *A Tanácsköztársaság színházi műsora*, Bp., 1959.
- STAUD Géza, *Hevesi Sándor irodalmi és színházi működése*, Bp., 1960.
- SZÁSZ Károly, *A magyar dráma története*, Bp., 1939.
- SZERÉMY Zoltán, *Emlékeim a régi jó időkből*, Bp., é.n. [1929]
- SZÉKELY György - SZILÁGYI István szerk., *A Vígsház 75 éve*, Bp., 1972.
- SZÉKELY György főszerk. - TÖRÖK Margit szerk., *Magyar Színházművészeti Lexikon*, Bp., Akadémiai, 1994.
- SZÉKELY György főszerk., GAJDÓ Tamás szerk., *Magyar színháztörténet 1873-1920.*, Bp., Magyar Könyvklub - Országos Színházi Intézet, 2001.
- SZÉKELY György, *Színjátéktípusok dramaturgiája*, Bp., 1965.
- SZÉKELY György, *Zenés színpad - vidám játék*, Bp., 1961.
- SZÉP Ernő, *Előszó* = BALASSA Emil - EMÖD Tamás szerk., *A magyar kabaré tízéves antológiája*, Bp., 1918.
- THURÓCZY Margit, *Színmű-irodalmunk a világháborútól napjainkig*, Debrecen, 1940.
- VAJDA György Mihály szerk., *Színházi Kalauz*, Bp., 1962.
- VERŐ György, *A Népszínház Budapest színi életében*, Bp., 1925.

III. HELTAI JENŐ ÉLETÉRE ÉS MUNKÁSSÁGÁRA VONATKOZÓ KÖNYVEK ÉS CIKKEK

(Hegedüs Géza Heltai-könyvének megemlézése után a cikkeket szerzőik alfabetikus rendjében közöljük, ugyanazon szerző több cikkét időrendbe állítottuk. A szerző megjelölése nélküli cikkeket a cím alapján raktuk alfabetikus rendbe.)

HEGEDÜS Géza, *Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., "Arcok és vallomások", 1971. [a dolgozatban: Hegedüs]

ABODY Béla, *Tíz éve halt meg*, Élet és Irodalom, 1967, 36. sz., 6.

ADY Endre, *Könyvek és jóslások*, Nyugat, 1914/I, 71-72. = Uő, *Vallomások és tanulmányok*, Bp., 1944, 208-209. = Uő, *Az irodalomról*, Bp., 1961, 369-370. = Uő, *Összes prózai művei*, Bp., XI, 1982, 61.

ADY Endre, *Az "Érdekes Újság" Dekameronja*, Nyugat, 1914/I, 217. = Uő, *Összes prózai művei*, Bp., XI, 1982, 66.

[BALLA Ignác] (B.), *Ritratto di Eugenio Heltai: A milánói "Ambrosiano"-ban a népszerű olasz regényíró, Mario PUCCINI nagy tanulmányt írt a legnagyobb humoristáról - Heltai Jenőről*, Az Est, 1926, 256. sz., 4.

BARABÁS Tibor, *A szabadság nem pénzsóvár. Heltai Jenő századik születésnapja elé*, Magyar Hírlap, 1971. július 25., 10-11.

[BÁLINT György] B.Gy., *"Optimizmus nélkül nem lehet dolgozni." Heltai Jenő 60 éves*, Pesti Napló, 1931, 183. sz., 12.

BENEDEK Marcell, *Heltai Jenő*, Irodalmi Diáknaptár, 1948, 50-51.

BENEDEK Marcell, *Heltai Jenő*, Magyar Ifjúság, 1957, 39. sz., 4.

BENEDEK Marcell, *Heltai Jenő*, Élet és Irodalom, 1957. szeptember 13., 1. = Uő, *Könyv és színház*, Bp., 1963, 323-327.

BOROSS László, *Heltai Jenőről és a humoros világfelfogásról*, Reneszánsz, 1911, 131-135.

BENEDEK Marcell, *A nyolcvanöt éves Heltai Jenő*, Szabad Nép, 1956. augusztus 11., 4.

CSÁTH Géza, *A pesti dal*, Nyugat 1909/I, 391-392.

DÁNIELNÉ LENGYEL Laura, *Heltai Jenő*, Budapesti Hírlap, 1927, 88 sz.

DÁNIELNÉ LENGYEL Laura, *Heltai Jenő*, Magyar Hírlap, 1928. május 6., 23.

DEÁK Zoltán, *Hetvenöt év...*, Színház, 1946, 30. sz., 4.

DEMETER Imre, *Ifjú költő születésnapja*, Művelt Nép, 1955. augusztus 14., 2.

DEMETER Imre, *A nyolcvanöt éves Heltai Jenő*, Béke és Szabadság, 1956, 33. sz., 11.

[DEMETER Imre] (d.i.), *Nyolcvanhat év*, Film, Színház, Muzsika, 1957, 13. sz., 11.

- DEMETER Imre, *Elment Heltai*, Film, Színház, Muzsika, 1957, 17.sz., 6-7.
- [DERNŐI KOCSIS László] K., *Heltai Jenő, az író és színiigazgató*, Az Est, 1930, 182. sz., 10.
- ENDRE Károly, *Heltai Jenő* = Uő., *Örök megújulás*, Bukarest, 1988, 147-149.
- FALUS János, *Ki volt a "Kató"?*, Magyarország, 1987, 50. sz., 26.
- FARAGÓ Sándor, *Budapesti családja*, Társadalom, 1932. december 3., 5.
- [FAZEKAS Imre] F.I., *Heltai Jenő*, Magyarország, 1923, 284. sz., 7.
- [FAZEKAS Imre] F.I., *Műsoron kívül*, Pesti Napló, 1928, 98. sz., 19.
- [FAZEKAS Imre] F.I., *Műsoron kívül*, Pesti Napló, 1929, 296. sz., 22.
- FENYŐ Miksa, *Humor és komikum*, Nyugat, 1916/I, 501-502.
- FENYŐ Miksa, *Heltai Jenő*, Látóhatár, 1957, 286-290. = Uő., *Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről*, Kanada, Ontario, 1960, 193-198.
- FEUERSTEIN Emil, *Heltai Jenő* = Uő., *Egy marék virág. A magyarajkú zsidóság szellemi öröksége*, Tel Aviv, 1986, II, 97-110.
- FODOR József, *"Őszi piros virágok" Heltai Jenő öt éves sirjára*, Élet és Irodalom, 1962. szeptember 1., 10.
- FODOR József, *Két bennszülött*, Új Írás, 1963, 1372-1275. = Uő., *Emlékek a hőskorszakból*, Bp., 1964, 280-299.
- [FÖLDES Anna] (f.a.), *Heltai Jenő*, Nők Lapja, 1957, 33. sz., 3.
- FÖLDES Mihály, *A 80 éves Heltai*, Csillag, 1951, 9. sz., 1145-1147.
- [GÁBOR István] (g.i.), *Száz éve született Heltai Jenő*, Magyar Nemzet, 1971. augusztus 11., 4.
- GELLÉRT Oszkár, *Találkozások Heltai Jenővel*, Népszabadság, 1957. szeptember 8., 10.
- GODA Gábor, *Naplófüzetemből*, Bp., 1960, 432-440.
- GODA Gábor, *Heltai Jenőről* = Uő., *Írás közben*, Bp., 1966, 525-530.
- GYÁRFÁS Miklós, *Heltai 100.*, Nagyvilág, 1971, 8. sz., 1232-1233.
- HAJNAL Gábor, *Heltai Jenő*, Népművelés, 1957, 1. sz., 40.
- HALMI Bódog, *Heltai Jenő* = Uő., *Fejek*, Bp., 1937, 29-32.
- HATVANY Lajos, *Lapszélre*, Haladás, 1947, 23. sz., 8.
- HEGEDÜS Géza, *A nagyváros poétája. A nyolcvanöt éves Heltai Jenőről*, Csillag, 1956, 9.sz., 617-620.
- HEGEDÜS Géza, *Heltai Jenő írói arcképe* = HELTAI Jenő, *Tollforgatók*, Bp., 1968, 371-383.
- HERGEDÜS Géza, *A jó életérzés írója. Heltai Jenőről születése századik évfordulóján*, Élet és Irodalom, 1971, 33. sz., 3.

- HEGEDŰS Géza, *Heltai hült helye* = Uő, *Beszélő házak és tájak. A magyar irodalom emlékhelyei*, Bp., 1989, 262-266.
- HUBAY Miklós, *Heltai sirjánál*. Magyar Nemzet, 1971. augusztus 15. = Uő, *Aranykor (Tanulmányok)*, Bp., é.n. [1972], 178-183.
- IGNOTUS, *Heltai*, Nyugat, 1927/I, 377-381. = Uő, *Válogatott írásai*. Bp., 1969, 368-375.
- IGNOTUS Pál, *A nyolcvanöt éves Heltai*, Magyar Nemzet, 1956. augusztus 11., 5.
- IGNOTUS Pál, *Heltai*, Irodalmi Újság, 1957, 10. sz., 5.
- ILLÉS Béla, *Heltai Jenő*, Irodalmi Újság, 1951. augusztus 16., 6. = Uő, *Pipafüst mellett*, Bp., 1967, 122-126.
- ILLÉS Endre, *Heltai Jenő* = Uő, *Ostya nélkül*, Bp., 1978, 319-321. = Uő, *Mestereim, barátaim, szerelmeim*, Bp., 1983, II, 557-559.
- ILLÉS Endre, *Orv rögtönzések II.*, Népszava, 1984. január 7., 11.
- KÁRPÁTI Aurél, *Heltai Jenő*, Budapest történetírója, Magyarország, 1927, 29. sz., 8.
- KÁRPÁTI Aurél, *Heltai Jenő munkáinak gyűjteményes kiadása*, Magyarország, 1927, 29. sz., 8.
- KÁRPÁTI Aurél, *Heltai Jenő 75. születésnapja alkalmából*, Új Szó, 1946, 180.sz., 8.
- KÁRPÁTI Aurél, *Heltai Jenő nyolcvanötödik születésnapja alkalmából*, Irodalmi Újság, 1956. augusztus 11., 3. = Uő, *Tegnaptól máig*, Bp., 1961, 179-184.
- KISS Ferenc, *Londoni vélemények a magyar színházakról, Heltai Jenőről és Molnár Ferencről*, Az Est, 1925, 286. sz., 12.
- [KISS József] K-s, *Heltai Jenő*, A Hét, 1894/I, 59-60. = *Kiss József és kerekasztala*, Bp., 1934, 76-78.
- KODOLÁNYI János, *Heltai Jenő munkáinak gyűjteményes kiadása*, Az Est, 1927, 29. sz., 7.
- KODOLÁNYI János, *Heltai Jenő* = Uő, *Szív és pohár*, Bp., 1977, 24-28.
- KÓSA Miklós, *Mesék és valóságok*, Auróra, 1911, 87-90.
- KRÚDY Gyula, *Heltai és társai*, Új Könyv, Bécs, 1921, 7. sz., 8-9. = Uő, *A szobrok megmozdulnak*, Bp., 1974, 234-245. = Uő, *Irodalmi kalendárium*, Bp., é.n. [1989], 449-451.
- KRÚDY Gyula, *János*, Magyarország, 1921. augusztus 4., = Uő, *A szobrok megmozdulnak*, Bp., 1974, 234-245. = Uő, *Irodalmi kalendárium*, Bp., é.n. [1989], 452-454.
- KRÚDY Gyula, *Don Heltai*, Magyarország, 1922, 98. sz., 5-6.
- KUNSZERY Gyula, *Heltai Jenő hetvenöt éves*, Magyar Nemzet, 1946. augusztus 11., 5.
- LACZKÓ Géza, *Humor és komikum*, Nyugat, 1916/I, 415-421.
- LACZKÓ Géza, *Le Ruban*, Nyugat, 1927/I, 270-272.

- LACZKÓ Géza, *Heltai Jenő* = Uő, *Öröklés és hódítás*, Bp., é.n. [1981], 181-183.
- LONDESZ Elek, *Új irányok új könyvekben*, Pesti Napló, 1907. május 19., 33-35.
- MAJTÉNYI Mihály, *Heltai*, Hid, 1957, 740-744.
- MÁRTON Miksa, *A hatvanéves Heltai*, Színházi Élet, 1931, 35. sz., 6-8.
- MOLNÁR Ferenc, *Új darabjáról, "A magyar irodalom külügyminiszteréről": Heltai Jenőről, a Liliom reprizéről, Darvas Lili itthoni fellépéséről*, Pesti Napló, 1926, 213. sz., 13.
- MOLNÁR Miklós, *Heltai Jenő 85 éves*, Színház és Filmművészet, 1956, 9. sz., 703-705.
- MOLNÁR GÁL Péter, *Heltai Jenő úr*, Népszabadság, 1971. augusztus 11., 7.
- MOLTER Károly, *Heltai Jenő*, Igaz Szó, 1957, 9. sz., 460-461.
- NAGY István, *Öt magyar író munkában*, Az Est, 1925, 292. sz., 17.
- NYAKAS László, *Akiről utcát neveztek el Debrecenben*, Hajdú-Bihari Napló, 1985. március 30., 12.
- NYIGRI Imre, *A hatvanéves fiatalember*, Népszava, 1931. augusztus 9., 13.
- PÁLMAI Kálmán, *Heltai Jenő*, Diárium, 1946. október-december, 71-72.
- PÉCHY Blanka, *Mesterem*, Élet és Irodalom, 1969. november 8., 5.
- RÁDICS Károly, *Heltai Jenő*, Somogyi Néplap, 1981. augusztus 9., 7.
- [RÁSKAY László] R.L., *Mit csinál Budapest? - kérdezte Hindenburg Heltai Jenőtől*, Az Est, 1928, 90. sz., 11.
- RELLE Pál, *Egy új színház elé*, A Toll, 1929, 17. sz., 35-36.
- RELLE Pál, *Heltai Jenő - 60 éves*, Magyar Hírlap, 1931. augusztus 13., 8.
- RELLE Pál, *Akikkel találkoztam: Heltai Jenő*, Világ, 664. sz., 1947, augusztus 17., 4.
- RÓNAI Mihály András, *Heltai Jenő*, Új Hang, 1956, 9.sz., 46-48.
- RÓNAI Mihály András, *Heltai Jenő halálára* = Uő, *Magyar lant*, Bp., 1984, 165-169.
- RÓNAY György, *Heltai Jenő* = Uő, *A nagy nemzedék*, Bp., é.n. [1971], 240-248.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Heltai Jenő*, Nyugat, 1911/I, 456-459. = Uő, *Magyar írók: Irodalmi arcképek és tollrajzok*, Bp., 1917, 63-68. = Uő, *Válogatott tanulmányok*, Bp., 1967, 242-247.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Heltai Jenő ötvenedik születésnapjára*, Nyugat, 1921/II, 1390-1391.
- SEREG Gyula, *Heltai Jenő* = Uő, *A XX. századi magyar drámairodalom realistái*, Debrecen, 1941, 43.
- SÉRTŐ Kálmán, *Bölcsők (Vers Heltai Jenőnek)*, Az Est, 1934, 37. sz., 8.
- SIKLÓS Olga, *A magyar drámairodalom útja 1945-1957.*, Bp., 1970, 332-354.
- SÓTÉR István, *Heltai Jenő* = Uő, *Négy nemzedék*, Bp., 1948, 29. = Uő, *Tisztuló tükrök*, Bp., 1966, 247. = Uő, *Gyűrűk*, Bp., 1980, 29.

- STELLA Adorján, *Zúgó tapsvihar fogadta a párizsi kongresszuson Heltai Jenő beszédét*, Az Est, 1926, 136.sz., 11.
- STELLA Adorján, *Jenő Heltai*, Budapesti Rundschau, 1967., 11. sz., 12.
- SZÁNTÓ Rudolf, *Heltai Jenő tíz kötete*, Pesti Napló, 1927, 29. sz., 5.
- SZEGŐ Zsuzsanna, *Heltai Jenő lovaregyleti tag*, Haladás, 1946. október 3., 5.
- [?] SZEMÜVEGES, *Zsidó szerzők*, Egyenlőség, 1900. október 21. (melléklet), 2-3.
- SZENTIMREI Jenő, *Heltai Jenő*, Utunk, 1957, 37. sz., 8.
- SZÉP Ernő, *Heltai Jenőről*, Nouvelle Revue de Hongrie, 1934. május 1., = Pesti Napló, 1934. 96. sz., 23.
- SZÉP Ernő, *Kurti. Tárca Heltai Jenőről*, Az Est, 1935, 179. sz., 9.
- SZILÁGYI János, *Kiadatlan levelek Heltai Jenőhöz*, Kritika, 1976, 10. sz., 14-15.
- SZILÁGYI Ödön, *A Parnasszus tetején: Heltai Jenő*, Délibáb, 1928. 11.sz., 9-10.
- TERSÁNSZKY Józsi Jenő, *Heltai Jenő = Uő, Nagy árnyakról bizalmasan*, Bp., 1962, 246-263. = Bp., 1964, 338-362.
- TEZLA, Albert, *Heltai Jenő = Uő., Hungarian Authors*, Cambridge, Massachusetts, 1970, 207-211.
- THURY Zsuzsa, *Heltaiék*, Új Írás, 1983, 12. sz., 58-68.
- URBÁN V. László, *A szerkesztő a nyájas olvasóhoz = HELTAI Jenő, Századelő*, Bp., Officina Nova, 1994.
- UNGVÁRI Tamás, *"Egy kis halhatatlanság". A nyolcvanöt esztendő Heltai Jenőről*, Népszava, 1956. augusztus 12., 4.
- [UNGVÁRI Tamás] U.T., *Heltai Jenő emlékezete*, Magyar Nemzet, 1967. szeptember 3., 12.
- VATI PAPP Ferenc, *Heltai Jenő = BALÁZS Mihály - VATI PAPP Ferenc, Írók, képek (Írók, költők gyermek- és ifjúkora)*, Bp., 1975, II, 111-121.
- VATI PAPP Ferenc, *Heltai Jenő (1871-1957) "Sosem szavaltam, mindég csak daloltam." = Uő, Forrásvidék*, Bp., 1989, 99-110.
- VÁRKONYI [Judit], *Heltai Jenő*, Magyar Ifjúság, 1967. szeptember 1., 2.
- [VÁRNAI Dániel] (v.d.), *Heltai Jenő*, Népszava, 1946. augusztus 11., 4.
- VIDOR Miklós, *A boldog mester*, Magyar Nemzet, 1993, 11. sz., 11.
- VIHAR Béla, *Heltai Jenő*, Könyvtáros, 1957, 370. = Könyvbarát, 1957, 5. sz., 18.
- ZELK Zoltán, *Pénteki levél. Emlékezőtehetség*, Élet és Irodalom, 1969. július 5., 2.
- ZSOLDOS Andor, *Heltai Jenő Párizsban*, Magyarország, 1925, 247. sz., 11.
- ZSOLT Béla, *Heltai Jenő*, Magyar Hírlap, 1927. október 23., 9.
- A kultuszminiszter vacsorát ad Gemier tiszteletére*, Magyarország, 1925, 278.sz., 16.

- A legnépszerűbb spanyol író, Magyarország, 1923, 80. sz., 6.*
- A lemondott Heltai Jenő helyett Harsányi Zsolt lett a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete elnöke, Pesti Napló, 1930, 135. sz., 14.*
- A miniszterelnök, a Kultuszminiszter, Pest megye főispánja, a Szociáldemokrata párt, Gurkin őrnagy, a Svéd Vöröskereszt, a Művészeti Tanács és a Színigazgatók Szövetsége üdvözlük a 75 éves Heltai Jenőt, Színház, 1946, 33 sz., 3.*
- A PEN Club közgyűlése Heltai Jenőt felkérte közvetítésre a kilépett írók csoportjával, Pesti Napló, 1932, 127. sz., 11.*
- A színpadi szerzők egyesülete diszelnökké választotta Heltai Jenőt, Magyar Hírlap, 1927. február 5., 8.*
- A Színpadi Szerzők Egyesületének jubiláris közgyűlése ismét Heltai Jenőt választotta elnökké, Pesti Napló, 1930, 10. sz., 15.*
- A színpadi szerzők ma esti közgyűlésén elnökké választják Heltai Jenőt, elnökhelyettesé Földes Imrét, Magyarország, 1930, 10. sz., 9.*
- A színpadi szerzők tisztelegnek Hindenburgnál, Az Est, 1928, 89. sz., 8.*
- A toll, Az Est, 1921, 202. sz., 1.*
- "Az igazi irodalmi izomember" (Olasz tanulmány Heltai Jenő írásművészetéről - Mário PUCCINI Heltai Jenő arcképe című, a Roma című folyóiratban megjelent tanulmányáról, szövegközléssel) Magyarország, 1925, 202.sz., 9.*
- Az irodalom ünnepli a 75 éves Heltai Jenőt: Gergely Sándor, Kassák Lajos beszéde, Gábor Andor ünnepi verse, Színház, 1946, 39. sz., 10-11.*
- Becsületrendet kapott a francia nemzettől két magyar író: Heltai Jenő és Molnár Ferenc, Az Est, 1927, 13. sz., 1.*
- Elhalasztották Heltai Jenő és Lengyel Menyhért utódainak jelölését a színpadi szerzők, Pesti Napló, 1930, 2. sz., 10.*
- Hármas elnöki tanács a PEN Club élén, Pesti Napló, 1932, 69. sz., 4.*
- Heltai Jenő, Új Idők, 1906/II, 400.*
- Heltai Jenő, Literatura, 1929, 12. sz., 442-443.*
- Heltai Jenő a Dunától a Szajnáig, Pesti Napló, 1925, 259.sz., 1.*
- Heltai Jenőék öt esztendőre bérelték ki a Belvárosi Színházat, Magyarország, 1930, 140. sz., 9.*
- Heltai Jenő és a Becsületrend, Az Est, 1927, 13. sz. 1-3.*
- Heltai Jenő és Bárdos Artúr Moszkvába utazik, Az Est, 1937, 190. sz., 6.*
- Heltai Jenő és Bárdos Artúr Moszkvában, Pesti Napló, 1937, 196. sz., 21.*
- Heltai Jenő és Lengyel Menyhért pályázik a Magyar Színházra, Az Est, 1930, 111. sz., 12.*

Heltai Jenő és Lengyel Menyhért visszaléptek a Belvárosi Színház bérletétől, Magyarország, 1930, 119. sz., 9.

Heltai Jenő és Molnár Ferenc becsületrendje, Magyarország, 1927, 13. sz., 11.

Heltai Jenő lemondott a Filmipari Alapnál viselt állásáról, Magyarország, 1930, 136. sz., 9.

Heltai Jenő lemondott a Magyar Színházi Szerzők Egyesülete elnöki állásáról, Pesti Napló, 1930, 130. sz., 12.

Heltai Jenő marad a Színházi Szerzők Egyesületének elnöke, Magyarország, 1929, 200. sz., 9.

Heltai Jenő megkapta a francia Becsületrendet, Magyarország, 1927, 13. sz., 11.

Heltai Jenő 50 éves, Pesti Napló, 1921, 178. sz., 6.

Heltai Jenő 50 éves, Magyarország, 1921, 178. sz., 4.

Heltai Jenőt ünnepelte a Színpadi Szerzők Egyesülete, Pesti Napló, 1927, 28. sz., 10.

Heltai Jenő ünneplése az Otthonban, Pesti Napló, 1921, 201. sz., 4.

Heltai Jenő "tornaórája" a Cobden-szövetségben, Pesti Napló, 1931, 66. sz., 13.

Heltai Jenő virágos betegszobájában, Magyarország, 1927, 215. sz., 5.

Heltai Jenőn sürgős vakbéloperációt végzett Ádám tanár, Az Est, 1927, 212. sz., 4.

Heltai Jenőt és Molnár Ferencet a francia becsületrenddel tüntették ki, Az Est, 1927, 13. sz., 3.

Heltai Jenőt ünnepelte a Színpadi Szerzők Egyesülete, Pesti Napló, 1927, 28. sz., 10.

Magyarország Heltai Jenő vezetésével részt vesz a berlini szerzői világkongresszuson, Magyarország, 1928, 38. sz., 11.

Meghiúsult a Belvárosi Színház bérbevétele, Magyarország, 1930, 138. sz., 9.

Miért mondott le Heltai Jenő a színpadi szerzők elnökségéről?, Az Est, 1930, 131. sz., 9.

Színház a színpalak mögött, Pesti Napló, 1931, 37. sz., 22.

Végleges döntés a Magyar Színház vezetésének ügyében, Magyarország, 1932, 78. sz., 10.

IV. HELTAI JENŐ NYILATKOZATAI, EMLÉKEZÉSEI

(A cikkeket szerzőik alfabetikus rendjében közöljük, ugyanazon szerző több cikkét időrendbe állítottuk. A szerző megjelölése nélküli cikkeket a cím alapján raktuk alfabetikus rendbe.)

AIGNER László, *A Színpadi Szerzők világkongresszusa igen jelentős munkát végzett - mondja Heltai Jenő*, Magyarország, 1926, 138.sz., 11.

[ANTAL Gábor] (a-l.), *Beszélgetés a 80 esztendő Heltai Jenővel*, Magyar Nemzet, 1951. augusztus 10., 5.

B., *Heltai Jenő Párizsban*, Brassói Lapok, 1925. november 18., 7.

[BÁLINT György] B.Gy., *Heltai Jenő a magyar sikerekről és a magyar dráma helyzetéről beszél*, Az Est, 1928, 59. sz., 13.

EGYED Zoltán, *Fasor 41*, Színházi Élet, 1927, 41. sz., 12-13.

DEMETER Imre, *"Az élet szép ...Tenéked magyarázzam?" Két beszélgetés Heltai Jenővel*, Szabad Nép, 1955. január 11., 4.

DERNŐI KOC SIS László, *Heltai és Móricz 1926-ról*, Magyarország, 1925, 292.sz., 31.

FAHIDY József, *Őszinte beszélgetés Heltai Jenővel*, Fényszóró, 1945, 22. sz., 7.

FARAGÓ Baba, *Nagyapa*, Színházi Élet, 1935, 18. sz., 14-16.

FAZEKAS Imre, *Heltai Jenő*, Magyarország, 1923, 284.sz., 7.

[FAZEKAS Imre] F.I., *Újabb részletek az Unió összeomlásáról*, Magyarország, 1925, 112.sz., 3-4.

[FAZEKAS Imre] (f.i.), *Az új dráma*, Pesti Napló, 1927, 1. sz., 42-43.

[FAZEKAS Imre] (-zekas), *Heltai Jenő beszél a pesti színházakról, a hangos film térhódításáról, a mai magyar drámaírásról, a bajokról és a segítségről*, Pesti Napló, 1930, 33. sz., 21.

[FAZEKAS Imre] (f.i.), *Egy színház költözködik - Heltai Jenő beszél a Magyar Színház programjáról*, Pesti Napló, 1932, 123. sz., 22.

[FAZEKAS Imre] F.I., *Beszélgetés Heltai Jenővel*, Pesti Napló, 1936, 74. sz., 22.

[FAZEKAS Imre] (f.i.), *Mi történik az orosz színpadokon?*, Pesti Napló, 1937, 211. sz., 15.

FÓTHY János, *Elmehetnék innen - de nem megyek! - mondja a 75. éves Heltai Jenő*, Haladás, 1946. augusztus 15., 8.

FÖLDI Mihály, *Megszakadt a magyar irodalom fejlődése*, Magyarország, 1922, 293.sz., 5.

GALLAI Ágnes, *Heltai Jenő ismét szivarozik*, Haladás, 1947, 8. sz., 8.

GALLAI Ágnes, *Heltai Jenő: "Hogy a magyar szellem minél gyakrabban megszólalhasson."*, Haladás, 1947, 30. sz., 9.

[GÖLLNER Aladár] G.A., *Heltai Jenő párizsi tárgyalásai*, Az Est, 1930, 78. sz., 10.

HALÁSZ Péter, *A családfő beszél a "Színház" ünnepén*, Színház, 1946, 30. sz., 5.

- HARASZTI Tamás, *Miért hallgatnak az írók?*, Magyar Nemzet, 1945. június 23., 5.
- HELTAI Jenő, *Életem és vidéke*, Pesti Futár, 1913, 298. sz., 5-6.
- HELTAI Jenő, *Önéletrajz = Az Érdekes Újság Dekameronja*, Bp., 1914, I, 81-83. = *Születtem...: Magyar írók önéletrajzai*, Bp., Palatinus, 1999, 196-197.
- HELTAI Jenő, *"A magyar írók és művészek elérték végre a szerzői jog védelmét"*, Pesti Napló, 1921, 289.sz., 7.
- HELTAI Jenő, *"Magyar szerző írása senki jószága"*, Pesti Napló, 1922, 94.sz., 9.
- HELTAI Jenő, *"Fantasztikusan gazdag és szép a jövő évi program"*, Pesti Napló, 1924, 273.sz., 39.
- HELTAI Jenő, *"Az irodalomhoz nem értő egyének ne tiltsanak be szindarabokat!"*, Magyarország, 1925, 4.sz., 8.
- HELTAI Jenő, *Harcok láncolata lesz a színházi szezon*, Pesti Napló, 1925, 191.sz., 13.
- HELTAI Jenő, *A magyar író a levegőbe ír - filmet*, Pesti Napló, 1927, 149. sz., 8.
- HELTAI Jenő, *"A magyar kultúra integritását senki nem veheti el tőlünk"*, Az Est, 1928, 131. sz., 6.
- HELTAI Jenő, *"A vigalmi adó elengedése új irányt ad a színházi vállalkozásnak"*, Magyarország, 1930, 100. sz., 13.
- HELTAI Jenő, *"Hadüzenet volt a budapesti kongresszus"*, Az Est, 1930, 126. sz., 10.
- HELTAI Jenő, *Olvasmányairól = Könyvek könyve*, Bp., 1918, 102-103.
- HELTAI Jenő, *Önéletrajz = Az EST hármaskönyve*, Bp., 1922, 313.
- HELTAI Jenő, *A fordító*, Színházi Élet, 1922, 37. sz., 1-2.
- HELTAI Jenő, *Kormány és irodalom*, Pesti Napló, 1925, 282.sz., 1.
- HELTAI Jenő, *Május*, Pesti Napló, 1926, 160. sz., 19.
- HELTAI Jenő, *"A költő harcba indul a gépek ellen"*, Pesti Napló, 1929, 124. sz., 8.
- HELTAI Jenő, *A magyar irodalom válságba jutott*, Ma Este, 1924. február 1., 3.
- HELTAI Jenő, *"Tiszteletet kértem a magyar kultúra számára"*, Az Est, 1927, 14. sz., 9.
- HELTAI Jenő, *költői beszéde a legújabb művészetről*, Magyarország, 1928, 62. sz., 11.
- HELTAI Jenő, *Könyv és színház*, Pesti Napló, 1929, 56. sz., 9.
- HELTAI Jenő, *"A ragyogó hidak és felejthetetlen hajnalok városa"*, Pesti Napló, 1929, 127. sz., 11.
- HELTAI Jenő, *"Egy külföldi írónak nem közönyös, hogy színrekerüljön Budapesten"*, Magyarország, 1931, 122. sz., 9.
- HELTAI Jenő, *"Amit eddig senkinek sem mondtam el."*, Pesti Napló, 1932. március 27., 17.
- HELTAI Jenő, *"Csak az igazgató pusztul el, nem a színház"*, Az Est, 1935, 109. sz., 6.
- HELTAI Jenő, *Májusi próza*, Színház, 1946, 16. sz., 3.
- HELTAI Jenő, *Forint*, Színház, 1946, 29. sz., 3.

- HELTAI Jenő, *Elindulás. Életrajz-töredék*, Nagyvilág, 1947, 4. sz., 1.
- HELTAI Jenő, *"Pályám emlékezete"*, Irodalmi Újság, 1951. augusztus 16., 6.
- HELTAI Jenő, *Írói önéletrajz Gergely Sándor hagyatékából*, PIM K V.4756/74/1-5
- KRISTÓF Károly, *Beszélgetés Heltai Jenővel ötvenéves érettségi találkozásjáról*, Az Est, 1939, 148. sz., 8.
- LESTYÁN Sándor, *Két szegény magyar: Heltai Jenő és Szomory Dezső karácsony-estje Párizsban*, Színházi Élet, 1925, 52. sz., 34-35.
- MÁRKUS László, *Alelnök lett az elnök úr*, Haladás, 1947, 29. sz., 8.
- [NAGY István] (n.i.), *Heltai Jenő: "A színházak tekintélyükkel és súlyukkal állítsák talpra a magyar irodalmat!"*, Az Est, 1927, 293. sz., 21.
- PALÁSTI László, *Heltai Jenő beszél új munkáiról*, Magyar Hírlap, 1931. július 4., 10.
- RÁSKAY László, *Asszony, divat, lélek: Megváltoztatták-e az új divatformák az asszonyideált?*, Magyarország, 1926, 76.sz., 21-22.
- [STELLA Adorján] (s.a.), *"A színház és az irodalom nem inkompatibilis"- mondja Heltai Jenő*, Magyarország, 1925, 272., 11.
- SZOMAHÁZY István, *Miért keres többet a színész, mint az író?*, Magyarország, 1926, 84.sz., 11.
- TURÓCZI-TROSTLER József, *Das Schicksal des ungarischen Buches*, Pester Lloyd, 1931. december 25., 29-31.
- VAJDA János, *Négyszemközt Heltai Jenővel*, Literatura, 1934, 209-212.
- [VÁRÓ Andor] (v.a.), *Amíg egy magyar író eljut - a becsületrendig*, Színházi Élet, 1927, 5. sz., 2-3.
- A Belvárosi Színház 1931-ben*, Pesti Napló, 1931, 293. sz., 20.
- A hatvanéves Heltai Jenő beszél programjáról, a Belvárosi Színházról és a sztárgázsiról*, Magyarország, 1931, 183. sz., 9.
- A kultuszminiszter feltűnő rendelete a színészek új szerződéséről*, Magyarország, 1933, 186. sz., 8.
- A leépítést a színházak művészi és kulturális érdekeinek sérelme nélkül kell végrehajtani*, Pesti Napló, 1925, 140.sz., 13.
- A paraszt a magyar irodalomban*, Pesti Napló, 1921, 157. sz., 5.
- A rendőrség és a színház*, Pesti Napló, 1926, 294. sz., 75.
- A régi telken épül fel az új Nemzeti Színház*, Pesti Napló, 57. sz., 14.
- Az én arcom*, Pesti Napló, 1928, 153. sz., 39-40.
- Az irodalom válsága*, Az Est, 1920, 240. sz., 5.
- Adót vetnek a drámaírókra és zeneszerzőkre*, Magyarország, 1920, 241. sz., 4.

- Beszélgetés Bécs és Budapest között Heltai Jenővel*, Az Est, 1931, 175. sz., 10.
- Bizakodó nyilatkozat az új színházi szezonról*, Az Est, 1931, 137. sz., 11.
- Béke-ankét a magyar Parnasszuson*, Az Est, 1921, 290.sz., 8-10.
- Egy budapesti színház mérlege 1930-31-ben*, Az Est, 1931, 101. sz., 11.
- Feltűnő kultuszminiszteri rendelet*, Pesti Napló, 1933, 186. sz., 11.
- Heltai Jenő a harmincéves Vigszínházról*, Magyarország, 1926, 99.sz., 12.
- Heltai Jenő a magyar és francia irodalomról - egy francia folyóiratban*, Pesti Napló, 1927, 57. sz., 13.
- Heltai Jenő a magyar filmről*, Est 1926, 109.sz., 12.
- Heltai Jenő a "Pas sur la bouche" afférről és a szerzők védelméről*, Az Est, 1926, 288. sz., 12.
- Heltai Jenő a szerzői jog védelméről*, Magyarország, 1921, 160. sz., 2.
- Heltai Jenő a színpadi plágiumról*, Az Est, 1934, 53. sz., 6.
- Heltai Jenő az írók májusi római kongresszusáról, a kongresszus programjáról, a francia művészfilmekről, a belügyminiszter rendeletéről, a Színészek Világszövetségének első párizsi kongresszusáról*, Pesti Napló, 1927, 50. sz., 14.
- Heltai Jenő, az "új" elnök és Földes Imre, az "új" alelnök a Színpadi Szerzők Egyesületének legközelebbi programjáról*, Az Est, 1930, 11. sz., 10.
- Heltai Jenő az új magyar Shakespeare-ről*, Az Est, 1924, 22.sz., 4.
- Heltai Jenő az új Magyar Színház programjáról*, Az Est, 1932, 118. sz., 5.
- Heltai Jenő beszél "A koldusoperáról"*, Pesti Napló, 1930, 196. sz., 10.
- Heltai Jenő beszél párizsi tapasztalatairól*, Magyarország, 1924, 95.sz., 7.
- Heltai Jenő Budapestre érkezett és nyilatkozik a szerzők római kongresszusáról, a királyról, és Mussoliniról*, Az Est, 1927, 121. sz., 8.
- Heltai Jenő egy újjáéledő színházról*, Pesti Napló, 1930, 133. sz., 11.
- Heltai Jenő 60 éves*, Az Est, 1931, 184. sz., 8.
- Heltai Jenő - hetvenéves*, Újság, 1941. augusztus 12., 10.
- Heltai Jenő megvált a Magyar Színház igazgatói állásától*, Pesti Napló, 1934, 133. sz., 11.
- Heltai Jenő nyilatkozik a színházi hétről*, Magyarország, 1928, 292. sz., 24.
- Heltai Jenő ötvenéves*, Magyarország, 1921, 178. sz., 4.
- Heltai Jenő ötvenéves*, Pesti Napló, 1921, 178. sz., 6.
- Heltai Jenő párizsi útjáról, a Szerzők Egyesületének gyökeres átformálásáról nyilatkozik*, Az Est, 1927, 266. sz., 12.
- Heltai Jenő revüje*, Színházi Élet, 1937, 14. sz., 14-16.

- Heltai Jenő rövid beszéddel megnyitotta a Belvárosi Színház munkaszezónját*, Magyarország, 1929, 182. sz., 9.
- Hogyan kaptam az első honoráriumot?*, Pesti Napló, 1923, 291.sz., 4-5.
- Indítvány a nyilvános főpróbák beszüntetéséről*, Magyarország, 1921, 89. sz., 5.
- Kinek kell a színpadi cenzúra?*, Pesti Napló, 1925, 46.sz., 12.
- Konkrét panaszok merültek fel a szerzői tantiémek ügyében*, Magyarország, 1925, 6.sz., 4.
- Magyar írók a Baumgarten- alapítvány megítámadása ellen*, Pesti Napló, 1927, 198. sz., 7.
- Mégis dűlőre jut a színpadi szerzők három év előtt kiírt darabpályázata?*, Magyarország, 1925, 42.sz., 13.
- Mi a rohadt almája?* Színházi Élet, 1927, 51. sz., 7-9.
- Miért jutott válságba a mai színpad, a mai színműírás, a mai színészet, és a mai színigazgatás? Nincs ma rendező?*, Pesti Napló, 1927, 87. sz., 15-16.
- Miért nem írják az írók a mai életet?*, Pesti Napló, 1922, 280.sz., 6.
- Milyen színházat csinálna Rotschild pénzével?*, Magyarország, 1930, 293. sz., 23.
- Mit akar tizenkét magyar író az új esztendőben?*, Magyarország, 1931, 293. sz., 15.
- Mit hoz a Magyar Színház új szezónja?*, Az Est, 1933, 194. sz., 6.
- Órák és percek - Heltai Jenő előadása a modern filmről*, Pesti Napló, 1928, 283. sz., 12.
- Országos megütközés és tiltakozás az új látszatadó miatt*, Az Est, 1932, 193, 1-3.
- Politizáljon-e az író vagy ne politizáljon?*, Az Est 1926, 81.sz., 5.
- Színházavató beszéd*, Magyarország, 1920, 83. sz., 3-4.
- Születtem...: Magyar írók önéletrajzai*, Bp., Palatinus, 1999, 195. [A Szinnyei-szócikk másolata; Vö.: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Bp., 1891-1914, IV, 691.]
- Tilos a darabok tartalmát előre ismertetni*, Magyarország, 1921, 90. sz., 6.
- Utazási ösztöndíjakat a magyar íróknak - Magyarországra*, Pesti Napló, 1921, 31. sz., 3.
- Voinovich Géza lemondott a Színművészeti Tanács alelnökségéről*, Magyarország, 1921, 4. sz., 3.

V. HELTAI JENŐ DRÁMAÍRÓI MUNKÁSSÁGÁRA VONATKOZÓ IRODALOM

1. A királyné apródja

[FRIEDRICH Imre] - iki -, Politikai Hetiszemle, 1899, 22. sz., 12.

HUSZÁR Vilmos, Némzet, 1899. május 27., 1.

ROTHAUSER, M[ax], Pester Lloyd, 1899. május 27., 2.

2. Egyiptom gyöngye

[ADY Endre] (ae.), Debrecen [folyóirat], 1899. október 9., 5. = Uő, *Vallomások és tanulmányok*, Bp., 1944, 286-287. = Uő, *Összes prózai művei*, Bp., 1955, I, 190-200.

Egyiptom gyöngye, Magyar Hírlap, 1899. február 17., 8.

Egyiptom gyöngye, Magyar Hírlap, 1899. február 19., 11.

Egyiptom gyöngye, Budapesti Hírlap, 1899. február 17., 8.

Egyiptom gyöngye, Budapesti Hírlap, 1899. február 18., 10.

Egyiptom gyöngye, Budapesti Hírlap, 1899. február 19., 12.

3. "El Párisba!"

HELTAI Jenő - MAKAI Emil, *Hogyan írjuk a színdarabjainkat?*, Magyar Hírlap, 1900. május 16., 6.

[FARKASHÁZY Zsigmond] (f.zs.), Magyar Hírlap, 1900. május 17., 11-12.

(sz.i.), Pesti Napló, 1900. május 17., 8.

[ZOLTÁN Jenő] z.j., Budapesti Hírlap, 1900. május 17., 7-8.

"*El Párisba!*", Magyar Hírlap, 1900. május 16., 6.

4. János vitéz¹

BÓDIS Mária, *Két színházi siker a századfordulón*, Bp., 1984.

---

¹a *János vitéz* előadáskritikáinak összegyűjtése még folyamatban van

HELTAI Jenő, *János vitéz születése*, Színházi Élet, 1931, 51. sz., 17-19.

KOCH Lajos, *Kacsoh Pongrácz "János vitéz"-e*, Bp., 1941.

KRISTÓF Károly, *Az "elnök úr" emlékezik. 45 éves a János vitéz*, Haladás, 1949, 25. sz. 2.

SZÁSZ Zoltán, *A János vitéz versei*, Színházi Élet, 1920, 5. sz., 3.

A János vitéz Debrecenben, Az Est, 1934, 47. sz., 6.

Megérdemli-e a János vitéz, hogy előadják a Nemzeti Színházban? - Heltai Jenő nyilatkozata, Pesti Napló, 1928, 43. sz., 19.

Szabad téren játsszák a János vitézt Debrecenben, Az Est, 1934, 47. sz., 6.

5. Karácsonyi vers

[JAKÓ János] J.J., Politikai Hetiszemle, 1906, 51. sz., 30-31.

KÁRPÁTI Aurél, *Főpróba után*, Bp., 1956, 94-97.

KOSZTOLÁNYI Dezső, Budapesti Napló, 1906. december 13. = Uő, *Színházi esték*, Bp., 1978, I, 582-583.

[SZÁSZ Károly, legif.] - ly., Uránia, 1907, 41-43.

6. Madár Matyi

[BARTHA József] b.j., Katolikus Szemle, 1906, 845-858.

[SZINI Gyula] - ni., Pesti Napló, 1906. május 17., 10-11.

7. Bernát

KOSZTOLÁNYI Dezső, Budapesti Napló, 1907. június 2., = Uő, *Színházi esték*, Bp., 1978, I, 583-584.

LOVÁSZY Károly, Szivárvány, 1947, 6. sz., 15.

[SZINI Gyula]Sz.Gy., A Hét, 1907/I, 397.

8. Jus primae noctis (Enyém az első csók)

[FAZEKAS Imre] F.I., *Műsoron kívül*, Pesti Napló, 1928, 114. sz., 19-20.

A rendőrség betiltó intézkedése miatt be akarta zárni kapuit az Andrassy Úti Színház,
Magyarország, 1928, 117. sz., 9.

Miért? Miért?, Az Est, 1928, 114. sz., 9.

9. Naftalin

[BÁLINT György] (-t.), Pesti Napló, 1930, 9. sz. 19. = (B.Gy.), Az Est, 1930, 9. sz., 11.

CSÁNYI László, Tolna megyei Népujság, 1984. november 20., 4.

LAKATOS László, Magyarország, 1930, 9. sz., 11.

[NÁDAI Pál] BOBURIN, A Hét, 1908/I, 389-390.

s., Erdélyi Lapok, 1908, 1. sz., 22.

[SALGÓ Ernő] S.E, Független Magyarország, 1908. június 7., 15-16.

SZÁNTÓ Judit, Színház, 1990, 12. sz., 40-41.

TARJÁN Tamás, Népszabadság, 1984. november 16., 7. = Uő., Szentivánéji Vízkereszt,
Bp., 1988, 223-225.

A színésznő és a szerző: Heltai Jenő és filmjének főszereplője a Naftalinról, Az Est, 1927,
228. sz., 12.

Elkészült a Naftalin-film, Az Est, 1927, 227. sz., 10.

10. Az édes teher

[BÁNÓCZI László] (B.L.), Népszava, 1909. június 6., 6.

FÁY Nándor, Független Magyarország, 1909. június 6., 12.

LENGYEL Menyhért, Nyugat, 1909/II, 55-56.

11. A nagy nő

[BARTA András] -aa-, Magyar Nemzet, 1979. február 1., 4. [az *Interjúval* együtt]

[BÁNÓCZI László] (B.L.), Népszava, 1909. május 20., 6.

[FÁY Nándor] (fn.), Független Magyarország, 1909. május 20., 11.

12. A masamód

- ALEXANDER Bernát, Vasárnapi Újság, 1910, 11. sz., 225-228.
 [BARTHA József] b.j., Katolikus Szemle, 1910, 432-433.
 [FAZEKAS Imre] (f.i.), *Heltai Jenő A masamódról, az elmaradt kopekekről, a pezetákról és készülő új darabjairól*, Magyarország, 1924, 227.sz., 13.
 FÜST Milán, Nyugat, 1910/I, 413.
 [KEMÉNY Simon] (k.s.), Az Est, 1924, 233., 13.
 [KOSZTOLÁNYI Dezső] PUNIN, A Hét 1910/I, 142-143. = Uő, *Színház*, Bp., é.n. [1948], 65-67. = Uő., *Színházi esték*, Bp., 1978, I, 585-586.
 [KRÜZSELYI Erzsébet] (k.e.), Erdélyi Lapok, 1910, 709-710.
 LACZKÓ Géza, Pesti Napló, 1924, 233. sz., 15.
 TERSÁNSZKY Józsi Jenő, Nyugat 1924/II, 652-653.
A masamód nagy sikere, Magyarország, 1924, 234. sz., 11.

13. A Tündérlaki lányok

- [BALASSA Imre] - ssa., Magyar Kultúra, 1914/I, 231-233.
 [BARTHA József] b.j., Katolikus Szemle, 1914, 306-308.
 BÁNYAI Gábor, Népszava, 1984. szeptember 19., 6.
 BOD Péter, Zsöllye, 2001, 4. sz., 45.
 BULLA Károly, Film, Színház, Muzsika, 1984, 42. sz., 4-5.
 CS. NAGY Ibolya, Film, Színház, Muzsika, 1986, 18. sz., 7.
 ÉZSIÁS Erzsébet, Új Tükör, 1981, 24. sz., 3.
 f.á., Népszava, 1937. február 21., 10.
 G.I., Magyar Nemzet, 1984. szeptember 27., 7.
 GYÖRGY János, Utunk, 1957, 46. sz., 6.
 HALASI Andor, Élet, 1914, 8. sz., 249-250.
 HAMAR Imre, Napló, 1981. május 17., 5.
 HAVAS Ervin, Népszabadság, 1984. október 16., 7.
 HELTAI Jenő, *a szerző saját művéről*, Színházi Élet, 1937, 14. sz., 14-16.
 HUNYADY Sándor, Magyarország, 1937. február 21., 8.
 KÁDÁR Endre, Nyugat, 1914/I, 349-350.
 [KÁLMÁN László] K.L., Ünnepek, 1937, 5. sz., 192.
 KEMÉNY Simon, Magyar Figyelő, 1914/I, 477-478.

- LACZKÓ Géza, *Az Est*, 1937. február 21., 6.
- MEGYERY Ella, *Ünnep*, 1937, 9. sz., 357.
- MÁTRAI-BETEGH Béla, *Magyar Nemzet*, 1964. február 2., 11. = *Uő., Évadról évadra*. Bp., é.n. [1984], 68-71.
- MOLNÁR G[ÁL]. Péter, *Élet és Irodalom*, 1959. február 20., 11.
- M[olnár].G[ál].P[éter]., *Népszabadság*, 1964. február 12., 8.
- PÁLL Árpád, *Utunk*, 1969, 27. sz., 11.
- [PÁLÓCZI HORVÁTH György] (p.h.gy.), *Pesti Napló*, 1937. február 21., 21.
- PÁRKÁNY László, *Új Tükör*, 1984, 41. sz., 28-29.
- RADNAY Oszkár, *A Cél*, 1914, 3.sz., 229-231.
- RÓNA Katalin, *Színház*, 1984, 12. sz., 10-11.
- SASS Ervin, *Békés Megyei Nap*, 2001. március 17., 7.
- SCHÖPFLIN Aladár, *Vasárnapi Újság*, 1914, 8. sz., 144.
- [SZÁSZ Károly] - ly., *Uránia*, 1914, 189.
- SZUROMI Rita, *Heves Megyei Hírlap*, 2000. április 29., 6.
- SZŰCS Anikó, *Zsöllye*, 2000, 7. sz., 49.
- TAKÁCS István, *Pest megyei Hírlap*, 1984. október 6., 4.
- [VÁRADI Krisztina]V.K., *Békés Megyei Hírlap*, 2001. március 13., 4.
- [VÁRADI Krisztina]V.K., *Békés Megyei Hírlap*, 2001. március 16., 4.
- [VOINOVICH Géza] vg., *Budapesti Szemle*, 1914, 160. k., 465-469.
- ZSIGRAI Julianna, *Új Idők*, 1937/I, 343.
- Jókai Mór és Heltai Jenő az új évad első filmszerzői*, *Az Est*, 1936, 78. sz., 6.

14. A kis cukrászda

- FENYŐ Miksa, *Nyugat*, 1922, 1481.
- [GERGELY Győző] G.Gy., *Népszava*, 1922. december 17., 5.
- HELTAI JENŐ, *Szerző a darabjáról* - gépirat a hagyatékból, PIM K 5240/402
- HORVÁTH Árpád, *Kultúrproblémák*, 1923, 30-31.
- JUHÁSZ Gyula, *Színházi Újság*, 1923. február 3. = *Uő., Összes művei*, Bp., VII, 1969, 15-16.
- LAKATOS László, *Magyarország*, 1922, 287. sz., 11.
- MARIAY Ödön, *Magyarság*, 1922. december 17., 10.
- [SCHÖPFLIN Aladár] s.a., *Szózat*, 1922. december 17., 9.
- VALKÓ László, *Magyar szerzők a bécsi Burgtheaterben*, It, 1928, 1-2. sz., 35-38.

[VOINOVICH Géza] v.g., Budapesti Szemle, 1923, 556. sz., 221-236.

[WALTER Gyula] TÖVISI Géza, Pásztortűz, 1923/I, 190-191.

[ZILAHY Lajos] Z. L., Pesti Napló, 1922, 287. sz., 6.

A kis cukrászda: Heltai új vígjátékának bemutatója a Vígszínházban, Az Est 1922, 287.sz., 5.

A kis cukrászda sikere, Az Est, 1922, 288. sz., 6.

A Vígszínház Heltai-premierje, Az Est, 1922, 285. sz., 6.

Heltai Jenő ünneplése, Az Est, 1923, 6. sz., 6.

Heltai, Molnár, Móricz és Szomory darabjai az idei szezonban, Pesti Napló, 1922, 200. sz., 6.

15. Arcok és álarcok

FENYŐ Miksa, Nyugat, 1925/III, 601-602.

[GERGELY Győző] (G.gy.), Népszava, 1925. november 29., 11.

HELTAI Jenő, *nyilatkozik a Színházi Életnek három új egyfelvonásosáról*, Színházi Élet, 1925, 47. sz., 16.

KÁRPÁTI Aurél, Pesti Napló, 1925, 271. sz., 17. = Uő, *Főpróba után*, Bp., 1956, 94-97.

KRÚDY Gyula, A Reggel, 1925. december 14., 8.

LACZKÓ Géza, Az Est, 1925, 271. sz., 11.

SALGÓ Ernő, Magyarország, 1925, 271 sz., 15.

Az "Arcok és álarcok" könyvben, Magyarország, 1925, 275. sz., 4.

Heltai Jenő az "Arcok és álarcok"-ról, Magyarország, 1925, 258.sz., 8.

Heltai Jenő a főpróbán, Pesti Napló, 1925, 271. sz., 18.

Heltai Jenő: Arcok és álarcok, Az Est, 1925, 275. sz., 7.

Lehullt az álarc Heltai Jenőről, Az Est, 1925, 272. sz., 1.

16. Az orvos és a halál

BISZTAY Gyula, Magyar Szemle, 1932, 14. k., 38-39.

EBECZKI György, Új Idők, 1931/II, 628.

GERGELY István, Budapesti Hírlap, 1931. november 14., 8.

[HAJÓ Sándor] (H. S.), Az Est, 1931, 259. sz., 8.

KÁRPÁTI Aurél, Pesti Napló, 1931, 259. sz., 5.

- [LUX László] (l-x), Film, Színház, Muzsika, 1957, 21. sz., 29.
 RÉDEY Tivadar, Napkelet, 1931, 1049-1055.
 [RÉVÉSZ Mihály] (Rm), Népszava, 1931. november 14., 6.
 [SALGÓ Ernő] S.E., Magyarország, 1931, 259. sz., 8.
 SCHÖPLIN Aladár, Nyugat, 1931/II, 602.
 ZSOLT Béla, Színházi Élet, 1931, 48. sz., 14-16.
Heltai Jenő új darabjával nyílt meg egy párizsi színház, Az Est, 1928, 140. sz., 11.
Az orvos és a halál, Az Est, 1928, 140. sz., 11.
Jól sikerült Az orvos és a halál cseh nyelvű előadása, Magyarország, 1932, 26. sz., 6.
 (Ld. még a 14. és 18. tételt!)

17. Jó üzlet

- BALASSA Imre, Magyar Kultúra, 1935/I, 370-373.
 [BERÉNYI László] (B.L.), Élet, 1935, 17. sz., 355.
 GERGELY Győző, Népszava, 1935. április 14., 8.
 HATVANY Lili, Színházi Élet, 1935, 17. sz., 14.
 HEGEDÜS Tibor, Pesti Napló, 1935, 80. sz., 20.
 ILLÉS Endre, Budapesti Hírlap, 1935. április 14., 10.
 KÁRPÁTI Aurél, Pesti Napló, 1935. 86. sz., 20.
 KOSZTOLÁNYI Dezső, Ünnepek, 1935, 17. sz., 33. = Uő, *Színház*, Bp., 1948, 67-68. = Uő, *Színházi esték*, Bp., 1978, I, 587-588.
 LAKATOS László, Magyarország, 1935. 86. sz., 10.
 LÁSZLÓ István, Független Szemle, 1935, 3-4. sz., 82-83.
 [MUHORAY Elemér] EME, Magyar Írás, 1935, 5. sz., 12.
 PAPP Jenő, Új Magyarország, 1935. április 14., 23.
 PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1935. április 14., 21-22.
 R.NAGY András, Erdélyi Szemle, 1936, 145-146.
 RÉDEY Tivadar, Napkelet, 1935, 340-341.
 RELLE Pál, Magyar Hírlap, 1935. április 14., 14.
 SCHÖPFLIN Aladár, Nyugat, 1935/I, 427-428.
 SZIRA Béla, Katolikus Szemle, 1935, 313-314.
 VAJTHÓ László, Protestáns Szemle, 1935, 5. sz., 265-266.
A Voinits-bizottság jelentése, Akadémiai Értesítő, 1935, 333-345.

18. A néma levente

- AMBRUS Balázs, *Kalangya*, 1936, 276-277.
- ASZTALOS Mikós, *It*, 1974/I, 171-197.
- BALASSA Emil, *Magyar Hírlap*, 1936. március 21., 7.
- BARABÁS Tamás, *Színház és Filmművészet*, 1955, 2. sz., 139-142.
- BARABÁS Tamás, *Nők Lapja*, 1955, 3. sz., 7.
- BARTA András, *Magyar Nemzet*, 1982. július 3., 11.
- [BÁLINT György] B.Gy., *Magyarország*, 1936, 68. sz., 9.
- BÁLINT Lajos, *Színház Mozi*, 1955, 3. sz., 6-7.
- BÁNOS Tibor, *Magyar Nemzet*, 1994. október 29., 20.
- BISZTRAY Gyula, *Magyar Szemle*, 1936, 27. k., 249-260. = Uő, *Színházi esték 1930-1940.*, Bp., 1942, 144-163.
- BORSZÉKY György, *Irodalmi Újság*, 1970. március 15., 10.
- BÓTA Gábor, *Új Tükör*, 1989, 18. sz., 28-29.
- BRESZTOVSZKY Ede, *Népszava*, 1936. április 12., 27.
- CSILLAG Ilona, *Művelt Nép*, 1955. február 6., 4.
- CSUTORÁS Annamária, *Észak-Magyarország*, 1985. február 11., 4.
- D. MAGYARI Imre, *Új Tükör*, 1989, 40. sz., 28.
- DALOS László, *Film, Színház, Muzsika*, 1987, 38. sz., 12-13.
- [DALOS László] (d.l.), *Film, Színház, Muzsika*, 1978, 45. sz., 6-7.
- DEÁK Tamás, *Utunk*, 1955, 45. sz., 2.
- DEÁK Tamás, *Igaz Szó*, 1956, 5. sz., 754-756.
- [DÓCZI Gyula] (d.gy.), *Népszava*, 1936. március 21., 8.
- EBECZKI György, *Új Idők*, 1936/I, 497.
- EGRI Viktor, *A Hét*, 1957, 4. sz., 4-5.
- [FAZEKAS Imre] F.I., *Pesti Napló*, 1936. március 29., 22.
- [FAZEKAS Imre] (f.i.), *Pesti Napló*, 1937. április 23., 14.
- FÁBRY Zoltán, *Mai Nap*, 1937. augusztus 29., 3.
- FÖLDES Anna, *Nők Lapja*, 1982, 32. sz., 22-23.
- GALSAI Pongrác, *Nők Lapja*, 1966, 42. sz., 22-23.
- GÁBOR László, *Népújság*, 1984. február 1., 4.
- GÁRDOS Miklós, *Magyar Nemzet*, 1955. január 21., 5.
- GERGELY Sándor, *Színház*, 1945, 17. sz., 4.
- GESZTI Pál, *Művelt Nép*, 1955. október 2., 4.

- GYÁRFÁS Miklós, *Csillag*, 1955, 3. sz., 669-671.
- GYERTYÁN Ervin, *Népszava*, 1955. január 25., 6.
- GYÖREI Zsolt, *Utószó* = RUTKAY Zsófia szerk., *A néma levante: Öt magyar dráma*, Bp., Európa 1999.
- HATVANY Lili, *Színházi Élet*, 1936, 14. sz., 6-10.
- ILLÉS Endre, *Budapesti Hírlap*, 1936. március 31., 68. sz., 13.
- JÁNOSHÁZY György, *Utunk*, 1957, 38. sz., 2.
- JORDÁKY Lajos, *Igaz Szó*, 1955, 11. sz., 125-126.
- KABDEBÓ [Lóránt], *Napjaink*, 1962, 3. sz., 8.
- KAPU Pál, *Csongrád megyei Hírlap*, 1984. december 19., 4.
- [KÁROLY Sándor] (ks.), *Az Est*, 1936, 68. sz., 6.
- KÁRPÁTI Aurél, *Pesti Napló*, 1936 március 21., 13. = *Uő, Főpróba után*, Bp., 1956, 267-272.
- KÁRPÁTI Aurél, *Magyarország*, 1939. február 26., 8.
- KÁRPÁTI Aurél, *Új Idők*, 1945, 506.
- KISS István, *Kiskunság*, 1956, 1. sz., 55-58.
- KOLTAY-KASTNER Jenő, *It*, 1958, 67-69.
- KOLTAY-KASTNER Jenő, *It*, 1975/I, 180-191.
- KÜRTI Pál, *Haladás*, 1945. december 15., 6.
- KÜRTI Pál, *Magyarok*, 1946, 2-3. sz., 127.
- LÁNYI Andor, *Színház és Filmművészet*, 1955, 863-865.
- LELKES Péter, *Magyar Nemzet*, 1985. október 12., 14.
- LUKÁCSY András, *Magyar Hírlap*, 1971. október 25., 6.
- MÁRAI Sándor, *Újság*, 1936. április 2., 5.
- MÁTRAI-BETEGH Béla, *Magyar Nemzet*, 1966. szeptember 11., 11. = *Uő, Évadról évadra*, Bp., é.n. [1984], 96-100.
- MEGYERY Ella, *Ünnep*, 1936, 13. sz., 606.
- MOLNÁR Lajos, *Magyar Kultúra*, 1936/I, 219-220.
- NAGY Endre, *Színházi Élet*, 1936, 22. sz., 12-15.
- NAGY Péter, *Élet és Irodalom*, 1966. szeptember 17., 9.
- OLÁH Tibor, *Utunk*, 1956, 18. sz., 5.
- ÖKRÖS László, *Új Tükör*, 1982, 28. sz., 29.
- PAPP Jenő, *Új Magyarság*, 1936. március 21., 13.
- PÁLL Árpád, *Utószó* = HELTAI Jenő, *A néma levante*, Bukarest, 1963.
- PÁLMAI Kálmán, *Köznevelés*, 1955, 5. sz., 119-120.

- [?], PESTI POLGÁR, *Levél a szerkesztőhöz A néma leventéről és hangos rágalmakról*, Pesti Napló, 1937, 37. sz., 15.
- PETRÁNYI Ilona, *Utószó* = KERÉNYI Ferenc szerk., *A néma levente és más költői játékok*, Bp., Unikornis, "A magyar dráma gyöngyszemei" 8, 1997, 345-357.
- [POZDERKA Judit] (pj), Hajdú-Bihari Napló, 1989. szeptember 8., 5.
- [POZDERKA Judit] (pj), Hajdú-Bihari Napló, 1989. szeptember 16., 7.
- PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1936. június 18., 5.
- PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1936. június 20., 5-6.
- PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1936. június 26., 7.
- PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1936. július 3., 6.
- PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1936. július 11., 4.
- PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1936. július 17., 7.
- R. NAGY András, Erdélyi Helikon, 1936, 475-477.
- RAJK András, Népszava, 1982. július 22., 6.
- RÁSKAY László, Pesti Napló, 1937., 262. sz., 6.
- RÉDEY Tivadar, Napkelet, 1936, 338-339.
- RÓNA Katalin, Film, Színház, Muzsika, 1982, 28. sz., 3.
- RÓNA Katalin, Film, Színház, Muzsika, 1989, 15. sz., 6.
- [RÓNAI Mihály András] R.M.A, Pesti Napló, 1937. április 25., 23.
- RUSZNYÁK Márta, Magyar Nemzet, 1966. július 24., 11.
- SCHÖPFLIN Aladár, Nyugat, 1936/I, 320-321
- SCHÖPFLIN Aladár, Tükör, 1936, 4. sz., 294-296.
- STAUD Géza, Népszava, 1945. december 12., 4.
- SZABÓ Pál, Irodalmi Újság, 1955, 5. sz., 3.
- SZENDRŐ József, *Utószó* = HELTAI Jenő, *A néma levente*, Bp., "Játékszín" 6., 1958.
- SZÉLPÁL Árpád, Szocializmus, 1936, 191-192.
- SZILÁRD István, Dunántúli Napló, 1978. október 22., 10.
- SZIRA Béla, Katolikus Szemle, 1936, 336.
- TARJÁN Tamás, New Hungarian Quarterly, 1983, 89. sz., 201.
- VAJTHÓ László, Protestáns Szemle, 1936, 6. sz., 307-308.
- VAMOS Magda, Magyar Nemzet, 1945. december 11., 2.
- [VOZÁRI Dezső] (v.d.), Szabad Nép, 1945. december 11., 2.
- WAGNER Lilla, Nyugat, 1936/I, 389-393.
- ZLINSZKY Aladár, Budapesti Szemle, 1936, 243. k., 364-376.
- ZSOLT Béla, A Toll, 1936, 51-52.
- A néma levente a Burgszínházban*, Pesti Napló, 1936, 232. sz., 14.

- A néma levente bemutatója Bécsben*, Pesti Napló, 1937, 27. sz., 13.
- A néma levente londoni bemutatója*, Pesti Napló, 1937, 169. sz., 14.
- A néma levente nagysikerű főpróbája a bécsi Burgszínházban*, Az Est, 1937, 27. sz., 6.
- A néma leventét megvette a Metro-Goldwyn filmgyár*, Magyarország, 1936, 109. sz., 16.
- Általános felzúdulás Erdélyben A néma levente kitiltása miatt*, Magyarország, 1937, 40. sz., 8.
- Beszélgetés Heltai Jenővel féléves utazásáról és a bécsi "Néma leventéről"*, Az Est, 1937, 14. sz., 6.
- Heltai Jenő A néma levente bécsi próbáin*, Magyarország, 1936, 292. sz., 8.
- Heltai Jenő A néma levente kolozsvári jubileumán*, Az Est, 1936, 195. sz., 10.
- Heltai Jenő A néma leventéről és előadásáról*, Az Est, 1936, 63. sz., 6.
- Heltai Jenő Kolozsváron*, Az Est, 1936, 241. sz., 6.
- Heltai Jenő "Néma leventéje" kapta az idei Vojnits-díjat*, Pesti Napló, 1936, 246. sz., 14.
- Heltai Jenőt melegen ünnepelte Debrecen A néma levente 25. előadásán*, Pesti Napló, 1937, 46. sz., 11.
- Hol kerül színre Heltai Jenő új verses színjátéka?*, Az Est, 1936, 36. sz., 6.
- Ki ültette át angolra A néma leventét?*, Magyarország, 1936, 148. sz., 8.
- November közepén lesz A néma levente bécsi premierje*, Az Est, 1936, 244. sz., 10.
- "Új magyar nagykövet mutatkozott be Londonban"*, Magyarország, 1937, 262., 8.

19. Az ezerkettedik éjszaka

- (B.F.), Pesti Napló, 1939. április 26., 14.
- DEÁK Zoltán, Film, Színház, Irodalom, 1939, 18. sz., 3-6.
- DEMETER Imre, Film, Színház, Muzsika, 1958, 11. sz., 17.
- EBECZKI György, Új Idők, 1939/I, 709-710.
- EGYED Zoltán, Az Est, 1939, 96. sz., 8.
- GALAMB Sándor, Magyar Nemzet, 1939. április 27., 13.
- KÁRPÁTI Aurél, Pesti Napló, 1939. 95. sz., 15.
- KÜRTI Pál, Magyar Nemzet, 1964. november 20., 4.
- LÉTAY Vera, Népszabadság, 1964. december 3., 8.
- NAGY András, Magyarország, 1939. április 27., 9.
- NAGY Péter, Élet, 1964. december 5., 8. = Uő, *Két évad*, Bp., 1966, 376-378.
- ó. -a., Budapesti Hírlap, 1939. április 27., 8.
- PAPP Jenő, Új Magyarság, 1939. április 27., 11.

- PÁLMAI Jenő, Magyarország, 1939. március 11., 8.
 PÜNKÖSTI Andor, Újság, 1939. április 27., 11.
 (-r-), Magyarország, 1939, 95. sz., 9.
 SCHÖPFLIN Aladár, Nyugat 1939/I, 414-415.
 SCHÖPFLIN Aladár, Tükör, 1939, 6. sz., 464-467.
 SEMJÉN Gyula, Magyar Kultúra, 1939/I, 315.
 SIMON GY. Ferenc, Magyar Ifjúság, 1964. november 28., 6.
 SZIRA Béla, Katolikus Szemle, 1939, 375.
 (-t-), Az Est, 1939, 95. sz., 8.
 [THURZÓ Gábor] T., Élet, 1939, 19. sz., 831-832.
 (vajk), Népszava, 1964. december 2., 2.
Beszélgetés Heltai Jenővel új darabjáról, Magyarország, 1939, 58. sz., 8.
"Két új darabot írt Heltai Jenő", Az Est, 1937, 32. sz., 6.

20. Az utolsó pillanat

- [DÉKÁNY András] (d.a.), Új Magyarság, 1939. december 10., 15.
 [HARASZTOS Albert] (h.a.), Film, Színház, Irodalom, 1939, 5.
 SCHÖPFLIN Aladár, Nyugat, 1940, 59.
 SCHÖPFLIN Aladár, Tükör, 1940, 1. sz., 64-67.
 SZIRA Béla, Katolikus Szemle, 1940, 46-47.
 [THURZÓ Gábor] T.G., Élet, 1939, 850-851.
 (u.), Magyar Nemzet, 1939. december 10., 22.
 VÁZSONYI Endre, Újság, 1939. december 10., 17.

21. Egy fillér

- BENEDEK Marcell, Új Idők, 1940/II, 789.
 BETHLEN Margit, Ünnepek, 1941, 1. sz., 32.
 EGYED Zoltán, Film, Színház, Irodalom, 1940, 50. sz., 4-5.
 GALAMB Sándor, Magyar Nemzet, 1940. december 13., 6.
 [GERGELY Győző] G.gy., Népszava, 1940. december 12., 8.
 ILLÉS Jenő, Film, Színház, Muzsika, 1986, 13. sz., 5.
 KÁRPÁTI Aurél, *Főpróba után*, Bp., 1956, 362-366.

KENYERES Imre, *Diárium*, 1941, 23-24.

KÉZAI Béla, *Magyar Kultúra*, 1940/II, 200.

NAGY Elek, *Pásztortűz*, 1941, 125.

NÉMETH László, *Híd*, 1940. december 20., 8-9. = *Uő, Kisebbségben*, Bp. 1942, II, 19-29.
= *Uő, Két nemzedék*, Bp., 1970, 600-603.

PAPP Antal, *Heltai Jenő nyilatkozik*, Film, Színház, Irodalom, 1940, 47. sz., 5.

PAPP Jenő, *Új Magyarország*, 1940. december 13., 6.

[PÜNKÖSTI Andor] P. A., *Újság*, 1940. december 12., 8.

SARKADI László, *Népszabadság*, 1986. március 19., 7.

SCHÖPFLIN Aladár, *Nyugat*, 1941, 38.

SCHÖPFLIN Aladár, *Tükör*, 1941, 1. sz., 33-34.

SZIRA Béla, *Katolikus Szemle*, 1941, 58-59.

22. Lumpáciusz Vagabundusz

HALÁSZ Ernő, *Újság*, 1943. július 18., 7.

KASSÁK Lajos, *Színház*, 1946, 3-4. sz., 9.

KÜRTI Pál, *Magyarok*, 1946, 2-3. sz., 127-128.

NEMES György, *Szabad Nép*, 1946. január 20., 2.

RIDEG Gábor, *Magyar Hírlap*, 1969. április 21., 6.

SEBESTYÉN Károly, *Új Idők*, 1943/ II, 428.

STAUD Géza, *Újság*, 1943. szeptember 5., 11.

STAUD Géza, *Népszava*, 1946. január 22., 4.

SZÁSZ Károly, *Színház*, 1946, 3-4. sz., 20.

23. Öt mesejáték

BENEDEK Marcell, *Irodalmi Újság*, 1955. július 30., 2.

RÓNAI Mihály András, *Magyar Nemzet*, 1955. június 12., 7.

24. Szépek szépe

ALBERT Mária, *Új Tükör*, 1982, 11. sz., 3.

- BARÁT Endre, Esti Budapest, 1955, 84. sz., 4.
BÁRÁNY Tamás, Színház Filmművészet, 1955, 4. sz., 297-299.
BOLDIZSAR Iván, Magyar Nemzet, 1955, 14. sz., 7.
DEMETER Imre, Szabad Nép, 1955. április 8., 4.
FUTAKY Hajna, Jelenkor, 1974, 5. sz., 437-438.
GYÁRFÁS Miklós, Irodalmi Újság, 1955. március 19., 7.
HONTI Katalin, Művelt Nép, 1955. március 27., 5.
KESZI Imre, Új Hang, 1955, 5. sz., 94-96.
KISS Gabriella, Zsöllye, 2001, 3. sz., 21.
LŐCSEI Gabriella, Magyar Nemzet, 1982. március 13., 11.
(virág), Magyar Hírlap, 1982. november 25., 6.
[VITÁNYI János] V., Színház Mozi, 1955, 12. sz., 6-7.

25. A szarvaskirály

- JANKOVICZ Ferenc, Színház és Filmművészet, 1952. január, 37-39.
SELMECZI Elek, *Világhódító bábok*, Bp., 1986., 49.

26. Interjú

- [BARTA András] -aa-, Magyar Nemzet, 1979. február 1., 4. [*A nagy nővel együtt*]
GÁBOR István, Magyar Nemzet, 1964. január 23., 4.
(ld. még a 19. sz. tételt!)

27. A türelmes Grizeldisz

- Heltai Jenő két, már elfelejtett, soha nem játszott darabja*, Az Est, 1931, 57. sz., 12.

28. A masamód. Elfelejtett drámák

- MOLNÁR GÁL Péter, Népszabadság, 2001. július 23., 11.